

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

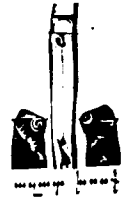

ՀԴԴ

ԿԵՆՏՐԱԿԱՆ

ՀՈՒՇԵՐ

ԿԻՍՄԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ
1991

ՄԻԺՈՂԱՏՈՒ ԿԻՍՄԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՍՏԵՆԱԾԱՐ

Դ 479 Դրո: Կենսագրական: Հուշեր: Վկայություններ: [Կազմեց, խմբագրեց Ա. Անդրանիկյանը; /նկ.՝ Խ. Հակոբյան]. — Եր.: Ազատ խոսք, 1991. — 416 էջ:

«Դրո» ժողովածուն հայ պատմագրության մեջ առաջին փորձն է, որով ընթերցողին է ներկայանում Հայոց Ազատամարտի ռազմիկներից և պետականության հիմնադիրներից մեկը՝ Դրոն (Դրաստամատ Կանայանը 1884—1956):

Ժողովածուում պատմական որոշ (տասնամյակներ անընդմեջ կեղծված ու նենգափոխված) խնդիրներ՝ արխիվային նորահայտ վավերագրերի և փաստագրերի օգտագործմամբ դիտարկվել է նորոգվել Հիմնարար կերպով է շոշափվել Դրո-գինվորական գործչի հակառակակամ և նպատակադիր ազգային գործունեությունը, որը որոշակիորեն, արտացոլված է թե՛ Հ. Գևորգյանի ուսումնասիրության մեջ, և թե՛ «Հավելվածի» բոլոր քաժիկներում:

0503020913

739 (01) 91

ISBN 5-8079-0249-1

Հ. Մ. Գևորգյան
© «Ազատ խոսք» հրատ., կազմելու համար

ԴՐՈՆ

Ես ոչ մէկ ժողովրդի ճանդեպ ատելություն չունեմ, բայց վայ այն ազգին, որ կը ճամար-ծակուի վատութիւն անել ճայ ժողովրդին, նա լինի բուրբ, ուս կամ այլ ազգի, ես գէնք պիտի վերցնեմ ճեա դէմ...

ԴՐՈ

... Այսպես էր ասում Դրոն հայրենիքից հեռու, տարագրության տարիներին: Արդեն տասնամյակներ էին անցել նրա կյանքի փոթորկահույզ օրերից: Հայոց ազատամարտի անպարտելի ռազմիկը ժողովրդի ու պատմության դատին հանձնելով իր հերոսականությամբ ու մաքառումներով հագեցված կենսագրությունը՝ արդեն կյանքի վերջին տարիներն էր անցկացնում օտար ափերում:

Մեր ժողովրդի անցած շարաքաստիկ 70-ամյա ժամանակահատվածում խորհրդահայ պատմագետներն ու գաղափարախոսներն ահավոր կեղծիքով ու զրպարտանքներով «օծեցին» Հ. Հ. Դաշնակցությանն ու նրա ականավոր գործիչներին: Բազմաթիվ ստահող պատմություններ, նույնիսկ իրականում երբևէ գոյություն չունեցող դեպքեր ու իրադարձություններ հորինելու շնորհիվ խորհրդային իշխանության կողմից գիտական կոշտներ ու «փառքի դափնիներ» վաստակած «գիտնականները» ջանք ու եռանդ չխնայեցին Հ. Հ. Դաշնակցությանն և նրա դրոշով մարտնչող հերոսներին անըպետելու հարազատ ժողովրդից, որի ազատագրության համար մղած պայքարը եղել է նրանց կյանքի գլխավոր նպատակն ու ուղենիշը:

Խորհրդահայ պատմագետների սրերն առավելապես ուղղված էին Դրոյի վրա, որին վարկարեկելու և նրա անունը ժողովրդի հոգում մեկընդմիշտ մեռցնելու նպատակով հորինեցին հազար ու մի մտացածին պատմություններ: Ներկա ուսումնասիրությունը իր նախադեպը չունեցող փորձ է լու-

սաբանելու և արժեքավորելու մայիսի 28-ի մեր անկախ պետականության կերտողներից մեկի՝ Դրոյի կյանքի ու գործունեության առավել ուշագրավ էջերը:

* * *

1884 թ. մայիսի 31-ի գիշերը Սուրմալու գավառի Իգդիր ավանում սարսափելի փոթորիկ էր ու երկրաշարժ: Բնությունն իր հզոր տարերքով կարծես կանխանշում էր այդ օրը լույս աշխարհ եկած՝ հայոց ազատամարտի և անկախության մեծանուն նվիրյալի՝ Դրոյի (Դրաստամատ Կանայանի) կյանքի ու գործունեության մրրկածուփ ուղին:

Չափազանց անհանգիստ ու ազատատենչ բնությամբ էր օժտված Դրոն՝ Իգդիրի դպրոցի ամենաըմբոստ և աշխույժ աշակերտներից մեկը: Դպրոցն ու ուսումը, շնայած մտավոր փայլուն ընդունակություններին, չէին գրավում նրան: Դրոյի տարրերքը գեներ էր ու ձիավարժությունը:

Վերհիշելով նրա մանկությունը՝ Ավ. Ահարոնյանը գրում է. «Ամրան տաք օրերին, Իգդիրի փոշոտ փողոցներով, տարիներ առաջ, ամէն երեկոյ, առանց թամբի և իսպառ մերկ և անսանձ ձիու վրայ՝ մի վեց-եօթ տարեկան ջլուտ ու նիհար մանուկ էր սլանում, նոյնպէս մերկ՝ ինչպէս էր իր երիվարը:

Փոքրիկ Դրոն էր... Դրաստամատը, իսկական անունով:

Օրայ այդ պահին, իր հօր՝ քաջածանոթ Մարտիրոս Կոկոյի ձին ջրելու և զովացնելու համար Իգդիրի մեծ առուն էր առաջնորդում, ինքն էլ լողանում կենդանու հետ, նրա թիկունքին ցատկելով, մերկ սրունքներով նրա կողերին պլլած և ձեռքերով բաշին կախած, սիրում էր արշաւել փողոցներով դէպի շուկայ, շորս կողմից բարձրացած ծիծաղին ու կատակին պատասխանում էր վրանբաց թշնամանքներով ու շարունակում իր Անօրինակ արշաւը, որսկան բազէի պէս ամեհի երիվարի թիկունքին թառած»¹:

Հայրը՝ Սուրմալու գավառում իր հարստությամբ ու դիրքով հայտնի Մարտիրոս Կանայանը որդուն կանոնավոր կըր-

թություն տալու նպատակով նրան տանում է Երևան և ընդունել տալիս տեղի ռուսական Գիմնազիան:

Երևանի Գիմնազիայում տիրապետող ուժը ռուսամուլ բարքերն էին:

«Տնօրենն ու նրա կամակատար դաստիարակները, — վերհիշում է Դրոյի դասընկեր Տիգրան Դևոյանը, — ստիպում էին, որ երեխաները փոխեն իրենց ազգանունների վերջավորությունը՝ «եան»-ի տեղ ռուսական «ով»²:

Սակայն աշակերտներից շատերը և հատկապես Դրոն հնարավոր միջոցներով պայքարում էին ռուսացման քաղաքականության դեմ: Ավելին, գիմնազիայում առավել խիզախ պատանիների՝ Դրոյի, Սեդրակ Զալալյանի, Տիգրան Դևոյանի և այլոց (շուրջ 10 հոգի) նախաձեռնությամբ ստեղծվում է «Բորեաս» խումբը, որի նպատակն է ահաբեկել ցարիզմի բոլոր այն ծառայամիտներին, ովքեր կփորձեին բռնադատել հայերի իրավունքներն ու ոտնահարել իրենց ազգային արժանապատվությունը:

19-րդ դարի վերջին Հայաստանի արևմտյան հատվածի ազգային-ազատագրական պայքարի վերածնունդի հետևանքով քաղաքական զարթոնք էր ապրում նաև արևելյան հատվածի հայութունը: Պատմական տվյալ ժամանակաշրջանի ազգային-ազատագրական շարժման դրոշակակիր Հ. Հ. Դաշնակցությունը հայ ժողովրդի պայքարը կազմակերպելու ու ղեկավարելու նպատակաուղղվածությամբ արդեն բազմաթիվ մարտական կազմակերպություններ էր հիմնել Հայաստանի և նրա սահմանամերձ հայաբնակ շրջաններում: Երկվանում ստեղծված Հ. Հ. Դաշնակցության «Մրգաստան» կենտրոնական կոմիտեն կոչված էր համախմբելու և առաջնորդելու Արարատյան աշխարհի բոլոր այն ուժերին, որոնք ընդունակ էին ու պատրաստակամ իրենց նվիրաբերել «Հայ դատի» դժվարագույն պայքարին:

Ձեյթունի, Տարոնի, Սասունի ու Վասպուրականի քաղաքներով հայորդիների սխրանքների փառքն ու նրանց ձուլված երգերը տարածվելով թափանցել էին նաև հայոց դպրոցները, մարտական երգերը շունչ ու ոգի էին ներարկել դպրոցականներին:

¹ «Ալիք», 1956 թ., 4-ը մայիսի, էջ 41:

² «Հայրենիք» ամս., 1957 թ., № 9, էջ 11:

«Բորեաս» խմբի անդամ Դրոն հետազայում բազմիցս պիտի խոստովանի, որ իր ապագա գործունեությունը մեծապես պայմանավորվել է դեռևս դպրոցական տարիներին քաջահամբավ հայդուկապետեր Նիկոլ Դումանի, Աղբյուր Սեբրբի և Անդրանիկի քաջագործությունների մասին լսած պատմություններով:

Երևանի «Մրգաստանի» կենտրոնական կոմիտեի անդամ Գալուստ Ալոյանի տեսադաշտից շեն վրիպում «Բորեաս»-ի համարձակ տղաները, որոնք իրենց վարքով ու գործելակերպով արդեն արժանի վստահություն էին ներշնչում:

«Բորեաս» խմբի անդամ Սեդրակ Զալալյանը (Ապարանի շրջանի Քասախ գյուղից — Զ. Գ.) վերհիշում է. «Երբ 17—18 տարեկան եղանք, արդեն ունէինք մօտին հրացաններ ու մաուզէր ատրճանակներ, որոնց գործածութիւնն ու նշանառութիւնը հասցուցած էինք կատարելության աստիճանին:

... 1903-04 թուականներուն, երբ մենք արդէն մեզ կը զգայինք հասուն, պատրաստի զինուորներ, ամբողջ Արարատեան Հայաստանը բռնկած էր Երկրին օգնութեան հասնելու մօլեգին մղումով:

... Անշահահասներ ըլլալով, դեռ դաշնակցութեան կողմէ վաւերացուած մարտական խումբ չէինք: Անհատապէս կը գիմէինք՝ Դաշնակցութիւնը իր անձին մէջ մարմնատրոդ, ամենահեղինակաւոր գործիչ Գալուստին՝ խանասորի հերոսներէն, խնդրելով որ մեզ միացնէ մեկնող հայդուկային խումբի մը: Բայց կը մերժուէինք այն պատճառաբանությամբ, որ դեռ հասուննալու պէտք ունէինք»³:

Գալուստ Ալոյանի խոհեմ մերժումները չի ընկճում Դրոյի և իր ընկերների բուռն ձգտումը՝ զինվորագրվելու հենց այն կուսակցությանը, որի դրոշով էին մարտնչում իրենց սիրած հերոսները:

Չանցած մի քանի ամիս «Գալուստը,— շարունակում է Ս. Զալալյանը,— ընդունեց մեր խումբը Զ. Զ. Դաշնակցութեան մարտական կազմակերպութեան մէջ «Բորեաս» խումբ անուան տակ»⁴:

³ Կ. Գեորգեան, «Ամէնուն Տարեգիրքը», 1954 թ., Ա. տարի, էջ 102:

⁴ Նույն տեղում:

17—18 տարեկան հասակում անդամագրվելով դաշնակցությանը Դրոն ձգտում էր դեպի մարտադաշտ՝ համարելու այն ուղամիկների շարքերը, որոնց առասպելանման գործողությունների արձագանքները բորբոքել էին իր հոգու հայրենանվիր կրակները:

Դեռ Գիմնազիայում ուսանելու տարիներին փափագում էր ընդունվել ուղամական դպրոց՝ հասկանալով, որ կանոնավոր կրթությունը կարող է իրեն օգնել դառնալու իսկական ուղամական գործիչ:

1903 թվականն էր, ցարիզմը հավատարիմ իր հայակործան քաղաքականությանը, հայոց դպրոցները, գրադարանները, թերթերն ու ամսագրերը փակելուց հետո հռակեց հայ եկեղեցու կալվածքներն ու հարստությունները բռնագրավելու օրենքը:

Մինչ այդ, ոչ հայոց դպրոցների պարբերաբար փակումը, ոչ ուսական զորքերի կողմից հայ մարտական ջոկատների ջախջախումը և ոչ էլ ցարական աստիճանավորների կողմից հայ գյուղացիների շահագործումն ու հարստահարումը կարծես թե արևելահայության շրջանում չէին սերմանել ուսական պետականության դեմ ընդվզելու, բորբոքելու ձգտումներ: Սակայն եկեղեցական կալվածքների բռնագրավման մասին հրովարտակը միանգամից արթնացրեց «բարի ցարի» հավատով նիրհով հայությանը, որը զարմանահրաշ և հզոր կայսրության պատմության ողջ ընթացքում աննախադեպ երևույթ էր: Ցարիզմի նենգադավ քաղաքականության դեմ հանդգնել, ընդվզել էր մի բուռ ժողովուրդ:

Ահեղ գոտեմարտի դուրս եկած ազատամարտիկների առաջավոր շարքումն էր մինչ այդ գլխավորապես արևմտահայության ազատագրության դրոշով առաջնորդվող Զ. Զ. Դաշնակցությունը: Դաշնակցության նախաձեռնությամբ ստեղծվում է ժողովրդական շարժումը կազմակերպող ու ղեկավարող «Հայկական ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտեն», որի գործուն մասնակցությամբ բողոքի ցույցեր, գործադուլներ կազմակերպվեցին Երևանում, Թիֆլիսում, Կարսում, Բաքվում և այլ քաղաքներում ու բնակավայրերում: Դաշնակցության վրիժառուների գնդակներին զոհ գնացին

հակահայ գործունեությունն ծավալած բազմաթիվ ցարական աստիճանավորներ և ազգադավ հայ կամակատարներ:

Նույն տարվա ամռանը հազարավոր հայերի բազմությունը շարժվելով էջմիածին՝ պահանջում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկից, որ պատռի ցարի հրամանագիրը:

Հայաստանի տարբեր շրջաններից հավաքված բազմության մուտքը էջմիածին խոչընդոտելու դիտավորությամբ ցարական ոստիկանությունը փորձում է ցրել ցուցարարներին: Երևանի Ռուսական գիմնազիայի աշակերտների «Բորեսա» խումբը, որի կազմում էր նաև Դրոն, ի պաշտպանություն ցուցարարների, քարերի կարկուտ է տեղում ոստիկանների վրա և ջախջախում ոստիկանապետ Բալուևի գլուխը: Այդ ընդհարման ժամանակ պատանի Դրոն ստանում է իր առաջին մարտական մկրտությունը: Իսկ մի քանի շաբաթանց նրա անվրեպ հարվածի զոհն է դառնում Սուրմալուի գավառապետ Բողոսյավսկու կարգադրությունները հավատարմորեն կատարող Թեչերապատ գյուղի գյուղապետ Մարտիրոսը:

Տարիներ անց այդ դեպքի մասին Դրոն Ս. Վրացյանին պատմել է հետևյալը. «Մի երեկոյ, 1953 թ. Հոկտեմբեր 15-ին, երբ, ըստ սովորութեան, միասին նստած տանը վերջիշումներ էինք անում անցեալից, Դրոն դարձաւ ինձ, թէ,—

— Գիտե՞ս ինչ, այսօր իմ զէնք բանեցնելու յիսնամյակն է:

Եւ իմ պնդումի վրայ պատմեց: Վերջը ես պատմածը գրի առի.

— «1903 թուի ամառուանից մեծ թափ առաւ զէնքի փոխադրութիւնը դէպի Տաճկահայաստան: Գաւառապետ գազան Բողոսլաւսկին խիստ հետապնդում էր հայ յեղափոխականներին: Թէչերապատ գիւղին դաւաճան Գալաւա (գիւղապետ) Մատրիոսը օգնում էր ոստիկանութեան: Որոշուեց խփել և գործը յանձնուեց ինձ, մեր շրջանի յանդուգն ու նուիրուած Դաշնակցական Գէորգանի և ուրիշ մի ընկերոջ հետ միասին:

«Մեր տանը ապրում էր Սաշա Զաբոլոտկօ անունով մի սպայ, որի մօտ ես ուսերէն դասեր էի առնում: Մեզ մտերիմ մարդ էր: Նրա մօտ յաճախ հաւաքում էին իր սպայ

ընկերները և ուրախ ժամանակ էին անցնում: Այդ երէկոյ էլ, հոկտեմբեր 15-ին հիւրեր եկան: Սաշան խնդրեց ինձ, ձի նստեմ և երթամ շուկայից ուտելիք բերեմ: Գնացի: Նոր էի վերադարձել ուտելիքով, լուր բերին, թէ Գալաւան երկու հոգու հետ միասին բաղնիք է գնում: Շտապով դուրս թռայ և մէկ հարածով գետին փռեցի՝ պոռալով՝ «Սատկիր, դաւաճան շուն»: Վրայ հասաւ և Գէորգանը. նա էլ դաշոյնի երկու հարուած տուեց սրիկային: «Դրանից յետոյ, ես անմիջապէս եկայ տուն: Սպաները թուղթ էին խաղում: Նստեցի նրանց մօտ և սկսեցի դիտել խաղը:

«Դրանից յետոյ Դէպքին ականատեսներ լուր էին տուել ոստիկանութեան: Մէկ էլ ոստիկանութիւնը շրջապատեց մեր տունը, թէ «աւազակ Դրոն մարդ է սպանել, ո՞ւր է»: Սպայ Սաշան պատասխանեց, թէ Դրոն ամբողջ ժամանակ ինձ հետ էր և հետեւաբար, շէր կարող մարդ սպանել...»⁵:

Գյուղապետի ահաբեկումը նա իրականացնում է այնպիսի արագութեամբ ու հմտութեամբ, որ նրանց տանը հավաքված սպաներից և ոչ մեկի մտքով իսկ չի անցնում կասկածել նրա մեղսագործութեան վրա: Օրեր շարունակ ընթացող հարցաքննությունների ժամանակ Դրոյի «անմեղությունը» անվերապահորեն հավատացող սպաները միահամուռ կերպով պաշտպանում են նրան գազազած նահանգապետի հարձակումներից:

«... Հա,— շարունակում է Դրոն,— այս էլ աւելացնեմ. 1916-ի վերջերը, ես Թիֆլիսում հանդիպեցի Սաշային: Այժմ գնդապետ էր, վիրաւորուած եկել էր ռազմաճակատից բժըշկուելու:

— Յիշո՞ւմ ես,— հարցրեց նա,— անպիտան Բողոսլաւսկին ուզում էր Գալաւայի սպանութիւնը քո վրայ ձգել:

— Գիտե՞ս ինչ, Սաշա,— պատասխանեցի ես,— Բողոսլաւսկին իրաւունք ունէր, իսկապէս որ Գալաւային ես էի սպանել»:

Գնդապետ Սաշա Զաբոլոտկօն շղմած նայում է Դրոյի երեսին...»⁶:

⁵ «Դրո», 1956 թ., Պէլրութ, էջ 6—7:

⁶ Նույն տեղում:

Քեզ հրապարակի գյուղապետի սպանությունն առաջին անգամ հեղինակի գործն էր Դրոյի մարտական կյանքում:

Վերոհիշյալ մարտական գործողություններից հետո, դպրոցական միջավայրը այլևս չէր կարող բավարարել ուղմի փոթորակահույզ կյանքին ձգտող Դրոյին: Ռազմական կրթություն ձեռք բերելու հաստատ վճռականությամբ նա որոշում է թողնել գիմնազիան և ընդունվել ուղմական դպրոց: Բայց ընդունված օրենքների համաձայն ուղմական հաստատություններ կարող էին ընդունվել միայն դպրոցում բարձր գնահատականներ ունեցող և կարգապահությամբ աչքի ընկած սովորողները: Իսկ գիմնազիայում Դրոյի և գնահատականները և կարգապահությունը անբավարար էին: Բայց նա արդեն վճռել էր և այլևս ոչինչ չէր կարող նրան խոչընդոտել իրականացնելու իր վաղեմի երազանքը:

«Անհամարձակ,— գրում Ս. Վրացեանը,— գնում է տեսչի մօտ, թէ՛— Պարոն տեսուչ, ուզում եմ գնալ գինուտրական դպրոց, բայց... նիշերս... կարելի՞ է մի բան անել...»

— Սիրելիս,— ուրախանում է տեսուչը,— քո բոլոր երեքները հինգ կը դարձնեմ, վարժիկ գերօն եւս հինգ ու խաչ կանեմ, միայն թէ գնաս... Կը մաղթեմ քեզ յաջողութիւն, որ զօրավար դառնաս...»⁷:

Գիմնազիայի ամենարմբոստ ու անհանգիստ աշակերտը՝ Դրոն գերազանցիկության վկայականը զրպանում մեկնում է Պյատիգորսկ և ընդունվում Ախուլգինսկի Գնդի ուղմական ուսումնարանը:

Սակայն հարազատ ժողովրդի դաժան փորձություններով լեցուն կյանքը թույլ չի տալիս նրան ավարտելու զինվորական ուսումնարանը:

1905 թ. փետրվարին Անդրկովկասում բռնկվում են հայ բուրժուական ազգամիջյան ընդհարումները և Դրոն հայտնվում է հայության ինքնապաշտպանությանը զինվորագրված մարտիկների շարքերում:

Առաջնորդվելով «Հայաստանն առանց հայերի» հրեշավոր քաղաքականությամբ՝ ցարիզմը սկսած 19-րդ դարի երկրորդ կեսից հայության նկատմամբ հետևողականորեն, բայց

նուրբ վարպետությամբ կիրառելով հայաչինջ քաղաքականություն՝ միաժամանակ աշխատում էր հայ հեղափոխական կուսակցությունների և ողջ ժողովրդի ուշադրությունը գլխավորապես բեռնել Հայաստանի արևմտյան հատվածի վրա՝ ստեղծելով այն կեղծ պատրանքը, թե իբր հայությունը ճրնջվում և հոշոտվում է միայն թուրքական կայսրությունում: Բայց իրականում ցարական կառավարությունը ամենահիվանդագին կերպով արձագանքելով արևմտահայության ազատագրական պայքարին և մեծապես նպաստելով համիդյան արյունոտ քաղաքականության կենսագործմանը՝ ամեն կերպ խոչընդոտում էր իրենց արյունակիցներին շարդերից պաշտպանելու ոգով համակված հայ մարտական ու զինատար խմբերի, հեղափոխական գործիչների մուտքը Կովկասից Նրկիր: Հայաստանի արևմտյան հատվածի ազատագրումը ցարիզմը դիտում էր արևելահայության ազատագրության ձգտումների ամենահզոր ազդակներից մեկը և այդ պատճառով միջոցների մեջ խտրականություն չդնելով, գործադրում էր ընձեռված հնարավորությունները՝ խեղդելու ազգային-ազատագրական շարժումները Հայոց աշխարհի և արևմտյան և արևելյան հատվածներում: Վիթխարածավալ կայսրությունում բռնկված հեղափոխական շարժումները խեղդելու համար իշխանություններն օգտագործեցին իրենց հզոր ուղմական ու ոստիկանական ուժերը, իսկ Անդրկովկասում հայակործան ծրագրի իրագործման համար ցարիզմն ուներ հիանալի միջոց. դա խավարամիտ, պանթուրքիզմի շնչով թունավորված կովկասյան թուրքերն (ազեր) էին:

Գոտեպնդված իշխանությունների թողովությունից ու օգնությունից՝ թուրքերը փետրվարի 6-ին արյունալի սպանդին են վերածում Բաքվի հայկական թաղամասերը:

Ընդհարումների հենց առաջին օրը Դրոն լքում է ուղմական դպրոցը (ուսումնառության ժամանակաշրջանը միաժամանակ համարվում էր պարտադիր զինվորական ծառայություն) և գալիս Բաքու: Կոիվների երկրորդ օրն ընդամենը յոթ մարտիկներով, որոնց միանում է նաև Դրոն, Բաքու է հասնում Նիկոլ Իումանը և մեծ վարպետությամբ կազմակերպելով տեղի հայության ինքնապաշտպանությունը՝ արժանի ջարդ տալիս ցարական աստիճանավորների և անձամբ

⁷ Ս. Վրացեան, «Կեանքի ուղիներով» հ. դ., Պետրոպ, 1965 թ. էջ 126:

նահանգապետ գեներալ Նակաշիձեի առաջնորդությամբ հայկական թաղերն ասպատակող թուրք ամբոխին: Դուռանի դլխավորած մի խումբ քաջագուն հայորդիների կայծակնային հարվածներից շանթահար՝ Բաքվի թուրք առաջնորդները հաշտության են կոչում մինչ այդ իրենց կողմից «վախկոտ» համարվող հայերին:

Մեկ շաբաթ տևողությամբ ընթացող կռիվներից հետո հաղթական հայ մարտիկները հավաքվում են Բաքվի հայության ինքնապաշտպանության ռազմական շտաբում՝ Մեղիքաջնի լուսանկարչատանը: Գալիս է նաև Դուռանը: Պատմում է այդ օրերի դեպքերի մասնակից Թաղե Պետրոսյանը. «Մտաւ Դուռանը՝ Խէչօյի հետ: Բոլորս ոտքի ելանք եւ սրտատրոփ սպասում էինք Դուռանի խօսքին: Այդ պաղ, համարեա անժպիտ մարդը ուրախ դէմքով եւ կրակոտ աչքերով նայեց բոլորիս եւ ասաց. «Ապրիք, տղերք ջան. Դաշնակցական վրիժառու հայդուկին վայել գործ կատարեցիք: Իմացած եղէք, որ մեծ դաւը սրանով շփեցաք: Եղէք միշտ եւ ամենուր պատրաստ՝ աւելի մեծ պայքարներու համար...»

Եւ Դուռանը մօտեցաւ ամէն մէկիս եւ համբուրեց մեր ճակատները: Երբ մօտեցաւ Դրօյին, գրկեց նրան եւ ասաց.

— Այս արիւնոտ պայքարի մէջ մի նոր գիւտ արի: Այդ գիւտը Դրաստամատն է: Սա մեծ ապագա պիտի ունենայ, եթէ արժանավայել միջավայրի մէջ մնայ: Ապրիս, տղաս, թեզ վրայ մեծ յոյս ունեմ:

Դրօն անհուն ուրախութիւնից լացաւ: Մեծ ռազմիկի գովքը ամենամեծ վարձատրութիւնն էր Դրօյի համար:

— Պարոն Դուռան, պիտի աշխատեմ քո յոյսդ արդարացնել,— եղավ Դրօյի պատասխանը⁸:

Ճիշտ է, շնորհիվ հայ մարտիկների հերոսության Բաքվում շիկացած իրավիճակը խաղաղվել էր, բայց դեռ մնում էր շիրագործված ևս մի կարևորագույն խնդիր: Ընդհարումների առաջին օրը Լ. Լ. Դաշնակցության Բաքվի «Ոսկանպաստ» կենտրոնական կոմիտեն մահվան էր դատապարտել հայերի ջարդերի կազմակերպիչ գեներալ Նակաշիձեին և այդ մասին ի լուր ամենքի արդեն հայտարարվել էր: Իսկ նման պա-

րագաներում դաշնակցությունը երբեք չէր դրժել իր դատաւժիռը: Ո՞վ պետք է իրագործեր նահանգապետի ահաբեկումը: Տեղի կենտրոնական կոմիտեի կարծիքով ահաբեկման իրագործումը պիտի հանձնարարվեր փորձառու և առավել հարուստ հեղափոխական կենսագրություն ունեցող ռազմիկի: Սակայն Դուռանի վճիռն հաստատակամ էր ու անառարկելի: «Վահանով կամ վահանի վրա» այս էր նրա պատգամն ու հրամանը քսանմյա Դրօյին: Անսպասելի էր դեռևս մարտական առաջին փորձությունը նոր ստացած Դրօյի համար նման պատասխանատու առաջադրանք ստանալ համբավվոր, խստապահանջ հայդուկապետից:

Դրոն այնքան էլ չի սիրել պատմել իր կատարած գործերի մասին և միշտ ընկերների թախանձանքին պատասխանել է.

«Ախար, ի՞նչ եմ արել, որ պատմեմ դուք գրեք» արտահայտությամբ, սակայն մեկ անգամ տեղի տալով հետաքրքրելի զոհների հորդորներին՝ անգրագարձել է Նակաշիձեի սպանության մանրամասներին. «Որոշված ժամին,— պատմել է Դրոն,— ինչ որ հարկաւոր էր հետս վերցած, խեղճ ու կրակ ձեւ տալով ինձ, գնացի եւ կանգնեցի որոշուած տեղը: Թարսի նման այդ օրը սոսկալի փորցաւ ունէի եւ փորս գալարումների մէջ էր. մտածում էի գնալ մի մօտ տեղ հանգրստանալ ու վերադառնալ, բայց երբ զգում էի որ այդ ժամին նահանգապետը կարող է գալ ու գնալ, յետոյ ինչ անեմ եւ ինչ պատասխան տամ: Պիտի մնամ, մտածեցի, փորս տրորելով, ոտքերս վեր ու վար շարժելով, ման էի գալիս: Այդ ժամին ինձանից քիչ հեռու, մի կեռաս ծախող թուրք էր նստած, գնում էի նրա մօտ, մի բան ասում ու վերադառնում էի: Մէկ էլ տեսայ նահանգապետը կառքի մէջ, շրջապատուած հեծեալ պահակներով գալիս է. պատրաստվեցի, մոռացայ փորիս ցաւը եւ երբ մոտեցան ինձ, նետեցի ձեռքիս ռումբը ճիշտ տեղը: Ահաւոր պայթումի ձայնից ու իրարանցումի մէջ, նոյն խեղճ ու կրակ ձեւը տալով ինձ, հեռացայ: Ձախ կողմից մի նեղ փողոց կար, մտայ այդ փողոցը, տեսայ որ մի դրան առաջ կանգնած էր յայտնի մանկավարժ Տիգրան Ռաշտմաճեանի կինը, որ Իգդիրից էր եւ ինձ բարեկամ: Հարցրեց ինձ. «Դրօ ջան, այդ ի՞նչ ձայն էր», ասացի

⁸ «Հայրենիք» ամս., 1956 թ., հոկտեմբեր, էջ 18—19:

ձայնից մի հարցրու: Մտայ ներս ապա մի քիչ հոտք, անմիջապէս միւս փողոցով, պտտուեցի եւ զնացի ահաբեկման տեղը, մտայ հասարակութեան մէջ իմանալու թէ ինչ էր կատարուել: Տեսայ որ հաւաքում էին թէ կառքի կտորները եւ թէ սպանուածների դիակների կտորները եւ այն աւերածութիւնը, որ ումբը կատարել էր շրջապատում: Միայն շատ ցաւեցի, որ կեռաս ծախող թուրքն էլ կտոր կտոր էր եղել»⁹:

1905 թ. մայիսի 11-ին, Բաքվի փողոցներից մեկում, օրը ցերեկով, վրիժառու Դրոյի ումբի անվրեպ հարվածով արժանի դատաստանի արժանացած հայակեր նահանգապետի սպանութիւնը ցնցող ու սարսափելի տպավորութիւն է թողնում ողջ Կովկասում:

«Դաշնակցութեան հմայքը,— գրում է Մ. Վարանդյանը,— որ մեծ էր արդէն եկեղեցական գոյքերու համար մղած կոիւններէն եւ ահաբեկումներէն ի վեր, խիստ բարձրացաւ Կովկասեան ժողովուրդներու աչքին: Հայ մարտական կազմակերպութեան անունը կը հռչակէին բոլոր շրջաններում, ոմանք հիացմունքով ու պատկառանքով, ուրիշներ՝ ատելութեամբ ու ատամներու կրճատցով: Իր շեշտակի հարածով եւ յարուցած դրդիւնով, այդ ահաբեկումը, զոր կարելի է համեմատել Պլէեւի եւ մեծ իշխան Սերգեյի դէմ կատարած մեծաշառաչ ահաբեկումներուն հետ, պիտի մնայ Ն. Յ. Դաշնակցութեան փառաւոր գործերէն մէկը»¹⁰:

Բաքվի դեպքերը ծավալվող գործողութիւնների միայն սկիզբն էր:

Շուտով ընդհարումն ավելի մեծ ընդգրկումներով ու ուժգնութեամբ տարածվում է Երևանի նահանգ, Արցախ, Զանգեզուր, Գանձա եւ ընդհուպ մինչև Թիֆլիս:

Նակաշիճեի ահաբեկութիւնից հետո արդեն անվեհեր ահաբեկչի անուն վաստակած Դրոն գալիս է Երևան: Սակայն, լուր ստանալով, որ ազերի մայրաքաղաքում ոստիկանութիւնը ձերբակալել է իր սիրելի ընկերոջը՝ Մարտիրոս Զաբուխյանին, նա անմիջապէս վերադառնում է Բաքու: Նրա ներկայութիւնը զարմանք է հարուցում «Ոսկանպալատ»

⁹ «Հայրենիք» օրաթերթ, 1956 թ., ապրիլի 22:

¹⁰ Մ. Վարանդյան, «Ն. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն», հ. 1,

կենտրոնական կոմիտեի անդամներ Աբրահամ Գյուլխանդանյանին եւ Լեոն Թադևոսյանին (Պապաշա): Իրոք, մեծագույն հանդգնութիւն էր նրա հայտնվելը, ուր ցարական ոստիկանութիւնը համառորեն փնտրում էր Նակաշիճեի ահաբեկչին: Սակայն Դրոն չէր կարող շարժամարճել իրեն սպանացող վտանգը, երբ ոստիկանութիւնը մահապատժի սպանալիքով բանտ էր նետել նահանգապետի սպանութեան գործում մեղադրվող մարտական զինակցին: Հանդիպելով Մարտիրոսի քրոջը՝ կարողանում է զաղտնորեն տեսակցութիւն կազմակերպել եւ մարտական ընկերոջն օգնելու անհրաժեշտ գործերը կարգավորելուց հետո դարձյալ վերադառնում է Երևան եւ ներկայանում Երևանի նահանգի ինքնապաշտպանութեան հրամանատար Նիկոլ Դումանին: Չնայած Բաքվի կոիւնների ժամանակ Դրոն գործել էր նրա հրամանատարութեամբ, բայց իրականում նրան առաջին անգամ էր վիճակվում միայնակ հանդիպել ու առանձին խոսել Դումանի հետ, որի խստապահանջութիւնն ու զինվորական կարգապահութեան նկատմամբ դրսևորած արտակարգ խիստ վերաբերմունքը հայտնի էր ամենքին:

«Կուսակցութիւնը,— ասել է Դումանը Դրոյին,— քո ձեռքով մի մեծ գործ է կատարել, այդ չի նշանակում, թէ դու հակառակ կենտրոնական Կոմիտեի հրահանգի կարող ես, կամ իրավունք ունիս վերադառնալ այն վայրը, որտեղից քո իսկ ապահովութեան եւ իրեն յայտնի այլ պատճառներով հեռացրել է: Հայ ազատագրական պայքարը շատ մեծ է, քեզ ազգէօզութեան վայրկեաններն անխուսափելիօրէն դեռ կը գան, հարկաւոր է տնտեսել ուժերը եւ սպասել յարմար ժամանակի: Մանաւանդ դու, որ թէ գիմնադիայում ես սովորել, թէ դիմորական դուրոցում, շատ լաւ պէտք է հասկանաս, թէ ինչ բան է կարգապահութիւնը...»

Ես լուռ, դուրսս կախ լսում էի: Մերթ տաք քրտինք էր գալիս վրաս, մերթ պաղ: Ոյժ չունէի առարկելու կամ արդարանալու:

Նրա պարզ, բայց կտրուկ եւ ազդող խօսքերը միւսում էին զիսումս այլեւ երբեք չմոռացելու համար»¹¹:

¹¹ «ՎՃՄ», 1934 թ., մայիս-հունիս, էջ 14:

Հաջորդ օրը Դումանը դարձյալ կանչում է Դրոյին և առանց նրա կարծիքը հարցնելու նշանակում Կոտայքի շրջանի ինքնապաշտպանության հրամանատար Առաջարկը անսպասելի էր և քանի որ ինքը դեռևս չունեի հրամանատարության փորձառություն, փորձում է հրաժարվել: Բայց Դումանի լժխոսները որպես օրենք անբեկանելի էին: «Նա (Դումանը), — գրում է Դրոն, — դեմքը մի քիչ խոժոռած, սուր հայեացք նետեց վրաս և արտասանեց.

— Վաղը առաւօտեան ժամը 9-ին եկէք շտաբ. պատրաստ եղէք մեկնելու Ղըրխըբուլաղ (այժմ Աբովյանի շրջան — Հ. Գ.), — ե ոսկրոտ ձեռքը պարզելով ինձ՝ աւելացրեց՝ ազատ էք, կարող էք գնալ:

Ինձ ոչինչ չէր մնում, բայց եթէ համակերպվել¹²:

Լավ դաս էր Դրոյի համար Դումանի՝ նման կտրուկ և խիստ արտահայտման ձևն ու մարտական շոր վերաբերմունքը:

Չնայած Կոտայքի շրջանում ընդհարումները դեռևս չէին բռնկվել, բայց հայկական գյուղերը ցանկացած պահի կարող էին հարձակման ենթարկվել թարաքեամաների (թուզվոր թուրքեր — Հ. Գ.) կողմից:

Դրոն վարպետորեն է կազմակերպում Կոտայք գավառի ինքնապաշտպանությունը: Թուրք ջոզվորներին ոչ մի անգամ չի հաջողվում իրենց ասպատակությունները սփռել այդ գավառի հայկական գյուղերում:

Թշնամուն դիմավորելու համար ամենուրեք կազմ ու պատրաստ էին Դրոյի կազմակերպած մարտախմբերը:

Ահա Դրոյի մասին Կոտայքի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից մեկի՝ Արամայիս Ազնավուրյանի վկայությունը. «Յիշում եմ, — աւելի քան յիսուն տարի առաջ էր, — Կոտայքի գյուղում նշանակուած էր Շրջանային Կոմիտէի ժողով: Դեռ ժողովը չսկսած, ներս մտաւ մի բոլորովին երիտասարդ զինուոր՝ հրացանը ձեռքին և ինքը ամբողջովին կորած փամփոշտակալների և փոշու մէջ: Ընդհանուր բարեւ տալով, մօտեցաւ կոմիտէի տեղացի անդամին.

— Որտեղ կարող եմ քիչ հանգստանալ, շատ բեղաւոր եմ:

— Հէնց էստեղ պառկիր, Դրօ ջան, ոչ դու մեզ կը խանգարես, ոչ էլ մենք քեզ:

... Աւանցի բիձան, Կոտայքի Շրջանային Կոմիտէի ամենատարիքաւոր անդամը, այն որ նոյն տարին սպանուեց զաւաճանութեամբ, նկատեց նորեկ զինուորի հասցէին.

— Զահել է, բայց արդէն արտակարգ ճարպիկ է ու յաջողակ, նաեւ առիւծի սիրտ ունի: Դժգոհ է թիկունքային զինուորական աշխատանքներից և ուզում է, որ Դումանը նրան ուղարկի այն շրջաններից մէկը, ուր ընդհարումներ կան թուրքերի հետ:

Առաջին անգամ էի հանդիպում Դրոյին:

Աւանցի բիձան շատ ճիշտ էր բնորոշել Դրոյին: Այնուհետեւ Դրոն ամբողջ կյանքի ընթացքում բազմաթիւ ապացույցներ է տուել, որ գործ կազմակերպելու մէջ վերին աստիճանի «ճարպիկ էր», այսինքն հնարամիտ էր, իսկ վտանգի պահերին «առիւծի սիրտ ունէր», այսինքն քաջ էր հերոսության աստիճան¹³:

Որպես վարձահատույց Կոտայքի գավառում ցուցաբերած արգասաբեր աշխատանքների՝ Դումանը Դրոյին նշանակում է Դարալազեազի ինքնապաշտպանության հրամանատար:

Այս անգամ արդեն հայտնվելով ռազմադաշտում որպես մարտական ուժերի համանատար՝ նա պետք է հանձնէր թերևս ամենադժվարին քննությունը:

1905—06 թթ. Կովկասում բռնկված ընդհարումներում հայ ժողովրդի մղած պայքարը ազգային միասնականության դրսևորման և խիզախումների փայլուն օրինակ է: Ստանձնելով ինքնապաշտպանության դեկը՝ Հ. Հ. Դաշնակցությունը մարտադաշտ է առաջնորդում մեր ժողովրդի ամենակենսունակ ու մարտնչող ուժերին: Վտանգված շրջանները պաշտպանելու առաքելութեամբ Կովկաս էին եկել կոիմիտէի բոլոր թրծված բազում համբավվոր ֆիդայիներ:

Երիտասարդ Դրոն իր մարտական կարողություններով

¹² Նույն տեղում, էջ 186

¹³ «Հայրենիք» օր., 1956 թ., ապրիլի 26:

բազմափորձ ռազմիկների շրջանում պիտի ապացուցեր, որ ինքն արժանի է նրանց հրամանատարը լինելու և վստահությանն արժանանալու կոչմանը:

Դարալագեազում ինքնապաշտպանության ղեկն ստանձնել էին Տարոնի նշանավոր հայդուկ, Անդրանիկի և Գևորգ Զատուչի զինակից՝ Հաճի Հակոբ Կոտոյանը (Հաճի Կոտո — Հ. Գ.) և Աղբյուր Սեբրոբի մարտական զինակից Առյուծ Ավագը: Դարալագեազի կռիվներին նվիրված իր հուշագրությունում Գրոն մեծ ջերմությամբ ու հիացմունքով է նկարագրում Ֆիդայիների և հատկապես Առյուծ Ավագի քաջագործությունները¹⁴:

Դումանը շէր սխալվել իր ընտրության մեջ: Դարալագեազի կռիվներում Գրոն որպես հրամանատար հրաշալի քննություն է բռնում: Շուտով նա մարտախմբով անցնում է Լեռնային Նախիջևան, ուր կենտրոնավայր ընտրվելով Նորս գյուղ՝ պիտի ղեկավարեր այդ շրջանի ինքնապաշտպանությունը: Նախիջևանը հայկական այն շրջաններից էր, որն ավելի մեծ շահերով էր վնասվել թուրք ավազակախմբերի հարձակումներից: Դրոյի խմբի զինվորներից ոմանք հեզնանքով էին վրաբերվում իրենց 21-ամյա հրամանատարին, իսկ տարեց հայդուկներից մեկը՝ Խլաթցի Գալոն նկատի ունենալով նրա երիտասարդ տարիքը, արհամարհանքով առել է. «— Տղաք, մեր Մոկաց իշխաններ կը ժողովին ու էրկար ֆիքր կընեն, թէ իրենց հարկ որո՞ւ ձեռքով դրկեն Վանայ Վալիին, որ քրտեր շթալլեն ճամբին: Շատ ֆիքր կընեն, քիշ կընեն ու կորոշեն փողեր ժամկոշի աղուէսի վիզէն կապել, որ տանի, սաղ-սալամաթ տեղ հասցնէ: Հիմա մեր պարոն Դուման մեզ կապեր է իդա աղուէսի վիզ (Գալոն նկատի ունի Դրոյին — Հ. Գ.)»¹⁵:

Սակայն շատ շուտով Խլաթցի Գալոն և մյուս փորձառու Ֆիդայիները փոխելով իրենց վերաբերմունքը՝ ջերմ սիրով են կապվում իրենց երիտասարդ հրամանատարին:

Գրոն բուռն գործունեություն է ծավալում Լեռնային Նախիջևանում: Շրջանի գյուղերում տեղացիների ուժերից կազ-

մակերպում է մարտական խմբեր և կապեր հաստատում հարևան շրջանների ինքնապաշտպանական ջոկատների հետ: Նրա առկիվ գործունեությունը չի վրիպում թուրք հրոսակապետների ուշադրությունից:

Նորս գյուղը, ուր գտնվում էր Դրոյի ռազմական շտաբը, բացառիկ կարևոր ռազմական նշանակություն ուներ: Փաստորեն այդ գյուղի միջոցով էր իրականացվում հաղորդակցությունը Զանգեզուրի, Դարալագեազի և Լեռնային Նախիջևանի միջև:

Շուտով, թուրքական մի քանի ցեղախմբերի միավորված ուժերը Լեռնային Նախիջևանի ինքնապաշտպանության կենտրոնը խորտակելու դիտավորությամբ՝ հարձակվում են Նորս գյուղի վրա:

Գրոն վարպետորեն է ղեկավարում գյուղի պաշտպանությունը: Նրա հրամանատարությամբ գործող ջոկատները ոչ միայն կարողանում են հուսալիորեն շեղոքացնել թշնամու հարձակումները, այլև դիմելով հակագրոհների արժանի ջարդ են տալիս թուրքերին և բռնագրավում նրանցից զգալի քանակությամբ զենք, տավարի և ոչխարի հոտեր: Այս հաղթանակից հետո նույնիսկ հեզնոտ Մոկացի Գալոն սկսում է անկեղծ համակրանքով վերաբերվել Դրոյին:

Նորսի կռիվներից հետո Դումանի հրամանով Դարալագեազի և Լեռնային Նախիջևանի ինքնապաշտպանության ընդհանուր հրամանատար է նշանակվում Քեռոն, իսկ Դրոն դառնում նրա օգնականը: Առանց փոքր ինչ դժգոհելու նա սիրահոժարությամբ է ընդունում կռիվներ վարելու հսկայական փորձառություն ունեցող Քեռու (Արշակ Գաֆաֆյան) օգնականը լինելու Դումանի որոշումը և մի քանի ամիս մարտնչելով նրա հրամանատարությամբ՝ աչքի է ընկնում բազմաթիվ կռիվներում, որոնցից ամենանշանավորը Սիսիան գյուղի հերոսամարտն էր:

Իր հուշերում անդրադառնալով Քեռու ընկերակցությամբ վարած կռիվներին՝ Դրոն անկեղծ համակրանքով է ներկայացնում բազմափորձ հայդուկի հիրավի հիացմունքի արժանի մարտական քաջագործությունները¹⁶:

¹⁴ Տե՛ս, «ՎՆՄ», 1934 թ., նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 1—2:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 9:

¹⁶ Տե՛ս, «ՎՆՄ» 1935 թ., մայիս, հունիս, էջ 45—55:

Միսիանի փառավոր հաղթանակից հետո արդեն անվախ խմբապետի անուն վաստակած Դրոն օգտվելով կոիվների ժամանակավոր դադարից, ամուսնանալու նպատակով, մեկնում է Իգդիր:

Նրա սիրած աղջիկը՝ Նվարդը Կանայանների գերդաստանին թշնամաբար տրամադրված Ավագյանների ընտանիքից էր: Ամիսներ առաջ խոսք անգամ չէր կարող լինել նրանց ամուսնության մասին: Բայց այդ օրերին խիզախ ահաբեկչի և խմբապետ-հրամանատարի անուն վաստակած Դրոյին իրենց փեսացու ունենալն արդեն մեծ պատիվ էր ցանկացած ընտանիքի, անգամ Ավագյանների համար:

Նրանց ամուսնության վերաբերյալ այսօր պահպանվել են մի շարք հետաքրքրական հուշագրություններ, որոնցում հաստատվող իրողությունը՝ անանձնական կյանքով օժտված և հայրենիքի ազատությանը անմնացորդ նվիրված հայ զինվորի կերպարը բնութագրող պերճախոս վկայություն է:

Արդեն հայ-թուրքական ընդհարումների երկրորդ տարին էր: Հայաստանի տարբեր շրջաններից բազմաթիվ տաճնապալի լուրեր էին հասնում Երևան՝ ինքնապաշտպանության ընդհանուր հրամանատար Նիկոլ Դումանի մարտական շտաբը: Ռազմական իրադրությունը առավելապես լարված բնույթ էր ստացել Զանգեզուրում: Երջանի ինքնապաշտպանությունը ուժեղացնելու համար անհրաժեշտ էին խիզախ ու ձեռներեց մարտիկներ: Այդ օրերին Իգդիրի եկեղեցիներից մեկում՝

«... Գավառական քաղաքի մէջ — օգտուելով իր արձակուրդի օրերէն — պիտի ամուսնանար երիտասարդ, յանդուգն և Դումանի կողմէ սիրուած մարտական նոր ղեկավարներէն մէկը:

Գավառական այդ քաղաքը մեծ խրախճանքի մէջ էր: Խմբապետը տեղի յայտնի ընտանիքէն էր և սիրուած տեղի երիտասարդութենէն:

Պսակը պիտի կատարուէր իրիկունը: Եկեղեցին լուսաւորուած, տեղացիները տօնական հագուստներով խոնուած էին եկեղեցիի մուտքին մօտ:

Ահա և փեսան կը մտնէ եկեղեցին, իր զինակից ընկերներով շրջապատուած:

Կուգայ նաև հարսը հարանեւորներով: Ահարողութիւնը կը վերջանայ. հարս ու փեսան դանդաղ կը յառաջանան դէպի ելքը, երբ մարդ մը արագ քայլով կը մօտենայ փեսային և թուղթի կտոր մը կը պարզէ անոր:

Հեռագիր մըն էր (գրուած պայմանական լեզուով). Նիկոլ-Դումանը կը հրամայէր՝ անմիջապես մեկնիլ Զանգեզուր».

«Քեզի կարիք ունին»...: Խմբապետ փեսան վայրկեան մը շշմած՝ կարճանանայ. շուրջինները իրար կանցնին, բայց շփոթութիւնը ակնթարթ մըն էր. խմբապետը անվրդով և դանդաղ շարունակէ իր երթը հարսի քովէն, բայց երբ տուն կը հասնին և ընտանիքի հարազատները բոլորուած էին նորապսակներու շուրջը, նոր փեսան կը մօտենայ իր հօրը՝

— Հայրիկ, հրաման է եկել Դումանէն. պիտի երթամ անմիջապես... կինս քեզի կը յանձնեմ, պիտի պահես ինչպէս քո զաւակը...:

Հայրը, աւանդապահ, ծանրագլուխ իշխանաւոր մը, կը շփոթուի, կարծես չըմբռնելով իմաստը տղայի խօսքերուն, ապա կը մրմնջէ.

— Ատաթ չէ, պալէս... մեղք է... վաղը կերթաս:

— Չէ, հայրիկ ջան, չի ըլի, հրամանը հրաման է, կռիւ է...

— Դէ, տղերք ջան, ձիերը թամբէք, — կը դառնայ նա իր զինակիցներուն:

Ապա արագ կը մօտենայ հօրը և մօրը, ջերմօրեն կը համբուրէ անոնց դողող ձեռքերը, կը շոյէ հարսին գլուխը և դուրս կուգայ...»¹⁷:

Դրոն իր մարտախմբով մեկնում է Զանգեզուր՝ օգնելու տեղի ինքնապաշտպանության հրամանատար Սեբաստացի Մուրադին:

Զանգեզուրը հայ-թուրքական ընդհարումների ամենադժվարին շրջաններից էր: Ամիսներ շարունակ բազմաթիվ թուրք հրոսակախմբեր ասպատակում և ավերում էին հայկական գյուղերը: Մեծանուն սեբաստացի ռազմիկը իր անբաժան զինակիցներ Կայծակ Առաքելի և Ավոյի ընկերակ-

¹⁷ Կոմս, «Շոնաբհ հերոսները» մաս 1, Թեհրան, 1982 թ., էջ 52—53:

ցությամբ Զանգեզուրի քաղաքի լեռնականների մարտական ուժերի գլուխն անցած կայծակնային հարվածներ էր հասցընում լեռնաշխարհի մերթ այս, մերթ այն բնակավայրերի վրա հարձակվող թուրք և նրանց միացած քուրդ ավազակախմբերին:

Դրոյին բախտ վիճակվեց մարտնչել նաև Սեբաստացի Մուրադի հրամանատարությամբ: Անտարակուսելի է, որ Դրոհրամանատարի ձեռնարկման դպրոցը 1905—06 թթ. հայթուրքական ընդհարումների ռազմաբեմն էր և տվյալ ժամանակահատվածում հայ նշանավոր ռազմական գործիչներ Սեբաստացի Մուրադի, Քեռու, Հաճի Հակոբի և Խհարկե նրա իսկ բնորոշմամբ «Իմ մեծ ուսուցիչ Նիկոլ Դուման»-ի ղեկավարությամբ ու ընկերակցությամբ բազմաթիվ կռիվների մասնակցելը:

Մոտ մեկուկես տարի տևողությամբ ընթացող հայթուրքական ընդհարումներում Դրոն մարտնչելով Բաքվի, Երևանի, Գարալագեզի, Նախիջևանի և Զանգեզուրի շրջաններում՝ աչքի է ընկնում իր հրամանատարական ընդունակություններով և իսկական ռազմիկին բնորոշ համեստությամբ ու խիզախությամբ:

1905—06 թթ. հայթուրքական ընդհարումների ժամանակ հայ ժողովուրդը դաժան, բայց հրաշալի քննություն բռնեց: Ցարական իշխանությունների կողմից սանձազերծված ազգամիջյան կռիվներում մեր ժողովուրդը միմիայն հերոսական ինքնապաշտպանությամբ նվաճեց ապրելու և հարատևելու իրավունքը և այդ գործում անառարկելիորեն անգնահատելի է Հ. Հ. Դաշնակցության և նրա հայրենաշունչ մարտիկների, այդ թվում և Դրոյի ծառայությունները:

Ավարտվեցին ընդհարումները, բայց նրան վիճակված չէր ապրելու խաղաղ կյանքով: Մի փոքր «խաղաղ կյանքից» հետո Դրոն Մարտիրոս Չարուխչյանի հետ միասին անցնում է Բաքու, տեղի «Ոսկանապատ» Կենտրոնական Կոմիտեի տրամադրության տակ: Այդ ընթացքում նրանց կյանքում կատարված ամենահիշարժան դեպքը ցարական բանակի զեներալ, Նախիջևանի թուրք Ալիխանով-Ավարսկու ահաբեկումն էր:

Վրաստանի Գուրիայի շրջանի գյուղացիական հուզումները

դաժան միջոցներով խեղդելու պատճառով վրաց հեղափոխականները որոշել էին մահվան դատապարտել մարդակեր գեներալին: Ալիխանով-Ավարսկին ուղղակիորեն նպաստել էր նաև Նախիջևանի հայերի կոտորածների կազմակերպմանը:

Վրաց հեղափոխականների կողմից գեներալին սպանելու մի քանի անարդյունք փորձերից հետո, դաշնակցությունը վճռում է իր ուժերով իրագործել այդ օրերին արդեն Ալեքսանդրապոլի նահանգապետի գահին բազմած Ալ. Ավարսկուն:

Հ. Հ. Դաշնակցության Բաքվի «Ոսկանապատ» Կենտրոնական կոմիտեի և անձամբ Նիկոլ-Դումանի դատավճռով գեներալի ահաբեկման գործը հանձնարարվում է Դրոյին և Մարտիրոսին:

Ստանալով «Ոսկանապատի» զինակիցների օրհնությունը՝ երկու ընկերները անցնում են Դիլիջան, ապա Ղարաբեղիսա, ուր խնձորներով լեցուն ճամպուրակի մեջ տեղավորելով ռումբերն ու ատրճանակները՝ մեկնում են Ալեքսանդրապոլ:

Ալիխանով-Ավարսկու սպանության կապակցությամբ Դրոն Ս. Վրացյանին պատմել է հետևյալը. «... Ալեքսանդրապոլում ունէինք Աւոյի հասցէն՝ բանաստեղծ Աւետիք Իսահակյանի, որ Հ. Յ. Դ. Քարի (Ալեքապոլի) Կենտ. Կոմիտէի անդամ ու ներկայացուցիչ էր:

— Ի՞նչ էք ուզում ինձանից, ինչո՞ւ էք եկել, հարցրեց նա...

Մենք յանձնեցինք նրան կարմիր կնիքով թուղթը, որ հրահանգում էր «ամէն աշակցութիւն ցոյց տալ» մեզ, եւ պատմեցինք Ալեքսանդրապոլ մեր գալու նպատակը:

«Աւտն սարսափահար բացականչեց.

— Ես ոչինչ չեմ կարող անել, հեռացէք այստեղից, շուտ...

«Մարտիրոսը բարկացած ասաց.

— Ո՞նց թէ հեռացէք... մենք դաշնակցութեան գործով ենք եկել...

— Հեռացէք, կորէք, ես դաշնակցական չեմ... գործ չունեմ ձեզ հետ: Ռազ եղէք:

«Ես Աւոյին ծանօթ էի, գիտէի նրա վախկոտ բնավորութիւնը: Կէս-լուրջ, կէս-կատակ ասացի նրան.

«— Ուրեմն, այդպէս, դաշնակցական շես... նշանակում է՝ սխալուել ենք յայտնելով Ձեզ մեր գաղտնիքը... Յեղափոխական օրէնքով պէտք է այժմ սպանենք ձեզ, որպէսզի մեզ շմատնէք...»

«— Կանէք, կանէք, շան տղերք, էդ էլ կանէք,— արտասանեց նա նոյնպէս կէս-լուրջ, կէս-կատակ...»

«Բայց եւ այնպէս մերժեց մեզ օգնել եւ ջանաց համոզել, որ անմիջապէս հեռանանք... Եւ զամբիղները մեր ձեռքը տալով՝ ճամփու դրեց, դուռը պինդ փակելով մեր յետեւից»¹⁸։

Ձրկվելով Իսահակյանի օգնութիւնից՝ Դրոն և Մարտիրոսը առանձին-առանձին շրջում են քաղաքում և զգուշորեն տարբեր միջոցներով աշխատում են տեղեկութիւններ հավաքել։ Նրանց հաջողվում է պարզել, որ Ալիխանովը պատրաստվում է մեկնել Կարս։

«... Կարճ խորհրդակցութեան մէջ,— շարունակում է Դրոն,— որոշում է անմիջապէս ձեռնարկել գործը։ Մարտիրոսը պնդում է, որ ռումբը ինքը նետէ, նակաշիձեի վրայ Դրոն էր նետել, ուրեմն այժմ առաջնութիւնը իրեն է պատկանում։ Դրոն տեղի է տալիս...»

«... Փողոցներում իրարանցում, սուլոց, ոստիկանների թոճ ու բոհ... անցորդները շտապում են հեռանալ կողքի փողոցները։ Ձորավարը հպարտ բազմած է կառքում և խուզարկու աչքերով դիտում է շրջապատը։

Մէկ էլ, ստուերի միջից դուրս է թռչում Մարտիրոսը, բացականչում է «ա՛ն քեզ» ու ռումբը շարտում Ալիխանովի գլխին։ Ահուհի պայթիւն։ Կառքը եւ կառքի միջինները բզիկ-բզիկ են լինում։

Անդին՝ որոտում է Դրոյի մատուցերը։ Ընդհանուր խուճապի մէջ ահաբեկիչները անհետանում են»¹⁹։

Ալիխանով-Ավարսկու ահաբեկումն երկու տարի առաջ իրականացված նակաշիձեի սպանութիւնն նմանողութիւնը ցնցող տպավորութիւն է գործում բովանդակ Կովկասում։ Ամենքը կարծում էին, որ գեներալի սպանութիւնը ի պա-

¹⁸ «Ասպարեզ», 1956 թ., նոյեմբերի 30, էջ 1—2։

¹⁹ Նույն տեղում։

տասիւն Գուրիայի արյունալի դեպքերի վրայ հեղափոխականների գործն է։

Դրոն օգտվելով տարածված այդ կեղծ լուրերից անարգել անցնում է Բաբու և հաջորդ տարին այնտեղից մեկնում Հայաստան և 1908 թ. ամռանը Երևանում կազմակերպում Երեւանի նահանգի ոստիկանապետ, հայ հեղափոխական գործիչների նկատմամբ թշնամանքով տրամադրված Տեր Սահակովի սպանութիւնը։

Ցարական իշխանութիւնները դաժան հալածանք են սկսում Հ. Հ. Դաշնակցութեան գործիչների դեմ։ Մի՞թե ցարիզմը կարող էր մոռացութեան մատնել Անդրկովկասում իր հայաջինջ քաղաքակնութեան տապալման գլխավոր «մեղսագործներին»։ Ոստիկանութեան հալածանքներից խուսափելով շատերն անցնում են արտասահման, իսկ Դրոն օգտվելով թուրքիայում հռչակված «սահմանադրութեան իրավունքներից, վաճառական Սուրեն էֆենդի կեղծանունով անցնում է Հին Բայազետ և զբաղվում քարչուղի, շաքարի ու ցորենի առևտրով։

Հին Բայազետում կեղծանունով վաճառականութեամբ զբաղվելը նրա համար պարզապէս հուսալի միջոց էր իշխանութիւնների տեսադաշտից թաքցնելու իր իսկական գործունեութիւնը։

Շնորհիվ իր հնարագիտութեան և ձեռներեցութեան, նա կարճ ժամանակահատվածում կարողանում է մեծ հեղինակութիւն ձեռք բերել առևտրականների և անգամ թուրք պաշտոնյաների ու քուրճ ցեղապետների շրջաններում։

Հին Բայազետում Դրոյի ծավալած գործունեութեան հաջողութիւնը իր նամակներից մեկում հաստատում է նաև Ռոստոմը։

«Դրոն Բայազետ է. մեծ վաճառական է դարձել։ Լաւ գործ է կատարում»²⁰։

Սկսած 1908 թվականից, Հ. Հ. Դաշնակցութեան Երևանի, Քիֆլիսի, Բաքվի կենտրոնական կոմիտեների հեղափոխական գործիչները կապը Երկրի, մասնավորապէս, վասպուրա-

կանի, Տարոնի, Բաղեշի և Շատախի հետ իրականացնում էին նաև Դրոյի միջոցով:

Վաճառական Սուրեն էֆենդին զաղտնի ուղիներով սերտ կապեր է հաստատում Ռոստոմի, Արամի և Իշխանի հետ:

Քարյուղի, շաքարի բեռների միջոցով Դրոն կազմակերպում է զենքի ու զինամթերքի առաքումը Վանի և Լեռնապարի (Շատախի) շրջանների հեղափոխական կոմիտեներին: Ահա մի հատված խմբապետ Ասլանի (Ասլան Ստեփանյան) հուշերից.

«Սուրէնը նույնիքը Դրոն էր, որ յատուկ գործերով հաստատուել էր Բայազէդում, ծպտւած՝ իբրև նաւթի ու շաքարի առևտրական, Սուրէն ծածկանունով:

Սուրէնն ամբողջ երեք օր մեզ պահեց իր մօտ, անհրաժեշտ ցուցմունքները տեսց եւ մեր տարած զէնքերը զետեղելով շաքարի հակերի մէջ, իր եօթ ընկերների հետ ճամբու գրեց Վան, ինձ պահելով իր մօտ...

... Եվ մնացի:

... Ինչ քաղցր ու անմօտանալի օրեր էին, Աստուած իմ: Նրանք միայն լիովին կը հասկանան ինձ, ովքեր բախտ են ունեցել այդ մեծ մարդու մօտ լինել:

... Այդ լայնասիրտ երիտասարդը կարծէք մեծ պահանջ էր զգում, որ ամէն անգամ իր սեղանի շուրջը բոլորեն նվազագոյն տասը հոգի:

— Պարոն Սուրէն, ախր իմ անելիքն ի՞նչ է...

— Գեաղա, ձէնդ կտրիր, գործի՛ ժամանակը որ գայ, գործ կը տամ քեզ: Պիտի մնաս: Հալա հանգստացիր:

«Հանգստիս» տասներորդ օրը լրացել էր, երբ Սուրէնն ինձ ուղարկեց Իզդիր ասելով.

— Դէ զնա, հերիք է, հանգստացար, զէնքերն արդէն պատրաստ են Իզդիրից Բայազէդ եւ ապա Վան փոխադրելու համար:

1912 թ. մայիս—1914 թ. մայիս, Սուրէնի մօտ մնացի, Իզդիր-Բայազէդ գծով դէպի Վան կուսակցական զէնք ու ռազմամթերք փոխադրելու գործի մէջ»²¹:

Տվյալ ժամանակահատվածում Դրոյի գործունեությունը

զէնքերապես շարժված էր Արեւմտահայաստանի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը: Վաճառական Սուրեն էֆենդու ապրանքների պարկերով Վան տեղափոխվող զենքն ու զինամթերքը ծառայելու էր հենց այդ նպատակին:

2. Դաշնակցությունը նույնիսկ Երիտ. թուրքերի սահմանադրության հռչակումից հետո երբեք իր գործունեության տեսադաշտից չկորցրեց հայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու կարևորագույն խնդիրը: Այս առումով ուշագրավ է Ռոստոմի 1914 թ.-ի ապրիլի 2-ին թվագրված նամակը՝ հասցեագրված Մ. Վրացյանին.

«... Գուք՝ ամերիկացիներդ ի զուր էք կարծում, թէ մենք խրուել ենք դպրոցական գործի մէջ եւ ինքնապաշտպանութեան համար ոչինչ չենք անում: Բացարձակ կերպով սխալ է այդ: Դպրոցը՝ իր հերթին, բայց մեր գլխաւոր մտահոգութիւնը ժողովրդի ֆիզիքական զոյութեան պահպանութիւնն է: Գիտես՝ ինչ օրեր ենք ապրում: Պոլսեցիք տարուած են բարենորոգումների յուսով եւ պարլամենտարիզմով: Երանի հաւատացելոց: Այդ բոլորը լաւ, բայց մեր յոյսը պէտք է մեր վրայ դնենք: Ամերիկայի ընկերները թող վստահ լինեն, որ մենք էլ իրենց պէս ենք մտածում եւ եթէ կարող են ինքնապաշտպանութեան գործին օգնել, թող փող շինային: Դրոն Բայազէդում, Արամը՝ Վանում, Փիլոսը եւ մի քանի ընկերները այդ գործին են լծուած: Ցավալին այն է, որ միջոցները պակաս են. մեր հարուստները գրպանները պինդ փակել են, իսկ աղքատ ժողովուրդը ի՞նչ կարող է անել: Հայ հարուստը հողին կը տայ, բայց փող չի տայ. շեն մտածում, որ վաղը թշնամին հողին էլ կանէ, փողն էլ»²²:

Բռնկվում է առաջին համաշխարհային պատերազմն և Դրոն անմիջապես թողնում է Հին Բայազետն ու գալիս Թիֆլիս, ուր այդ օրերին հայրենիքի ազատագրության բուռն ձգտումներով համակված՝ հավաքվում էին բազում համբավավոր ռազմիկներ:

Գալիք ռուս-թուրքական պատերազմն և համայն Ռուսիայի տիրակալ Նիկոլայ 2-րդի, Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Ղոշկովի «Հայաստանն ազատագրելու» կեղծ խոստում-

²¹ «Ալիք» րոպ., 1956 թ., մայիս 4, էջ 76—77:

²² Ռոստոմ, 1979 թ., էջ 188:

ներն արդեն պարարտ հող էր նախապատրաստել կամավորական շարժման ծավալման համար:

Տարիներ շարունակ թուրքական իշխանությունները հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրած իրենց դժոխային քաղաքականությունը ատելության և պայքարի այնպիսի շիկացած տրամադրություններ էին սերմանել, որոնք կարող էին ժայթքել առաջին իսկ հնարավորության դեպքում: Ռուսական իշխանություններն անշուշտ քաջատեղյակ էին հայ-թուրք փոխհարաբերություններին և հայ ժողովրդի հոգեբանությանն ու ձգտումներին:

Պատրաստվելով պատերազմի՝ ցարիզմը հրաշալիորեն օգտագործեց հայության հակաթուրք տրամադրություններն և այն վարպետորեն օգտագործեց ի շահ ռուսական զենքի հաղթանակի:

«Թուրքահայաստակ հայերը գերազանց գիտեին տեղանքն և թուրքերեն ու քրդերեն լեզուները:

Ստրատեգիական ու մարտական խնդիրներ լուծելիս հրամանատարական կազմին հայերի առավելություններն առաջին հերթին անհրաժեշտ էր օգտագործել հետախուզության և տեղանքի ուսումնասիրության նպատակներով...»²³:

Ռուսական հրամանատարության որոշմամբ հայ կամավորական զնգերը պետք է գործեին հիմնականում այն ուղղություններում, որտեղ կենտրոնացված էին ռուսական զորամիավորումները: Նախատեսվում էր զորքերի հարձակման շորս հիմնական ուղղություններ՝ 1. Սարիղամիշի, 2. Ալաշկերտի, 3. Իզդիր-Մակու-Բայազետ-Վան, 4. Զուլֆա-Խոյ-Դիլման-Բաշկալա-Վան:

Չորս գլխավոր ուղղություն. և այդ պատճառով թուլլատրվեց կազմել կամավորական շորս գունդ, որոնցից յուրաքանչյուրը պիտի գործեր նախատեսված ուղղություններից որևէ մեկում: Այսպես. առաջին ուղղությունում գործելու էր 4-րդ կամավորական գունդը (հրամանատար Քեռի), երկրորդ ուղղությունում գործելու էր 3-րդ գունդը (հրամանատար Համազասպ), երրորդ ուղղությունում Դրոյի գլխավորած 2-րդ

գունդը և չորրորդ ուղղությունում Անդրանիկի առաջին գունդը:

Դրոյի 2-րդ կամավորական գունդը կազմավորվում է իր ծննդավայր Իզդիրում: Զորամասն ուներ հետևյալ կազմը. Յապոնի (Հովհաննես Պառնյան) և Գանձակեցի Զեմյակի (Հարություն Նարումյան) հրամանատարությամբ գործող երկու կեսհարյուրյակներ և Կարբեցի Օնեի (Հովհաննես Մելքոնյան), Խոսրով Եղիազարյանի, Մարտիրոս Աբրահամյանի (Բաշգառնեցի խմբապետ Մարտիրոս), Գանձակեցի Դալի Ղազարի և թիֆլիսեցի Ռիժա Տիգրանի գլխավորած հինգ հետևակային հարյուրյակներ: Դրոյի օգնականներն էին Գարեգին Նժդեհը, Արմեն Գարոն և դաշնակցական Խելոն:

Հարյուրյակների բոլոր հրամանատարներն առանց բացառության դաշնակցության երկաթյա կարգապահությամբ կոփված և 1905—06 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումներում մարտական հրաշալի դպրոց անցած քաջավարժ զինվորականներ էին: Իսկ նրանց հրամանատարը շնայած իր երիտասարդ տարիքին արդեն մեծ հեղինակություն էր վայելում հայոց ազատամարտի նշանավոր ռազմագետ-գործիչների շրջանում: Եվ պատահական չէր, որ հրամանատարական կազմի ընտրությունները կատարելիս, Հայոց Ազգային Բյուրոն 2-րդ կամավորական խմբի հրամանատարությունը անվարան վստահեց 30-ամյա Դրոյին, երբ հայ կամավորների շարքերում կային այնպիսի հարուստ մարտական կենսագրություն ունեցող հայդուկ-ռազմիկներ, ինչպիսիք էին Սեպուհը, Սմբատը, Ավոն, Խելոն և այլք:

Ժամանակն ապացուցեց այդպիսի ընտրության անսխալականությունը:

Հոկտեմբերի 18-ին սկսվում է ռուս-թուրքական պատերազմը:

Դրոյի գունդը, որը գործելու էր գեներալ Նիկոլակի զորախմբի կազմում, համաձայն վերին հրամանատարության վաղորդք մշակված հրահանգի, պիտի անցներ Հայկական պար լեռնաշղթան և հաղթահարելով Թափառեսի բարձունքներում արդեն ամրացված հակառակորդի դիմադրությունը՝ հարձակումը զարգացնել Վալի ուղղությամբ:

²³ Հ. Հ. Կ. Ա. (Հայաստանի Հանրապետության Կենտրոնական արխիվ—2. Գ.) ԱՄՆ, Բոստոն, թղթածրար 503, էջ 71

Մեծ ոգևորություն էր տիրում կամավորների խմբերում, հայրենիքը թշնամու ճիրաններից վերջնականապես աղյուսագրելու տենչանքը խանդավառել էր ամենքին: Սակայն հետագա դեպքերն արագորեն ընթացան շապաված ուղղվածությունով:

Դրոն արագորեն անցնելով Հայկական պարը՝ հաղթահարում է Թափառեսի բարձունքների արգելքները ու դեռ նոր էր հասցրել դիրքեր գրավել Կալբե-Շամե դուղում և հանկարծ գեներալ Նիկոլակից ստանում է նահանջի անսպասելի հրամանը: Պարզվում է, որ գեներալ Աբաղյան (Չափազանց թույլ ռազմագիտական կարողություններով օժտված այդ թրքամետ գեներալը ողջ պատերազմի ընթացքում աչքի է ընկել հատկապես իր հակահայ գործողություններով— Լ. Գ.) գործամասը շարժանալով դիմադրել Ալաշկերտի, Ղարաքիլիսա գյուղաքաղաքի կողմից թուրքական զորքերի գրոհներին՝ նահանջում է և դրանով իսկ հակառակորդին լուրջ հնարավորություն ընձեռում շրջապատելու գեներալ Նիկոլակի զորախմբին, որի առաջապահ մարտական միավորը Դրոյի խումբն էր: Եվ ինչպես հետագայում իրավացիորեն պիտի նշեր 2-րդ կամավորական գնդի 1-ի հեծյալ հրայուրակի հրամանատար Յապոնը.

«Պատերազմը հազիւ սկսած՝ մեզ համար պարզում էր, որ ուսը որոշած էր հայի գլխին խաղ խաղալ... Հրամանատարներն ու կամավորները, փոխանակ նահանջի, պահանջում էին կոտրել դիմադրութիւնը ու օր առաջ հասնել պայքարող վանին...»²⁴:

Դեպքերի նման զարգացումը զարմանք է հարուցում հայ կամավորներին: Մի՞թե հայրենիքն ազատագրելու ձգտումներով ոգեկոչված և մարտադաշտում դեռ նոր-նոր ոտք դրած հայ զինվորը կարող էր մտածել նահանջելու մասին: Մյուս կողմից, կամավորական խումբը բավականին առաջ էր անցել հիմնական զորախմբերից և նահանջի պարագայում կարող էր դյուրությամբ զոհ դառնալ թշնամու մեծաքանակ ուժերի հարձակումներին: Դրոն վճռում է շկատարել գեներալ Նիկոլակի հրամանը և ճակատամարտ տալ: Նա նաև հույս է

փայտախալ, որ իրենց հաջող գործուղություններով կարող էին ոգևորել ուսական զորքերին և փոխել նրանց նահանջելու տրամադրությունները:

Հարյուրյակների հրամանատարների և ողջ մարտախմբերի տրամադրությունը մարտական էր: Դրոյի ընդամենը 500 զինվորներից բաղկացած խումբն անվարան ընդունում է քանակապես ավելի քան տասնապատիկ գերազանցող ուժեր ունեցող հակառակորդի մարտահրավերը: Բոլոր հարյուրակների հրամանատարներին խստագույն հրամայվում է ոչ մի քայլ նահանջել:

«Դրոն,— գրում է 3-րդ հարյուրյակի հրամանատար Մարտիրոսը,— գրում է ինձ, թէ Մակեդոնին ու Արշակին յայտնիր որ դիրքերը ձեռքից չպիտի տան:

Մակեդոնն ինձ պատասխանում է.

«Դրոյին ասացէք, եթէ մենակ էլ մնամ, թշնամին կարմիր սարը չի տեսնի»:

Իսկ Արշակը պատասխանում է.

«Իմ դիրքերը գրաւող թշնամին դեռ չի ծնել:

Եւ իսկապէս, երկուսն էլ արդարացրին Դրոյի յոյսերը»²⁵:

Թուրք-քրդական զինվորականները վստահ իրենց ուժերի գերակշռությանը, համարձակորեն գրոհում են գյուղի մատուցներում դիրքավորված կամավորական խմբի հարյուրյակների վրա: Հմտորեն ղեկավարելով մարտը՝ Դրոն հակառակորդի գնդակների հեղեղի տակ շարժվելով մի հարյուրակից մյուսը՝ քաջալերում և սխրանքների է կոչում հայ զինվորներին: Թշնամին ճանաչելով հայ մարտախմբի հրամանատարին՝ կրակը կենտրոնացնում է նրա վրա.

«Գետնի փոշին,— վերհիշում է Մարտիրոսը,— բարձրացած գնդակների կարկուտից և ձիու սմբակներից, իր մէջ առաւ նրան ձիու հետ միասին, ինձ թւաց, որ այլևս ամեն ինչ վերջացաւ, բայց մի քանի վայրկեանից յետոյ, ձիով ճեղքելով փոշին՝ կրկին երևաց Դրոն, գլուխը դրած ձիու ականջների արանքը քառատրոփ սլանալիս դէպի կարմիր սարը՝ Մակեդոնի դիրքերը:

Հինգ րոպէից անլի շմնաց այնտեղ, կրկին շուռ տուց ձին

²⁴ «Հայրենիք» ամս., 1941 թ., մայիս, էջ 174:

²⁵ «Ալիք», 1956 թ., մայիս 4, էջ 73:

և նույն արագութեամբ, այս անգամ դնաց կանգ առնելու Արշակի տղաների մօտ:

— Դէ. քալաշներս (քաջեր — Հ. Գ.)...

Մի քանի րոպէից յետոյ վերադարձաւ նորից դէպի ինձ և ժպտալով ասաց.

— Տղաներս, քալաշներ են, շատ լաւ են դիմադրում: Մարտիրոս, թշնամին շատ է, շատ:

Լաւ տրամադրութեան մէջ էր և գո՛՛հ բոլորից»²⁶:

Թշնամին շկարողանալով կոտրել Կարմիր սարի բարձունքներում դիրքավորված Մակեդոնի և Արշակի հարյուրյակների դիմադրությունը՝ հարձակումը զարգացնում է Կավրե-Շամե դյուղի ուղղութեամբ: Գյուղի վրա գրոհի նետվող քրդական հեծելախմբերին եթե հաջողվեր հաղթահարել հայ զինվորների դիմադրությունը, ապա ծանր վիճակի մեջ կարող էր հայտնվել ողջ գորագունը: Կովի վճռական պահն էր: Դրոն թշնամու թիկունքին հարվածելու նպատակով գրոհի է նետում իր քաջութեամբ ու հանդգնութեամբ հայտնի Դալի Ղազարի, ապա Կարբեցի Օնեի հարյուրյակները: Կամավորների հուժկու հարվածն անկասելի էր, թշնամու ջախջախված զորախմբերը հետ են շարժվում գյուղի մատուցներից:

Նույն պատկերն էր տիրում ճակատամարտի մյուս հատվածում, ուր Մարտիրոսի հարյուրյակի, Զեմլյակի և Յապոնի հեծյալների հանդուգն գրոհներից թուրքերին ու քրդերին հաջողվում է ազատվել միայն փախուստով: Ծակատամարտի ողջ ընթացքում Դրոն անընդհատ կռիվների կիզակետում էր. «Այդպիսի մի խառը ժամանակ, — շարունակում է Մարտիրոսը, — Դրոն կրկին եկավ մեզ մօտ: Էլ համբերել չկարողացայ ու դառնալով նրան ասացի.

— Դրո ջան, խնդրում եմ, ցած արի ձիուց և եթէ Մակեդոնի մօտ ես ուզում գնալ, տուր ձիդ ես գնամ... — չթողցի խօսքս վերջացնեմ և ջղայնացած պատասխանեց:

— Ի՞նչ ես մտածում այդպէս խօսելով, Մարտիրոս, կարծում ես թէ դու ինձանից ավելին զոհաբերելու իրաւունք ունես, թէ՞ իմ արիւնը կարմիր է քան քոնը: Ի՞նչ տարբութիւն, դու գնաս, թէ ես, գնդակը որ ինձ կպչի, քեզ կխնայի՞:

²⁶ Նույն տեղում:

Պատասխանի շտապեց, մտաւ ձիու ականջները, ձուլեց նրա հետ և սլացաւ դէպի Կարմիր սարը աղբրբի մօտ»²⁷:

Ամբողջ օրը ուշադրութիւն չգարձնելով թշնամու կողմից արձակվող գնդակների կարկուտին, Դրոն «Դե՛ քալաշներս...» վանկարկելով նետվում է մի հարյուրյակից մյուսը և հայ զինվորները հրամանատարի համարձակութիւնից ավելի ոգեկոշված՝ ուժեղացնում են հարվածների հզորութիւնը:

Կավրե-Շամեի կռիվն կարծես թե մոտենում էր ավարտին, երբ Դրոն իր հերթական արշավից վերադառնալով Արշակի դիրքերը՝ տեսնում է Արմեն Գարոյին, Խեչոյին և փորձում մոտենալ նրան: «Տեսայ պատրաստեց իջնելու ձիուց, սակայն նկատեցի, որ անընական կերպով թեքեց թամբի վրայ և պիտի ցած ընկնէր, եթէ Արմէն Գարոն ու Խէչոն չհասնեին: Դրոյին գրկած, ձիուց ցած բերին և իրարանցում ստեղծեց այնտեղ:

Աչքիս առաջ ամէն ինչ սևացաւ: Տղաներին մի քանի խօսք ասելուց յետոյ վազէ-վազ հասայ գյուղ:

Արմէն Գարոն տեսնելով վիճակս, մի կողմ քաշեց ինձ ու ասաց.

— Չխօսեցնես Մարտիրոս... դրութիւնը ծանր է:

Դրոն ուշակորույս վիճակում պառկած էր»²⁸:

Հենց նույն օրը Կովկասում ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը ստանում է հետևյալ հեռագիրը. «Ամբողջ առաջին օրը միայն մեր ուժերը ունեցել են ծանր կռիվներ, վեց անգամ գերազանցող քրդերի ու թուրքական կանոնավոր զորամասերի դեմ: Ծանր վիրավորված է Դրոն»²⁹:

Դրոյին ուշակորույս վիճակում տեղափոխում են Իգդիր, ապա Թիֆլիսի Արամյան հիվանդանոց: Կամավորական 2-րդ մարտախմբի հրամանատարութիւնը ընդունում է Արմեն Գարոն:

Արամյան հիվանդանոցում բուժվելու օրերին Թիֆլիս է ժամանում Ռուսիայի կայսր Նիկոլայ 2-րդը և այցելում զին-

²⁷ Նույն տեղում, էջ 74:

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ ՀեՍՂ., ՊԳԿԱ., ֆ. 127, գ 25 թ. 17:

վորական հիվանդանոցներ: Թիֆլիսի քաղաքապետը Ալ. Խատիսյանի ուղեկցությամբ ցարը այցելում է նաև Դրոյին:

«... Ես, — գրում է Ալ. Խատիսյանը, — պատմեցի ցարին հայ կամաւորներու քաջագործութիւններու մասին, նոյնը հաստատեցին և ցարին շրջապատող ռուս զորավարները, և ցարը շնորհեց Դրոյին Գէորգեան զինուորական խաչը իր քաջութեան համար»³⁰:

Մինչ Դրոն հիվանդանոցի մահճակալին գամված բուժում էր վերքը, Կովկասյան ռազմաճակատում կատարվեցին այնպիսի իրադարձություններ, որոնք մեծապես պայմանավորեցին Արևմտահայաստանի և հայության ողբերգական ճակատագիրը:

Էնվերի գլխավորած թուրքական զորքերը շարժվելով Սարիղամիշ՝ ծանր կացության մեջ են դնում ռուսական զորաբանակին և հետագա հաջողության դեպքում սպառնում ներխուժել Կարս, Ալեքսանդրապոլ ապա նաև Կովկաս:

Սարիղամիշի ճակատում թուրքական զորքերի ժամանակավոր հաջողությունների հետևանքով ռազմաճակատի մյուս հատվածներում տեղաբաշխված ռուսական զորքերը հարկադրաբար թողնում են գրաված դիրքերն ու բռնում նահանջի ուղին:

Հայ կամավորական խմբերը կազմալրվելու նպատակով տեղափոխվում են թիկունք:

Պատերազմի առաջին երկու ամիսները ցույց տվեցին, որ իզուր էին այն հույսերը, թե իբր ռուսական բանակը ընդունակ է և կարող մի քանի շաբաթների ընթացքում ջախջախել թուրքական զորքերին ու ազատագրել Արևմտահայաստանը:

Թուրքիայի զանազան շրջաններից մազապուրծ եղած հայ գաղթականները սարսափազդու լուրեր էին հաղորդում արևմտահայությանը սպառնացող անխուսափելի ջարդերի մասին:

Գեպքերի զարգացման ողբերգական ընթացքը ցույց տվեց, որ «ազատարար» ռուսական բանակը ոչինչ չձեռնարկեց, իսկ հայ կամավորական խմբերը չկարողացան խոչընդոտել ողջ

Արևմտահայաստանն ու Օսմանյան կայսրության մյուս հալածված ժողովուրդները ջարդերի սարսափելի տեսարանների վերածող թուրքերի հրեշավոր գործողությունները:

Անխուսափելի կոտորածներից փրկելու նպատակով հայությանը Արևմտահայաստանի մի քանի շրջաններում դիմել էր ինքնապաշտպանության: Հայոց Ազգային Բյուրոյի և կամավորական խմբերի առաջ ծառայած օրվա կարևորագույն խնդիրը արևմտահայությանն օր առաջ օգնության հասնելն էր: Պիտի նշել, որ հայ կամավորական խմբերը գործում էին ռազմաճակատի ատրեք ուղղություններում և նրանցից յուրաքանչյուրը առանձին վերցրած շուներ ռազմական այնպիսի հզորություն, որպեսզի կարողանար միայնակ լուծել կարևորագույն նշանակություն ունեցող մարտական առաջադրանքներ: Իսկ ժամանակը չէր աշխատում ի նպաստ հայերի: Տվյալ ժամանակաշրջանում անհրաժեշտ էր միավորել հայկական բոլոր մարտական ուժերը և այն կենտրոնացնել առավել կարևորություն ներկայացնող ուղղությունում, որպիսին համարվում էին Վան-Մուշ, Վան-Բաղեշ ուղղությունները:

Հայ մարտական խմբերը ենթարկվում էին կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությանը, իսկ առանց նրա համաձայնության խոսք անգամ չէր կարող լինել նրանց միավորելու մասին: Առաջնորդվելով վերոհիշյալ նկատառումներով Հայոց Ազգային Բյուրոն դիմում է կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությանը: Կովկասի փոխարքա Վորոնցով Դաշկովի և Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարության միջնորդությամբ Գերագույն գլխավոր հրամանատարությունը հաստատում է հայկական կամավորական խմբերը միավորելու Ազգային Բյուրոյի կողմից առաջադրված դիմումը: Կամավորական յուրաքանչյուր խմբի թվակազմը հասցվում է 1000-ի և այժմ արդեն նրանք իրենց հանդերձանքը, զենքն ու զինամթերքը պիտի ստանային ի հաշիվ պետական միջոցների³¹:

Հայ Ազգային Բյուրոյի պահանջով կամավորական 2-րդ

³⁰ «Հայրենիք» ամս., 1932 թ., հոկտեմբեր, էջ 159:

³¹ Տե՛ս, 2. Հ. Կ. Ա., թղ. ծր. 503

Ձ-րդ և 4-րդ խմբերը միավորվելով Վարդանի ընդհանուր հրամանատարությունում կազմում են «Արարատյան ջոկատ» զորագունդը և որպես գեներալ Նիկոլանի զորամասի առաջապահ միավորում պիտի գործերին Իգդիր-Բեկրի-Կալա-Վան ուղղությամբ: Անդրանիկի 1-ին կամավորական գունդը Սալմաստի շրջանից նույնպես շարժվելու էր Վան:

Մոտ երկու ամիս բուժվելուց հետո Դրոն 1915 թ. փետրվարի վերջերին վերադառնում է մարտաշարք և վերստին ստանձնում 2-րդ կամավորականի հրամանատարությունը: Քանաքեռում վերակազմավորվող հայկական գնդերը համալրվում են նոր կամավորներով: 2-րդ կամավորականի հրամանատար Դրոյի օգնական է նշանակվում Գարեգին Նժդեհը, իսկ նույն խմբի 2-րդ վաշտի հրամանատարությունը ստանձնում է Ղազար Քոչարյանը (Քալալ Ղազո կամ Մեծ Ղազար — Ն. Գ.):

Ապրիլի 15-ին գունդը թողնում է Երևանն և անցնելով էջմիածին՝ ստանում է Հայոց Հայրապետի օրհնությունը, ապա շարժվում Իգդիր:

Ղազար Քոչարյանի վկայությամբ. «Իգդիր էինք, երբ ստացուեցաւ Վանի Արամի մէկ գրութիւնը, որով անմիջական օգնութիւնը կը խնդրէր մեզմէ»³²:

Հապաղելու ժամանակ այլևս չկար: Արամի գրությունն ստանալու պես Արարատյան զորախումբը, որի կազմում էր Դրոյի 2-րդ կամավորականը, անմիջապես ճանապարհ է ընկնում դեպի Վան:

Սարսափելի տեսարաններ են բացվում կամավորների առաջ: Դրոյի խումբն անցնելով Աբաղայի դաշտավայրով՝ ողջ ճանապարհին հանդիպում է հայկական լքված, ավերակ գյուղերի և մորթոտված բազում դիակների: Մինչև Բեկրի-Կալա բնակավայրին հասնելը այդ ամբողջ ամայացած տարածքում հանդիպում էին թուրքական և քրդական միայն փոքրաքանակ զինված խմբեր, որոնք զոհ էին դառնում սարսափազդու տեսարաններից վրեժխնդրությամբ համակված հայ զինվորներին:

Ապրիլի 26-ին Դրոյի զորախումբը մոտենում է թշնամու

կողմից ամրացված Բեկրի-Կալա քաղաքին: Տեղացող առատ ձյունը խոչընդոտում է կամավորների արագ տեղաշարժերին, իսկ թուրքերը նահանջելիս քանդել էին մոտակայքով անցնող գետի միակ կամուրջը: Հարկավոր էր արագորեն հաղթահարել արգելքներն և ժամ առաջ գրավել թշնամու պաշտպանության ուղի: Դրոն առաջնորդելով հեծելախումբն անվարան մտնում է սառցակալած գետն ու հաղթահարելով այն, առաջապահ զորավաշտով նետվում հակառակորդի դիրքերի վրա: Քիչ անց կովի դաշտ հասած իր մյուս զորավաշտերի համագործակցությամբ գրավում է Բեկրի-Կալա քաղաքը և չսպասելով դեներալ Նիկոլայի զորագնդերին՝ արշավում Վան տանող ճանապարհի թշնամու հաջորդ արգելապատնեշի՝ Շեխկարե գյուղի վրա: Նրա զորախմբի հարևանությամբ դեպի Վան էին արշավում նաև Համազասպի և Քեռու գլխավորած զորախմբերը:

Անկասկած հայ կամավորները ավելի վաղ կարող էին մտնել Վան, եթե չլիներ ուսական հրամանատարության շինծու արգելքները:

Բեկրի-Կալեում թուրքերի դիմադրությունն արագորեն խորտակելուց հետո, երբ Դրոն նույն ուժգնությամբ պատրաստվում էր առաջ շարժվել, ստանում է գեներալ Նիկոլանի հարձակումը դադարեցնելու մասին հրամանը:

Ավելի քան վարմանալի էր նման որոշումը: Իսկ Վանից այդ օրերին ստացվող տազնապալի լուրերը թելադրում էին, որ անհրաժեշտ էր կատարել ճիշտ հակառակը:

Հապաղելը կարող էր ճակատագրական նշանակություն ունենալ: Թուրք հրամանատարությունը կարող էր օգտվել ուսական զորքերի պասիվությունից ու դանդաղկոտությունից և մեծ ուժեր նետելով Վան՝ ընկճել քաղաքի հերոսամարտիկների դիմադրությունը: Անդրադառնալով այդ օրերի դեպքերին՝ 2-րդ կամավորական գնդի 1-ին վաշտի հրամանատար Բազադանեցի Մարիտրոսն իր հուշերում գրում է. «... Դրոն դիմեց զօրավարին եւ խնդրեց թոյլ տալ առաջ շարժուելու, որպէսզի Վանի ժողովուրդը ի զուր չկոտորուին: Զօրավարը մերժեց:

Դրոն ի մի հաւաքեց իր զօրամասի խմբապետներին եւ յայտնեց, թէ Զերնուզուովի եւ Անդրանիկի բանակը չի կա-

³² «Հայրենիք» ամս., 1934 թ., օգոստոս, էջ 135:

որդանում առաջանալ Դիմանում տեղի ունեցող ուժեղ կուրի պատճառով, որով եւ մեզ էլ հրամայուեմ է շառաջանալ, թէ մեր շառաջանալու դէպքում Վանի մեր ազգակիցները կարող են կոտորուել, թէ մեր այստեղ մնալը այսքան զինուած ուժով կը լինի դաւաճանութիւն ու կը ծանրանայ մեր խզմի վրայ: Առաջարկեց զօրամասը հանձնել Նժդէճին, իսկ ինքը որոշած է 150 փորձուած տղաներով գաղտնի ճանապարհով մտնել Վան, որով հնարաւորութիւն պիտի տրուէր Վանին մի առ ժամանակ էլ դիմանալ: Հակառակ պարագային, եթէ այդ իրեն չյաջողուէր, զոնէ հանգիստ սրտով կը մեռնէինք մեր ժողովրդի հետ միասին:

Բոլորս տուինք մեր համաձայնութիւնը եւ պատրաստուեցինք դիշերը մեկնել...»³³:

Բարեբախտաբար ուսական հրամանատարությունը առջնորդվելով ինչ-ինչ նկատառումներով փոխում է իր նախկին որոշումը և զորքերը վերսկսում են հարձակումը:

Նույն օրը Դրոյի զորագունդը գրավում է Շեխկարե գյուղը, իսկ հաջորդ օրը Զանիկ գյուղը և արագորեն մոտենում Վանին:

Վանեցիների հեքասական ինքնապաշտպանության ու հայ կամավորական զորախմբերի հարձակումների հարկադրանքով թուրքական հրամանատարությունը ճարահատյալ վերացնում է քաղաքի պաշարումը: Հերոսամարտի զինվորները ոգևորված թուրքական բանակի փախուստից՝ գրոհում են քաղաքի թուրքական թաղամասերի վրա և կրակ տալիս այն: Վանից ոչ հեռու գտնվող հայ կամավորները պարզորեն տեսնելով քաղաքից բարձրացող կրակներն ու ծուխը և կարծելով թե թուրքերն են այրել հայկական թաղամասերը՝ ավելի են արագացնում առաջխաղացումը: Այրվող քաղաքի տեսարանից խոցված Համազասպը (ծնունդով Վանեցի — Լ. Գ.) հեռագրում է Վանին ավելի մոտ գտնվող Դրոյին. «Հասի՛ր, հարազատ քաղաքս այրվում է...»: Իսկ իրականում այրվում էին թուրքական թաղամասերը:

Մայիսի 2-ի առավոտյան Դրոյի զորախմբի առաջապահ ջոկատը Դաշնակցական խելոյի և Դալի Ղազարի զխաւճորու-

թյամբ սրարշավ մտնում է քաղաք: Մի քանի ժամ շանցած քաղաք է մտնում 2-րդ կամավորական զորագնդի մյուս վաշտերը: Հայ կամավորական խմբերից Դրոյի զօրամասը առաջինն է մտնում Վան և արժանանում քաղաքի բնակչության ջերմ ընդունելության:

Վանի հերոսամարտերի ղեկավարներից Հայկ Կոստյանը վերհիշելով իրենց համար այդ երջանիկ պահը՝ ջերմությամբ գրում է. «Քաղաքամիջի բոլոր զինուած ընկերներով առաջացանք մինչև Աւանուց գետը դիմաւորութեան, ուր հասաւ Դրոյի հետեւակ և ձիաւոր բանակը եւ շրջապատեց մեզ: Ողջունի և բարի գալուստի խօսք ուղղելով անոնց, ուռա գոռացինք:

Դրօն կարճ եւ ազդու ճառով մը պատասխանեց մեզ, հրամայելով ձիաւոր խմբին հրացանային հինգ համազարկերով ողջունել յաղթող Վանեցուն: Փոխադարձեցինք մատուցելու տաս կրակով: Այս պահուն բերդէն մէր թնդանօթածիզը սկսեց թնդանօթի յիսուն ողջոյներ համատարած դրդիւնով մը.

Հրանօթներու որոտընդոստ ողջոյներու մէջ՝ երգի և փառքի գնացքով մտանք քաղաք»³⁴:

Երկու օր անց քաղաք են մտնում Համազասպի և Քեռու 3-րդ, 4-րդ մարտագնդերը ու դեներալ Նիկայաեի զորագրնդերը, իսկ ավելի ուշ Վան է հասնում նաև Անդրանիկի զօրամասը:

Վանի ազատագրման կապակցությամբ կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը Հայոց կաթողիկոսին հղում է հետևյալ շնորհավորական հեռագիրը. «Ամբողջ սրտէ շնորհակալութիւն կը յայտնեմ Ձեզի՝ էջմիածնի տաճարին մէջ Ամենաբարձրալիին ուղղուած Ձեր ջերմ աղոթքներուն համար այն անմոռանալի օրը, երբ իմ ղեկավարութեանը յանձնուած յաղթական զօրքերու եւ քաջարի հայ կամաւորներու կողմէ Վանը ազատուեցաւ քրիստոնէութեան պատմական թշնամիէն, եւ հայ ժողովուրդը՝ իր դարաւոր բռնակալէն»³⁵:

³³ Նույն տեղում, էջ 73:

³⁴ «Հայրենիք» ամս., 1929 թ., ապրիլ, էջ 119:

³⁵ Նույն տեղում, 1927 թ., սեպտեմբեր, էջ 76:

Քրիստոնեությունն անունից խոսող, կեղծ ջերմությամբ համեմված հեռագրի հեղինակը մի քանի օր անց առանց վարանելու և մոռացության մատնելով Քրիստոսին, անձամբ պիտի ստորագրի Վանի մահվան դատավճիռը՝ ռուսական զորքերի կողմից քաղաքն ու Արևմտահայաստանի մյուս շրջանները թողնելու հրամանը:

Վանում գտնվելու հենց առաջին օրը Դրոն շտապում է տեսակցելու ու սփոփելու թուրքերի կողմից դավադրաբար սպանված Իշխանի ընտանիքին: Հին Բայազետում վաճառականությամբ զբաղվելու տարիներին նա սերտ բարեկամություն էր հաստատել Վանի գործիչների և հատկապես Կեռնապարի մարտական ուժերի կազմակերպիչ ու առաջնորդ Իշխանի հետ:

Դրոյի և Իշխանի կնոջ՝ Սիրանուշի հանդիպման ականատես Արամ Տապաղյանը վերհիշելով այդ հուզիչ տեսարանը՝ գրում է.

«1915 մայիս 3-ին Վանի հերոսամարտի յաղթանակի առաջին առաւօտն էր: Նահատակ Իշխանի սգաւոր այրիին՝ հօրեղբօրս աղջկա Սիրանուշին քովն էի, երբ յանկարծ սենեակին դռն վրա երեւցավ շերքէզի տարազով, թուխ դէմքով, հագիւ 30 տարեկան երիտասարդ մը: Ձեռները դէպի Սիրանուշը երկարելով՝ ըսաւ մորմոքած ձայնով.

— Ա՛խ, իմ անբախտ քոյրս:

Սիրանուշը լալազին, խօսքը եկտրին ուղղելով, հարցուց.

— Ո՛ւր է Սուրէն էֆենտի (Դրոյի ծածկանունը Հին Բայազետում ապրած տարիներին — Ն. Գ.), ո՛ւր է քո սիրելի ընկերդ, իմ աննման Իշխանը...

... Տխուր եւ ճնշիչ մթնոլորտը մեղմացնելու համար՝ Սուրէն էֆենտին սկսաւ պատմել, թէ ի՞նչպես իր զօրախումբը հասած էր Վան...»³⁶:

Դրոյի անմիջական նախաձեռնությունները հայ զինվորները Հիրճ գյուղում հայտնաբերում են Իշխանի և նրա զինակիցների մարմինները և տեղափոխելով Վան՝ ամփոփում քաղաքի գերեզմանատանը:

Դրոյի կյանքի ու գործունեության մասին պահպանված փաստերի, հուշագրությունների և կարծիքների ուսումնասիրությունն անառարկելիորեն հավաստում են ոչ միայն նրա քաջության ու զորավարական տաղանդի իրողությունը: Հայ ազատամարտի նշանավոր գործիչների համաստեղության մեջ նա եզակիներից էր նաև իր անբասիր ընկերասիրությամբ և հասարակ զինվորի նկատմամբ դրսևորած ուշադրությամբ եւ հոգատարությամբ: Ահա իր զոհված զինվորներից մեկի ընտանիքի նկատմամբ նրա ցուցաբերած վերաբերմունքի մի փոքրիկ վկայություն.

Նորին գերազանցութեան փոխ թեմակալին հայոց

«Ներկայացնելով Ձերդ Գերազանցութեան էրզափենցի (Շարուր-Դարալագեազի գավառ — Ն. Գ.) Յարութին Սայադևանի խնդիրը, պատիվ ունիմ յայտնելու, որ անցեալ 1914 թ. Նոյեմբերի 1-ին Տաճկաստանի Կիարէ-Շաւէ գիւղի կուում սպանւեց նրա որդի՝ Ալեքսան Հարութիւնեան Սայադևանը: Նրա 6 հոգուց բաղկացած ընտանիքը և ծերունի հայրը մնացել են զուրկ նիւթական միջոցից:

Խնդրում եմ Ձեր գերազանցութիւնից, եթէ հնարաւոր կլինի, Ձեր միջնորդութեամբ այդ ընտանիքին ցոյց տրւէր նիւթական որևէ աջակցութիւն, որով հանգուցեալի որդիներին և ծերունի հորը գոնէ որոշ շափով մխիթարութեան պատճառ կլինէնք, ոգևորելով նրա ընտանիքին»³⁷: 3 մարտի 1915 թ.

Իսկ Դրոյի միջնորդություններն ու դիմումներն, որպես կանոն, երբեք ապարդյուն չէին անցնում:

Նրան բնութագրող մի հատկանշական կողմ ևս: Դրոն, գործարարության և մարդկանց հետ լեզու գտնելու զարմանալի շնորհներով էր օժտված: Որպես օրենք նրա ղեկավարած զորամասերը իրենց զինվածությամբ, նյութական ապահովվածությամբ և կարգապահությամբ միշտ լավագույնն են եղել: Նույնիսկ բարձրաստիճան զինվորականները սիրով էին համաձայնել ծառայելու նրա հրամանատարությամբ գործող զորամասերում: Գուցե և նրա հաջողությունների գաղտնիքը պայմանավորված էր նաև վերոհիշյալ գործոններով:

³⁶ «Հայրենիք» ամս., 1967 թ., մայիս, էջ 2:

³⁷ ՀեՍՆ., ՊԳԿԱ. ֆ. 121, ց 2 գ 25 թ 17:

Վասպուրականի ազատագրումը դեռևս միայն սկիզբն էր այն գործի, որին իրավամբ կոչված էին ծառայելու հայ կամավորները: Առջևում էին թուրք իշխանությունների յաթաղանի մյուս զոհերը՝ Շատախը, Մոկսը, Բաղեշը, Տարոնը, Սասունը և Արևմտահայաստանի մյուս շրջանները:

Վանի հաղթական մուտքից մի քանի օր անց Գրոյի խումբը դարձյալ կոիվների հորձանուտում էր: Այս անգամ խումբը զարգացնելով հարձակումը, պիտի օգնության հասներ Շատախի և Մոկսի նույնպես ինքնապաշտպանության դիմած հայությունը: Շատախցիների ինքնապաշտպանությունը 1915 թ. ինքնապաշտպանական մարտերի ամենահերոսական և ուսանելի, բայց դեռևս ըստ արժանվույն շուտամնասիրված էջերից մեկն է: Չնայած թուրք իշխանությունների նենգադավությանը զոհ էր գնացել ինքնապաշտպանության ոգին ու կազմակերպիչը՝ Լեոնապարի Իշխանը, սակայն ազատատենչ շատախցիները հավատարիմ մնալով իրենց հերոսական անցյալին և Իշխանի ներդրած մարտական ավանդին՝ ավելի քան մեկ ու կես ամիս անկոտրում համառությամբ պաշտպանեցին իրենց կյանքն ու ազգային արժանապատվությունը:

Շատախի պաշտպաններին օգնության հասնելը կապված էր լուրջ դժվարությունների հետ: Շատախ տանող ուղին անցնում էր քրդերով խիտ բնակեցված Գորան դաշտավայրով: Թուրքական հրամանատարությունը քրդական յուրաքանչյուր գյուղ վերածել էր ամուր պաշտպանական հանգույցների: Բացի դրանից, Հիրճ գյուղից դեպի Գորանի դաշտ տանող միակ ճանապարհը շրջափակված էր կիրճերով, որի թաքստոցներում դիրքավորվել էին թուրք զինվորներն ու քրդական զինյալ խմբերը:

Հարձակումը զարգացնելու կամավորների միակ հնարավորությունը թշնամու ամրությունները շրջանցելն էր: Պահեստում թողնելով Յապոնի, Ջեմլյակի և Խոսրովի հեծյալ ջոկատները՝ Գրոն հրամայում է Ղազար Քոչարյանի վաշտին շրջանցել թշնամու ամրություններն ու հարվածել թիկունքին:

Ռազմախաղը ավարտվում է գերազանց վերջաբանով, թուրք-քուրդ խմբերը ընկնելով խաշաձև կրակի տակ՝ դիմում են փախուստի: Գորանի գաշտ տանող ուղին բաց էր: Գրոյի

զինվորները հողմի նման ներխուժելով դաշտ՝ մեկը մյուսի հետևից գրավում են քրդական գյուղերը և մոտենում դեպի Շատախ տանող ամենաուժեղ արգելապատնեշին՝ Աղվուտ գյուղին: Հաղթական կոիվներից հետո բարձր մարտական գյուղին: Հաղթական կոիվները համակված հայ զինվորները հաշված ժատրամագրությամբ համակված հայ զինվորները հաշված ժամերի ընթացքում ընկճում են հակառակորդի դիմադրությունն և մտնում հայկական Սետկին գյուղը: Թուրքական զորքերը, և մտնում հայկական Սետկին գյուղը: Թուրքական զորքերը, և մտնում հայկական Սետկին գյուղը: Թուրքական զորքերը, և մտնում հայկական Սետկին գյուղը: Թուրքական զորքերը, և մտնում հայկական Սետկին գյուղը: Թուրքական զորքերը, և մտնում հայկական Սետկին գյուղը:

Թուրքական զորքերի փախուստի և հայ կամավորների հայտնվելու լուրերը անմիջապես տարածվում են նրանց գալըստյանը սրտատրոփ սպասող ինքնապաշտպանության մարտիկների շարքերում:

Պատմում է Շատախի ինքնապաշտպանության հրամանատարներից՝ Տիգրան Բաղդասարյանը. «Լեոնը (Լեոն Շաղոյանը նույնպես ինքնապաշտպանության հրամանատարներից է — Ն. Գ.) կը գրէ. «Գրոն 1000 հոգով Սետիկին է: Երեկոյան աշխատիր ամէն գնով հոս լինել. խորհրդակցելու համար Մառնույի վրայ կատարուելիք վաղուան արշաւանքի մասին...

... Երկու ձի կը պատրաստեն անմիջապէս եւ Սետիկինցի Յակոբի հետ կը շտապեմ հասնել Սետիկին: Մութ էր արդէն, երբ կը հասնիմ գիւղը: Աչքի կը զարնեն մեր կամատրների վրաններն իրենց պլպլուան ճրագներով:

Կը մտնեմ սէրտրոջ սենեակը, եւ ահա կը հանդիպիմ Գրոյին շրջապատուած իր վաշտապետներով՝ Նժդեհը, Մեսրոպը, Սապոնը, Մարտիրոսը, եւ այլն: Կը համբուրինք, կը սկսինք զրոյց անել: Կը պատմեն ինձ իրենց կոիւների եւ ապագայի մասին: Ես էլ իմ հերթին՝ մեր կոիւների մասին:

— Այդպէս, ուրեմն Մառնույի արշաւանքը թողնենք ուրիշ անգամուան, այնպէս չէ՞, էֆենտի,— հեզնելով կը վերջացնէ Գրոն:

— Այո, պ. հրամանատար,— կը պատասխանեմ,— բայց երեւի ուրիշ Մառնոցներ կ'ունենանք»³⁸:

³⁸ «Հայրենիք» ամս., 1931 թ., հոկտեմբեր, էջ 138—139:

1915 թ. մայիսի 12-ին 2-րդ կամավորական մարտախմբի գլուխն անցած Դրոն հաղթականորեն մուտք է գործում Շատախ գավառի ինքնապաշտպանության կենտրոն՝ Թաղ գյուղը:

«Կ'անցնի,— շարունակում է Տիգրան Բաղդասարյանը,— հայկական բանակը եւ նրան կը հետեւի Շատախի պզտիկ բանակը իր յաղթանակի երզն երգելով... Կը մտնենք վերջապէս Թաղը: Պատուհաններից, կտուրներից, կանայք եւ անղչիկներ ծաղիկներ կը սփռեն կամաւորների անցած ճանապարհով: Ուրախ զուարթ կ'անցնի բանակը եւ կը հաստատուի «Ամբրի Իգին», Տիգրիսի եզերքին:

Այդ օրը շատախցին հանգիստ ու խաղաղ քնեց»³⁹:

Վանից մինչև Շատախի գյուղերը ձգվող տարածքը ամբողջովին մաքրված էր թուրքերից ու քրդերից: Կռիվների ընթացքում կամավորները բռնագրավում են մեծ քանակությամբ ռազմավար, հազարավոր ուխարներ և բաժանում Շատախի և Սևտիկնի հայ բնակիչներին:

Գավառի ազատագրումը դեռևս տեղի բնակչության ապահովության վերջնական երաշխիքը չէր: Թուրք հրամանատարությունը վերախմբավորելով հայ զինախմբերի հարվածներից ցաք ու ցրիվ եղած զինական ուժերը՝ սպառնում էր հարավային շրջաններից վերստին հարձակվել Շատախի վրա: Անհրաժեշտ էր կայուն հիմքերի վրա դնել գավառի ինքնապաշտպանությունը: Շատախի շրջանների ներքին կյանքը կարգավորելու, ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով՝ Դրոյի նախաձեռնությամբ ինքնապաշտպանական մարտերի հրամանատարներ Սամվել Պետրոսյանի և Տիգրան Բաղդասարյանի ղեկավարությամբ կազմվում է գավառի կառավարություն և ոստիկանություն, որոնք անմիջականորեն պիտի ենթարկվեին Արամ Մանուկյանի գլխավորած Վանի նահանգապետությանը:

Շատախի գրավումից մեկ շաբաթ անց Դրոն արշավում է Մոկաց աշխարհ, ուր տեղի հայությունը կենտրոնանալով

մի քանի բնակավայրերում՝ օրհասական կռիվ էր մղում թուրք-քուրդ հրոսակախմբերի դեմ:

Քանի որ Մոկսի հայ բնակչության ինքնապաշտպանական մարտերը ընթանում էին մի քանի հանգույցներում, ապա այդ պատճառով Դրոն մասնատելով իր զորախմբի ուժերը՝ հարձակումը զարգացնում է երեք հիմնական ուղղություններով: Համաձայն նրա հրամանի Դալի Ղազարի, Յապոնի, Տիգրանի հարյուրյակներն ու Մարտիրոսի վաշտը նժդեհի հրամանատարությամբ արշավում են Մոկս, Մակվեցի Մեսհրոպի վաշտը՝ Սոքան, իսկ ինքը զորամասերի մնացած ջոկատների գլուխն անցած շարժվում Սպակերտ: Հունիսի սկզբներին հաղթահարելով թշնամու դիմադրությունը, Նժդեհը գրավում է Մոկսը, Մեսրոպը՝ դավարին կռիվներից հետո Սոքանը, իսկ Դրոն ջախջախելով Սպակերտը պաշարող թուրքական զորաջոկատներին՝ ազատագրում է գյուղը և այնտեղ համախմբված ավելի քան շորս հազար հայերի տեղափոխում Մոկս: Հաջողությամբ էին զարգանում նաև կամավորական մյուս խմբերի հարձակումները: Քեռին և Համազասպը միացյալ ուժերով գրավում են Ոստանը:

Հայ կամավորական զինավաշտերն ազատագրելով Վանս լճի հարավային շրջանները, մոտենում են ընդհուպ Ռշտունյաց գավառի Սորբ և Դատվան փոքրիկ քաղաքին, որոնց գրավումով փաստորեն բացվելու էին Տարոն, Սասուն և Բաղեշ տանող ուղիները: Հայկական բոլոր շորս կամավորական խմբերը այսուհետև մտնելու էին գեներալ Տրուխինի գլխավորած ռազմական խմբավորման կազմում:

Դրոն Մոկսի պաշտպանությունը հանձնարարելով Նժդեհին՝ իր զորամասի հիմնական ուժերով տեղափոխում է Ախթամար, ապա՝ Սուրբ Հակոբ:

Տարոն տանող ճանապարհի առաջին խոշորագույն Սորբն էր: Թուրք հրամանատարությունը հասցրել էր զգալի ուժեր կենտրոնացնել Սորբում և այն վերածել պաշտպանության ամուր հենակետի: Սորբի մոտակայքում գտնվող բարձունքները հակառակորդի կողմից նույնպես ամրացվել էին:

Հունիսի վերջերին հայկական շորս մարտախմբերը միահամուռ ուժերով գրոհում են Սորբը:

³⁹ Նույն տեղում:

Առաջին օրվա մարտերը շափազանց ծանր էին ընթանում: Բլրալանջերին ամբաստանված թուրք զինվորները թնդանոթներից և զնդացիրներից տեղացող կրակով խափանում էին հայ զինվորների գրոհները: Երեկոյան մարտադաշտ հասցրած թնդանոթներով մշակելով հակառակորդի դիրքերը՝ հայ զինվորները նետվում են գրոհի: Դրոյի զորախումբն առաջին կամավորականի Արտաշես Սուլչանի գլխավորած վաշտի համագործակցությամբ ճեղքում է բարձունքներում ամրացած թշնամու դիմադրությունը և հասնում լճափ, որի ափերի երկայնքով հաջողությամբ հարձակվում էին Անդրանիկի զորախմբի մյուս վաշտերը:

Հակառակորդի դիմադրությունը խորտակում են նաև Համազասպի և Քեռու զինվորները: Արդեն հաջորդ օրը կտրելով հակառակորդի համառ պաշտպանությունը՝ հայ կամավորները գրավում են Սորբը: Իսկ թշնամու ջախջախված զորքերի մնացորդները նահանջում են Դատվան:

Ռուսական շորթորդ զորախմբի հրամանատար գեներալ Տրուխինը հիացած հայ կամավորների մարտական դործողություններով նշում է. «... Անդրանիկի և Դրոյի խումբերուն յաղթական յարձակումը հակառակորդի ձախ թեւին դէմ: Համազասպի խումբին յարձակողականը խիստ դժուարին պայմաններու մէջ, առանց հրետանիի աջակցութեան, ձիւնպատ լեռներով: Թշնամիի յամառ հետապնդումը այդ խումբին կողմէ...»⁴⁰:

Հայ զինավաշտերին հրաշալի հնարավորություն է ընձեռվում կրնկակոխ հետապնդել նահանջող հակառակորդին և արագորեն դրավել նաև Դատվանը: Եթե մարտական դործողություններն արագ ընթացք ունենային, ապա Տարոն մըլտնելու խնդիրը զգալիորեն կհեշտանար: Սորբի կովում պարտություն կրած թուրք համանատարությունը դժվար թե կարողանար հասցնել ամուր պաշտպանություն կազմակերպել: Սակայն ճակատի հրամանատար գեներալ Տրուխինը ոչ մի փաստարկներով չարդարացված պատճառաբանությամբ և կարծես կանխամտածված դիտավորությամբ խոչընդոտում է հայ զինվորների հարձակումը և դրանով իսկ թուրքերին

հնարավորություն շնորհում ամրապնդվելու Դատվանում: Եվ միայն հուլիսի 4-ին, Սորբի գրավումից երեք օր անց հայ կամավորները հրաման են ստանում դրոհելու Դատվանը: Ռուսական հրամանատարության բարեհաճությամբ շահած ժամանակահատվածում թուրքերին հաջողվում է համալրել զորքերի մարտաշարքերը և Դատվանը վերածել անմատչելի դորքերի: Այս անգամ արդեն հայ կամավորական մարտախմբերի հրամանատարներին էին ենթարկվում նաև ռուսական մի քանի զորավաշտեր:

Դատվանի մատուցյաներում ընթացող մարտերի առաջին օրը, շնայած գործադրած մեծագույն ջանքերին, հայ զինվորներին չի հաջողվում թուրքերին դուրս շարտել իրենց անմատչելի դիրքերից: Հաջորդ օրն առավոտյան գեներալ Տրուխինը վերջապես մարտադաշտ է դուրս բերում հեծելազորային գունդն ու հրանոթների մարտկոցը: Մի քանի ժամ շարունակ ընթանում էր միայն հրանոթային մենամարտը, իսկ երեկոյան կողմ. «Ամբողջ ճակատը յարձակման էր դիմել: Դրոն առաջանում էր կենտրոնով ու գրավում թշնամու կարեւոր դիրքերը, որոնք իշխում էին թշնամու Դատանի դիրքերի վրայ: Իսկ Անդրանիկի զորամասը Դրոյի ձիւտրներով վերցրեց Դատանի դիրքերը»⁴¹:

Թուրքերի հզոր կրակակետերը հաղթահարելով, հարձակումը հաջողությամբ էին զարգացնում Համազասպն ու Քեռին: Անձնուրաց էին գործում Դրոյի վաշտերն ու հարչուրյակները: Անձնուրաց էին գործում Դրոյի վաշտերն ու հարչուրյակները: Օնեն, Զեմլյակը, Յապոնը, Դալի Ղազարը, Կարբեցի Օնեն, Զեմլյակը, Յապոնը, Դալի Ղազարն ու մյուսները: Այլևս անկարող լինելով դիմադրել տարբեր ուղղություններից տեղացող ուժգին հարվածներին՝ հակառակորդը ստիպված տեղի է տալիս և սկսում կանոնավոր մարտաշարքերով նահանջել: Թուրքերի կանոնավոր նահանջը փախուստի վերածելու նպատակով հայ հեծելախմբերը Դաշնակցական խեղճի գլխավորությամբ սրբնթաց գրոհ են ձեռնարկում և ջրում նրանց մինչև Գրգուռ: Սակայն թուրքերն այս անգամ մարտադաշտ են դուրս բերում Գրգուռի մոտակայքում թաքնված ուժերն ու զնդացրային կրակահերթերով դիմավորում հայ

⁴⁰ «Հայրենիք» ամս., 1927 թ., սեպտեմբեր, էջ 77:

⁴¹ «Հայրենիք» ամս., 1927 թ., հունվար, էջ 76:

Գեծելագորայի նստիչներին: Թշնամու գեղացիներին համազարկերից զոհվում է Հայոց Ազատամարտի արժանավոր զինվոր Փաշնակցական Խեչոն: Չերկնչելով կարկտի ուժգնությամբ տեղացող գեղականներից՝ Ջեմլյակն իր ձիավոր հարյուրյակով անկասելի հարվածով հետ է շարտում թուրքերի հակազորը և մարտադաշտից դուրս բերում զոհված հերոսի դիակը: Մարտը շղաղարող ուժգնությամբ շարունակվում է նաև գիշերը: Գիշերային խավարն անգամ անզոր էր արգելակելու հայ զինվորների ճակատամարտը հաղթական վախճանի հասցնելու բուն ձգտումները: Դրոն ճեղքելով այդ կոպկոպներում իրենց լավագույն կողմերով դրսևորած թուրքերի զորաշղթան՝ գրավում է քաղաքի նավահանգիստը, իսկ Անդրանիկի զինվորները ներխուժում են քաղաք:

Երկօրյա ճակատամարտը ավարտվում է թուրքական զորքերի դաժան պարտությունով:

Գեներալ Տուխինը բարձր գնահատելով հայ կամավորների մարտական գործողությունները՝ հեռագրում է հրամանատարությանը. «Երկօրյա ճակատամարտի ատեն իր ղեկավարութեանը յանձնուած ջոկատի զօրքերը դուրս քշեցին թըշնամիին իր դիրքերէն: Յաղթութիւնը գլխաւորաբար արդիւնքը պէտք է նկատել երկու երգով հայ կամաւորներէ բաղկացած մեր հետեւակազօրքի կրակին...»⁴²:

Սորբի և Դատվանի հաղթական մարտերից հետո փոխվում է նաև ուսական զորքերի տրամադրությունը: Տրուխինին փոխարինած գեներալ Նազարբեկյանը մարտադաշտ դուրս բերելով իր հրամանատարությամբ գործող զորքերի հիմնական խմբավորումը՝ պարտության է մատնում իրեն դիմակայող թուրքական զորագնդերին և մտնում Տարոն աշխարհի Ախլաթ գավառը:

Դրոյի զորավաշտերը հասնում են մինև Գրգուռի ստորոտում գտնվող Ջրխոր գյուղը, իսկ ապա մեծանուն հայդուկապետ Աղբյուր Սերոբի ծննդավայրը՝ Սողորդ: Միաժամանակ Գրգուռ և Նեմրուժ լեռների ուղղությամբ է առաջանում Անդրանիկի զորամասը, իսկ Բաղեշի՝ Քեռու ու Համազասպի մարտախմբերը:

Կավրե-Շամեի կովից մինչև Բերկրի, Վան և ապա Շատախի, Մոկսի, Սորբի ու Դատվանի ազատագրման մարտերում փայլուն քննություն բռնեց հայ կամավորական զնդերի ամենաերիտասարդ հրամանատարը՝ 30-ամյա Դրոն: Անցած բոլոր մարտերում նրա ղեկավարած զունդը մշտապես կրակների կիզակետում էր և մեծամասամբ ամենաառաջավոր գծում: Դրոն քաջությամբ և հիբավի իր ռազմագիտական տաղանդով իսկական ռազմիկի կենդանի օրինակ էր:

Բնութագրելով Դրոյի մարտական շնորհները՝ բժիշկ Եր. Աթանեսյանց գրում է. «Ականատես եմ եղել Սորբից մինչև Դատուան ու Գրգուռ կամաւորական շորս գունդերի մղած ճակատամարտերին: Ես տեսայ և խոր յուզումով տեսայ, թէ ի՞նչպէս Սորբի յաղթանակից յետոյ Անդրանիկը բաղեղի պէս փաթաթեց Դրոյին, համբուրեց նրան ու իր վաղեմի ցնկերոջ, աննման հայդուկին՝ Քեռիին ուղղելով խօսքը, ասաց:

— Ասլան է Տերօն, Ասլան:

Անդրանիկը Տերօ էր արտասանում Դրոյի անունը: Բայց այդ հնչիւնի մէջ մէկտեղուած էին հիացում, խանդաղատանք, բերկրանք և հպարտանք»⁴³:

Թվում էր, թե այլևս ոչ մի ուժ չէր կարող խոչընդոտել ուսական զորագնդերի և հայ կամավորների հաղթական պոռթկումը: Ջեներալի համազարկերի արձագանքներն արդեն հասնում էին Տարոնի և Սասունի լեռների ամրություններին և իրենց բազուկների ուժին ապավինած տասնյակ հազարավոր հայերի, որոնք ամեն օր և ամեն ժամ սպասում էին «ազատարար» ուսական զորքերի և հայ կամավորական խմբերի օգնությանը: Դրոն ճակատի հրամանատարությունից և հայ կամավորական զնդերի հրամանատարներից վճռականորեն պահանջում էր առանց ժամանակ կորցնելու, թեկուզև միայն հայ զինագնդերի միացյալ ուժերով արշավել Տարոն ու Սասուն, ուր ժողովուրդը օգնության սպասումներով դեռևս համառորեն դիմադրում էր թշնամուն:

Միմոն Վրացյանը, որն այդ օրերին Նիկոլ Աղբալյանի ընկերակցությամբ որպես Ազգային Բյուրոյի ներկայացուցիչ

⁴² Նույն տեղում, 1927 թ., սեպտեմբեր, էջ 77:

⁴³ «Այդ» բաց., 1956 թ., մայիս 4, էջ 18:

գտնվում էր ռազմաճակատում, անդրադառնալով Մուշ և Սասուն արշավելու Դրոյի ներկայացրած համարձակ և տվյալ պարագայում ամենաանհրաժեշտ առաջարկությունը՝ դրում է. «Դրան համոզված էր, որ կամաւորները յաջողութեամբ կը հասնեն Տարօն եւ կ'ազատեն այստեղի հայութիւնը: ... Մրագիրը յանդուգն էր: Անյաջողութեան դէպքում կարող էին զոհուել կամաւորները, բայց յաջողութեան պարագային կը փրկուէր Տարօնի հայութիւնը, որ դեռ կանգուն էր եւ յուսահատօրէն պաշտպանում էր թշնամու դէմ: Մեծ նպատակը կ'արդարացնէր ամէն զոհողութիւն»⁴⁴:

Դրոյին առավելապէս պաշտպանել է կամավորական 4-րդ զնդի հրամանատար Քեռին: Դժբախտաբար այս կարևորագույն խնդիրը վճռելիս Հայոց Ազգային Բյուրոյի ներկայացուցիչները (Ն. Աղբալյանը և Ս. Վրացյանը ռազմաճակատ էին եկել զեպի Մուշ և Սասուն արշավանքը արագացնելու առաքելութեամբ — 2. Գ.) ու զնդերի հրամանատարների միջև ստաջացած տարածայնութիւնների հետեանքով շկայացվեց միասնական որոշում և ռուսական զորքերի կանխամտածված նահանջի հետեանքով հայ կամավորները ընդմիջտ գրկվեցին Սասունի լեռներում ապաստանած հայութեանը օգնության հասնելու հնարավորութիւնից: Ռուսական բարձրաստիճան հրամանատարութիւնը զորքերի զանգվածային նահանջի անհրաժեշտութիւնը հիմնավորում էր այն պարզունակ, մտացածին փաստարկումներով, թե իբր Մանազկերտի շրջանում հայտնվել են թուրքական մեծաքանակ զորամիավորումներ, որոնց դեմ առճակատելը հավասարագոր էր կործանման:

Մանազկերտի և Փրխուս գյուղի ուղղութիւններում թուրքական զորքերի կողմից ձեռք բերված ոչ այնքան նշանակալի հաջողութիւնները ռուսական հրամանատարութեանը կարծես առիթ ընձեռեցին թողնել գրաված տարածքները և բռնել նահանջի ուղին: Իրենց նահանջը առավելապէս արդարացնելու դիտավորութեամբ ռուս հրամանատարները նրբորեն տարածել էին հակառակորդի «մեծաքանակ» ուժերի ողորմածութեանը հանձնվելու լուրերը:

Զորքերի նահանջի ծրագիրը մշակելու նպատակով ճակատի համանատար գններալ Նազարբեկյանը զորամասերի հրամանատարներին հրավիրում է խորհրդակցութեան և հրամայում թողնել գրաված տարածքները: Խորհրդակցութեանը ներկա է գտնվել նաև Դրոն:

Պատմում է Զ-րդ կամավորականի հեծելախմբի հրամանատար Յապոնը. «Երբ ժողովից վերադարձավ, կանչեց ինձ ու ասաց, որ դրութիւնը բավական լուրջ է, քանի որ տաճիկները գրաւել են Արճեշը ու կտրել նահանջի գիծը:

Ռուսները կարող էին անձնատուր լինել, բայց մենք անձնատուր լինելու մասին մտածել իսկ չէինք կարող: Հէնց այդպէս էլ Դրոյի հետ որոշեցինք, որ ռուսական բանակի անձնատուր լինելու դէպքում՝ նրանից բաժանուենք ու թշնամու շղթան ձեղքելով՝ Ալադաղով անցնենք Դիադին: Այդտեղի բոլոր ճար ու ճամբաներին լաւ ծանօթ էինք»⁴⁵:

Դրոյի մտավախութիւնը իզուր էր, ռուսական զորքերի նպատակը Հայաստանի հայերից դատարկելն էր և ոչ թե անձնատուր լինելը:

Հուլիսի կեսերին երկու ուղղութիւններով սկսվեց ռուսական զորքերի նահանջը: Նահանջի առաջին թևը ձգվում էր Վանա լճի հարավային ափով զեպի Սորբ, Ոստան, Վան և ապա Արճակ-Սարայի գծով զեպի Իրան: Մյուս թևը նահանջելու էր Ախլաթ, Արճեշ, Բերկրի և Աբաղայի դաշտի միջով զեպի Կովկաս: Դրոյի գունդը Անդրանիկի զորամասի հետ պիտի նահանջեր երկրորդ ուղղութիւնով:

Հուլիսի 15-ին սկսվում է ռուսական զորքերի զանգվածային նահանջը: Դրոյի գունդը նահանջելիս անցնում է քանդաված ու ավերակների վերածված Ախլաթով և մոտենում Արճեշին, ուր հարչուրավոր զինված քրդեր պաշարել էին զենքի դիմած տեղի հայ բնակչութեանը: Արագորեն ունշացնելով քուրդ հրոսակներին՝ Դրոն իր զնդի պաշտպանութեամբ Արճեշի հայութեանը հասցնում է Վան:

Նահանջի հրամանը Վանում սարսափելի իրավիճակ էր ստեղծել: Վարդգես Ահարոնյանը, որն այդ օրերին գտնվում էր Վանում, պատմում է հետևյալը.

⁴⁴ Ս. Վրացյան, «Կեանքի ուղիներով», հ. 4. Պէտրոպ, 1965 թ., էջ 172:

⁴⁵ «Հայրենիք» ամս., 1941 թ., մայիս, էջ 175:

«Վանից քաշուելուն վճռական կերպով դեմ էր Արամը, որ իր տեսակէտը պարզեց մօտաւորապէս հետեւեալ բառերով.

«Մենք մի ամբողջ ամիս դիմադրեցինք թուրք բանակին եւ թուրք ու քուրդ զինուած խուժանին, ունենալով միայն հագիւմ հազար կտոր զէնք, որից 400-ը ատրճանակներ էին, մնացածի մի մասը որսորդական հրացաններ եւ միայն հինգ հարիւրի շափ կանոնաւոր կռուի հրացաններ, շատ սահմանափակ քանակութեամբ ռազմամթերք: Հիմա Վանի պաշտպանութեան համար մենք կարող ենք ունենալ մեր կամաւորական շորս գնդերը...»

Վանի եւ Մոկսի ու Շատախի երիտասարդութիւնից կարելի է զինել մէկ կամ երկու հազար հոգի ևս:

... Մինչև ռուսների վերադարձը մենք կարող ենք պաշտպանել այս հայութիւնը, մինչ գաղթը կարող է այս ժողովրդի մէջքը կտորել»⁴⁶:

Արամի տեսակետը պաշտպանում էին առանց բացառութեան կամավորական գնդերի բոլոր հրամանատարներն և Ազգային Բյուրոյի ներկայացուցիչները:

«Ն. Աղբալեանը իր սովորական պատկերալից ու կտրուկ ոճով ձեւակերպեց իր ասելիքը. «Ռուսները գնո՞ւմ են՝ թող գնան, մենք էստեղ ենք. ռուսները կը գան, մենք էլի էստեղ ենք»⁴⁷:

Այո՛, հայերը լի էին վճռականութեամբ մինչև վերջ պայքարելու, սակայն ռուսական հրամանատարութիւնը ունեւր իր հաստատուն և ոչ մի ուժով չբեկանվող դատավճիռը:

Ընդամենը 70 օրվա կարճատև կենսագրութիւնն ունեցավ Վանի փոքրիկ հանրապետութիւնը: Արամի հմուտ ղեկավարութեամբ կառավարվող Վասպուրականի քաղաքական, տրնտեսական և մշակութային կյանքում արդեն ակնառու էին ձեռք բերած առաջին լուրջ նվաճումները:

Վանի հանրապետութիւնը այն իրական վարչաքաղաքական կառույցն էր, որի հիմքի վրա Հայաստանի պատմական տարածքում կարող էր կյանքի կոչվել Հայկական անկախ

պետականութիւնը: Սակայն Հայկական պետականութեան հաստատումը ցարիզմի ծրագրերից դուրս էր:

Այժմ արդեն ամբողջ Վասպուրականը տեղահան եղած՝ բռնել էր գաղթի ուղին:

Նժդեհի և Մեսրոպի զինավաշտերի և իրենց մարտական ուժերի պաշտպանութեամբ գաղթի ճամփան էին բռնել նաև Մոկսի և Շատախի հայութիւնը:

Եթե նախորդ կոիվների ընթացքում հայ կամավորները մշտապես գործում էին հարձակման սուր ծայրում, ապա նահանջի դեպքում վերջնամասում ապահովում էին մյուս զորամասերի և գաղթականութեան նահանջը:

Հայ գաղթականների հսկայական բազմութիւնը հուլիսի 23-ին հասնում է Բերկրի: Նույն օրը նահանջողներին անընդհատ հետապնդող թուրքական զորքերն ու քրդական հրոսակախմբերն նույնպես հասնում են Բերկրի և գազանային մոլուցքով նետվում գաղթական բազմութեան վրա: Ռուսական զորքերն ու Անդրանիկի զորագունդը բավականին առաջ էին անցել: Համազասպի և Քեռու զորագնդերն՝ «Արարատյան» զորախմբի հրամանատարութեան անփույթ ղեկավարման հետևանքով կտրվելով գաղթականութեան հիմնական զանգվածից, անցել էին Պարսկաստան:

Ճակատագրական պահ էր, Բերկրին կարող էր վերածվել բազմահազարանոց գաղթականութեան գերեզմանոցի, եթե ամենավճռորոշ պահին թշնամու հետ օրհասական գոտեմարտի բռնված Վասպուրականի, Մոկսի և Շատախի մարտիկներին օգնութեան շահանքը Դրոյի զորագունդը:

Բերկրի-Կալիեի պաշտպանութեան կոիվները Դրոյի մարտական կենսագրութեան ամենանշանակալի էջերից են:

Հուլիսի 23-ին ամենաճակատագրական վայրկյանին հասնելով մարտադաշտ՝ Դրոն, որի զորագնդին միացել էին նաև Նժդեհի և Մեսրոպի վաշտերը, գաղթականութեան նահանջը ապահովելու նպատակով՝ հրամայում է Մարտիրոսի, Մեծ Ղազարի, Յապոնի զորավաշտերին անհապաղ գրավել Բերկրի կիրճը և տեղանքին իշխող բարձունքները:

Հրամանը ճիշտ ժամանակին էր: Թուրքական զորաբանակն աշխատում էր գրավել դեպի Աբաղայի դաշտը կիր-

⁴⁶ Վ. Անտոնեան, «Անդրանիկ», Բոսթըն, 1957 թ., էջ 31—32:

⁴⁷ Նույն տեղում:

ճերով անցնող միակ ուղին և շրջափակելով մի քանի տասն-
յակ հազարի հասանող գաղթականությունը՝ Բերկրին վերա-
ծել արյան ծովի:

Երկու օր շարունակ Վասպուրականի, Մոկսի և Շատախի
դինավորների համագործակցությամբ անպատմելի խիզախու-
ներով տապալելով թուրքական կանոնավոր զորագնդերի և
քրդական զինյալ խմբերի իրար հաջորդող գրոհները՝ Դրոն
հնարավորություն է ընձեռում գաղթականության մեծ մասին
անցնելու Բերկրի կիրճով և փրկվելու անխուսափելի կործա-
նումից:

«Այդ նահանջի ընթացքում, — նշվում է ռազմաճակատից
հաղորդվող ամփոփագրերում, — իր մարտական պաշտպանու-
թեամբ խումբը (Դրոյի 2-րդ կամավորական գունդը — 2. Գ.)
կարողացավ ապահովել Ալաշկերտի սարահարթում խմբված
հսկայական քանակի հայ փախստականների տեղափոխու-
թյունը»⁴⁸:

Դժբախտաբար Բերկրի-Կալեի մոտակայքում թուրքերի և
քրդերի հարձակումներին զոհ են գնում մեծ քանակությամբ
գաղթականներ: Եթե մինչև Բերկրի կամավորական գնդերի
փոխհամագործակցությունը խելացիորեն կազմակերպվեր,
ապա հնարավոր էր ապահովել ողջ գաղթականության ան-
կորուստ անցումը Երևանի նահանգ:

Մարտիրոսի և Յապոնի վկայությամբ Բերկրիում գաղ-
թականների մի մասի անիմաստ կորստի ցավից հավասա-
րակշռությունը կորցրած Դրոն խստորեն հանդիմանում է
«Արարատյան» զորախմբի հրամանատար Վարդանին, որն
այդ օրերին չգտնվելով հրամանատարական պատշաճ բար-
ձունքում՝ կորցրել էր հայ կամավորական զորագնդերի զոր-
ժողովությունները փոխհամաձայնեցնելու ղեկն ու պարտակա-
նությունը⁴⁹:

Հուլիսի վերջին Դրոն գաղթականության հետ միասին
հասնում է Իգդիր: Արդեն պատմության գիրկն անցած բա-

⁴⁸ 2. 2. Կ. Ա. Թղթ. ծր. 503

⁴⁹ «Հայրենիք» ամս., 1937 թ. հունվար, էջ 77 և 1941 թ. մայիս,
էջ 175:

զում ճակատամարտերից ու դժվարին ապրումներից հետո՝
նա բնավ տրամադրություն չի ունեցել գոնե փոքր ինչ շունչ
առնելու հայրենի միջավայրում: Դրոյի գլխավոր մտահոգու-
թյունը թշնամու ճիրաններում դեռևս մաքառող Տարոնն ու
Սասունն էին: Եվ միայն շաբաթներ անց նրա համառ պա-
հանջներից հետո բարձրաստիճան հրամանատարությունը
վերջապես բարեհաճում է համաձայնվել, որ Դրոն հայ կա-
մավորական զինավաշտերից կազմած ուժեղացված զորա-
մասով արշավի Տարոն և Սասուն:

Ռուսական զորաբանակի հրամանատարության որոշումից
ոգեշնչված՝ Դրոն մեծ եռանդով պատաստվում է աշավան-
քի, բայց դժբախտաբար արդեն ուշ էր: Սասունից ռազմա-
կայան հասած Ռուբեն Տեր Մինասյանն ու Վահան Փափագ-
յանը (Կոմս) գուժում են Տարոնի ու Սասունի հայության
բնաջնջման իրողությունը: Սասունի լեռներում պատսպար-
ված ժողովրդի կողմից օգնության հայցող՝ օրեր առաջ Իգդիր
հասած մշեցի նազարեթ վարժապետը՝ ցնցող լուրի ներգոր-
ծությունից շանթահար, ասում է. «Ա՛խ, ինչպե՛ս ինձի մտիկ
լըրին, — կըսէր այն սրտաշարժ հառաչանքով մը, — եթէ կամա-
տրական մէկ խումբ զրկելու ըլլային, այդ շրջանի բոլոր ժո-
ղովուրդը կազատուէր, որովհետեւ, արդէն թիւրք իշխանութիւ-
նը շատ աննշան թիւով զօրք ունէր այնտեղ, և անոնք ալ «հայ
ֆիդայի» անունէն սարսափահար պիտի փախչէին:

Դու՛ւր կախեց կրծքին վրայ. քանի մը թոպէ լուռ մնալէ
չետոյ ըսաւ. «Վահան Փափագեանը (Կոմս) իր վերջին նա-
մակով Սասունէն կը գրէր: Ամէն առաւօտ, երբ արշալոյսը
կը շառագունէր Սասունի լեռնակատարէն, աչքներիս այն
կողմ յառած օգնութեան կսպասեմք: Ո՛ւր է Անդրանիկը, ո՛ւր
է Արամը...»⁵⁰:

Հայրենակիցների կործանման ցավով ու վրեժխնդրությամբ
բռնկված Դրոն Զեմլյակի, Յապոնի, Խոսրովի հեծելախմբերի
և փոխգնդապետ Կորոլկովի զորամասին զլուխ անցած ներ-
խուժում է Դոմպարք, Զիլանի և Ալադաղի շրջաններն և մոտ
մեկ ամիս տեղությունը ընթացող կռիվներում, առանց խնա-
յելու, կոտորում այդ շրջանների զինված թուրք-քուրդ խմ-

⁵⁰ «Ասպարեզ», թիւ 468, էջ 5:

բերին, որոնք ամենավարագ ձևով էին հաշվեհարդար տեսել հայերի հետ: Նրանցից բռնագրաված երեք տասնյակ հազարի հասնող ոչխարների հոտը քշում էին Երևանի նահանգ և հանձնում արդեն սովի ճանկերում տառապող գաղթականությանը:

Ռուսական զորքերի նահանջը ոչ միայն թուրք իշխանություններին հնարավորություն շնորհեց ջարդերի ալիքը սփռել Տարոնի, Սասունի և հայկական մյուս գավառներում, այլև հուսախաբության և դասալքության տրամադրություններ սերմանեց հայ մարտագնդերի շարքերում: Բազմաթիվ հայ զինվորներ իրենց հարազատներին որոնելու պատրվակով լքում էին մարտաշարքերն և մեկնում իրենց ծննդավայրերը:

* * *

Հայ ժողովրդի գոյապայքարի բախտորոշ ժամանակահատվածում գերմարդկային ջանքեր էին գործադրում Հայոց Ազգային Բյուրոն, որի ինչպես նաև կամավորական զնդերի հրամանատարության նպատակասլաց աշխատանքի շնորհիվ ոչ միայն հնարավոր եղավ կայունացնել մարտախմբերում սկիզբ առած դասալքությունն ու անկարգապահությունը, այլև Երևանի մեջ կազմել երկու նոր մարտական զնդեր:

Դրոն Երևանում համալրելով նախորդ մարտերում զգալի կորուստներ կրած 2-րդ կամավորական գունդը՝ նույն տարվա նոյեմբերին իր զորավաշտերի գլուխն անցած ուղևորվում է Իզդիր:

Նոյեմբերի վերջերին ռուսական զորքերը վերսկսելով հարձակումը՝ հաստատվում են Արճեշ-Պոնտոս բնագծերում: Թուրքական հրամանատարությունը՝ մի շարք կոնվներում կորցնելով մեծ քանակությամբ մարտական ուժեր և տեխնիկա՝ ավելի է ակտիվացնում քրդական հրոսակախմբերի գործողությունները: Քուրդ հեծելախմբերի անակնկալ և պարբերաբար շարունակվող հարձակումները վտանգավոր կացություն են ստեղծում ռազմաճակատի թիկունքում: Դեկտեմբերի վերջերին քրդերի գործած ավերածությունների հետևանքով խափանվում են ռուսական տարբեր զորամիավորումների միջև հաղորդակցության ուղիները: Ռազմաճակատի թիկունքը մաքրելու և հաղորդակցության ուղիները վե-

րականգնելու նպատակով ռուսական բանակի հրամանատարության կարգադրությամբ հայկական 1-ին և 2-րդ զորագնդերից կազմվում է երկու արշավախումբ:

Դրոյի զինագունդը, որի կազմում էին նաև կողակական մեկ հետևակ և հեծյալ վաշտեր, ջախջախելով Պոնտոսից մինչև Արճե ընկած շրջաններում գործող քրդական զինված խմբերին՝ հունվարի սկզբներին Աղի-Գյաղուկ լեռնանցքի մոտակայքում միանում է Անդրանիկի զորամասին: Ձմռան խստաշունչ պայմաններում հայկական 1-ին և 2-րդ զինագնդերը հրաշալիորեն կատարեցին մարտական առաջադրանքը: Շնորհիվ հայ կամավորների անբասիր մարտական գործողությունների, վերականգնվեցին հաղորդակցության ուղիները ռուսական զորամասերի միջև և բավարար հնարավորություն ստեղծվեց հետագա ռազմական գործողությունների ծավալման համար:

1916 թ. սկզբներին Կովկասյան հրամանատարությունը ձեռնարկում է վճռական և խոշոր մարտական գործողություններ ռազմաճակատի մի շարք ուղղություններում: Գլխավոր՝ Կարին, Մուշ և Բաղեշ ուղղություններում կենտրոնանում են հայ կամավորական զնդերը:

Դրոյի զորագունդը, որը հանդիսանում էր գեներալ Աբաղևի զորամասի առաջապահ ջոկատը, գործելու էր Խնուս-Մուշ ուղղությամբ: 1916 թ. ձմռանը իրականացվող ռազմական գործողությունները Արևմտահայաստանի ազատագրման ձգտումներով ռազմադաշտ մեկնող կամավորական զնդերի 3-րդ արշավանքն էր:

Ինչպես նախորդ երկու արշավանքներում, այս անգամ էլ Դրոյի հետ էին զինագնդի 1-ին և 2-րդ հեծյալ զորավաշտերի հրամանատարներ Ջեմլյակն ու Ցապոնը, 1-ին, 2-րդ, 3-րդ հետևակային վաշտերի հրամանատարներ Գալի Ղազարը, Բազառնեցի Մարտիրոսն ու Մեծ Ղազարը (Ղազար Քուշարյան):

Հունվարի 6-ին 2-րդ գունդը Մանազկերտի մոտ գետանցում է Եփրատը և ուղղություն վերցնում Խնուս: Մինչև Խնուս հասնելը, զորագունդը ռուսական զորամասերի համագործակցությամբ Ղարաքեռոփի գյուղի մոտակայքում հաղ-

թահարում է թուրքերի դիմադրությունը և նույն ամսի 12-ին մտնում ենուս:

1916 թ. փետրվարի սկզբներին ռուսական զորքերի կողմից իրականացվող հարձակողական գործողությունները պակավում են հաջողությամբ:

Արդեն նույն ամսի 5-ին գրավվում է Մուշը և ինչպես նախորդ բոլոր մարտերում՝ քաղաք մտնողներից առաջինը Դրոյի գլխավորած 2-րդ կամավորական զունդն էր: Երկու օր անց Դրոն բարձրանում է Սասուն, ապա շարժվում սուրբ Առաքելոց վանքը:

Վերջապես Դրոն Տարոնում էր ու Սասունում, այն ֆիզալիների հայրենիքում, որոնց մասին ժողովրդի մեջ տարածված առասպելանման պատմություններն ազատության պայքարին զինվորագրվելու ձգտումներ էին սերմանել նաև իր հոգում: Բայց պատանեկության տարիներին նրա երազած հայոց ըմբոստ լեռնաշխարհի հերոսներն այլևս չկային:

Սոսկալի պատկեր էր տիրում հայոց հինավուրց հողում, Տարոնի ողջ բնակավայրերը թուրքերն ու քրդերը հասցրել էին քանդել ու վերածել մոխրակույտերի: Այժմ նրա զորագնդի մարտիկներին մնում էր հավաքել լեռների ծերպերում, թաքստոցներում պատսպարված և հրաշքով փրկված հայրին:

Փետրվարի 24-ին Բաղեշի շրջանից դեպի Մշո դաշտ է շարժվում Անդրանիկի 1-ին կամավորական զունդը: Հայկական նորըն գյուղում Անդրանիկը հանդիպում է Դրոյի հրամանով Մուշից Բաղեշ տանող ճանապարհը պաշտպանող Դալի Ղազարի զինավաշտին: Վարդգես Ահարոնյանի, (այդ օրերին ծառայում էր Անդրանիկի մոտ — Հ. Գ.) վկայությամբ Անդրանիկին հիացրել է Դրոյի զինվորների կարգապահությունն ու մարտական կեցվածքը: Դալի Ղազարի վաշտի զինվորների խրոխտ տեսքից զգացված Անդրանիկը. «... վրդովուած նետեց մեր գնդի զինուորների երեսին.

— Դո՛ւք ալ զինուոր էք, ասոնք ալ...»⁵¹:

Մուշի գրավումից հետո 2-րդ կամավորական զորագնդի հրամանատարությունը ընդունում է գնդապետ Եգոր Տեր

Ավետիքյանը, իսկ Դրոն հիվանդության պատճառով տեղափոխվում թիկունք:

Նրա բացակայության ժամանակ զունդը մասնակցում է Տարոնի և Սասունի շրջաններն թուրքերից և քրդերից մաքրելու կռիվներին, իսկ ապա տեղափոխվում Բաղեշի ճակատ:

Կլիմայական բարդ պայմաններում Բաղեշը գրավելու նպատակով ձեռնարկված մարտական գործողությունները ավարտվում են չափազանց բարեհաջող վերջաբանով: Մարտի 3-ին թուրքական զորքերը լքում են Բաղեշը: Այդ կովում 2-րդ կամավորականը համագործակցելով գլխավոր տեղամասում հարձակվող Անդրանիկին՝ զգալի ավանդ է ներդնում Բաղեշի և նրա շրջակա բնակավայրերի ազատագրման գործում, իսկ Դալի Ղազարի գլխավորած 1-ին վաշտը քաղաք ներխուժող զինվորների առաջին շարքերում էր:

Բաղեշի գրավումից հետո Դրոյի զունդը դարձյալ վերադառնում է Մուշ:

Ապրիլի 3-ին զորամաս է վերադառնում արդեն ապաքինված Դրոն և վերստին ստանձնելով գնդի հրամանատարությունը՝ հաջորդ օրն իսկ իր զորավաշտերին առաջնորդում է մարտի: Նա արդեն գիտեր, որ կռիվասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչը որոշել էր ցրել հայ զինագնդերը: 2-րդ կամավորականի վաշտապետերը Դրոյից տեղեկանալով այդ մասին՝ հրաժարվում են մասնակցել արդեն ընթացող ճակատամարտին, սակայն. «... Դրոն առաջարկեց այս անգամ էլ մասնակցել վերջին կռուին եւ պատուով մնաս բարեւ ասել»⁵²:

Եվ վերջին անգամ Արևմտահայաստանի հողում Դրոն իր կամավորներին առաջնորդում է գրոհի Կազմագեներալի բնակավայրում կուտակված թուրքական ջոկատների վրա: Կամավորների առաջին հարվածն անկասելի էր, թուրքական զորախումբը մեծ կորուստներով սկսում է նահանջել: Սակայն, մարտադաշտ են հասնում թուրքական նոր զումարտակներ և նահանջող զինաջոկատների հետ հարձակվում հայ զինավաշտերի վրա: Թշնամու արձակած գնդակներից վիրավորվում է 2-րդ վաշտի հրամանատար Բաշգառնեցի Մարտիրոսը,

⁵¹ Վ. Անտրանեան, «Անդրանիկ», Բոսթըն, 1956 թ., էջ 115:

⁵² «Հայրենիք» ամս. 1934 թ., հունվար, էջ 82:

սպանվում է հայ զորագնդի կազմում գործող ուսական վաշտի հրամանատար Իվանովը: Ռուս զինվորները իրենց հրամանատարի սպանվելու տեսարանից հուսալքված՝ դիմում են փախուստի: Մարտիրոսի վիրավորվելու պատճառով հրամանատարությունը կորցրած, 2-րդ վաշտի հայ զինվորները տեղի տալով թուրքերի գրոհներին՝ հետևում են ուսաների օրինակին: Զարմանալի և նախադեպը չունեցող երևույթ էր: Դրոյի զինվորներն առանց հրամանի երբեք չէին նահանջել. «Դրոն վրայ էր հասել: Յետ նահանջող կամաւորները, տեսնելով իրենց սիրելի հրամանատարին, կանգ էին առել:

Դրոն խառնիճաղանջ զօրքին կարգի էր բերել, յարձակուել թշնամու վրայ, վերականգնել դրութինը, յետ վերցրել ուսաների թողած գնդացիները, կարգով նահանջել ու ամրացել էր նախկին դիրքերում՝ Զանգուկի բարձունքներում»⁵³:

Ահա այս կովից հետո Դրոն իր զինագնդի հրամանատարությունը հանձնում է գնդապետ Սամարձեին և իր մի խումբ մարտական զինակիցների հետ ուղևորվում Երևան:

1916 թ. ուսական զորքերի կողմից Արևմտահայաստանի գրեթե ողջ տարածքը գրավելուց հետո, Կովկասի նոր փոխարքա Նիկողայ Նիկողակիչի օրոք ցարիզմի քաղաքական բառապաշարից ընդմիջտ անհետացավ «Հայաստանի ինքնավարություն» հասկացությունը: Ռուսական կայսրությունը հասել էր իր նպատակին. «Հայաստանն մնացել էր առանց հայերի» և դատարկված Հայաստանը, համաձայն նույն թվականին Անտանտայի տերությունների միջև կնքված գաղտնի համաձայնագրի, պիտի վերածվեր կողակական բնակավայրերի: Հայկական ինքնավար նահանգների փոխարեն ստեղծվելու էին Եփրատյան ու Տիգրիսյան կողակություններ: Լուծարքվեցին մինչ այդ գլխավորապես ուսական զենքի հաղթանակներին ծառայած հայ կամավորական զինագնդերը, որոնք այժմ ուս իշխանություններին այլևս պետք չէին:

Ցարիզմի քաղաքականությունից խորապես հիասթափված Դրոն թողնում է զինվորական ծառայությունը և տրվելով գառը վշտերին՝ թափառում Թիֆլիսում, Երևանում, Իգդիրում և այլ վայրերում: Նա երբեք չհամաձայնվեց կրելու

իրեն բազմիցս առաջարկված ուսական սպայի ուսադիրներն և մտնել բանակային ծառայության մեջ:

Շուտով Դրոն հայտնվում է կապալառուի պաշտոնով և ստանձնում Կաղզվան-Կողբ զինվորական ճանապարհի շինարարության վարձակալման իրավունքը:

Դրո մարդը զարմանալի առեղծվածային երևույթ էր: Հազվագյուտ են դեպքերը, երբ նա որևէ գործ ձեռնարկեր և հաջողության չհասնելու: Իր համար բոլորովին այս նոր դերում դարձյալ դրսևորվում է նրա խորը կազմակերպչական ընդունակությունները:

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո իրավիճակը Կովկասի քաղաքական կյանքում և ռազմաճակատում կտրուկ կերպով փոխվում է: Դրոն շտապում է Թիֆլիս և հայտնվում ծավալվող դեպքերի կիզակետում:

Ցարիզմի տապալման և արևմտյան ճակատում Գերմանական ու ավստրոհունգարական բանակների կողմից ուսական զորքերի պարտությունների արձագանքները թափանցելով կովկասյան ռազմաճակատ՝ հայրենիք վերադառնալու ցանկություններ համակված ուս զինվորների շրջանում ավելի խորացրին արմատավորված դասալքումների տրամադրությունները: Ռուսական զորաբանակներում նախկին մարտությունների և ռազմական կարգապահության փոխարեն արդեն նկատվում էին բարոյալքություններ: Տվյալ ժամանակակազմավածում դեպքերի նման կտրուկ շրջադարձը դժվարին հատվածում դեպքերի նման կտրուկ շրջադարձը դժվարին կացություն էր ստեղծել նաև ուսական հրամանատարության համար և ստեղծված ծանր մթնոլորտը անհրաժեշտաբար թելադրում էր դիմել վճռական միջոցների: Ռազմաճակատի մերկացումը փաստորեն իրական հնարավորություն էր ընձեռում թուրքերին համալրելով բանակի մարտական կազմը՝ վերստին գավթելու ոչ միայն Արևմտահայաստանը, այլև Անդրկովկասը և օգտվելով ուսական զորքերի բացակայությունից, առանց մեծ ջանքերի, իրականացնելու պանթուրքիզմի ծրագիրը, այն է՝ գրավել Բաքուն և դուրս գալ Հյուսիսային Կովկաս, ապա մինչև Բաշկիրիա, Քաթարիա ու միջին Ասիա: Ռազմաճակատը կայունացնելու համար անմիջին Ասիա: Ռազմաճակատը կայունացնելու համար անհրաժեշտ էին միմիայն կարգապահ ռազմական միավորում-

⁵³ Նույն տեղում:

ներ, իսկ այդպիսին կարող էին լինել հայկական մարտական ուժերը, որոնք շահագրգռված էին պաշտպանելու Արևմտահայաստանն ու Անդրկովկասը:

Կերենսկու ժամանակավոր կառավարությունը համոզված էր, որ ռուսական զորքերի նվաճած տարածքները թուրքական զորքերի հարձակումներից կարելի էր ապահովել միայն ազգային զորամասերի ուժերով: Ելնելով վերոհիշյալ նախադրյալներից՝ ժամանակավոր կառավարության թույլտվությամբ Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությանը արտոնվեց կազմավորել ազգային զորամիավորումներ, որոնց թվում նաև հայկական երկու զորամասեր: 1-ին՝ 6.000 թվակազմով բանակային կորպուսը նախատեսված էր կազմավորել ի հաշիվ արևմտյան ռազմաճակատում մարտնչող ավելի քան 250000 հայ զինվորների և հայկական կամավորական խմբերի: 2-րդ զորամիավորումը՝ Անդրանիկի գլխավորությամբ բացառապես արևմտահայերից կազմված աշխարհազորային դիվիզիան էր 30000 թվակազմով:

Դժբախտաբար հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո հայկական զորամիավորումների կազմավորման գործը կործանվեց: Համաձայն Հայոց Ազգային Խորհրդի և ժամանակավոր կառավարության միջև կայացած համաձայնության, Արևմտյան ռազմաճակատից Կովկաս ժամանող 50000 հայ զինվորները Ռուսաստանում բռնկված քաղաքացիական կոնֆլիկտների, ճանապարհների շրջափակման պատճառներով չկարողացան տեղ հասնել:

Հայրենիք վերադարձող հայ զինվորների մեծ մասը քաղաքական կոնֆլիկտի օրերին կարմիր բանակի հայազգի հրամանատարների կողով համալրելով նրանց իսկ գլխավորած զորամասերը՝ Ռուսաստանի անձայրածիր տափաստաններում մարտնչում էին հանուն խորհրդային իշխանության հաղթանակի: Իսկ նույն ժամանակամիջոցում Արարատյան աշխարհում խմբված հայության հիմնական զանգվածը օրհասական պայքար էր մղում իր գոյությունը պահպանելու համար:

Կարմիր հոկտեմբերի շնորհիվ տապալվեց նաև հայկական ազգային զորամիավորումներ ստեղծելու իրական հնարավորությունները: Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանա-

տար գեներալ Լեբեդինսկու համաձայնությամբ այդ ճգնաժամային օրերին հայ ժողովրդի գոյապայքարը առաջնորդող միակ փաստական ուժը՝ Հայոց Ազգային Խորհուրդը կարողացավ կազմել միայն մեկ 16000—18000-անոց բանակային կորպուսը:

Գեներալ Նազարբեկյանի գլխավորած ազգային զորամասի մեջ էին մտնում Աբելյանի 1-ին, Սիլիկյան 2-րդ և Անդրանիկի 3-րդ աշխարհազորային դիվիզիաներն ու գնդապետ Ղորղանյանի գլխավորած հեծյալ բրիգադը:

Հայկական նորաստեղծ զորամիավորման միջուկն էին կազմում հայ կամավորական զինվորները: Հայոց Ազգային Խորհրդի և Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարության փոխհամաձայնությամբ բանակային կորպուսի զինվորական կոմիսարի պաշտոնը վստահվեց Դրոյին: Ցարական նահանգապետի ահաբեկիչը, հայ-թուրքական ընդհարումներում Կոտայքի, Ագուլիսի, Նախիջևանի, Զանգեզուրի ինքնապաշտպանական մարտերի ամենաերիտասարդ խմբապետն և ապակամավորական շարժման ընթացքում զորահրամանատարական փայլուն կարողություններ դրսևորած 33-ամյա Դրոն գեներալ Նազարբեկյանից հետո փաստորեն երկրորդ դեմքն էր հայկական նորաստեղծ զորամիավորումում:

1917 թ. դեկտեմբերին կովկասյան ռազմաճակատ իրականում արդեն գոյություն չունեի: Բոլշևիկների քարոզչությունը և խորհուրդների հռչակած հող և խաղաղություն կարգախոսները իրենց կախարդիչ զորությամբ բարոյալքելով ռուսական բանակը՝ հող նախապատրաստեցին ճակատի վերջնական քայքայման ու կազմալուծման համար:

«Տարերային ուժի,— գրում է Երևանի զինվորական խորհրդի գործադիր կոմիտեի անդամ Արշալույս Ազնավուրյանը,— հեղեղի պէս տեղի ունեցաւ այդ տեղատվութիւնը՝ ճակատից դէպի Ռուսաստան:

... Դէպի տուն շտապող ռուսական զորամասերը իրենց ճամբին խորտակում էին ամեն ինչ: Խորթ չէր նրանց հոգուն նաև թալանն ու կրակը: Երեւանում խանութները կողոպտելու նպատակով հրդեհ առաջ բերին խանութների շրջանում,

որպէսզի բաղաբացիներին շփոթի մատենն ու լաւապէս հասնին իրենց սև նպատակին»⁵⁴։

Եվ այս ամենին ակնատեսն էին ջարդերի սարսափները տեսած և ռազմաճակատի մերկացման հետևանքով դարձյալ մոտալուտ կոտորածների սարսափով ապրող հայութունը։

Սև ծովից մինչև Պարսկաստան ձգվող հսկայածավալ ռազմաճակատը, ուր նախկինում կենտրոնացված էր ռուսական 300000-անոց զորամիավորումներ, այժմ պաշտպանելու էին վանում, հնուում, Ալաշկերտում, էրզրումում, Կարինում, Երզնկայում ու Բաբերդում տեղաբաշխված հայկական փոքրաբանակ գնդերը և թիկունքում դեռևս նոր-նոր ձևավորվող բանակային կորպուսը։

Թուրքերն օգտվելով հոկտեմբերի շնորհած պարզելից՝ մեծ եռանդով ձեռնամուխ եղան ոչ միայն իրենց զորամասերը վերախմբավորելու ու համալրելու, այլև օգտագործում էին բոլոր հնարավոր միջոցները խանգարելու ռազմաճակատը հայ մարտական ուժերով կայունացնելու Հայոց Ազգային խորհրդի ձեռնարկումները։

«Ինչ որ մուժ ձեռք, — նշում էր այդ օրերին Հորիզոնը, — պատերազմի ու խռովութեան սերմեր է փորձում ցանել հայ նւ թուրք ժողովուրդների մէջ...»⁵⁵։

Իրականում ոչ մի մուժ ձեռք գոյութուն չունէր։ Ռուսական հեղափոխութիւնները թարմ լիցք էին հաղորդել Անդրբլակաւսում և հատկապէս Արևելահայաստանի տարածքում բնակվող մասնագրականութիւնի ավազակային ու թաւանչիական գործողութիւններին։ Թուրքական զինվորական հրամանատարութիւնի կողմից կողկաս գործուղված սպաների ու գործակալների հրահրմամբ համաթուրանական գաղափարներով վարակված կողկասյան թուրքերը ռազմաճակատի թիկունքը խաբխելու և հայկական զորամիավորումների կազմավորումը խոչընդոտելու դիտավորութիւնամբ՝ պարբերաբար հարձակումներ էին գործում հայոց գյուղերի ու հաղորդակցութիւնի կարևորագույն հանգույցների, մինչև անգամ ճակատ մեկնող հայ զինչոկատների վրա, ստեղծելով կատարյալ

քառասային և անկառավարելի իրավիճակ։ Ռազմաճակատի թիկունքում գործելու համար թուրք հրամանատարութիւնը ակտիվացնում է նաև քրդական հրոսակախմբերի գործողութիւնները։

«Ողտվելով, — նշում է «Հորիզոնը», — ժամանակավոր կառավարութեան թուլութիւնից եւ պրովակացիոն մուժ ուժերի գրգռմից, Սուրմալուից ու Հայոց Ձորից մինչև Սամախաթուն քրդական աւազակաբարոյ, մինչև ատամները զինւած հրոսակախմբերը յարձակում են խաղաղ բնակչութեան վրա, կողոպտում են, վիրաւորում ու սպանում։ Չեն քաշում անգամ զինւորների ու տարեկանաւոր զօրամասերի վրայ էլ յարձակելուց»⁵⁶։

Նախադեպը չունեցող օրհասական ժամանակաշրջանում ժողովրդի ֆիզիկական գոյութիւնը հնարավոր էր ապահովել միմիայն ազգի կենսունակ, առողջ ուժերի համախմբման և թշնամու ոտնձգութիւններին անխորտակ հարվածներով պատասխանելու միջոցով։

Անդրադատնալով այդ օրերի իրադարձութիւնը՝ Դրոն վերհիշում է. «Մի կողմից մեր դրան աւելե կանգնած էր դարաւոր թշնամին՝ թուրքը իր բանակներով, միւս կողմից թաթարների հետ մեր ներքին կռիւները կլանում էին հայ ժողովրդի գրեթէ ամբողջ ուժը. սով էր մեր երկում և համաճարակի հիւանդութիւնները սպառնում էին զանազան շրջանների։ Ռուս բանակը հեռանում էր խուճապահար եւ արտաքին օգնութեան ոչ մի յոյս էր մնում։

Ի՞նչ անել, ինչպէ՞ս փրկել ժողովրդի գոյութիւնը, ի՞նչ միջոցով դուրս գալ այս ծանր անելից։

Շուարումի, լքումի եւ յուսահատութեան այս խեղդող մթնոլորտի մէջ է որ հայ ժողովրդի մարտական մէծ կուսակցութիւնը՝ Զ. Յ. Դաշնակցութիւնը տուեց վճռական որոշումը եւ տէր կանգնեց հայութեան ճակատագրին։ Նա կռուից դուրս ուրիշ միջոց չգտաւ մեր ժողովուրդը փրկելու»⁵⁷։

Դրութիւնն առանձնապէս ծանր էր Երևանի նահանգում։

⁵⁴ Նույն տեղում, հուլիսի 8։

⁵⁷ «Հայաստանի հանրապետութեան 60-ամեակը, 1918—1978 թթ.», էջ 5։

⁵⁴ «Արամը», 1969 թ., էջ 93։

⁵⁵ «Հորիզոն», 1918 թ., մայիսի 19։

Անհրաժեշտ էին կարող, ձեռներեց ու մեծ հնդինակությամբ օժտված մարդիկ՝ քառասյին կացությունը շտկելու և թիկունքում ծավալվող աշխատանքները կարգավորելու համար: Հայոց Ազգային Խորհրդի որոշմամբ 1917 թ. դեկտեմբերին Երևան է գալիս Արամ Մանուկյանը և իրեն հատուկ մեծագույն եռանդով ձեռնամուխ լինում Արարատյան աշխարհի ծայրահեղ լարված ու խառնաշփոթ իրավիճակի կարգավորման խնդիրների լուծմամբ: Արամը Երևանում ստեղծում է Ազգային Խորհրդի իրավունքով մի մարմին՝ Հատուկ Կոմիտե, որի ձեռքում է կենտրոնանում ողջ նահանգի քաղաքական, տնտեսական և ռազմական իշխանությունը:

Հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող ժամանակում Երևան է գալիս նաև հայկական զորքերի զինվորական կոմիսար Դրոն:

Երևանի նահանգում կացությունը ծայրագույնի էր հասցրել նաև այն հանգամանքը, որ մի քանի հարյուր հազարների հասնող գաղթականության զգալի մասը խմբվել էր Արարատյան նահանգում: Անհրաժեշտ էր թուրք-բուրգ ավազակախմբերի անընդմեջ հարձակումներից պաշտպանել և կերակրել արդեն սովամահության գիրկն ընկած գաղթականությանը:

Այդ օրերին գաղթականների հոծ բազմության հետ էջմիածնի, Աշտարակի շրջաններն է հասնում Կարո Սասունին և ապա գալով Երևան՝ ներկայանում Հատուկ Կոմիտեի անդամներին:

«Հոն էր,—վերհիշում է Կարո Սասունին,— Արամը, իբրև լիազոր, հոն էր Դրոն, իբրև զինական ուժերու հրամանատար: Կարճ էր իմ զեկուցումը:

— Տեղահան ժողովուրդը, բաց երկնքին տակ, զօրամասեր և ժողովրդական բանակ, առանց կայանի, ու ամէն օր կոխ՝ շրջապատի թաթարներուն հետ:

Կարկուտ տեղաց իմ գլխուն, զեկուցումը երբ վերջացրի: Սահակ Թորոսեան և քանի մը այլ ընկերներ, որոնք Ազգային Խորհրդի անդամ էին, իմ վրայ յարձակեացան բուռն քննադատութեամբ:

— Այս ի՞նչ կողոպուտ ու թալան, այս ի՞նչ մարդասպա-

նություն է, մենք ընկերավարականներ ենք, այս արարքներուն վերջ պիտի տրուի:

Ջարմացած կը նայէի Ազգային Խորհուրդի անդամներուն զայրացած դէմքին:

— Բայց, ընկերներ՛ր, էջմիածնի և Աշտարակի շրջաններուն մէջ մեր զինուորներէն յիսունէ աւելի զոհեր խլած են թաթարները, իսկ Թալինի ապստամբները 19 սասունցիներ արինը թափած են անոր պարիսպներուն տակ:

Մտիկ ընողի դէմք շունէին իմ ունկեղիրները: Ծս ալ զայրացած էի: Նայեցայ Արամին:

Արամ և Դրոն ոտքի ելան...

— Դուք հանդարտօրէն գացէք, և ձեր գործը շարունակեցէք: Կարևորութիւն մի տաք ըսածներուն: Կացութիւնը շին ըմբռնեք:

Արամի և Դրոյի հաւաստիքները զիս հանդարտեցուցին»⁵⁸:

Արամն ու Դրոն կացությունը ճիշտ էին ըմբռնել: Հատկապես Դրոն, որն այդ օրերին նաև Երևանի նահանգի զինական ուժերի հրամանատարն էր, գերազանց էր ըմբռնել, որ Հայաստանի տարածքում թուրքերի զանգվածային զինված ելույթներն արմատախիլ անելու և ռազմաճակատի թիկունքը ամրապնդելու միակ երաշխիքը զենքն է ու մարտունակ զորամասերի առկայությունը: Երևանում կանոնավոր զորամիավորումներ դեռևս գոյություն չունեին: Իսկ այդպիսի զորամիավորումների կազմավորման համար անհրաժեշտ էր վերին հրամանատարության թույլտվությունը:

1918 թ. հունվարի 26-ին Հայոց Ազգային Խորհուրդը Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր շտաբին դիմում է հետևյալ խնդրանքով. «Բանակի կոմիսար Դրոյի զինվորական միավորումների կազմավորման համար խնդրում ենք հրամայել Ալեքսանդրապոլից պարտիզանական զորամաս տեղափոխել 10-րդ հեծեալ հարյուրեակը»⁵⁹:

Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը մինչև իրեն չուրահատուկ դանդաղկոտությամբ կհասցնեք պատրաստ-

⁵⁸ «Արամը», 1969 թ., էջ 536—537:

⁵⁹ ՀեՄՀ., ՊՊԿԱ. § 121, ց 2, գ 119, թ 15:

տել հրամանների նախագծերը, Դրոն կարճ ժամանակահատվածում հասցնում է կազմավորել առանձին հատուկ նշանակութան բրիգադը: Նոր զորամիավորման միջուկն էր նրա մարտական զինակիցներ Բաշգառնեցի Մարտիրոսի և Խոսրով Եղիազարյանի հրամանատարությունները: Վերջինս 2-րդ կամավորական զնդի նախկին զինվորներից բաղկացած երկու հարյուրյակները, ինչպես նաև զնդապետ Զախնյանի հեծյալ գունդը, պարուլիի Փիրումյանի, զնդապետ Կորուկովի զինչուկատները և զնդապետ Պերեկրեստովի գլխավորած պարտիզանական 3-րդ հետևակային գունդը:

Այդ ժամանակ Դրոյի գործունեությունն ուղղորդելու և ղեկավարելու նպատակով Կոմիտեի կողմից ստեղծվեցին զորամիավորման ղեկավարական գործողությունների կարևորագույն ու հրատապ լուծում պահանջող խնդիրները: Նախ, որպես Երևանյան զորախմբի հրամանատար, Դրոն Երևանի նահանգում և Արևելահայաստանի մյուս շրջաններում պիտի իրականացնեի թուրք զինված խմբերի զանգվածային ելույթների շտապ «խաղաղեցումը» և ապա որպես հայկական բանակային կորպուսի զինվորական կոմիսար նրա անմիջական պարտականությունների մեջ էին մտնում նոր զորամիավորումների կազմավորման և հայկական ողջ զինված ուժերի մարտական խնդիրների մշակման, ինչպես նաև ղեկավարման հետ կապված աշխատանքները: Պարտականությունների բերումով նա հարկադրված լինում էր ոչ միայն ռազմաճակատում և կռիվների թատերաբեմի վերածված շրջաններում, այլև Թիֆլիսում, ուր Հայոց Ազգային Խորհուրդն ու հայկական բանակային կորպուսի հրամանատարությունն այդ օրերին քննարկում էին ողջ ռազմաճակատին վերաբերվող խնդիրները: Որպես օրենք, ռազմաճակատի հետ կապված ցանկացած հարցի քննարկման ժամանակ Դրոն իր դատողությունները շարադրում էր առանց երկմտելու, ռազմական իրավիճակը խորությամբ ըմբռնող իրատես ռազմագետի տրամաբանությամբ ու համարձակությամբ:

Ինչպես արդեն նշվել է, 1917 թ. դեկտեմբերին կովկասյան ռազմաճակատ փաստորեն գոյություն չունեի: Հաջորդ տարվա փետրվարի 9-ին Կարինի զորախմբավորման հրամանատար գեներալ Օդոշելիձեն կովկասյան ռազմաճակատի

գլխավոր հրամանատարությանը ուղղված հեռագրում նշում է. «Վեհիբ փաշան բոլորովին որոշակի յայտարարեց, որ պատերազմի իրատեսությունը մեր գրաւած թուրքական վայրերում մուսուլման բնակչուծիւնը պահպանելու նպատակով ինքը առաջ կը շարժուի մինչև ռուս զօրքերի հանդիպելը, որպիսի զօրքեր նա չի համարում հայկական զօրամասերը: Այս նկատմամբ խնդրում եմ շուտափույթ կարգադրէք անյայտազ էրզրում (Կարին) ուղարկել ռուսական կորպուսի գէթ մի քանի բատալիոններ, իբրև յառաջապահ զօրքեր, որը թերև թուրքերին հարկադրէ էրզրումի վրայ շարժուելու: Առանց այս միջոցի, այսինքն՝ եթէ էրզրումը գրաւուած մնաց բացառապէս հայկական զօրամասերով՝ թուրքերն անխուսափելիորեն կը գրաւեն էրզրումը»⁶⁰:

Իզուր էր գեներալի պահանջը, կովկասյան ճակատում այլևս ռուսական ոչ մի ռազմական ուժ գոյություն չունեի և այդ իրողությունը քաջատեղյակ, թուրք հրամանատարությունը աշխատում էր դիմանագիտական փակուղիների առաջ կանգնեցնել կովկասյան հրամանատարությանը՝ արդարացիելու թուրքական զորքերի սպասվելիք հարձակումը: Եվ դժվար չէր հասկանալ, որ թուրքերը օգտվելով ռազմաճակատի մերկացումից, կխախտեին 1917 թ. դեկտեմբերին Երզնկայում ռուս հրամանատարության հետ կնքված զինադադարը և շատ շուտով կդիմեին ակտիվ մարտական գործողությունների:

Բաբերդից Երզնկա և մինչև Բաղնու Վան ձգվող հսկայածավալ ռազմաճակատում հայ փոքրաթիվ նորաստեղծ զնդերին վիճակված էր դիմագրավելու թեև մի շարք ճակատամարտերում պարտված, բայց դեռևս զգալի հզորությամբ օժտված և հայ զորագնդերից անհամեմատ բազմաքանակ թուրքական զորամիավորումներին: Հարց է ծագում, կարո՞ղ էին արդյոք հայոց փոքրաքանակ ուժերը պաշտպանել մի քանի հարյուր կիլոմետրերի հասնող ռազմաճակատը: Ահա այն կարևորագույն հարցը, որն այդ օրերին Ավ. Ահարոնյանի նախագահությամբ քննարկվում էր Հայոց Ազգային Խորհրդում, որի աշխատանքներին մասնակցում էին հայկական զորամիավորումների բարձրատիճան հրամանատարները:

⁶⁰ «Հորիզոն», 1918 թ., № 33:

Ելնելով ռազմաճակատում տիրող իրական կացութիւնից և մարտական ուժերի հնարավորութիւնից, Դրոն հավատարիմ համոզմունքները համարձակորեն արտահայտելու իր սկզբութունքայնութիւնը, շատերի համար անսպասելի՝ առաջարկում է փոքրացնել, կրճատել ռազմաճակատը և եղած ուժերը կենտրոնացնելով ավելի փոքր հատվածում՝ ստեղծել պաշտպանութեան հզոր հանգույց: Չնայած սահմանամերձ մի քանի կետերում արդեն գործում էին հայ երկրապահ զորագնդերը, սակայն ապրիլյան եղեռնից հետո Արևմտահայաստանը մեծամասամբ ամայացել էր, և բացառութեամբ Վանից, հայկական մյուս գավառներում մահմեդականութիւնը արդեն բնակչութեան մեծամասնութիւն էր կազմում: Թիկոնքը ռազմաճակատից բաժանող տարածքում վիտում էին թուրքական հրամանատարութեան գործակալների կողմից առաջնորդվող բազմաթիվ թուրք-քուրդ և չերքեզ զինյալ խմբեր: Իսկ ռազմաճակատի պաշտպանունակութիւնը ամրապնդելու համար անհրաժեշտ էր թիկոնքի հետ կայուն փոխկապակցվածութիւն, զինվորական համալրումների, զենքի, ռազմամթերքի ու պարենի մատակարարումների անխափան ապահովում: Տվյալ պարագայում այդ ամենի իրականացումն անասելի դժվարութեանների առջև էր կանգնեցրել Հայոց Ազգային Խորհրդին և հայկական զորաբանակի հրամանատարութեանը:

Անդրադառնալով ռազմաճակատի խնդիրների քննարկմանը նվիրված Ազգային Խորհրդի կողմից գումարված խորհրդաժողովում Դրոյի պաշտպանած տեսակետի լուսաբանմանը՝ Ս. Վրացյանը գրում է. «Դրոն խօսք առաւ եւ այդ օրերի համար «սարսափելի» խօսքեր ասաց.

— Ձեր այդ առաջարկները բոլորն էլ փորձված են (մինչ Գրոյի խօսք ատենելը բոլոր ելույթ ունեցողները՝ Անգրանիկը, Ռուբենը, Խաչատուր Կարճիկյանը, Ստ. Մամիկոնյանը և այլք արտահայտվել էին նոր զորակոչ հայտարարելու ու բանակը օգնական ուժերի համալրելու միջոցով ռազմաճակատի առկա տարածքը պահպանելու օգտին — Հ. Գ.): Անօգուտ է դրանց վրայ յոյս դնել: Իրողութիւնը այն է, որ ռուս զօրքերը հեռանում են ճակատից եւ մենք անզօր ենք նրանց պահելու: Փաստը այն է, որ մենք ի վիճակի չենք, բաւարար զօրք չունինք նրանց լքած բոլոր դիրքերը գրաւելու:

Որոշ ժամանակ էլ եթէ այդպէս շարունակուի, ռազմաճակատը պիտի մերկանայ, եւ թշնամին առանց դիմադրութեան առաջ պիտի շարժուի: Հետեւաբար, ի՞նչ պէտք է անել:

Եւ պատից կախուած դիմադրական քարտէզի առաջ անցնելով՝ շարունակեց.

— Տեսնո՞ւմ էք այս տարածութիւնը, ահա Վանը, այս Բիթլիսն է, այս Մուշը, այս Երզնկան... Այս ամբողջ տարածութիւնը մենք պէտք է պաշտպանենք, մենք Հայերս մի բուռ ուժերով: Հնարաւոր բան է:

— Հնարաւոր է, — լսուեց մի ձայն:

— Ո՛ր, հնարաւոր չէ:

— Ապա, ուրեմն, ի՞նչ անել, — շարունակեց Դրոն: — Պէտք է կարճացնել ռազմաճակատը: Վան-Երզնկա դիժը չենք կարող պաշտպանել, գուցէ կարողանանք...

Սենեակում լսուեցին վրդովուած բացականչութիւններ: Անդրանիկը բեղերն էր կրծոտում:

— Մի վրդովուէք, ձայնը բարձրացրեց Դրոն, հաշիւը պարզ է, եթէ չենք ուզում ամբողջը կորցնել, պահենք զոնէ մէկ մասը:

Ու սկսեց զօրամասերի անուններ յիշել, վայրերի տարածութիւնները ներկայացնել, մեր ուժերը համրել:

— Հաշիւը պարզ է. միայն մեր ուժերով չենք կարող Վան-Երզնկա-Տրապիզոն գիծը պաշտպանել: Դա արսուրդ է: Պետք է քաշենք մեր ուժերը Բայազէդ-Բասէն գծի վրայ. Պէտք է Վանի, Մուշի, Էրզրումի, Երզնկայի շրջանների բոլոր պահեստները ոչնչացնենք... Պէտք է մեր ուժերը, պաշտպանութեան բոլոր միջոցները կենտրոնացնենք կարճ սահմանագծի վրայ, այլապէս...

— Այլապէս ի՞նչ, — լսուեց մի խեղդուկ ձայն:

— Այլապէս, թրքահայաստանը կորցնելուց յետոյ. ռուսահայաստանն էլ կը կորցնենք...»⁶¹:

Տվյալ ժամանակում նրա տեսակետը դուռ հողբանական, բարոյական առումով դժվար ընկալելի էր և գուցէ թե՛ ճիշտ չէր հնչում: Իրոք, դժվար էր համահերթվել Արևմտահայաստանը թողնելու մտքին, բայց իրական կացութեան

61 Ս. Վրացեան, «Կենանի ուղիներով» հ. Գ., էջ 179—180:

խորը իմացութեան ու գնահատման և սթափ ու առողջ բանականութեան տեսանկյունից՝ Դրոյի առաջարկը ճիշտ էր, ինչը և ապացուցեց ժամանակը:

Ազգային խորհուրդը որոշում է պահել առկա ռազմաճակատը և հայկական բանակային կորպուսի 3-րդ դիվիզիայի հրամանատար Անդրանիկին, որն ի դեպ Երզնկայից մինչև Վան և Բիթլիս ձգվող ռազմաճակատը պահպանելու ամենաջերմեռանդ կողմնակիցն էր, նշանակում է Կարինի երկրապահ ճակատի հրամանատար, այն համոզմամբ, որ նշանավոր հայդուկապետը իր հեղինակությամբ և ռազմական կարողությամբ կկարողանա ռզնկոչելով զորքին ու ժողովրդին՝ պաշտպանել ռազմա-ստրատեգիական վճռական նշանակություն ունեցող էրզրումի բերդաքաղաքը:

1918 թ. փետրվարին, թուրքերը՝ խախտելով Երզնկայի զինազաղարը, անցնում են հարձակման: Կատարվում է այն, ինչ կանխատեսում էր Դրոն: Չնայած հերոսական դիմադրությանը՝ հայկական փոքրաքանակ ուժերը չկարողանալով կայուն դիմադրություն ցույց տալ թուրքական զորքերին, թողնում են Բաբերտը, Երզնկան, Վանը, Բաղեշը և վերջապես Արևմտահայաստանի ամենակարևոր հենակետը՝ էրզրումի հզոր բերդաքաղաքը: Արևմտահայաստան տանող ուղիները արդեն բաց էին:

Վերոհիշյալ Ս. Վրացյանի վկայությամբ «Տարիներ անց Բէյրութից վերջին անգամ Ամերիկա մեկնելիս՝ Դրոն, կրկին ու կրկին անգամներ, մանրամասնորեն յիշեց այդ միջադէպը: Նա համոզուած էր, որ եթէ այն ժամանակ իր առաջարկը ընդունէր, շատ դժբախտություններ տեղի չէին ունենայ»⁶²:

էրզրումի անկումից հետո թուրքական զորքերը՝ կրնկաւ կոխ հետապնդելով նահանջող հայկական զորազնդերին, մտառեւում են Սարիղամիշին: Ահաւոր սպառնալիք էր կախվել Հայաստանի մնացած փոքրիկ տարածքում հավաքված հայութեան վերջին բեկորների վրա:

Ռազմաճակատում վատթարագույն ուղղվածությամբ զարգացող մարտական գործողություններին զուգընթաց՝

թիկունքում շարունակաբար կրկնվող թուրք զինված խմբերի հիւլթններն իրենց բնակավայրերին էին գամել զենքի ընդունակ հայերին, որոնք Արևելահայաստանի տարածքում ծայր առած զինված բախումների ճնշման տակ առավելապես մտահոգված էին իրենց գյուղերի և ընտանիքների ապահովության պահպանմամբ: Թուրք հրամանատարության նախաձեռնութեամբ արյունակիցների միջոցով Հայաստանի շրջաններում ստեղծված քառասային կացութունն իր սև գործը կատարեց: Ռազմաճակատից իրենց ընտանիքների ճակատագրով տագնապած բազմաթիվ հայ զինվորներ լքում էին զորամասերը և վերադառնում հարազատ վայրերը: Հայ զինազնդերում ծնունդ առած զանգվածային դասալքումներն ու տիրապետող անկազմակերպ վիճակը կարող էին ամենաողորմելի կերպով հետևանքներն ունենալ:

Հեռավոր Ամերիկայում հրատարակվող Հ. Հ. Դաշնակցութեան «Ասպարեզ» օրաթերթը այդ օրերին դիմելով տեղի հայութեանը գրում է. «Մօտ երկու միլիոն հայութիւնը, 300 հազար հայերու բեկորները, որոնք իրենց յոյսը դրած էին ռուս յեղափոխական ժամանակաւոր կառավարութեան վրայ, այսօր վտանգի սպառնալիքի ներքև կը գտնուին»:

Կովկասեան ռազմաճակատի անխնամ վիճակը թիւրքերու հակայարձակման հաւանականութիւնը, քիւրտերու մշտական թալանն ու սպանութիւններն, տեղական թաթարներու հապճեպ զինուելն ու վրացիների երկդիմի քաղաքականութիւնը վտանգի նոր դուռ բաց կանեն հայութեան համար:

Մինակ ենք մեր անզօրութեան մէջ և մեր թշուառութեան հետ. շրջապատուած ենք մեզ շտիրող և մեզ հետ մրցակցող տարրերով, որոնք ամէն առիթ շեն փախցնի՝ հարուածելու մեզ»⁶³:

Երևանի նահանգում Արամի համագործակցութեամբ Դրոն անպատմելի ջանքեր էր գործադրում ռազմաճակատը կայունացնելու, զինական ջոկատներ կազմակերպելու և ժողովրդի ու հուսալքութեան տենդով բռնկված հայ զինվորների մարտական ոգին բարձրացնելու ուղղութեամբ: Հայկական զորաբանակի զինվորական կոմիսարը երբեմն հարկադրված էր

⁶² Նույն տեղում, էջ 181:

⁶³ «Ասպարեզ», 1918 թ., թիվ 488, էջ 2:

լինել ռազմաճակատի ամենաառաջավոր բնագծերում: Իր աշխատութուններում Դրոյի կյանքին ու գործունեութեանը բազմաթիվ էջեր նվիրած Ս. Վրացյանը, որը 1918 թ. գարնան սկզբներին որպէս Ազգային Խորհրդի ներկայացուցիչ գտնվում էր Սարիղամիշում, այդ ուղղութեան գորահրամանատար գնե՞րալ Արեշյանի զինվորական շտաբում, պատմում է.

«... Մի օր էլ ըմբոստացաւ եւ մերժեց ճակատ երթալ Սարիղամիշում գտնուող 101-րդ ձիաւոր հարիւրեակը: Արեշյանի բոլոր ջանքերը կարգի բերելու՝ անցան անօգուտ...

Զօր. Արեշյանը սիրտը բռնած՝ շարշարում էր ցավից ու անկարողութիւնից՝ շարշարելով նաեւ մեզ: Նստած մոռալ՝ ելք էինք որոնում անել եւ անտանելի կացութիւնից: Եթէ այս դրութիւնը շարունակուէր, կարճ ժամանակամիջոցում ռազմաճակատը փուլ կը գար, եւ թշնամին անարգել կը յառաջանար դէպի Կարս եւ Ալեքսանդրապոլ:

Մէկ էլ հրա՛ջք: ... Վազնեան հերոսի պէս՝ ներս մտաւ Դրօն: Ո՞րտեղից որտեղ եւ ի՞նչ օրհասական վայրկեանին: Կարծես լոյս բերեց հետը: Նոյն իսկ Արեշյանի դէմքը պայծառացաւ: Դրօն բանակի կոմիսարն էր:

... Դրօն յայտնեց, թէ եկել է Երեւանից զէնք ու ռազմամթերք հաթայթելու Արարատեան Դաշտի զօրամասերի համար: Կարսից ստացել եւ ուղարկել է որոշ քանակութեան փամփուշտ եւ հրացաններ ու գնդացիքներ: Հիմա ուզում է Սարիղամիշի պահեստներից զէնք ու փամփուշտ ուղարկել Երեւան:

Բոլոր պահեստները, իբրեւ պարէտի, իմ տրամադրութեան տակ էին: Ես, ի հարկէ, առաջարկեցի ինչ որ հնարաւոր է փոխադրել: Արեշյանը անմիջապէս հավանութիւն տուց.

— Տարէք ինչ որ ուզում եք եւ ինչքան որ ուզում եք: Միայն թէ, սիրելի պարոն Դրօ, մնացէք մի քանի օր օգնելու մէջ:

Դրօն շտապում էր վերադառնալ Երեւանի նահանգը, ուր արիւնհանգ քաղաքացիական կռիւներ էին տեղի ունենում եւ ուր ինքը շրջանի հրամանատար էր: Միայն ստիպողական հարկադրանքի տակ անձամբ եկել էր զէնք ու զինամթերք տանելու: Բայց զօր. Արեշյանի եւ մեր խնդրանքը այնքան

բուռն էր, որ ստիպուած եղաւ տեղի տալ: Իր զինուորական բացառիկ բնագրով նա արագ կերպով ըմբռնել էր կացութեան ահաւոր լրջութիւնը եւ անմիջական դարմանումի անհրաժեշտութիւնը:

Առաջին հերթին անհրաժեշտ էր վերջ տալ 101-րդ հարիւրեակի ըմբոստութեան, որ բարոյալքում ու կազմալուծում էր բանակը: Մարդիկ զինուած՝ նստել էին զօրանոցում եւ մերժում էին ենթարկուել հրամանատարութեան՝ ցուցական կերպով:

Իբրեւ բանակի կոմիսար, Դրօն արագ կերպով պատրաստեց զինուորական ոյժ եւ հրամայեց, որ ըմբոստները դուրս գան զօրանոցից: ... Դրօն մի կարճ ճառով դիմեց նրանց հայրենասիրութեան՝ յորդորելով, որ մեկնին ռազմաճակատ հայրենիքի պաշտպանութեան համար: Աչ ու ձախից լուսեցին տրտնջոցներ, մերժումի բացականչութիւններ: Դրօն մի պահ լուռ դիտեց եւ, յանկարծ, վագրի ոստիւնով ատրճանակը ուղղեց հարիւրեակին ու գոչեց.

— Հանդա՛րտ:

Անակնկալի եկած զինուորները արագ կատարեցին հրամանը:

— Տասը քա՛յլ առա՛ջ, — պոռաց Դրօն:

Առանց վարանումի զինուորները առաջ անցան տասը քայլ:

— Հրացանները դնել գետին, — հրամայեց Դրօն:

Մի պահ տատանումից յետոյ, ամէնքը հրացանները վայր գրին:

— Սուրերը գնել գետին, նորից հրամայեց Դրօն:

Զինուորները սուրերն էլ դրին վար:

— Տասը քայլ յե՛տ, գոչեց Դրօն:

Հարիւրեակը մէկ մարդու պէս քաշուեց յետ, նախկին տեղը:

Դրոյի կարգադրութեամբ եկան, արագ կերպով հաւաքեցին ու տարին հրացաններն ու սուրերը: Ապա Դրօն պահանջեց, որ անմիջապէս յանձնեն ըմբոստութեան պարագլուխներին: Առանց դժուարութեան յանձնեցին երեք հոգի:

Հարիւրեակը զղջում ու հնազանդութիւն յայտնեց: Լուրը

կայլածի արագութեամբ հասաւ ուղմտեակատի զօրամասերին եւ ցնցող տպաւորութիւն գործեց նրանց վրայ»⁶⁴:

Դրոյի մասին Ս. Վրացյանի վերոհիշյալ պատմութիւնը հաստատում է նաև Վահան Փափազյանը.

«Նկատելի էր յուսալքում զինուորներու շարքերուն մէջ...:

... Ողբի եւ կորովի անկում նահանջող զօրամասերու մէջ: Արեւելեանը անճրկած էր և յուսահատած: Ոչ մէկ հաւատք ունէր մեր զինուորներուն վրայ. կրաւորական դիրք բռնած էր և Սարըղամիշէն նահանջի կողմնակից: Դասալքութեան դէպքեր նկատուեցան: Նոյն իսկ ճակատ զրկուելիք վաշտերէն մէկը մերժեց տեղէն շարժուիլ — ապստամբած էին: Ծիշտ այդ օրերուն Դրօն հոն եկաւ, որ իր սովորական վճռականութեամբ գործի ձեռնարկեց — յանցաւոր վաշտը զինաթափ ըրաւ: Տեղի վրայ գտնուող Ազգային Խորհրդի անդամներու, Դրօյի և Արեւոյի հետ որոշեցին Վրացեանի նախագահութեամբ արտակարգ զինուորական դատարան կազմել և պատժել այդպիսիները»⁶⁵:

Մի քանի օր անցկացնելով Սարիղամիշում՝ Դրոն մեկնում է ճակատի առաջավոր գիծը և վճռում անձամբ մարտի առաջնորդել հայ զինագնդերին: Սակայն, թիկունքում զինված բախումների հետևանքով առաջացած տագնապալի ու անկառավարելի իրավիճակի թելադրանքով, ստիպված վերադառնում է Երևան:

Երևանի ողջ նահանգը վերածվել էր թուրք զինված ջոկատների ռազմական գործողությունների թատերաբեմի: Խոռվությունները մոտենում էին Երևանին: Մայրաքաղաքի մոտակայքում գտնվող Զանգիբասարի շրջանը (ներկայիս Մասիսի շրջան — Հ. Գ.) վերածվել էր թուրք զինախմբերի յուրօրինակ ռազմակայանի: Հունվարի 29-ին Երևանի Հատուկ Կոմիտեն ստանում է հետևյալ տագնապալի հեռագիրը.

«Ուլուխանլու-Նախիջևան երկաթուղային հատուածին վրայ կացութիւնը այն աստիճան սպառնական է, որ եթէ անմիջապէս զրահապատ կառախումբ մը չի զրկուի՝ հաղորդակցութիւնները երկար ատենուայ համար պիտի դադրին:

Արաքսի եւ Գարապուրունի կայարաններուն միջև գտնուող Մասթարայի կայարանին վրայ քիւրտերը երկրորդ անգամ ըլլալով յարձակում գործած են: Յարձակումը ետ է մղուած: Պաշտօնեանները պահակազօրքի եւ զէնքի առաքումը կը խնդրեն»⁶⁶:

Այս հեռագրից մի քանի օր անց թուրքերը գրավում են Ուլուխանլու կայարանը և անվարան կոտորում մոտեցող զնացքների վագոններում գտնվող հայերին: Կայարանի գրավումով փաստորեն կտրվում է Ալեքսանդրապոլ-Երևան երկաթուղային ուղին: Չնայած Արամի, Դրոյի և թուրք պատասխանատու գործիչների միջև կայացած վիճելի հարցերը խաղաղ ճանապարհով լուծելու համաձայնությունը, իրավիճակը մնում էր շատ բարդ: Նույն օրերին թուրքերը պաշարում են Կողբը և շրջափակում Իգդիր-Երևան ճանապարհը՝ դրանով իսկ ողջ Սուրմալուի գավառը կտրում Արարատյան դաշտից:

Նույնիսկ քրդական ավազակախմբերը՝ շուգենալով ձեռքից բաց թողնել հայ գյուղերը թալանելու ու կողոպտելու պատեհ հնարավորությունը, անցնում էին Արաքսը և հարձակվում հայկական գյուղերի վրա:

Այդ օրերին Անդրկովկասյան կոմիսարիատն ու Հայոց Ազգային Խորհուրդը պարբերաբար Հայաստանի տարբեր շրջաններից ստանում էին բազմաթիվ բողոք-հեռագրեր, որոնցում հայ բնակչությունը ցասումով հայտնում էր թուրք զինված խմբերի և զորքերի միջև տեղի ունեցած բախումների և հայկական բնակավայրերում ու հաղորդակցության հանգույցներում թուրքերի կողմից գործած վայրագությունների մասին⁶⁷:

Ռազմաճակատի բախտը, հետևաբար և հայ ժողովրդի գոյության խնդիրը մեծապես կախված էր նաև թիկունքում՝ Արարատյան աշխարհում ծավալվող իրադարձությունների հետագա ընթացքից:

Հայաստանից Թիֆլիս առաքվող բազմաթիվ բողոք-հեռագրեր

⁶⁴ «Ասպարեզ», 1956 թ., ապրիլ 3, էջ 3—4:

⁶⁵ Վ. Փափազեան, «Իմ յուշերը» Պէրոս, 1952 թ., էջ 468:

⁶⁶ «Հայրենիք» օր., 1918 թ., հուլիսի 13:

⁶⁷ Տե՛ս Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Թէհրան, 1982 թ., էջ 124—131:

գրերի և հայ-թուրք բախումների արձագանքների հարկազրանքով Անդրկովկասյան Կոմիսարիատը տեղում ընդհարումների պատճառները ուսումնասիրելու նպատակով բարեհաճում է «հաշտարար դատավորների ու քննիչների» հանձնախումբ ուղարկել Երևան:

Ճակատագրի ինչպիսի դառը հեղանք՝ պատմությունը կրկնվում է... Ճիշտ 13 տարի առաջ իր իսկ թելադրանքով կովկասյան թուրքերի կողմից արևելահայության նկատմամբ գործադրած բռնությունների ու սպանությունների հետևանքով Կովկասում բռնկված հայ-թուրքական ընդհարումները տեղերում «ուսումնասիրելու և խաղաղացնելու» նպատակով Անդրկովկասյան փոխարքայության իշխանությունները մեկը մյուսի հետևից Երևանի նահանգ էին գործուղում կեղծ, մտացածին հանձնախմբեր ու «հաշտարար դատավորներ»:

1918 թ. հայ-թուրքական ընդհարումների նկատմամբ իր դրսևորած վերաբերմունքով Անդրկովկասի կառավարությունը կարծես ժառանգելով Վորոնցով-Դաշկովի փոխարքայության «բարի» ավանդույթները՝ նույնպես «քննիչների» և «հաշտեցնողների» հանձնախմբեր է առաքում Երևանի նահանգ:

Ռազմաճակատում տիրող անմխիթար իրավիճակը հրամայաբար պահանջում էր անհապաղ բացել թուրք զինված խմբերի կողմից շրջափակված հաղորդակցության ուղիները և թիկունքում կազմավորվող զորամիավորումները հասցնել մարտադաշտ՝ համալրելու թուրքական բանակի հետ գոտեմարտի բռնված հայկական զորագնդերը: Կովկասյան կառավարության հրահանգով ստեղծված պատվիրակությունը արդեն Երևանում էր:

«Ահա այսպիսի հանգամանքներում, երբ ոչ միայն ազատ հաղորդակցություն չի կայ երկաթուղիներով, այլև փակված է եթրեւեկ գիւղերի միջև — ա՛յս դրութեան մէջ հայկական զօրքերի կոմիսար Դրօն յայտարարեց, որ բոլոր ռազմագիտական ճանապարհները փակված են հայկական զօրամասերի առջև: Նա վճռական ու յամառ կերպով պահանջում էր, որ իրեն ցոյց տրւի որեւէ ճանապարհ, թէկուզ շատ վատ ու անյարմար, թէկուզ ամենաանանցանելի մի ճանապարհ: Այդ պահանջին նրան պատասխանեց, որ ռազմագիտական

բոլոր ճանապարհները փակված են ռազմաճակատ զնացող հայ զօրամասերի առջև: Մահմեդականների ներկայացուցիչները շառարկեցին»⁶⁸,

«Հաշտարարների» գործունեությունից պարզորեն ակնառու էր, որ նա կոչված չէ բացելու թուրք զինախմբերի կողմից երկաթուղային և մյուս հաղորդակցության ուղիների շրջափակումը: Թուրքական կողմի ղեկավարությունը նույնպես անզիջողական ու թշնամական կեցվածք էր որդեգրել:

Եվ մինչ «հաշտարարների» հանձնախումբը տեղերում զբաղվում էր ընդհարումների պատճառների ուսումնասիրությամբ՝ թուրք զինախմբերի ելույթներն ավելի ու ավելի էին ծավալվում Ղամարլուի (Արտաշատ), Դավալուի (Արարատ) և Նախիջևանի, Շարուր-Դարալագազի և այլ շրջաններում:

Այլևս հապաղելու և թուրքերի հետ անիմաստ բանակցություններ վարելու ժամանակ չկար: Ելքը միակն էր:

«Երեւանի զինուորական կօմիսար Դրօն պահանջեց զծի ապահովութիւնը կովկասեան Սէյմի հաշտարար ներկայացուցիչներից, եւ սպանաց մերժման դէպքում զէնքով բաց անել այդ»⁶⁹:

Կրկնակի անգամ թուրքերի հետ բանակցելու անհաջող փորձից հետո, փետրվարի 22-ին, Դրօն՝ Ուլուխանլուում կենտրոնացած թուրքական զորախմբերի դիրքերին թնդանոթային կարկուտ տեղալուց հետո, հակառակորդի ուժերի վրա գրոհ է նետում 3-րդ պարտիզանական և 4-րդ գնդերը: Տվյալ պարագայում գնդի ուժով Ուլուխանլու կայարանը գրավելը՝ միակ միջոցն էր վերականգնելու կարևորագույն նշանակություն ունեցող Երևան-Ալեքսանդրապոլ երկաթուղին:

Հարձակումից մի քանի ժամ շանցած թուրքերը ի նշան հնազանդության պարզում են սպիտակ դրոշը: Եվ նույն օրն ի նշան Ուլուխանլուի հաղթանակի, Դրօն Հայոց Ազգային Խորհրդին է հղում հետևյալ հեռագիրը. «Զօրամասը գնում է Ղամարլու, միանալու համար Ղամարլուի զօրամասին եւ բանալու Դաւալուում 4-րդ գնդի մէկ գումարտակի ճանապարհը: Մէկ օրվայ հրացանաձգութիւնից յետոյ Աղհամազա-

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 134:

⁶⁹ «Հայրենիք» օր., 1918 թ., հոկտեմբերի 15:

լում, ուղարկած հայ-թրքական պատվիրակութիւնը, որ թուրքերը յետ քաշեն ու շխանգարեն զօրքին առաջ անցնելու, արդիւնք չտուց: Թուրքերը օգնութեան հասած քրդերի հետ դիմեցին յարձակման՝ կամենալով ջարդել մեր զօրամասը եւ գրաւել հրետանին: Թուրքերը ունէին ձեռքի ռումբեր: Այն ժամանակ մենք որոշեցինք վերջ տալ այդ ամենին եւ օգնութիւն հասցրինք զնդ. Դոլուխանյանին՝ հրամայելով յարձակել ու գրավել Ուլուխանլուն, որ եւ կատարուց: Ուլուխանլուն գրաւած է, շրջանը մաքրած: Մեր զոհերն են՝ 9 սպանւած, 32 վիրատու, որոնցից երկուսը՝ սպայ:

Թուրք պատգամաւորները մեղադրում են իւրայիններին, որի համար կան փաստեր, եւ խնդրում են հաշտութիւն: Մեր դրած պայմաններն են. բանալ ճանապարհները, չկտրել հեռագրական թելերը եւ հրացանի շրոնել զնացքները»⁷⁰:

Քանի որ թուրքերի զինված ելույթները միաժամանակ բռնկվում էին տարբեր վայրերում, ուստի Դրոն ստիպված էր գործելու մեծ արագութեամբ ու վճռականութեամբ: Նրա առաջնորդութեամբ հայ զինվորները արշավում են Շարուր-Նախիջևան, ապա Սուրմալու, Ղամարլու, Դավալու և այլուր: Ինչպես և նախորդ բոլոր մարտերում, հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ հրամանատարական վարպետութեամբ ու քաջութեամբ իրենց բարձունքում էին հեծելախմբերի հրամանատարներ Բաշգառնեցի Մարտիրոսն ու Դավալուի կովում զոհված հոսրով Եղիազարյանը: Դրոյի հրամանատարութեամբ գործող զորախմբի կազմում հրաշալի մարտական քննութիւն բունեց հոսրով Եղիազարյանին փոխարինած Կուռո թարխանյանը: Իսկ հայկական զորաբանակի զինվորական կոմիսարը և այդ օրերին նաև երեւոյան զորախմբի հրամանատարը մարտնչում էր պատենկան ավլունով՝ մշտապես իր զինվորների կողքին ու կոիվների ամենադժվարին տեղամասերում: Մի փոքրիկ վկայութիւն հեծյալ հարյուրյակի հրամանատար Մարտիրոսի հուշերից: Փետրվարի կեսերին Դրոն իր զորախմբի գլուխն անցած մաքրում է Ղամարլուի, Դավալուի շրջաններն և հետապնդելով հայկական գյուղերն անընդմեջ ասպատակող Շարուրի, Վեդիբա-

սարի, Բաշքենդի թուրքերին՝ հասնում է Արաքսի ու Հրազդանի խառնարանը:

«Քիւրտերը, գիշերուան ժամը 8-ին հասնելով Արաքսի ափը, թիկունքից յարձակուում են գումարտակի ու ժողովրդի վրայ, որ Արաքսը դեռ անցած չի լինում: Խուճապ է առաջ գալիս զօրքի ու ժողովրդի մէջ, սր քիչ է մնում իրեն զցի Արաքսը:

Դրօն, տեսնելով այդ դրութիւնը, մատուցեւ ատրճանակը հանած, առաջանում է դէպի քրտերը:

... Դրոյի քայլը ոգեւորում է շատերին. եւ ահա հակայարձակմամբ յետ են շարավում քրտերը...»⁷¹:

Հայկական զորախմբերի վճռական գործողութիւնների շնորհիվ կարող կերպով փոխվում է օրեր առաջ Հայոց Ազգային Խորհրդի, Արամի և Դրոյի խաղաղութեան կոչերն ու առաջարկութիւններն արհամարհող թուրքերի զինված ելույթների կազմակերպիչների դիրքորոշումը: Անդրկովկասյան Սեյմը (Անդրկովկասի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը՝ պառլամենտ — Շ. Գ.) արդեն այս անգամ հեղեղվում է հայ զինվորների հարվածներից սարսափի մատնված թուրք առաջնորդների կողմից ուղարկված բողոք-հեռագրերով:

Սեյմի մի շարք անդամներ և հատկապես մահմեդական պատգամավորները մեղադրանքների շարան են տեղում հայերի հասցեին:

«Նրանք իրար յետեւից բարձրանում էին ամբիոն եւ արտասանում ցատումով լի, կրքոտ ճառեր՝ ուղղված հայերի ու դաշնակցութեան դէմ: Ամբողջ պատասխանատվութիւնը նրանց կարծիքով, ընկնում էր հայերի վրա, որոնք բունի միջոցներով ձգտում էին ստեղծել «հայկական հողամաս»: Հայկական զօրամասերը չեն ենթարկվում կենտրոնական իշխանութեան (նկատի ունեն Կովկասյան Սեյմը ու կոմիսարիատը — Շ. Գ.) եւ փոխանակ ռազմաճակատ մեկնելով կուում են խաղաղ ազգաբնակչութեան դէմ: Երեւանի դէպքերի հեղինակները Դրօն, զնդ. Փիրումեանն ու մի շարք ուրիշ հայ զինուորականներն ու գործիչներն են: Անհիմն է այն ամբաս-

Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 127—128: /

71 «Հայրենիք» ամս., 1934 թ., փետրվար, էջ 113:

գորամիավորումներ, որոնք անգնահատելի ծառայությունների և հայության գոյապայքարի մարտերում: Այս գործում նույնպես անժխտելի է Դրոյի ներդրած զգալի վաստակը:

Չնայած թիկունքում ձեռք բերած հաջողություններին՝ ռազմաճակատում ծավալվող գործողությունները գնալով ավելի ու ավելի սպառնալի կերպարանք էին ստանում:

Ապրիլի 12-ին Կովկասյան կառավարության նախագահ Չխենկելին և ռազմական նախարար գեներալ Օդոշելիձեն առանց Հայոց Ազգային Խորհրդին և կառավարության հայ նախարարների գիտության հրամայում են հայկական զորքերի հրամանատար գեներալ Նազարբեկյանին (նա անմիջականորեն ենթարկվում էր Կովկասյան կառավարությանը և ռազմական նախարարությանը — Ն. Գ.) թուրքերին հանձնել Կարսի հզոր բերդաքաղաքը:

Կատարվում է ամենասարսափելին. «... Կարսի բերդը, — նշում է ռազմական նախարարությանը հասցեագրված հեռագրում հայկական բանակային կորպուսի շտաբի պետ գեներալ Վիլիսկին, — անտարակույս, յետ կը մղեր թիրքերին. այսօր էլ դեռ բերդը շատ լաւ պաշտպանում էր. մինչև որ ստացուց վարչապետ Չխենկելիի եւ զօր. Օդոշելիձէի կարգադրութիւնը, որ բանազնացներ ուղարկեն՝ ճշտելու համար բերդի դատարկման պայմանները: Այս բանը բերդապետին յայտնելուց յետոյ՝ կոխը դադարեց: Զօրքերը՝ ենթարկելով հրամանի՝ հեռացան Աղաջ-Աղբաբա-Հարամ վարդան առաջաւոր դիրքերից:

Այսպիսով, Չխենկելիի կարգադրութիւնը կոտրեց հայկական բանակի դիմադրական թափը եւ պատճառ դարձաւ սարսափելի աղէտի»⁷⁵:

Թուրքական հրամանատարության նպատակը միայն Կարսը չէր: Խախտելով Կովկասյան կառավարության հետ կնքված ապրիլյան զինադադարը՝ թուրքերը անսպասելիորեն վերսկսում են հարձակումը և մայիսի 15-ին գրավում Ալեքսանդրապոլը և շարժվում Ղարաբաղի սահմաններ, Սուրմալու, Սարղարապատ-Երևան, Բաշ-Ապարան-Երևան ուղղություններ:

րով: Ահավոր սպառնալիք էր կախվել փոքրիկ հողակտորի վրա խմբված հայության վերջին բեկորների գոյության վրա:

Մինչև 1918 թ. մայիսյան կռիվները Դրոն հայկական զորքերի ռազմական կոմիսարն էր, իսկ երբ արդեն թուրքական զորազինված Կարսի և Ալեքսանդրապոլի գրավումից հետո արդեն սպառնում էին Երևանին, նա ռազմաճակատի ամենապատասխանատու ուղղությունում մարտնչելու վճռականությամբ՝ ներկայանում է Արարատյան դաշտավայրում գործող հայկական զորքերի հրամանատար գեներալ Միլիկեանին, և. «Ես, — պատմում է Դրոն, — գնացի Միլիկեանի մօտ եւ յայտարարեցի, որ այլևս հայկական բանակի կօմիսար չեմ եւ ինձ դրի Միլիկեանի տրամադրութեան տակ»⁷⁶: Ստանալով Միլիկեանի համաձայնությունը՝ Դրոն մեկնում է Սուրմալուի շրջան և Դանիել Բեկ-Փիրումյանից ստանձնում այդ ուղղությունում գործող հայկական զորախմբի հրամանատարությունը:

Ինչպես և նախորդ մարտերում, այս անգամ դարձյալ նրա հետ էին Մարտիրոսի, Մակեդոնի, Կուռո Թարխանյանի գլխավորած հեծելավաշտերը, ինչպես նաև Սակելյարի զուամարտակն ու գնդապետ Չարիչյանի հրամանատարությամբ գործող Վանի գունդը:

Սուրմալուն անընդմեջ ենթարկվում էր թուրքական զորքերի կատաղի հարձակումներին: Թուրքերը ձգտում էին արագորեն հաղթահարել Սուրմալուի պաշտպանների դիմադրությունը և գետանցելով Արաքսը՝ հարձակումը զարգացնել դեպի Երևան:

Դրոն՝ անխորտակ պաշտպանությամբ, իսկ երբեմն էլ ակտիվ հակահարձակումներով շախշախելով հակառակորդի գրոհները, ձախողում է Արարատյան դաշտը թափանցելու թուրք հրամանատարության ձեռնարկումները:

«Դրոյի հետ, Իզդիր ճակատում կուռում էինք տաճիկների դեմ: Մի օր, Արաքս գետի ձախ ափում, նստած ճաշում էինք մի քանի բարձրաստիճան զինուորականների հետ, մէկ էլ տեսնեք Արաքսի միւս ափից, մեր զինուորները փախչում են:

⁷⁶ «Հայրենիք» օր., 1956 թ., ապրիլի 28:

⁷⁵ Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 110:

որպէսզի կոտող զինուորը զգայ, որ Երեւանը կանգուն է եւ իրեն նահանջելու տեղ չկայ»⁷⁹:

Նա ճիշտ էր ըմբռնել պահի լրջութիւնը: Երեւանի հանձնումը կարող էր կործանարար ազդեցութիւն գործել զինվորների մարտական, բարոյա-հոգեբանական տրամադրութիւններին և դեպքերի հետագա զարգացման վրա: Խորագետ զորապետի լրջախոհութեամբ գնահատելով Հայաստանում ստեղծված ռազմական իրավիճակը՝ Դրոն պնդում է, որ անհրաժեշտ է առանց Երեւանը հանձնելու վճռական ճակատամարտ տալ Արարատյան դաշտավայրը ներխուժած թուրքական զորքանակին: Նույն տեսակետը պաշտպանում է նաև Արամ Մանուկյանը:

Երևան-Սարդարապատ ուղղութիւնում գործող հայկական զորքերի հրամանատարութիւնը (հրամանատար գեներալ Սիլիկյան) որոշ տատանումներից հետո վճռում է պահել Երևանն ու ճակատամարտ սկսել Սարդարապատում:

Այդ որոշումը իրականացնելու վճռականութեամբ Դրոն Սիլիկյանի հետ էջմիածնից մեկնում է Երևան՝ հանդիպելու Արամին:

«— Մենք որոշել ենք, կռիւ պիտի տանք Երեւանի փողոցների մէջ եւ մէր դիակները պիտի թափենք Երեւանի մէջ, յայտնում է Դրոն:

— Ես էլ ձեզ խօսք եմ տալիս, որ էջմիածնում կը մեռնեմ, միւս կողմից աւելացնում է զօրավար Սիլիկեանը»⁸⁰:

Վիճակն արդեն պարզ էր, Արամը վաղորդ լի էր վճռահաստատականութեամբ ի օգուտ ճակատամարտի: Սակայն, Երևանին սպառնում էր ոչ միայն Սարդարապատի ուղղութեամբ հարձակվող թուրքական բանակը: Հայկական բանակային կորպուսի 1-ին դիվիզիայի (հրամանատար գեներալ Արեշյան) Ալեքսանդրապոլից Ղարաքիլիսա նահանջելը թուրքական զորքերի հրամանատարութեանը հնարավորութիւն էր ընձեռում 3-րդ դիվիզիայի ուժերով գրավել Համամլու (Սպիտակ) կայարանը և ապա հարձակումը զարգացնել Ապարան-Եղվարդ կամ Ապարան-Աշտարակ ուղղութեամբ:

Մայիսի 23-ին հայկական բանակային կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկյանը ռազմաճակատից հեռագրում է Հայոց Ազգային Խորհրդին:

«... Ստացվել է հաղորդագրութիւն Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ուղղութեամբ թուրքական զորքերի մասին:

Գեներալ Սիլիկյանը հաղորդում է Սարդարապատ ուղղութեամբ իր հարձակման մասին, որն առայժմ ընթանում է հաջողութեամբ»⁸¹:

Բաշ-Ապարանի ճակատում թուրքերի հայտնվելը կրկնակի սպառնալիք է ստեղծում Երևանի համար: Մայրաքաղաք տանող հյուսիսային դարպասները բաց էին: Հայկական զորքերի հրամանատարութիւնը կարողանում է ճիշտ ժամանակին նկատել ու գնահատել Ապարանի ուղղութեամբ Երևանին սպառնացող մահացու վտանգի իրողութիւնը: Ռազմաճակատի Ապարանյան հատվածի հայ զորագնդերի հրամանատարութիւնը վստահվում է Դրոյին:

Բաշ-Ապարանի ճակատամարտը բացառիկ տեղ է գրավում Դրոյի մինչ այդ միայն հաղթանակներով հագեցված մարտական հարուստ կենսագրութիւնում:

Դրոն ոչ այնքան մեծ խանդավառութեամբ է ընդունել Բաշ-Ապարանի ճակատը դեկավարելու որոշումը: Նա այդ օրերին հայկական զորահրամանատարութեանն է ներկայացնում հակառակորդին վերջնականապես ջախջախելու շափազանց համարձակ և բավականին հետաքրքիր մի տարբերակ:

Ելնելով այն նախադրելից, որ Սարդարապատի ուղղութեամբ հայկական զորքերը քանակապես և որակով համարյա չէին զիջում հակառակորդին՝ առաջարկում է շմամատել ճակատում գտնվող զորագնդերը և հզոր, կենտրոնացված հարվածով ջախջախել թուրքական սարդարապատյան խմբավորումը, ապա հիմնական ուժերը տեղափոխել Բաշ-Ապարանի ճակատ և շրջապատել ու պարտութեան մատնել նաև թուրքական այդ զորախմբերին: Նրա կարծիքով՝ մինչև Սարդարապատի հատվածում թուրքական զորքերին ջախջախելը, հայ աշխարհազորայինները և փոքրաթիվ կանոնավոր

⁷⁹ «Հայրենիք» օր., 1956 թ., ապրիլի 28:

⁸⁰ «Հայրենիք» օր., 1956 թ., մայիսի 27:

⁸¹ Զ. Զ. Կ. Ա. № 503, պ. 14, գ. 6, էջ 19—20:

ղորաշոկատները ի զորու կլինենին պաշտպանելու Բաշ-Ապարանի ճակատը: Նրա պնդումը հիմնված էր նաև ռազմաճակատից ստացված այն ոչ ճիշտ տեղեկությունից, ըստ որի Բաշ-Ապարանի ճակատում հարձակվում էին թուրքական միայն երկու գումարտակներ:

Իր մտահոգացումը իրականացնելու նպատակով Դրոն առաջարկում է իրեն թողնել Սարդարապատի ուղղութիւնում: Սակայն դեներալ Միլիկյանն արգեն ուներ իր որոշումը:

«... էստեղ, — պատմում է Դրոն, — մի վէճ ունեցանք Միլիկեանի հետ: Ինձ ասում ա, քեզ նշանակում եմ Բաշ-Ապարանի հրամանատար: Մոտե՛յ Պալուվիչ (գեներալ Միլիկյանի անունն ու հայրանունն է — Ն. Գ.) ուր ուզես կերթամ, մի՛ բաժանիր բանակը: Թող ամբողջ ուժով յարձակուենք Սարդարապատից գալով բանակի վրայ, լավ չարդենք: Ի՞նչ տեղեկություն ունենք, մեզ տեղեկացնում են, թէ ընդամէնը երկու թարուրա (գումարտակ — Ն. Գ.): Նրանք հիթէ Աշտարակ էլ իջնեն՝ կը չարդենք»⁸²:

Տվյալ պարագայում պատերազմը շարունակելու Դրոյի մտահոգացման կենսագործումը մեծագույն համարձակություն և պատասխանատվություն էր պահանջում: Իրոք, շափազանց վտանգավոր էր Երևանի հյուսիսային դարպասի պաշտպանությունը թողնել միայն տեղի աշխարհագորի և փոքրաթիվ կանոնավոր զինաշոկատների հույսին: Թուրքական զորքերը օգտվելով իրենց ուժերի գերակշռությունից՝ կարող էին ընկճել Բաշ-Ապարանի պաշտպանների դիմադրությունը և արագորեն մտոննալով Երևանին՝ շրջապատման օղակի մեջ վերցնել Սարդարապատի ճակատում գործող հայկական զորագնդերը:

Համաձայն գեներալ Ղոբղանյանի գնահատման.

«... Զօր. Միլիկեանը, սպանալով Ալեքսանդրապոլի ուղղութեամբ թուրքերու կոնակին, իր կարգին կարօղ էր կտրուկ Երևանէն, եթէ Դրօթ ջոկատը չհասցնէր կանգնեցնել թշնամիի առաջախաղացումը»⁸³:

⁸² Նույն տեղում, մայիսի 27:

⁸³ «Հայրենիք» ամս., 1928 թ., մարտ, էջ 125»

Հաշվի առնելով դեպքերի զարգացման նման հնարավորությունը՝ Միլիկյանը չի ընդունում Դրոյի առաջարկած տարբերակը և նրան ուղարկում է Բաշ-Ապարանի ճակատը:

Դրոն Բաշ-Ապարան է մեկնում համեմատաբար փոքրաթիվ ուժերով: Նրա գլխավորած զորամասի ամենահզոր մարտական ուժը՝ պարտիզանական զունդը Միլիկյանը պահում է Սարդարապատի տեղամասում: Նրա հրամանատարության տակ մնում են Մարիտորսի, Կուռո Թարխանյանի դիտավորած վաշտերը, Զեմլյակի, գեղապետ Կոբոլովի, Զալինյանի հեծելազորայինների, ինչպես նաև Սակեյարի գումարտակի մի մասը: Վերոհիշյալ զորաշոկատների մնացած մասը Բաշ-Ապարանի ճակատ պիտի ժամանեին մի փոքր ավելի ուշ:

Բաշ-Ապարանի ուղղությունում մարտական վճռական գործողություններ ծավալելու համար ուժերը դեռևս անբավարար էին: Մինչև Դրոյի գալը շրջանի գեներալ ընդունակ բնակչության զգալի մասը հանդես բերելով մարտական կամք և վճռականություն՝ արդեն դիմել էր ինքնապաշտպանության: Արամի հրահանգով շրջանի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու առաքելությամբ էլ միաձնից Բաշ-Ապարանի ճակատը վաղօրոք տեղափոխված Սեդրակ Զալալյանը Արսեն Տեր-Պողոսյանի համագործակցությամբ գործող մարտախմբի ուժերից կազմել էր մի քանի մարտական ջոկատներ և շսպասելով կանոնավոր զորագնդերի ժամանելուն՝ պարզել ինքնապաշտպանության դրոշը:

Մի փոքրիկ, բայց էական պարզաբանում:

Անդրադաճալով Բաշ-Ապարանի ուղղությունում ինքնապաշտպանության կազմակերպման «իրողության» վերլուծմանը Ն. Թուրջյանը իր «Սարդարապատի հերոսամարտը» աշխատությունում գրում է.

«Բաշ-Ապարանի ճակատում, որտեղ ոչ մի կադրային հայ զորք չկար, դիմադրությունն, ինչպես արդեն ասել ենք, սկսել էին Քյուլուշա (ներկայիս Վարդենիս — Ն. Գ.) գյուղը հավաքված աշխարհազորայինները՝ տեղացիներ կոմունիստ Գավիթ Մելիքսեթյանի և Մաթևոս Հովհաննիսյանի ղեկավարությամբ: Մայիսի 23-ին իրենց խմբերով նրանց օգնության

և հասնում Արսեն աղան (Տեր-Պողոսյան) և Սեթոն (Սեդրակ Ջալալյան)»⁸⁴։

Մանկամանավով Թուրշյանի կողմից Բաշ-Ապարանի ինքնուպաշտպանության կազմակերպմանը տրված գնահատականին, բնականորեն ծագում են հետևյալ հարցումները, որոնց պատասխանը բացակայում է հիշյալ աշխատությունում։

1. Բացի հեղինակի կամքով կոմունիստ հորջորջված Դավիթ Մելիքանյանից և Մաթևոս Հովհաննիսյանից, ովքեր էին իր իսկ կողմից թվարկած Բաշ-Ապարանի ինքնապաշտպանության մյուս կազմակերպիչները։

2. Ի՞նչ միջոցներով և ինչպե՞ս նրանց հաջողվեց մեկ-երկու օրվա ընթացքում զինել և կազմակերպել տեղի աշխարհազորային զինաջոկատներին, որոնք կարողացան մինչև հայկական կանոնավոր զորամասերի ձևատ հասնելը դիմազրավել և կասեցնել թուրքական մի ամբողջական կանոնավոր զիվիզիայի հարձակումները։

Ամենևին չնպատակադրվելով թերագնահատելու Բաշ-Ապարանի ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում ապարանցի աշխարհազորայինների հիրավի հերոսական գործողությունները, այնուամենայնիվ, հարկ է նշել, որ Թուրշյանի վերոհիշյալ պնդումներում ակնհայտ է դեպքերի ու փաստերի միտումնավոր անիրազեկություն և խեղաթյուրում։

Բոլշևիկ-պատմաբանը Բաշ-Ապարանի հերոսամարտի կազմակերպմանը վերագրելով բացառապես ժողովրդական բնույթ, ընթերցողից թաքցնում է, որ իր թվարկածներից Սեթոն (Սեդրակ Ջալալյան) և Արսեն աղան (Մամսոն Տեր-Պողոսյան. Խենթի որդին — Չ. Գ.) Չ. Չ. Գաշնակցության անդամներ էին, որոնք իրենց մարտական խբերով այդ ուղղությունում էին գտնվում Երևանի Հատուկ Կոմիտեի, Արարատյան ռազմաճակատի հրամանատարության և անձամբ Արամ Մանուկյանի գիտություններով ու հրահանգով։

Վկայակոչենք Չ. Թուրշյանի հիշատակածներից մեկի՝

⁸⁴ Չ. Թուրշյան, «Սարգարապատի հերոսամարտը», 1965 թ., էջ 163 — 164։

Սեթոյի (Սեդրակ Ջալալյանի) հուշագրությունից մի հատված.

«Երբ տաճիկները սկսեցին առաջանալ Ղարսի վրայ և ներսից թուրք ռազմական կազմակերպիչները սպառնական դիրք բռնեց դէպի նորակազմ հայկական կառավարիչները — էջմիածնում, Ազգային խորհուրդը հրաւիրեց ինքնապաշտպանության խորհուրդ Սիլիկեանի նախագահութեամբ։ Այդ խորհուրդը ինձ առաջարկեց կազմակերպել կամաւորական մի զօրամաս։ Որոշեց լիազորութեանս սահմանները և հրահանգեց էջմիածնի գաւառի քաղաքացիական հիմնարկութիւններին ենթարկուել իմ կարգադրութիւններին ինքնապաշտպանութեան վերաբերյալ բոլոր հարցերում։ Սիլիկեանի տւած հրահանգների մի մասն էի միայն կատարել, երբ տաճիկները գրաւեցին Ղարսը եւ սպառնում էին Ալեքսանդրապոլին։ Արամը հեռագրեց ինձ, դադարեցնել գործողութիւնները, որպեսզի տաճիկներին առիթ չը տանք մեր ներքին գործերին խառնուելու։ Միաժամանակ հրահանգեց ուժեղացնել իմ զօրամասը թէ մարդկանցով և թէ ռազմամթերքով։ Ալեքսանդրապոլից ինձ ուղարկեցին 4 զնդացիր և այլ ռազմամթերք եւ հրահանգեցին միշտ պատրաստ սպասել նազարէգեանի հրամանին։ Այն ինչ Ալեք-պօլը անսպասելի կերպով պարտվեց և մեզ ոչ մի հրահանգ չը տրուեց։ Այդ ժամանակ ինքնազուխ մենք դիմադրեցինք Ալեք-պօլից առաջացող տաճիկներին, նոյնիսկ հակառակ Սիլիկեանի կամքին, մինչև որ Արամը որոշեց զօրք ուղարկել Ապարանի սահմանները դիմադրելու համար»⁸⁵։

Քանի որ մինչև Բաշ-Ապարանի տարածքում թուրքական 3-րդ զիվիզիայի հայտնվելը մարտական գործողությունները զլխավորապես ընթանում էին Արարատյան դաշտավայրում՝ գեներալ Սիլիկյանի զլխավորած ռազմական շտաբը և Արամ Մանուկյանը հեռատեսորեն գնահատելով Բաշ-Ապարանի կողմից մայրաքաղաքին սպառնացող իրական վտանգը, այդ ուղղություն են ուղարկում վերոհիշյալ գործիչներին։ Եվ նրանք իրենց մարտական խմբերի աջակցությամբ կարողանում են ի հաշիվ Ապարանի բնակչության, կազմակերպել ինքնապաշտպանական ջոկատներ, որոնք անգնահատելի ժա-

⁸⁵ Չ. Չ. Գ. Ա., 41—5, էջ 3։

ուայութուն մատուցեցին Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի ողջ ընթացքում:

Սեդրակ Զալալյանի վկայությամբ՝ Դրոն հասնելով ռազմադաշտ, ի հաշիվ իր զորախմբի համալրում է սակավաթիվ զորավաշտերը և անմիջապես դիմում մարտական գործողությունների⁸⁶: Անհրաժեշտ էր ժամանակ շահել, մինչև մյուս զորախմբերը տեղ կհասնեին: Ահա այդ նպատակով՝ Դրոն եղած ուժերով հարձակվում է հակառակորդի վրա և հետ շարտեղով թուրքերին, դրավում է Ապարանը:

Մայիսի 25-ին հայկական բանակային կորպուսի ռազմակայանից Հայոց Ազգային Խորհուրդը ստանում է հետևյալ հեռագիրը.

«Դրոն հարձակվեց և Բաշ-Ապարանի հյուսիսային կողմում ջախջախեց թուրքերին:

Ղոնդախսազ գյուղի մոտակայքում հեծելազորի գրոհի հետևանքով թրատված են 30 սակյար և մեկ սպա»⁸⁷:

Մայիսի 25-ի հայկական զորախմբերի ձեռնարկած հարձակման հաջողությունը շահազանց կարճատև էր: Թուրք հրամանատարությունը՝ արագորեն մարտադաշտ նետելով թարմ ուժեր, հուժկու հակադրոհ է ձեռնարկում հայկական զորախմբերի դեմ:

«Առաջին անգամ, — խոստովանում է Դրոն, — մի յարձակում գործեցինք, յաջող, բայց յաջող էլ յետ շարտեցին մեզ...»

Ընպես յետ շարտեցին, որ Բաշ-Ապարանն էլ ձեռքիցս առան»⁸⁸:

Առաջին անհաջողությունը լավ դաս էր: Պարզվում է, որ Բաշ-Ապարանի ուղղությամբ գործում են ոչ թե երկու գումարտակներ, այլ թուրքական 3-րդ դիվիզիայի ողջ ուժերը:

Մայիսի 25-ին թուրքերը զարգացնելով ձեռք բերած հաջողությունը՝ հասնում են մինև Ալիբուլակ և Զամուլու (Քասախ) գյուղերի մատույցները, ուր նրանց կազմ և պատրաստ սպասում էին Կուռո Քարխանյանի և բաշգառնեցի Մարտիրոսի

զորավաշտերը: Թուրքական զորքերի առաջխաղացման բուրդը փորձերը ձախողվում են: Դրոյի զորավաշտերն ապարանցիների աշխարհազորայինների համագործակցությամբ՝ աննկուն պաշտպանությամբ խափանում են թուրքական զորքերի գրոհները:

Հայ զորախմբերի առաջին հարձակումները թեև ձախողվեցին, բայց ձեռք բերվեց ամենակարևորը՝ Դրոն կարողացավ մի փոքր ժամանակ շահել:

Մայիսի 26-ին Բաշ-Ապարանի ճակատն են հասնում գեղապետ Դուրխանյանի 3-րդ գունդը և Սակելյարի գումարտակի մնացած մասը: Արդեն Դրոյի տրամադրության տակ էին Սարգարապատի ուղղությամբ գործող նրա զորամասի համարյա ողջ ուժերը: Վերախմբավորելով տեղ հասած գորաջողատները՝ Դրոն նույն օրը ուժգին հակահարձակումով թուրքերին հետ է շարտում Ալիբուլակի մոտերքից և ընդհուպ մոտենում Ապարանին:

1918 թ. մայիսյան կռիվներին ըստ էության հայության մղած գոյամարտի երեք հիմնական (Սարգարապատ, Ղարաքիլիսա, Բաշ-Ապարան) և փոխկապված ուղղություններն էին: Յուրաքանչյուր ուղղության անհաջողությունը կարող էր ողբերգական ազդեցություն գործել հայ ժողովրդի գոյապայքարի վերջնական արդյունքի վրա: Այս առումով տվյալ ժամանակահատվածում Բաշ-Ապարանի ճակատամարտը իր պատմական դերով ձեռք է բերում արտակարգ կարևորագույն նշանակություն:

Դրոն հրաշալի էր ըմբռնել իրեն վստահված ճակատի կարևորությունը: Մայիսի 27-ի հակահարվածը ավելի է ոգեվորում հայ զինվորներին և տեղի բնակչությանը:

Պատմում է Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի մասնակից Միսաք Թորլաքյանը.

«... Անկանոն խումբեր, ոմանք զինեալ, ոմանք կացին ու սուր ձեռքերին, ոմանք ծեր, ոմանք երիտասարդ, իրարու ետեւ էլ կը մօտենային ու...»

— Բարեւ, Դրօ ջան, ահա եկանք, հրամայէ:

Եվ Դրօն անհրաժեշտ կարգադրությունները կրնէր, բոլորին ծառայութիւնը ի սպաս զնելու հայրենիքի փրկութեան գործին: Պատմական, ճակատագրական օրեր էին. հին Աւա-

⁸⁶ Տե՛ս, 2. 2. Կ. Ա. 65—5, էջ 3:

⁸⁷ 2. 2. Կ. Ա. № 503, պ. 14, դ. 6, էջ 20:

⁸⁸ «Հայրենիք» օր., մայիսի 27:

րայրը վերակենդանացած էր: Դարաւոր հայութիւնը յարու-
թիւն էր առած իր մարտական կեցվածքով»⁸⁹:

Թուրքական 3-րդ դիվիզիայի հրամանատարութիւնը
վաղօրոք տիրելով ռազմական առումով կարևոր նշանակու-
թիւն ունեցող Արագածի մոտակա բարձունքները՝ ծրագրում
է օգտագործել տեղանքի բարենպաստ հնարավորութիւնները
և բարձունքներից տեղացող կրակի պաշտպանութիւնը մե-
վանցել ու արքցանի մեջ վերցնելով՝ ջախջախել հայ զինա-
գնդերին: Ճակատամարտի հաղթական վախճանը պայմանա-
վորված էր ոչ միայն զինվորների խիզախութիւնից ու
մարտնչելու հմտութիւնից, այլև հրամանատարութիւնի մար-
տավարական կարողութիւններից ու վճռականութիւնից:

Մի՞թե թուրք հրամանատարութիւնը կհաջողվեր գերա-
զանցել արդեն բազում մարտերի մասնակցած և միայն հաղ-
թանակի դափնիներ վաստակած Դրոյին: Բազմակողմանիո-
րեն քննարկելով հակառակորդի հրամանատարութիւնի կողմից
գործադրվելիք հնարավոր քայլերը, նա մշակում է ճակա-
տամարտը շարունակելու իր տարբերակը: Քանի որ Արա-
գածի բարձունքները թշնամու կողմից գրաված լինելու
պատճառով հայկական զորագնդերը զրկվել էին Արագածի
ուղղութիւնը հարձակվելու, թեւորում տեղաշարժվելու հնա-
րավորութիւնից, ուստի Դրոն որոշում է հիմնական ուժերը
կենտրոնացնել ճակատի կենտրոնում և անսպասելի, սրըն-
թաց գրոհով ճեղքել թուրքական զորքերի պաշտպանութիւնը՝
զրկելով նրանց թեւորում ձեռք բերած առավելութիւններից:

«Այագեօզում, — պատմում է Դրոն, — ունէի մի բատա-
լիոն (գումարտակ), թողեցի երկու վաշտ: էն երկու վաշտն
էլ իջացրի: Բեզերվնի (պահեստային) բատալիոնից էլ երկու
վաշտ ուղարկեցի կենտրոն: Ուրեմն կենտրոնում ունեմ վեց
վաշտ»⁹⁰:

Դրոն համարձակորեն մերկացնելով թեւորը և նույնիսկ
թուլացնելով Արագածի լանջերից հարձակվող թուրքերին
դիմադրող միակ գումարտակը՝ յուրաքանչյուր շորս վաշ-
տերից երկուսը տեղափոխում է կենտրոն: Սակեյարի, Կո-

⁸⁹ Մ. Թորլաֆսան, «Օրերուս հետ» Պէլլութ, 1963 թ., էջ 408—409:

⁹⁰ «Հայրենիք» օր., 1956 թ., մայիսի 29:

րոյկովի ու Ջհանգիր աղայի հեծելաւորը առաջավոր գծից
գուրս է բերում թիկունք: Ճակատամարտի նախօրյակին տե-
ղում է հորդ անձրև ու կարկուտ: Եվ մինչ թուրքերն ծվարած
տանջվում էին տեղացող կարկուտի հարվածներից, Դրոն
օգտվելով բնութիւնի պարզեւած դաժան, բայց տվյալ պահին
օգտակար շնորհից՝ հետախուզութիւնի միջոցով վերջնականա-
պես պարզում է հակառակորդի դիրքերի մանրամասները:
Բացվում է մայիսի 28-ի առավոտը, մի պատմական օր,
որն ընդմիջտ պիտի մնա Հայոց պատմութիւնի գլուցաղնա-
գրքում:

Լուսբացին Դրոն տալիս է հարձակման հրամանը: Ճա-
կատամարտի կենտրոնում թուրքերը շղիմանալով հայ զին-
վորների փոթորկալի կրակին և հուժկու գրոհներին՝ թողնում
են դիրքերն ու նահանջում Ապարան: Թուրք հրամանատա-
րութիւնը ի պատասխան կենտրոնում հայերի ձեռնարկած
հարձակումներին՝ օգտվելով բարձունքներում ունեցած դիր-
քային առավելութիւններից, փորձում է հարվածել մեր զոր-
քերի թեւերին, ապա թիկունքին: Սակայն աներբ էր պորու-
շիկ Սահակյանի հրամանատարութիւնը գործող ընդամենը
երկու վաշտերի և ապարանցի աշխարհազորայինների դի-
մադրութիւնը: Բազմաթիվ գրոհներից հետո՝ չկարողանալով
ընկճել ռազմաճակատի թեւերում մարտնչող հայ զինվորների
դիմադրութիւնը՝ թուրք հրամանատարութիւնը դիվիզիայի
գլխավոր ուժերը նետում է կենտրոն և փորձում հարձակումը
զարգացնել այդ ուղղութիւնը: Դրոյի մտահոգացումը իրա-
կանանում է: Թուրքերն իրենց ուժերն անսովի բարձունք-
ներից տեղափոխում են ճակատի կենտրոն, ուր Դրոն նրան-
ցից գաղտնի կենտրոնացրել էր իր զորաշտկատների մեծ
մասը:

Ամենավճռական պահն էր: Անհրաժեշտ էր մի խիզախ
թռիչք, անկասելի հարված: Հրանոթների հզոր կրակի ուղ-
ղութիւնը Դրոն հարձակման է նետում թիկունքում կենտ-
րոնացված ողջ ուժերը:

Վերհիշելով այդ պատմական պահը՝ Դրոն նշում է.

«էստեղ էր, որ Կորուկովն (հեծյալ զինավաշտերի հրա-
մանատար — Զ. Գ.) իր պատմական դերն արեց: Ասի՛ կա-
վալերիան (հեծելազոր) մեռցնելու եմ ուղարկում:

Եզգիներին էլ ուղարկեցի, Ջհանգիր ազան:

Ամբողջը ատակի (հարձակման) շարտեցի:

Բայց կավալերիայի պատմության մէջ քիչ ա պատահել, գիտես Վարդգես (Ա. Ահարոնյանի որդին՝ Վարդգես Ահարոնյանը, որը Դրոյից գաղտնի ձայնագրել է Ապարանի և Սուրմալուի կոթիվներին նվիրած նրա այս պատմածը — Շ. Գ.) 700 հոգի կավալերիայից 160-ը թափեցին:

Բայց՝ ճղեց:

Չեմլյակն էլ սպանուեց, ահագին տղաներ սպանուեցին:

Ճղեց, պատուեց ու անցաւ դրանց թիկունքը:

Սակելին (Սակելյարի գումարտակը — Շ. Գ.) էլ շարտեցինք:

Բայց այդպէս արագ փախուստ ես չէի սպասում թուրքերի կողմից»⁹¹:

Լեոնալանջերին դիրքավորված թուրքական ջոկատները տեսնելով յուրայինների փախուստը, իրենք ևս լքում են ամրություններն ու նահանջում: Դրոյի զորքերն արդեն հարձակման են անցնում ճակատի ողջ երկայնքով: Թուրքական հրամանատարությունը իր զորքերի վերջնական ջախջախումը կանխելու համար մարտադաշտ է նետում պահեստային զորաջոկատներն ու դիրքեր գրավում Տանագիրմազի (Նիգ գյուղը — Շ. Գ.) մոտերքում: Հարկավոր էր արագորեն զարգացնել հարձակումը և թուրքերին զրկել վերախմբավորվելու ու նոր դիրքերում ամրապնդվելու հնարավորությունից:

«Էստեղ էր, — շարունակում է վերհիշել Դրոն, — որ ասի. «տղերք ջան, յոգնած էք, ջարդուած էք, թշնամու պոչիցը շպիտի կտրուել»⁹²:

Զթողնելով ուշքի գալու թուրքերին՝ Դրոն մայիսի 28-ի գիշերը Տանագիրմազի մոտերքում հաղթահարելով հակառակորդի դիմադրությունը գրավում է գյուղը և հաջորդ օրը հասնում մինչև եզդիների Միրաք գյուղը: Ծակատամարտում վճռական բեկում արդեն կայացվել էր: Դրոյի գլխավորած զորագնդերի հաղթական գրոհները փլուզեցին թուրքական հրամանատարության Ապարան-Օղվարդ կամ Ապարան-Աշ-

⁹¹ Նույն տեղում:

⁹² Նույն տեղում:

տարակ ուղղութիւնը Երևանն ու Արարատյան զորախումբը շրջապատման մեջ վերցնելու ռազմական ծրագիրը:

Բաշ-Ապարանի ճակատում հայոց զորքերի հաղթանակի լուրը նույն օրը հասնում է Երևան և ջերմ խանդավառութուն առաջ բերում մայրաքաղաքում կուտակված բազմահազար հայության շրջանում: Ոգեկոչված Բաշ-Ապարանի հաղթությունը ավետող լուրից՝ ժողովուրդը հոծ բազմութիւնով շրջափակում է Երևանի Ազգային Խորհրդի շենքն ու սրտատրոփ սպասում Սարդարապատի ճակատից սպասվող տեղեկություններին:

«Դրոն, — գրում է Հայոց Ազգային Խորհրդի նախագահ Ավետիս Ահարանոյանը, — սեղմել է թշնամուն և հալածում է անխնայօրեն, Սարդարապատ՞ղը, Սարդարապատ՞ղը... Ազգային Խորհրդի պաշտօնակատն առջև հազարաւոր ամբոխը հետում էր անհանգստութիւնից ու անհամբերութիւնից: Յաղթութեան ձայնը էին շշնջում իրար: Հաւատա՞լ... յոյսի ու երջանկութեան դողոցք ամէն կողմ: Ահա Արամը երևաց պատշգամբում շրջապատած գործակիցներով. հայացքները դարձան նրան: Հեռագիր կայ ձեռքին, յուզմունքից գունատ է, բայց ժպիտ կայ երեսին: Այդ մոայլ մարդը ուրախ է իր ձեռքի Խորհրդաւոր թերթիկով, որպէս մանուկն իր բռնած թռչնիկով: Քար լուծիւն: Բազմութիւնն ասես շնչելուց իսկ դադարել էր, ամբողջ այդ գորշ, եռուն զանգածը դարձել էր մի հատ աչք և լսողութիւն: Մոլսէսը՝ Սինա լեռից աւելի մեծ պատգամ շէր բերել Իսրայէլին...»

«Ժողովուրդ հայոց, լսեցէք մեր քաջարի հրամանատար գօր. Սիլիկեանի հեռագիրը».—

«Հինգ օրերից ի վեր տևող ճակատամարտը վերջացաւ թշնամու կատարեալ պարտութեամբ»⁹³:

Յավոք, խորհահայ պատմագիտությունը տասնամյակների ընթացքում ըստ արժանվույն ղգնահատելով մայիսյան հերոսամարտերի մասնավորապես Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի պատմական նշանակությունն ու իրական արժեքը՝ ժողովրդին անջրպետել էր իր հերոսական ոչ վաղ անցյալի անգնահատելի արժեքների ճշմարիտ իմացությունից: Որպես

⁹³ «Ալիք» բաց., «Դրոյի յիշատակին», 1956 թ., էջ 48:

խոսուն փաստարկ վկայակոչենք խորդահայ հանրադիտա-
րանում Բաշ-Ապարանի հերոսամարտին նվիրված հետևյալ
փոքրիկ հատվածը.

«1918-ին Ապարանի բնակիչները Բաշ-Ապարանի ճա-
կատամարտում զգալի հարված հասցրին թուրք զավթիչնե-
րին՝ կասեցնելով Ալեքսանդրապոլից դէպի Երևան շարժվող
թուրքական զորքերի առաջընթացը»⁹⁴: Պատմական իրողու-
թյունը կիսաճշմարտանման հայեցակետով արժեքավորելը
ոչ մի քննադատության չդիմացող պարզագույն խաբկանք
է: Իրոք, ճակատամարտին մասնակցած աշխարհազորային-
ների ներդրումը արժանի է ամենամեծ գնահատականի և
գովեստի: Սակայն, տվյալ պարագայում հարկավոր չէ ունե-
նալ բանական մեծ կարողություն և պատմական դեպքերի
իմացության խորը գիտելիքներ, որպեսզի ըմբռնել հետևյալ
պարզ ճշմարտությունը. տեղի բնակիչների ուժերից կազմված
մի քանի ջոկատները ինչքան էլ հերոսականություն և հա-
մարձակություն ցուցաբերեին, այնուամենայնիվ, առանց
կանոնավոր զորախմբերի աջակցության ի զորու չէին խոշ-
ընդոտել ու ջախջախել թնդանոթներով, գնդացիորենով զին-
ված մի ամբողջ դիվիզիայի հարձակումները: Ավելին, ճրգ-
տելով նսեմացնել Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի պատ-
մական դերը և նրա հրամանատար Դրոյի հերավի անգնա-
հատելի ծառայությունը՝ ժողովրդի մեջ տարածում էին այն
ստահող լուրերը. իբր թե Դրոն չի զարգացրել հայոց հաղթա-
կան զորքերի ու աշխարհազորի հարձակումները և դրանով
իսկ հնարավորություն ընձեռել թուրքերին՝ անվտանգ նա-
հանջել Ղարաքիլիսա և անսպասելիորեն հայտնվելով մար-
տադաշտում՝ վճռել ճակատամարտի ելքը:

Որպես ապացույց վկայակոչենք Հ. Թուրչյանի «Սարդա-
րապատի հերոսամարտը» և Մ. Աղայանի «Հոկտեմբերը և
հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը» աշխատություն-
ներում տեղ գտած հետևյալ պնդումները.

«... Մայիսի 29-ին թուրքերն արդեն գլխովին ջախջախված
էին և խուճապահար փախչում էին դեպի Համամուլ և Ալեք-

սանդրապոլ: Հայ զորքը հաղթական առաջ է գնում և գրա-
վում: Դանագիրմազի իշխող բարձունքները»⁹⁵:

Անկեղծ զգացմունքով նշելով Բաշ-Ապարանի ճակատա-
մարտի հաղթանակը՝ հարգարժան պատմաբանը, այնուամե-
նայնիվ հաջորդ տողերում առանց վարանելու առիթը բաց
չի թողնում սևացնելու ու զրպարտելու հաղթական ճակա-
տամարտի դաշնակ հրամանատարին:

«Դրավում է (խոսքը հայոց զորքի մասին է — Հ. Գ.), —
շարունակում է Թուրչյանը, — ու կանգ առնում, որովհետև
խուճապահար փախչող թուրքերը սպիտակ դրոշ պարզած
պարլամենտյոր են ուղարկում Դրոյի մոտ և հայտնում, որ
Բաթումում իբր թե զինադադար է կնքվել: Դրոն ընդունում
է տաճիկների առաջարկությունը, դադարեցնում է նրանց
հետապնդելը, հնարավորություն ընձեռելով, որ իր դեմ կըռ-
վող էսադ փաշայի զորքերն օգնության գնան Ջավիդ փաշա-
յին և շարունակեն Ղարաքիլիսայում պարտված հայ բեկոր-
ների ջախջախումը կողմա ձորում»⁹⁶:

Զբավարարվելով իր իսկ կողմից հորինված Բաշ-Ապա-
րանի հաղթական ճակատամարտում Դրոյի դերն ու վաս-
տակը նսեմացնող վարկածներով, Թուրչյանը ավելի է խո-
րացնում մտացածին կեղծիքն ու զրպարտությունը.

«... Դրոն Բաշ-Ապարանի ռազմաճակատում, որ հայ ժո-
ղովրդի ինքնապաշտպանության կենտրոնն էր դարձել պա-
տերազմական նոր իրադրության մեջ, շուգենալով զրկված
լինել միատիկ Ջավրիին և մյուս վարժապետների դափնինե-
րից, զինադադարի ընդունման գործով ասում է, թե երբ
թշնամին ընկճված է ու շմած, իսկ մենք հաղթական ենք,
ապա պետք է մարդասիրաբար դադարեցնենք մեր զարկը,
որ հակառակորդը հնարավորություն ստանա ուշքի գալու:
Նման ռազմավարության հետևանքով ոչ միայն վերջնական
ջախջախման ենթարկվեց Ղարաքիլիսայի հայ զորքը, այլև
ապարդյուն անցան Բաշ-Ապարանի և Սարդարապատի այն-
քան փայլուն հաղթանակները»⁹⁷:

⁹⁵ Հ. Թուրչյան, «Սարդարապատի հերոսամարտը», Երևան, 1956 թ.,
էջ 165:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 165—166:

⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 166—167:

⁹⁴ Հայկ. Սով. Հանրագիտարան, հ. 1., Երևան, 1974 թ., էջ 503:

Նույն սցենարով և նույն դիտավորութեամբ է առաջնորդվել նաև Մ. Աղայանը, որը հոկտեմբերի լույսի ներքո ներկայացնելով հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը՝ Բաշ-Ապարանի հերոսամարտի հրամանատարին բացառապես ներկայացնում Թուրքյանի կողմից ավելի վաղ վերագրված մեղադրանքները:

«Եռուճապի մատնված թուրքերը, սպիտակ դրոշ բարձրացնելով, Բաշ-Ապարանի զորախմբի հրամանատար Դրոյին հայտնում են, որ Բաթումում արդեն զինադադար է կնքվել և առաջարկում են հարձակումը դադարեցնել: Քաղաքականապես ոչ հեռատես Դրոն իր զինակից դաշնակցականների նման համաձայնում է և դադարեցնում հարձակումը: Օգտվելով դրանից, էսադ փաշան հնարավորություն ստացավ իր զորքերը շարժել դեպի Ղարաքիլիսա և օգնել Զավիդ փաշային, որը շարունակում էր հայկական պարտված զորքերի մնացորդների և բնակչության ջարդը»⁹⁸:

Այսպիսի տեսակետները շունեն իրական և ոչ մի հիմք ու բովանդակություն: Նախ, Ղարաքիլիսայի եռօրյա մարտերն ավարտվել են մայիսի 28-ին և հայկական զորքերն նույն օրն ևեթ թողնելով Ղարաքիլիսան՝ մայիսի 29-ին արդեն գտնվում էին Դիլիջանում: Դրոյի զորախումբը մայիսի 28-ի գիշերը դեռևս գտնվում էր Ապարանի մոտակայքի Դանազիր-մազ (Նիզ) գյուղի մոտերքում: Եթե նույնիսկ նրա ճանապարհին կանգնած շիններ անգամ թուրքական զեթ մեկ զենվոր, ապա հայկական զորքը չէր կարող միևնույն ժամանակահատվածում գտնվել Բաշ-Ապարանի ուղղությունում և ճիշտ ժամանակին այնտեղից հասնել ավելի քան 50 կմ հեռավորության վրա գտնվող Ղարաքիլիսա և անմիջապես մտնել մարտադաշտ:

Երկրորդ. ծանոթանալով վերոհիշյալ տեսակետներին դարձյալ բնականորեն մի պարզագույն հարց է ծագում, որտեղից, ի՞նչ փաստաթղթից կամ սկզբնաղբյուրից են Թուրքանյանն ու Մ. Աղայանը պարզել, որ «քաղաքականապես ոչ հեռատես Դրոն իր զինակից դաշնակցականների նման

համաձայնում է և դադարեցնում հարձակումը», որի հետևանքով էսադ փաշային հնարավորություն է ընձեռում «գերձայնային արագութեամբ» Բաշ-Ապարանից, նույն օրը՝ մայիսի 29-ին հասնել Ղարաքիլիսա, որտեղ ի դեպ, այլևս հայկական զորքեր չկային, և օգնել Զավիդ փաշային վերջնականապես ջախջախելու «հայկական պարտված զորքերի մնացորդներին»: Ավելին, Հ. Թուրքյանը նույնիսկ բառացիորեն մեջբերում է, իբր թե Դրոյի կողմից ասված խոսքերը: Այդ դեպքում բարեխիղճ պատմաբանը պարտավոր է նշել, ցույց տալ այն փաստաթուղթը, կամ սկզբնաղբյուրը, որտեղից օգտվել է: Պատասխանը միանշանակ է. այդպիսի փաստաթուղթ և սկզբնաղբյուր գոյություն չունի և երկու հեղինակներն էլ շխորչելով մտացածին պատկերներ հորինելուց՝ առաջնորդվել են միայն մեկ նպատակով. խեղաթյուրել ու վարկաբեկել այն ամենը, ինչ ձեռք էր բերվել Հ. Հ. Դաշնակցության և նրա ականավոր գործիչների ջանքերով:

Երրորդ. դիմենք արխիվային փաստաթղթերի օգնությանը: Գեներալ Նազարբեկյանի ռազմական շտաբի կողմից կովկասյան բանակին և Հայոց Ազգային Խորհրդին հասցեագրված զեկուցագրերից վկայակոչենք հետևյալ փաստաթուղթը.

Մայիսի 29-ին Բաշ-Ապարանի ջոկատը մոտեցավ Բաշ-Ապարանի բարձունքներին: Հրանոթային հզոր մենամարտից հետո թուրքերը հետ շարժվելով Զինգիլ և Փոլիջա սարերի կողմը՝ ձեռնարկում են ևս մեկ հակահարձակում, բայց նորից հետ են շարժվում ու նահանջում:

Եվս մեկ կարևոր փաստարկ: Վկայակոչենք այդ օրերին Բաշ-Ապարանի ուղղությունից ստացված ռազմական երկու ամփոփագրերը:

«Մայիսի 30-ին Բաշ-Ապարանի ուղղությունում հետ շարժված թուրքերը կանգ են առնում և ամրապնդվում»⁹⁹: Եվս մեկը.

«Հունիսի 2-ին Բաշ-Ապարանի ուղղությունից ստացվել է

⁹⁸ Մ. Աղայան, «Հոկտեմբերը և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը» Երևան, 1982 թ., էջ 149:

⁹⁹ Հ. Հ. Ա., 503, պ. 14, գ. 6, էջ 22:

հեռագիր, ըստ որի թուրքերը ակտիվություն են ցուցաբերել, բայց մեր հրետանու կրակի շնորհիվ հետ են շարժվել»¹⁰⁰:

Բաշ-Ապարանի ճակատից հաղորդված վերոհիշյալ ամփոփագրերից դժվար չէ հասկանալ, որ թուրքական զորքերը ոչ թե «Դրոյի թողտվությամբ» աներևակայելի արագությամբ կարողացել են մայիսի 28-ին հայտնվել Ղարաքիլիսայի ճակատում, այլ համաձայն նաև գեներալ Ղորղանյանի հավաստման՝ դիրքեր գրավելով. «... Դիզքեանդ, Գիւզալդարէ, Աղթուլա եւ Մունջուխի»¹⁰¹ գյուղերի ուղղությունում, նույնիսկ փորձել են դիմել հարձակողական գործողությունների: Իրականում Սարդարապատի և Բաշ-Ապարանի ուղղություններում մայիսի 28-ից հետո տեղի ունեցած իրադարձությունների ճշմարիտ գնահատականը դժվար է փնտրել միայն հայ-թուրք փոխհարաբերությունների շրջանակներում:

Մայիսի 26-ին լուծարքի է ենթարկվում Անդրկովկասյան Սեյմը և նույն օրը Վրաստանի Ազգային Խորհուրդը ապավինելով Թուրքիայի դաշնակից Գերմանիայի հովանավորությանը՝ Ն. Ժորդանիայի գլխավորությամբ հռչակում է Վրաստանի անկախությունը: Հաջորդ օրը նույն բովանդակության հռչակագիր է ընդունում նաև ազերի Ազգային Խորհուրդը:

Չկար այլևս հայերին, վրացիներին ու ազերիներին գոնե ձեռնարկներն միավորող Կովկասյան հանրապետությունը: Հայոց Ազգային Խորհրդի առջև ծառայել էր լուծելու հետևյալ խնդիրը. կամ ընդհատել Բաթումի բանակցությունները, հրաժարվել թուրքերի հետ բանակցելուց և շարունակել պատերազմը, կամ ծանր գիշողությունների գնով հռչակել Հայաստանի անկախությունը:

Անժխտելի փաստ է, որ հաղթական մարտերից ոգեշնչված հայկական զորքերը թե ուղմական, և թե բարոյա-հոգեբանական առումով պատրաստ էին զարգացնել ձեռք բերած հաջողությունը:

Իսկ Արարատյան զորախմբի հրամանատար գեներալ Սիլիկյանն ելնելով ռազմաճակատում տիրող նպաստավոր կացությունից և հայ զինական ուժերի մարտական տրա-

մադրությունից՝ նպատակադրվում է գրավել Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը: Սակայն նույն օրերին Բաթումիում ընթացող բանակցություններում հայ-թուրք պատվիրակությունների միջև հենց մայիսի 28-ին կայացվում է զինադադարի ժամանակավոր համաձայնություն, որի մասին ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում մարտնչող հրամանատարներն արդեն հաջորդ իսկ օրը ստանում են գեներալ Նազարբեկյանի հրամանը:

Դրոն հայ և թուրք հրամանատարության միջև կնքված ժամանակավոր զինադադարի մասին տեղեկանում է մայիսի 29-ին: Ինչպես նա, այնպես էլ Արարատյան ուղղության զորահրամանատարները գեն. Սիլիկյանն ու Սարդարապատի հայկական զորագնդի հրամանատար Դանիել Բեկ-Փիրումյանը, որպես զինվորականներ, պարտավոր էին կատարել գլխավոր հրամանատարության հրամանը:

Պիտի նկատել, որ զինադադարի հրամանն ստանալուց հետո երկուստեք ակտիվ մարտական գործողություններ չեն ծավալվել ոչ միայն Բաշ-Ապարանի, այլև Սարդարապատի ուղղությունում, չնայած մասնակի բախումներ շարունակվել են ընդհուպ մինչև հունիսի կեսերը:

Անժխտելի է նաև այն իրողությունը, որ թուրքական հրամանատարությունը երբեք չէր նպատակադրվի գնալ զինադադարի, եթե չլիներ Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ուղղություններում հայոց զորքերի կողմից ստացած ջախջախիչ հարվածները:

Նազարբեկյանի հրամանը խորը հիասթափություն և վերդովմունք է առաջ բերում մայիսյան հաղթանակներից գոտեպնդված հայ զինվորների ու բնակչության շրջաններում:

Վերլուծելով այդ օրերին Երևանում տիրող դրամատիկ իրավիճակը՝ Ս. Վրացյանը գրում է.

«... Յուսահատութիւնը անսահման էր. Ազգային Խորհուրդը անընդհատ նիստեր էր գումարում, բայց որոշ եզրակացութեան չէր կարող յանգել. մեծամասնութիւն չէր կազմում: Արամը գրեթե չէր մասնակցում այդ նիստերին. նա ամփոփվել էր իր մէջ եւ սպասում էր զօր. Նազարբեկյանին: Ազգային Խորհուրդն ալեկոծուտ էր առանց նրան — ոմանք առաջարկում էին հաշտուել կացութեան հետ եւ ընդունել Բաթումի

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 23:

¹⁰¹ «Հայրենիք» ամս., 1928 թ., մարտ, էջ 128—129:

դաշնագրի պայմանները, ուրիշները — գլխաւորապէս, դաշնակցականները — պահանջում էին շեղեալ համարել զօր. նազարբէկեանի հեռագիրը հաշտութեան մասին, զօրքերի ընդհանուր հրամանատար նշանակել զօր. Սիլիկեանին և շարունակել պայքարը:

... Յուցարարները. կանայք ու օրիորդներ — դրօշակները ձեռներին՝ կանգնում էին Ազգային խորհրդի շէնքի առջև և ներկայացուցիչներին բերանով յայտարարում, թէ իրենց շրջանը ամբողջ ունեցվածքն ու կուռղ ու: Երբ տրամադրում է Ազգային խորհրդին, միայն թէ թշնամու պայմանները շրնդունեն:

Վճիռ տալը անշափ դժուար էր. վտանգը շատ էր մեծ: Հայկական զօրքերի ընդհանուր քանակը այդ օրերին հասնում էր 30 ոչ լրիւ գումարտակների, մինչդեռ Քուրքիան շարժման մէջ էր դրել 5 դիվիզիա (3-րդ, 5-րդ, 9-րդ, 11-րդ, 36-րդ), այսինքն 50 գումարտակ և ի վիճակի էր նորանոր ուժեր հասցնելու: Հայ զինուորների թիւը 12000-ը շէր անցնում: Թիւրքերն առաջ էին քաշել 35000 կուռղ:

Ազգ. խորհուրդը շկարողացաւ միակամութիւն երեւան բերել, և զօր. Սիլիկեանին մնաց ենթարկել զօր. նազարբէկեանի հրամանին: Պատերազմը վերջացաւ¹⁰²:

Իրոք, ռազմաճակատում և հատկապէս Անդրկովկասյան հանրապետութեան բարձրագույն մարմիններում ստեղծված շափազանց բարդ և քառասյին իրավիճակը դժվարին երկընտրանքի առջև էր կանգնեցրել Հայոց Ազգային խորհրդին: Մայիսի 26-ին վրաց և մայիսի 27-ին ազեր կողմից Անդրկովկասյան կառավարութեան կազմից դուրս գալու և անկախութեան հռչակագրերի ընդունման քայլերը նոր կացութեան առջև կանգնեցրեց Հայոց Ազգային խորհրդին:

Մայիսի 29-ին Թիֆլիսում գումարվում է Հ. Հ. Դաշնակցութեան Արևմտյան և Արևելյան բյուրոների, Ազգային խորհրդի դաշնակցական ներկայացուցիչների, ինչպէս նաև Սեյմի հայ պատվիրակների միացյալ խորհրդաժողովը, ուք

մեկ անգամ ևս քննարկելով Անդրկովկասում և ռազմաճակատում տիրող քաղաքական ու ռազմական իրավիճակը՝ որոշվում է Հայաստանը հռչակել անկախ հանրապետութիւն: Եվ խորհրդաժողովի վճռից հետո միայն Հայոց Ազգային խորհուրդը որոշում է ընդունել հետևյալ հռչակագիրը.

«Անդրկովկասի յայտարարութիւնն քաղաքական ամբողջութեան լուծումով և Վրաստանի ու Ազրբէջանի անկախութեան հռչակումով ստեղծւած նոր դրութեան հանդէպ Հայոց Ազգային խորհուրդը իրեն յայտարարում է հայկական գաւառների գերագոյն և միակ իշխանութիւն: Որոշ ժանրակշիռ պատճառներով թողնելով մօտիկ օրերում կազմել Հայոց Ազգային կառավարութիւն, Ազգային խորհուրդը ժամանակաւորապէս ստանձնում է կառավարութեան բոլոր ֆունկցիաները հայկական գաւառների քաղաքական և վարչական զեկը վարելու համար»: 1918 թ. մայիս 30, Թիֆլիս, Հայոց Ազգային խորհուրդ¹⁰³:

Մայիսյան հերոսամարտերը հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարի միասնականութեան և անպարտ ոգու դրսևորման հիասքանչ օրինակ են, որոնց ծնունդն ու արդյունքն էր Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Հարյուրամյակներ շարունակ ազգային պետականութիւնը կորցրած հայութիւնը անպատմելի արհամիրքների ու հերոսական մաքառումների գնով ձեռք բերեց իր հայրենի փոքրիկ հողակտորում գոյատեկելու, ազատ ու անկախ ապրելու իրավունքը: Ահա պատմական այդ իրողութեան Դրոյի գնահատականը:

«Կատարուեց հրաշքը: Դաշնակցութիւնը կարողացաւ ի մի հաւաքել և գոյապայքարի ճակատ նետել հայութեան բոլոր կենդանի ուժերը: Հայաստանն ամբողջ, մեծով-պզտիկով, ոտքի կանգնեց և պատուով մեռնելու կամ ազատ ապրելու վճիռով կուրծք տուեց թշնամուն: Որքա՞ն յուզիլ դրուագներ և հերոսական դէպքեր կարելի է նկարագրել այն կռիւներից, որոնց արդիւնքը եղավ մայիսի 28 պատմական թուականը: Սարդարապատի, Ղարիքիլիսէի և Բաշ-Ապարաւնի ճակատամարտերուն մէջ իր տարած անօրինական յաղ-

¹⁰² Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն» Պէլուս, 1956 թ.-ի էջ 144—145:

¹⁰³ Հ. Հ. Ա., թիւ 1/1, տիպ. 6:

թանակներով՝ հայ ժողովուրդը տիրացաւ ազատ եւ անկախ ապրելու անփոխարինելի բարիքին: Այդ ճակատամարտերն եղան պատճառ, որ տաճիկները հարկադրեցին դաշինք կնքել հայերի հետ եւ ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը:

Յարգանք հայ ժողովրդին, նրա յեղափոխական մարտիկներին եւ ղեկավարներին, փառք հայ բանակին եւ նրա անձնուէր զինուորներին ու սպաներին, որոնք գիտցան արհամարհել ամէն դժուարութիւն եւ կամքով խոչափան մահուան դէմ՝ մինչեւ արեան վերջին կաթիլը կոտելու վճռականութեամբ:

Այդ հերոսների կերտած թուականն է մայիսի 28-ը»¹⁰⁴:

Դրոյի մարտական գործունեութեան այդ ժամանակահատվածին փոքր ինչ իրազեկ մարդը կարող է անվարան հաստատել Սիմոն Վրացյանի հետևյալ կարծիքը.

«Յիշենք միշտ, որ եթէ այսօր Հայաստանը Հայաստան է իր ազգային կազմով և ազգային պետական կառույցով, հայութիւնն այդ բանի համար երախտագետ պէտք է լինի առավելապէս Արամին ու Դրօյին և իհարկեւ, Արարատեան աշխարհի հայ ժողովրդին ու գործիչներին»¹⁰⁵:

Հունիսի 4-ին հայ և թուրք պատվիրակութիւնների միջև ստորագրվում է նաև պատերազմը դադարեցնելու մասին համաձայնագիրը:

Հայոց զորքերի հրամանատարութեանը այլևս ոչինչ չէր մնում անելու, բացի վերոհիշյալ համաձայնագրի կենսագործումից:

Զինադադարի հրամանն ստանալուց հետո նույնպես անորոշ վիճակում հայտնված Դրոն վերադառնում է Երևան: Հայկական զորքերի հրամանատարական կազմի շրջանում դարձյալ տիրել է իրարամերժ տեսակետներ պատեազմի հետագա ընթացքի վերաբերյալ:

Գնենրալ Սիլիկյանի տեսակետն արդեն հայտնի է: Սակայն կային նաև այնպիսի ռազմական գործիչներ, որոնք համաձայն էին անգամ Երևանն հանձնելու գնով ձեռք բերել կռիվներ դադարեցնելու համաձայնութիւնը: Բաշ-Ապարանի

¹⁰⁴ «Հայաստանի Հանրապետութեան 60-ամեակը», 1918—1978», էջ 5:

¹⁰⁵ Ս. Վրացեան, «Կենսաբի ուղիներով» Գ. դ., էջ 182:

փառապանծ հաղթանակի գլխավոր հերոսն այլ ընտրանք չէր կարող ունենալ: Դրոյին խիստ զայրացրել էր մեծ զոհողութիւնների ու զիջողութիւնների գնով թուրքերի հետ հաշտութիւն կայացնելու քարոզիչների տեսակետը: Այս կապակցութեամբ արդեն բազմիցս հիշատակված Մարտիրոսը պատմում է մի ուշագրավ դրվագ.

«Երեւանում տեղի ունեցած խորհրդակցութեան մասին լսեցինք, թէ զօրավար Բէդֆանքէզովը եւ Դրօն ընդհարուել են: Զօրավարը յայտնել է, որ եթէ տաճիկները ցանկանան վերցնել Երեւանը, մենք պէտք է տեղի տանք, քանի որ դիմադրել չենք կարող: Իսկ Դրօն առարկել է ասելով.

«Դու նախ քո կիսն ու աղջիկները տար յանձնիր տաճիկներին, ապա քեզ իրաւունք համարիր տաճիկներին յանձնելու հայ գիւղացու կիսն ու աղջիկները առանց կոռի»:

Ընդհարումը այն աստիճանի է հասել, որ Դրօն ցանկացել է ատրճանակով խփել զօրավար Բէդֆանքէզովին, բայց արգիլել են նրան»¹⁰⁶:

Զնայած հունիսի 4-ին կնքված զինադադարին՝ դրութիւնը ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում դեռևս շարունակվում էր մնալ լարված ու անորոշ: Թուրքերն՝ այս անգամ էլ հավատարիմ գտնվելով զինադադարը խախտելու իրենց հարազատ սկզբունքին, մերթ ընդ մերթ մինչև հունիսի վերջերջ վերսկսում էին հարձակումները և Սարգարապատի և թե Բաշ-Ապարանի ուղղութիւններում: Հիշյալ ճակատներից այդ օրերին ստացված տեղեկագրերն ակնհայտորեն ապացուցում են, որ թուրքերի համար ժայռաստիճան դժվար էր եղել հաշտվել անգամ ընդամենը 11000 քառակուսի կիլոմետր տարածք ունեցող նորաստեղծ հանրապետութեան գոյութեան հետ¹⁰⁷:

Համաձայն զինադադարի՝ սահմանված գոտիներում տեղաբաշխված հայկական զորամասերը մշտապես գտնվել են լարված, կազմ ու պատրաստ վիճակում:

Ավելին, օգտվելով թուրքական զորքերի մերձութիւնից և գիւնական ու բարոյական աջակցութիւնից, դարձյալ գլուխ

¹⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 107—108:

¹⁰⁷ Տե՛ս, Զ. Զ. Կ. Ա., թիւ 1/1, տիպ 6:

են բարձրացնում Հայաստանի տարածքում բնակվող թուրք ղինված զանգվածները: Զանգիբասարի և Վեդիբասարի շրջանների ողջ տարածքը վերածվում է թուրք հրոսակախմբերի ղինված ելույթների ռազմաբեմի: Ինչպես և ամիսներ առաջ՝ թուրք զանգվածների «խաղաղացնելու» գործը դարձյալ ստանձնում է Զանգիբասարի ռազմաճակատի զորահրամանատարությունը ընդունած Դրոն:

Հուլիսի 10-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության անդամները վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունու ղխավորությամբ ժամանում են Երևան: Աննախանձելի առաքելություն էր վիճակվել իրականացնելու հանրապետության նորընտիր ղեկավարությանը: Եթեկիրը ծայրահեղորեն քայքայված, տասնյակ հազարավոր անապաստան գաղթականներ, սով ու համաճարակ, իսկ մյուս կողմից մայրաքաղաքից ընդամենը մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա կենտրոնացած թուրքական զորքեր և այդ ամենից զատ թուրք հրոսակախմբերի ղինված ելույթներ:

Դարձյալ առաջնահերթ խնդիրն է դառնում երկրի քաղաքական իրավիճակի կարգավորման հարցերի լուծումը, առանց որի անհնարին էր որոշակի քայլեր ձեռնարկել նորաստեղծ հանրապետության տնտեսական և սոցիալ-քաղաքական կյանքի կարգավորման ուղղությամբ: Անհրաժեշտ էր վճռական քայլեր ձեռնարկել արմատախիլ անելու ղինված ելույթներն և հանրապետության կառավարությանը հնարավորություն ընձեռել լրջորեն զբաղվելու հայոց պետականության հիմքերի կառուցման ու ամրապնդման խնդիրներով:

Այն օրերին, երբ Երևանում Սարգարապատի և Բաշ-Ապարանի ճակատամարտերի մասնակիցները հանդիսավորությամբ ղիմավորում էին Քաջազնունու կառավարության անդամներին, հայոց զորագնդերը Դրոյի ղխավորությամբ գրոհում են Զանգիբասարի և Վեդիբասարի շրջաններում գործող թուրքերի ռազմական հենակետերի վրա:

Դրոյի զորագնդերի հարվածներն ինչպես միշտ անվրեպ էին: Զխալախված թուրք ղինախմբերը՝ վերջնական կործանումից փրկվելու համար, ստիպված հանձնվում են հաղթողի ողորմածությանը: Դրոն այս անգամ էլ փայլուն

կերպով է իրականացնում թուրքերին «խաղաղացնելու» գործողությունները:

Հանրապետության տարածքում թուրք զանգվածների վառած հրդեհը մարելուց հետո Դրոն ստանձնում է հայոց զորքերի Երևանյան զորախմբի հրամանատարությունը: Այդ նշանակումը պատահական չէր: Ռազմական առումով Երևանյան զորախմբի հրամանատարի ուսերին տվյալ ժամանակահատվածում գրված էր թերևս ամենածանր և պատասխանատու պարտականությունը: Ինչպես արդեն նշվել է, թուրքական զորաբանակը գտնվում էր Երևանից ընդամենը մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա և բացառված չէր, որ թուրք հրամանատարությունը ցանկացած պահին խախտեր ղինաղաղարի համաձայնագիրը և զորքերը շարժեր մայրաքաղաքի վրա: Զինվորների զգոնությունն ու մարտական պատրաստությունը պատշաճ բարձրության վրա մշտապես պահելու և ավելորդ բախումներից խուսափելու համար, հրամանատարից պահանջվում էր լարված, հաստատակամ աշխատանք ու ծայրաստիճան զգուշություն:

Դրոն պատվով է հանձնում այս քննությունը ևս: Իզուր չէր, որ նորաստեղծ հանրապետության ղինված ուժերի հրամանատարությունը հենց նրան է վստահում այդչափ պատասխանատու գործը:

Շատ ուտով նրան սպասում էր մի նոր փորձություն, ուր նա կրկին անգամ պիտի հաստատեր իր անհաղթ զորահրամանատար լինելը:

1918 թ. գեկտեմբերին բռնկված է հայ-վրացական ընդհարումները:

Սանր օրեր էր ապրում նորաստեղծ հանրապետությունը, մի կողմից երկրում տիրող ծանր կացությունը, բազմահազար գաղթականության սովյալ ու թշվառ վիճակը, մյուս կողմից մուսաֆաթիստական Ադրբեջանի դավերն ու Ղարաբաղի, Զանգեզուրի, Նախիջևանի նկատմամբ ունեցած զավթողական հավակնությունները և հանկարծ հողային տարածքների առընչությամբ Վրաստանի հետ բռնկված ընդհարումները:

Անդրկովկասում վարչա-տարածքային հարցը վաղուց էր հաստունացել և այն իր լուծումը պիտի գտներ գեռևս մինչ փետրվարյան հեղափոխությունը:

Անդրկովկասյան ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների և ազերիների միջև գոյություն ունեցող հողային, սահմանային վեճերը հիմնականում կապված էին Հայաստանի պատմական գավառների՝ Արցախի, Զանգեզուրի, Ախալքալակի և Բորչալույի, իսկ հայ-վրացական ընդհարումների նախօրերին նաև Լոռի-Փամբակի տարածքների պատկանելության վիճարկման հետ:

Ինչպես հայտնի է, Արցախի և Զանգեզուրի գավառները ցարական կառավարության կողմից մտցվել էին առավելապես մահմեդական հավատքին դավանող բնակչություն ունեցող Ելիզավետպոլի, իսկ Ախալքալակի ու Բորչալուի գավառները Թիֆլիսի նահանգի կազմում:

Հիշյալ գավառներում բնակվում էին 26000 հայեր, 7000 վրացիներ և 3000 ալլազգիներ¹⁰⁸:

Հայ-վրացական խնդիրների առնչությամբ արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը հստակորեն մատնանշում է, որ վրաց քաղաքական կուսակցությունները մինչև Անդրկովկասում անկախ հանրապետությունների հաստատումը այդ հարցերի լուծման վերաբերյալ պաշտպանել են հետևյալ դիրքորոշումը. «... Սոցիալ-դեմոկրատները (մենշևիկները հայտարարել են. «Ինքնակառավարման տերիտորյալ սահմանները պետք է որոշվեն ըստ այդ շրջաններում մեկ կամ այլ ազգերի բնակչության տոկոսային հարաբերության՝ միաժամանակ հաշվի առնելով նաև այդ ազգերի տրեստեսական ու մշակութային պայմանները: Իսկ երբ սահմանները որոշվեն, ապա այն պետք է հաստատվի այդ շրջաններում բնակվող ժողովուրդների հանրաքվեի միջոցով:

Վրացական ֆեդերալ-սոցիալիստական հեղափոխական կուսակցության կոնֆերանսը վրացական սահմանների առընչությամբ որոշեց, Վրաստանի տարածքը պետք է կազմված լինի հետևյալ շրջաններից, Թիֆլիս, Գորի, Դուշեթ, Թելավ, Սիզնախ, Թիոնեթի, Բորչալու, Ախալցխա, Ախալքալակ, Բուժախ, Բաթում, Սուփում, եթե այդ շրջաններում անց-

կացված հանարաքվեները պետք է համաձայնություն տան նմանօրինակ որոշմանը»¹⁰⁹:

Վիճելի տարածքային հարցերը նման ժողովրդավարական սկզբունքով լուծելու հարցում հայ և վրացական քաղաքական հոսանքների միջև այդ ժամանակաշրջանում տիրում էր կատարյալ համաձայնություն և փոխըմբռնում: Սակայն 1918 թ. մայիսի 26-ի անկախության հռչակագիր ընդունելուց հետո Վրաստանի իշխանության ղեկն ստանձնած նախկինում ժողովրդավարական սկզբունքով առաջնորդվող սոցիալ-դեմոկրատները (մենշևիկներ) կտրուկ կերպով փոխում են տարածքային հարցերին վերաբերվող իրենց իսկ դիրքորոշումը:

1918 թ. հունիսին Վրաստանի հանրապետության ղեկավարներ Ռամաշվիլին ու Ժորդանիան այցելում են Հայոց Ազգային Խորհրդի ներկայացուցչուն և Ավ. Ահարոնյանին, Հովհ. Քաջազնունուն և Ալ. Խատիսյանին իրենց կառավարության անունից հրավիրում մասնակցելու Ախալքալակի, Բորչալուի շրջաններն ըստ ազգային պատկանելիությամբ բաժանելու նպատակով գումարվող Խորհրդակցությանը: Հայոց Ազգային Խորհրդի հանձնարարությամբ հայ պատգամաւորներ Խաչատուր Կարճիկյանը, Ալ. Խատիսյանն ու Ղորղանյանը ներկայանում են Վրաստանի կառավարությանը:

Այստեղ նրանց սպասում էր կատարյալ անակնկալ. «Իրակլի Մերեթելին հայտարարում է, որ Վրաստանը պետք է վերցնի Ախալքալակը, Ղազախը, Բորչալուն և Փամբակը»¹¹⁰:

Մինչ այդ բոլորովին այլ տեսակետ պաշտպանող Իրակլի Մերեթելու անսպասելի հայտարարությունը զարմանք ու ցասում է առաջացնում հայ պատգամավորների շրջանում:

«Այս առիթով Խաչատուր Կարճիկյանը հայտարարում է, որ Մերեթելու հայտարարության մեջ ինքը տեսնում է Հայաստանը Վրաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի մեջ բաժանելու հին նախագծի իրագործման գործընթացը:

¹⁰⁸ Նույն տեղում:

¹¹⁰ Նույն տեղում:

¹⁰⁸ Տե՛ս, Հ. Յ. Գ. Կ. Ա., (Հայ. Հեղափոխական Դաշնակցության կենտրոնական արխիվ) ԱՄՆ, Բոստոն, 66/1:

Բողոքը լսելուց հետո Սերեթեյի ժամանակ է խնդրում հայկական ներկայացուցիչությունից մտածելու՝ նորից հանդիպելու խոստումով: Բայց դրա փոխարեն, մի քանի օր անց առանց հայկական կողմի տեղեկության գծվում է Վրացական սահմանները, որի մեջ ներառվում է բոլոր վիճելի շրջանները»¹¹¹:

Վրաստանի կառավարության վերաբերմունքը բավականին հետաքրքիր էր: Ըստ նրա և Ադրբեջանի կառավարության նպատակադրության Անդրկովկասի ողջ բնակչության ավելի քան 30 %-ը կազմող հայությունը պետք է ամփոփվեր միայն Սևանա լճի ավազանում և Արարտյան դաշտի մի մասում, այսինքն բավարարվեր ընդամենը 11000 կմ² տարածքով, որը կազմում էր Անդրկովկասի միայն 5 %-ը: Իսկ հայերից մի փոքր պակաս բնակչություն ունեցող Վրաստանը հավակնում էր տիրելու Անդրկովկասի ամբողջ տարածքի 42 %-ին, այսինքն մոտ 8 անգամ ավելի, քան պետք է ունենային հայերը»¹¹²:

Անդրկովկասի տարածքի մնացած 53 %-ին հավակնում էր տիրել Ադրբեջանը: Տվյալ ժամանակաշրջանում ի հաշիվ Հայաստանի պատմական գավառների, Անդրկովկասում երկու հզոր՝ Վրացական և Ադրբեջանական տերություններ ստեղծելու հարցում մեր հարևան երկու ժողովուրդների կառավարությունների միջև գոյություն ունեին քաղաքական ու տնտեսական շահերի կատարյալ փոխհամաձայնություն և ներդաշնակություն:

Հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը նորույթ չէ: Հայաստանի Հանրապետության կառավարության համար անակնկալ չէր ադրբեջանական իշխանությունների զավթողական վերաբերմունքը Արցախի և Զանգեզուրի նկատմամբ: Սակայն բոլորովին այլ էր Վրաստանի պարագան:

Անշուշտ Վրաստանի կառավարության նման ձգտումների և մտադրությունների համար կային որոշակի նախադրյալներ:

¹¹¹ Նույն տեղում:

¹¹² Նույն տեղում:

Նախ, իշխանության դեկն ստանձնած միևնույն այդ ժողովրդավարական քաղաքականությամբ առաջնորդվող վրաց սոցիալ-դեմոկրատներին քաջ հայտնի էր ոչ միայն Հայաստանի, Թուրքիայի և Ադրբեջանի ավանդական հակամարտությունը, այլև մեր երկրի քաղաքական ու տնտեսական կյանքի ծայրահեղորեն խարխիված, անմխիթար իրավիճակը:

2. Վրացական իշխանությունների ինքնավստահ, զավթողական տրամադրությունները մեծապես լիցքավորել էին Թուրքիայի մեծ դաշնակցի՝ Գերմանիայի Թիֆլիսում գտնվող ներկայացուցչությանը, որը վրաց կառավարությանը խոստացել էր տնտեսական և անգամ ռազմական օգնություն հայ վրացական հնարավոր ընդհարումների Հանրապետության

վկայակոչենք Թիֆլիսում Հայաստանի և Գերմանիայի ներկայացուցիչ Ֆոն Քրեսի միջև կայացած պաշտոնական զրույցից մի ուշադրավ հատված.

«Անդրկովկասում Գերմանական միսիայի ներկայացուցիչ Ֆոն Քրեսը Թիֆլիսում հայտնում է Զամալյանին, որ հայերն ազատեն «վրացական» տարածքներն առանց արյունահեղության:

Զամալյանի այն հարցապնդմանը, թե ինչու է գերմանական միսիայի ներկայացուցիչը խառնվում վրաց-հայկական գործերին և սատար կանգնում վաղուց ի վեր հայերին պատկանող հողերին հավակնող Վրաստանին, Ֆոն Քրեսը պատասխանել է, որ Գերմանիան գտնվում է Վրաստանի հետ նույն միության մեջ և պարտավորություն է վերցրել պաշտպանել այդ հանրապետության տարածքային շահերը և դա է իրենց միսիայի նպատակը Անդրկովկասում»¹¹³:

Գերմանիայի զորակցության խոստումներից թևավորված վրաց իշխանությունները քաղաքական և տնտեսական բնագավառում դեռ նոր-նոր ինքնուրույն քայլեր ձեռնարկող Հայաստանի Հանրապետությանը լուրջ մրցակից չէին համարում և այդ պատճառով ձգտում էին ամեն գնով կենսագործել հզոր Վրացական տերություն ստեղծելու պատեհ առիթն ու հնարավորությունները:

¹¹³ Նույն տեղում:

Ավելին, ըստ վրաց կառավարության սահմանային հարցերն ի օգուտ Վրաստանի լուծումը անհրաժեշտ է, որովհետեւ. «... հայերի շահն էլ պահանջում է այդ շրջանների Վրաստանի սահմաններում լինելը, որովհետեւ այդպիսով յանձին Վրաստանի, Կովկասում կը ստեղծւի կենսունակ ու հզոր քրիստոնեայ պետութիւն, որը գերմանացիների աջակցութեամբ կը պաշտպանէ եւ հայերին»¹¹⁴:

Վիճակն արդեն զգված էր, սահմանային հարցերի վերաբերյալ Վրաց կառավարության այդօրինակ դիրքորոշումը բնականաբար պիտի վերածվեր առճակատման:

Հայ-վրացական հակամարտութիւնը ավելի է շիկանում, երբ հայկական զորքերը Դրոյի գլխավորութեամբ հոկտեմբերի 18-ին մուտք են գործում Լոռը, որը մինչ այդ գրավված էր թուրքական զորքերի կողմից:

Թուրքական զորքերի կողմից բռնագրավված էր նաև Ախլալակի գավառը, իսկ Բորչալուի շրջանում տնօրինութիւն էին անում վրացական զորամասերը:

Հարկ է նշել, որ Բորչալուում վրացական զորամասերի հայտնվելը կատարվել է Հայոց և Վրաց Ազգային Խորհուրդների փոխհամաձայնութեամբ: 1918 թ. երբ թուրքական զորքերը Ալեքսանդրապոլի գրավումից հետո սպառնում էին հարձակումը զարգացնել դեպի հյուսիս, Հայոց Ազգային Խորհուրդը հաշվի առնելով Վրաստանի սահմանների ապահովանութեան հարցը և ընդառաջելով Ռամիշվիլու և Ժորգանիայի դիմումներին՝ համաձայնվեց, որպեսզի վրացական զորամասերը մուտք գործեն Բորչալուի շրջանը: Ընդամին այդ ժամանակ Վրաց Ազգային Խորհրդի ներկայացուցիչները հավատացնում էին, որ վրացական զորքերը անմիջապես կպարպեն Բորչալուն, եթե թուրքերը հեռանան Վրաստանի սահմանամերձ շրջաններից: Սակայն ժամանակը ցույց տվեց, որ վրաց կողմը ոչ միայն չկատարեց իր խոստումը, այլև հիշյալ տարածքների նկատմամբ դրսևորած իր համակրութեամբ պատճառ հանդիսացավ հայ-վրացական ցավալի ընդհարումներին:

Հայկական զորագնդի մուտքը Լոռի տեղի ունեցավ ավելի շուտ, քան Գերմանիայի գլխավորած տերութիւնների միութեան վերջնական անձնատուր լինելը:

Լոռու տարածքը թուրքական զորքերի կողմից պարպելու իրողութիւնը Հայաստանի կառավարութեանը հայտնի դարձավ դեռևս օգոստոսի 31-ին: Այդ օրը Օսմանյան արևելյան բանակի հրամանատար իսլիլ փաշան պաշտոնական այցով ժամանել էր Երևան: Անդրադառնալով իսլիլ փաշայի և Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարների հանդիպման մանրամասներին՝ Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետութեան դիվանագիտական հավատարմատարը գրում է.

«Օգոստոսի 31-ին առաւօտեան իսլիլ փաշան Ֆոն-Կրէսսի (Քիֆլիսում Գերմանիայի ներկայացուցիչը — Ն. Գ.), բարոն Ֆրանկենշտայնի (Ավստրիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչը — Ն. Գ.) և իմ ուղեկցութեամբ մտավ Երևան: Ընդունելութիւնը բաւական սրտազին էր: Կայարան էր եկել ներքին գործերի մինիստր պ. Արամը, որ իսլիլ փաշայի վաղեմի ընկերն է. իսլիլ փաշան վազելով ընդառաջեց և գրկախառնուեց պ. Արամի հետ: Դրանից յետոյ իսլիլ փաշան ընդունեց պատուաւոր պահակախմբի պարագը և ապա պատուաւոր հեծելազօրի ուղեկցութեամբ պ. Արամի հետ միասին գնաց քաղաք: Միւս հիւրերը հետևեցին նրան»¹¹⁵:

Երևանում իսլիլ փաշան հանդիպումներ է ունենում հանրապետութեան վարչապետ Հովհ. Քաջազնունու, խորհրդարանի նախագահ Ավ. Սահակյանի և այլ պաշտոնատար անձանց հետ: Բանակցութիւնների ժամանակ քննարկվող բազմաթիվ խնդիրների շարքում եղել են նաև Ախալալակի և Լոռի-Փամբակի շրջանները թուրքական զորքերից պարպելու հարցերը: Նույն օրն ի պատիվ իսլիլ փաշայի հանրապետութեան կառավարութեան կողմից տրվում է պաշտոնական ճաշկերույթ.

«Ճաշը իր վախճանին էր մոտենում, երբ իսլիլ փաշան, օր փոքր ինչ գինով էր, խնդրեց բերել Անդրկովկասի քարտեզը և երկար նայելուց ու իր շտաբի գլխաւորի հետ խորհրդակցելուց յետոյ վերկացաւ ու յայտարարեց, թէ այլևս

¹¹⁴ Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Թէհրան, 1982 թ., էջ 206:

¹¹⁵ Ն. Ն. Կ. Ա., պ. 12, դ. 5, թղթածրար 65/1, էջ 1:

խօսքերը բաւական են, գերծ է հարկատու եւ ինքը, իբրեւ կասարումն իր հայանպաստ խօսքերի խօստանում է երեք օրուայ ընթացքում իր պատասխանատուութեամբ համաձայնութեան գալով հայոց կառավարութեան հետ, դատարկել Հայաստանի դրամած մասերը (Փամբակ և Լոռի) ամբողջովին կամ մասամբ:

Այս յայտարարութիւնը գերմանացիներին և աւստրիացիներին սկզբում շփոթութեան մէջ գցեց, սակայն վերջը նրանք էլ ուրախ էին (մի տեսակ շարահանդուսեան շեշտ կար այդ ուրախութեան մէջ) և մեզ դրգում էին մինչև անգամ խօսք առնել խալիլ փաշայից, որ Ալեքսանդրապօլը դատարկի...

Ճաշից յետոյ տեղի ունեցաւ պ. Արամի բնակարանում մեր պաշտօնական խորհրդակցութիւնը:

Առաջին հերթին պ. Քաջազնունին դրեց խորհրդակցութեան առաջ Փամբակն ու Լոռին դատարկելու հարցը: Երկար թեր ու դէմ խօսակցութիւն տեղի ունեցաւ սրա շուրջը, եւ հարցը փոխեց նրանով, որ խալիլն երեք օրուայ ընթացքում պէտք է իր կառավարութեանը այդ գովառները դատարկելու առաջարկն անի և համապատասխան հրաման ստանալուց յետոյ դատարկի»¹¹⁶:

Հոկտեմբերի 5-ին խալիլ փաշան դարձյալ ժամանում է Երևան և հայտնում, որ այս անգամ արդեն ինքը հրաման է ստացել դատարկել Լոռի-Փամբակի շրջանները: Այս հաղորդումից հետո հայ-թուրք զինվորական շտաբի ներկայացուցիչներն անմիջապէս մշակում են հիշյալ շրջաններում թուրքական զորքերին հայ զորամասերով փոխարինելու ծրագիրը, որն էլ իրականացվում է նույն տարվա հոկտեմբերի 18-ին:

Իրոյի գլխավորած զորքերի մուտքը Լոռի՝ Վրացական կառավարութեան համար հարմար պատրվակ է ծառայում, որպէսզի ողջ Անդրկովկասում և տարբեր մակարդակի հանդիպումներում աղաղակի հայերի ռազմական ներխուժման մասին, շնայած ինքը Բորչալուի գավառի և հայկական այլ շրջանների գրավումով արդեն տվել էր նախահարձակ լինելու օրինակը:

Հայաստանի կառավարութեան կողմից Լոռվա գավառ

զորքեր մտցնելու իրողութիւնը գնահատելով որպէս Վրաստանի շահերի դեմ ուղղված քայլ, վրաց արտաքին գործոց նախարարը հոկտեմբերի 19-ին Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Արշակ Զամալյանին հանձնում է հետևյալ բողոքագիրը:

«Վրաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը տեղեկացաւ, որ Թիֆլիսի նահանգի մէկ մասը՝ Քոբէր կայանից սկսած մինչև սահմանակից կամուրջը, այլև՝ Սահահինի մօտի շրջանները, սոյն հոկտեմբերի 18-ին գրաւուել են հայկական կանոնավոր զորքերի առաջին և շորրորդ հրացանաձիգ զնդրի կողմից: Վրաց կառավարութիւնը, որ միշտ պատրաստ է խաղաղ, փոխադարձ համաձայնութեան միջոցով կարգաւորել սահմանների հարցը բարեկամ Հայաստանի Հանրապետութեան հետ, իր պարտականութիւնն է համարում յայտնելու, որ քանի այդպիսի համաձայնութիւն չի կայացել, հայկական զօրամասի մուտքը Թիֆլիսի նահանգի սահմաններից ներս՝ վրաց կառավարութեան կողմից կը դիտուի որպէս Հայաստանի կողմից արուած ակներեւ մի թրշնամական քայլ Վրաստանի նկատմամբ»¹¹⁷:

Հայկական զօրամասի մուտքը զուտ հայկական ու հայաբնակ Լոռի գայրույթ ու ցասում է առաջ բերում Հայաստանի հանրապետութեան հետ սահմանների հարցը «միշտ պատրաստ, խաղաղ, փոխադարձ համաձայնութեան միջոցով կարգաւորող» վրաց կառավարութեան շրջանում:

Վրաց արտաքին գործոց նախարարի վերահիշյալ հեռագիրը կրկին անգամ հավաստում է, որ գերմանացիների զինուաշակցութեամբ խանդավառված Վրաստանի իշխանութիւնները լի էին հաստատակամութեամբ գավթելու Լոռին, որը վահան Փափազյանի (Կոմս) բնորոշմամբ. «... Հայաստանի թոքն է. առանց այդ գեղեցիկ և ռազմական կարևորութիւն թոքն է. առանց այդ գեղեցիկ և ռազմական կարևորութիւն թոքն է. առանց այդ գեղեցիկ և ռազմական կարևորութիւն թոքն է. առանց այդ գեղեցիկ և ռազմական կարևորութիւն թոքն է. առանց այդ գեղեցիկ և ռազմական կարևորութիւն թոքն է»¹¹⁸:

Հոկտեմբերի 20-ի վրաց զինվորական նախարարի հրամանով Սանահինում գտնվող վրացական զրահազնացքի պետ կապիտան Գոգոաձեն Լոռվա հայկական զորախմբի սահ-

¹¹⁷ «Հայրենիք» ամս., 1957 թ., թիւ 2, փետրվար, էջ 2-3:

¹¹⁸ Վ. Փափազեան, «Եմ յուշերը» Պէյրութ, 1952 թ., Կ. 2, էջ 496:

մանապահ վաշտի հրամանատարությունն է ներկայացնում հետևյալ վերջնագիրը.

«Հիմնուելով Վրաստանի հանրապետության զինուորական նախարարի թիւ 672 հեռագրի վրայ, յանձնարարում եմ ձեզ 24 ժամուայ ընթացքում տեղեկացնել ձեր կառավարութեանը, որ դուք պէտք է հեռանաք ձեր այժմ գրաւած տեղից Շահալի կայարանից այն կողմը: Սպասում եմ ձեր պատասխանին մինչեւ 22 հոկտ.»¹¹⁹:

Հոկտեմբերի 21-ին կապիտան Գոգուաձեն զինվորական նախարարությունից ստանում է մեկ այլ հեռագիր.

«Վաղը, ամսի 22-ին, ժամը 12-ին, երկաթուղով ձեզ մօտ են գալիս նահանգային գումարտակի 250 զինուորներ, դէպի Վորոնցովկա է շարժում զօր Ցիցիանովի զօրամասը՝ բաղկացած մարտկոցներից եւ հետեւակներից: Զօր. Ցիցիանովի գալուց յետոյ. նա կրնդունի բոլոր զօրքերի հրամանատարութիւնը: Ամբողջ Բորչալուի գաւառի մաքրագործման եւ մինչեւ Թիֆլիսի (նկատի ունի Թիֆլիսի նահանգը, որի սահմանների մեջ ցարական իշխանությունների կամքով մտցվել էր նաև հայկական կողմ գավառը — Հ. Գ.) սահմանները հեռանալու պահանջը անպայման է»¹²⁰:

Վրաց զինվորական նախարարության կողմից ձեռնարկվող քայլերը արդեն ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ պատերազմական գործողությունների ծավալելու բացահայտ մարտահրավեր:

Վրաց կառավարության վերջնագիր ներկայացնող հեռագրերը փոթորկահույզ իրավիճակ են ստանում Հայաստանի խորհրդարանում ու կառավարությունում: Հոկտեմբերի 22-ի Հայաստանի խորհրդարանի նիստում վարչապետ Հովհ. Քաչազնունին հայտարարում է.

«Մեր հողի մի մասը, Լոռի-Փամբակի շրջանում, գրաւուած էր թուրքական զօրքերով: Մեր կառավարութիւնը մի քանի անգամ բողոքներ ներկայացրեց թուրքաց կառավարութեան, ինչպէս նաեւ գերմանական եւ ատտրիական միներտներին եւ միշտ պատասխան ստացաւ, որ գրաւումք ժամանակաւոր է: Հոկտ. 5-ին խալիլ փաշան Երեւանում

յայտնեց մեզ, որ հրաման է ստացուել դատարկել վերոհիշեալ երկրամասերը: Անմիջապէս մեր եւ թրքական շտաբները գծեցին այդ գործողութեան ծրագիրը, որը սկսուեց հոկտ. 18-ին եւ, առանց որեւէ միջադէպի, շարունակուեց մինչեւ հոկտ. 18-ը, երբ գիշերուայ ժամը 12-ին հեռագիր ստացուեց Դրօյից այն մասին, որ «վրացիները վերջնագիր են ներկայացրել՝ դատարկելու համար մեր ստացած շրջանը մինչեւ Շահալի՝ ու շարժուել Կոբէրի վրայով»: Նա խնդրում է կարգադրութիւն անել: Մեր կառավարութիւնը որոշեց շրջադունել վերջնագիրը, շյանձնել Շահալի կայարանը եւ զինուած ուժի դիմելու պարագային՝ ցոյց տալ դիմադրութիւն»¹²¹:

Չնայած հանրապետության ծանր կացութեանը, այնուհանգերձ, Հայաստանի խորհրդարանն ու կառավարությունը չէին կարող ընդունել վրաց կառավարության վերջնագիրը, որը միանշանակորեն կհանգեցներ ոչ միայն Զավախք աշխարհի, այլև Լոռի-Փամբակ գավառների կորստյանը:

Հայոց խորհրդարանի որոշման համաձայն վարչապետ Հովհ. Քաչազնունին ի պատասխան վերջնագրի Ա. Զամալյանի միջոցով վրաց կառավարությանն է հղում հետևյալ հեռագիրը.

«Հայաստանի խորհուրդը լսելով Վրացական հա. 4303 դիմումի եւ Շահալին պարպելու վերջնագիր-պահանջագրի մասին իմ հաղորդումը, որոշել է. հավանություն տալ կառավարության գործողություններին եւ առաջարկեց հետագայում էլ հետևել ընդունված ուղղությանը:

2. Պարտավորեցնել կառավարությանը ամեն ջանք գործադրել կոնֆլիկտը խաղաղ ճանապարհով լուծելու համար՝ հուսալով, որ Վրաստանը ձեռնպահ կմնա հարձակողական գործողություններից եւ չի անցնի իր զբաղեցրած դիժը: Խնդրում եմ այդ մասին հաղորդել Վրաստանի կառավարությանը:

Հա. 519 մինչև ար նախագահ Քաչազնունի»¹²²:

Սակայն ապարդյուն էր սահմանային խնդիրները խաղաղ ճանապարհով լուծելու Հայաստանի կառավարության գոր-

¹¹⁹ «Հայրենիք» ամս., 1957, թիւ 2, փետրվար, էջ 8:

¹²⁰ Նույն տեղում:

¹²¹ Նույն տեղում, էջ 3-4:

¹²² Հ. Զ. Ա., պ. 13, գ. 5, թղթ. 65/1, թիւ 6:

ծաղրած ջանքերը: Վրաստանի կառավարության պահանջը մեկն էր. դուրս բերել հայկական զորագնդերը Լոռվա գավառից և Հայաստանի կառավարությանը հարկադրել ընդունել վիճելի բոլոր տարածքների նկատմամբ Վրաստանի իրավասությունն ու գերիշխանությունը: Ավելին, վրաց կառավարության որոշումով շրջափակվեց Հայաստանի համար կենսական նշանակություն ունեցող Բաթումի-Ալեքսանդրապոլ երկաթուղին՝ կարելով մեր երկիրը ԱՄՆ-ից և Անգլիայից ստացվող տնտեսական օգնությունից: Օգտրվելով այն հանգամանքից, որ Թուրքիայի պարտության հետևանքով Թուրքական զորքերը հարկադրաբար պարզել էին Ախալքալակի շրջանները՝ Վրացական զորամասերը դեկտեմբերի 5-ին գրավում են նաև այդ գավառը: Գրաված տարածքներում վրաց իշխանությունները զենքի ուժով անլուր տառապանքների ու հարստահարումների էին ենթարկում հայ բնակչությանը: Իսկ Լոռվա մի շարք գյուղերը վրաց զինվորականության զրահագնացքների հրանոթներից ու զենդատիներից տեղացող կրակով ու մեղադրվելն ու քանդելը դարձել էր պարբերաբար կրկնվող սովորական երևույթ:

Ախալքալակի, Բորչալուի և Լոռի-Փամբակի շրջաններում վրաց զինվորները մահվան սպառնալիքով հարկադրում էին հայ բնակչությանը կեղծ վկայություններ տալ՝ իբր թե իրենք հոժարակամ համաձայն են միանալ Վրաստանին և ոչ թե Հայաստանին:

Այդ օրերին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության անունով բազմաթիվ հեռագրեր էին ստացվում հիշյալ շրջանների հայ բնակիչներից, որոնցում նրանք իրենց զայրույթն ու բողոքն էին արտահայտում վրաց զինվորների գործադրած վայրագությունների կապակցությամբ:

Վկայակոչենք Ուզունլար գյուղից ուղարկված հեռագիրը.

Հայաստանի զինվորական նախարարին

«Հաղորդում ենք, որ դեկտեմբերի 8-ին վրացական զորքերը փորձել են զենքի ուժով գրավել Ուզունլար գյուղը:

Երկու օր Ուզունլարը գտնվել է հրանոթային կրակի տակ: Վրացիները սպառնում են ոչնչացնել ուզունլարցիների 1000

տները: Ենդրում են օգնության հասնել զոհվող հարազատ ժողովրդին»¹²³:

Դեկտեմբերի 12-ին Հայաստանի կառավարության վարչապետ Հովհ. Քաջազնունին վերջին անգամն է դիմում Վրաստանի կառավարությանը.

«Վրաստանի կողմից բռնությամբ զավթած Բորչալուի գավառում վրացական զորքի գործողությունները այդ շրջանում ստեղծել են այնպիսի իրավիճակ, որն այլևս հնարավոր չէ հանդուրժել: Միայն այդ շրջանից վրացական զորքի դուրս բերումը կարող է կանխել հետագա արյունահեղությունը և հաստատել ամուր բարեկամական հարաբերություններ Հայաստանի և Վրաստանի միջև: Այդ նպատակով Հայաստանի կառավարությունը պատիվ ունի Վրաստանի կառավարությանը առաջարկելու անհապաղ դուրս բերել վրացական զորքերը Բորչալու գավառի հայկական մասից: Հրածարվելու կամ հապաղելու դեպքում Հայաստանի կառավարությունը իր քաղաքացիների ապահովությունը վրացական զորքերի բռնություններից պաշտպանելու նպատակով հարկադրված կլինի ձեռնարկել անհրաժեշտ միջոցներ»¹²⁴:

Ե՛վ Հայաստանի, և՛ Վրաստանի կառավարությունները վիճելի տարածքների նկատմամբ ունեին իրենց հաստատուն ու միանգամայն հակադիր դիրքորոշումը, որը զիվանագիտական փակուղիներ էր ստեղծում հարցը խաղաղ միջոցներով լուծելու ճանապարհին:

Մնում էր միայն մեկ միջոց՝ դիմել զենքի: Այժմ արգեն վճռորոշ խոսքը պատկանում էր հայ զորաբանակին և նրա հրամանատար Դրոյին:

Դեկտեմբերի 13-ին Դրոն ստանում է Լոռի-Փամբակը վրացական զորքերից մաքրելու հանրապետության կառավարության հրամանը: Հայկական զորամասի հարձակումը նախատեսվում էր զարգացնել Վորոնցովկա-Պրիվոլն-Օփրեթ-Այրում ուղղությամբ: Դրոյի երեք զորաշարքերով գործող զորամասերի հրամանատարներն էին՝ աջ թևում Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի հերոսներից զնդապետ Կորոլկովի

123 Չ. Չ. Կ. Ա., 65/1, թիվ 13:

124 Նույն տեղում, թիվ 14:

գլխավորած 6-րդ գունդը, կենտրոնում՝ փոխգնդապետ Նեստերովսկու 4-րդ գունդը, ձախ թևում՝ գնդապետ Տեր Նիկողոսյանի 5-րդ գունդը և գնդապետ Միրմանյանի ղեկավարությամբ գործող պահեստային վաշտերը: Հայկական զորամասի կազմում էին ընդամենը 28 հետևակ վաշտեր, 26 գնդացի, 7 լեռնային թնդանոթներ, և 4 ձիավոր հարյուրյակներ¹²⁵:

Պետք է նկատել, որ Դիլիջան-Լոռի զորամասի մարտական հնարավորությունները բավականին համեստ էին: Նույն ճակատում գործող վրացական զորաբանակը մարտակազմով, զինվածությամբ և մանավանդ հանդերձանքով, ռազմամթերքի ու սնդամթերքի ապահովվածությամբ զգալիորեն գերազանցում էր կիսասովյալ և վատ հանդերձավորված հայկական զորամասերին: Վրացական զորքերի կազմում գործում էին նաև թնդանոթներով ու գնդացիներով հագեցված 3 զրահագնացքներ, որոնք պատերազմի տվյալ ժամանակաշրջանում ռազմական հզոր ուժ էին հանդիսանում:

Հայկական զորաբանակի զինվորական կազմը առանց բացառության ուներ ոչ միայն կռիվների հարուստ փորձ, այլև մարտական ոգի և հրաշալի ֆիզիկական կոփվածք: Իսկ Վահան Փափազյանի (Կոմս) բնորոշմամբ. «Դրոյի զորագունդը պատերազմներու մէջ թրծուած ուժ մըն էր, իսկ հրամանատարը՝ կորովի, վճռական և յանդուզնի մէկը»¹²⁶:

Դեկտեմբերի 13-ին Դրոն իր զորաբանակին տալիս է հարձակումն սկսելու առաջին հրամանը:

Կռիվների առաջին օրվա արդյունքները հրաշալի էին: Փոխգնդապետ Նեստերովսկու հրամանատարությամբ գործող զորագունդը հաջողությամբ գրավում է Սանահին, իսկ գնդապետ Տեր-Նիկողոսյանը Վորոնցովկա և Պրիվոլնե բնակավայրերը: Հայկական զորագնդերը միայն առաջին օրվա մարտերում գերելարում են տասնյակ զինվորների և զգալի քանակության զենք ու զինամթերք:

Այրումի ուղղությամբ, ուր մարտնչում էր գնդապետ Կորովկովի զորամասը, հայ զինվորները հաղթահարելով 3

¹²⁵ «Հայրենիք» ամս., 1957 թ., թիւ 2, փետրվար, էջ 10:

¹²⁶ Վ. Փափազեան, «Եմ յուշերը», հ. 2, Պէրոս, 1952 թ., էջ 496:

զրահագնացքների ու վրացական զինավաշտերի համառ դիմադրությունը՝ գիշերային գրոհով գրավում են Լավվարը և հասնում մինչև Ախտովկա և Հաղպատ: Զարգացնելով հարձակումը՝ Կորովկովի զորամասը հայ կամավորների համագործակցությամբ պայթեցնում են զրահագնացքներից մեկը և հաջորդ օրը գրավում Այրում կայարանը: Ռազմաճակատի մյուս հատվածներում նույնպիսի հաջողությամբ էին ընթացում նաև հայկական մյուս զորագնդերի հարձակումները:

Դեկտեմբերի 15-ին հայկական զորամասերին հաջողվում է գրավել Ալլահվերդին և դուրս գալ Բուլնիս-Խաչեն: Վրացական զորքերի հրամանատար գեներալ Մուլուկիձեն Դրոյի զորաբանակի սրբնթաց հաղթարշավը կանգնեցնելու նպատակով մարտադաշտ է նետում Թիֆլիսից ժամանած նոր մարտական ուժեր:

Սակայն, դեկտեմբերի 17-ին հայկական զորագնդերը լռուցի կամավորների ակտիվ աջակցությամբ անկասելի հարվածով խորտակում են վրացական զորքերի կատաղի դիմադրությունը և Ախլաթի կայարանում բռնագրավում հակառակորդի մնացած 2 զրահագնացքներն ու մեծ քանակությամբ ռազմամթերք:

«Մերոնց» խիզախ գրոհով շարդուփշուր եղան 5-րդ և 6-րդ վրացական գնդերը և վարդիայի սահմանապահ գումարտակները»¹²⁷:

Վրացական ճակատի հրամանատար գեներալ Մուլուկիձեն հետևելով իր ջախջախված զորքերին՝ փախչում է Սաղախլու և Դրոյին որպես ռազմավար թողնում իր սալոն-վագոնը: Վրացական զորքերը պարտություն կրելով ռազմաճակատի բոլոր 3 ուղղություններում՝ նահանջում և կենտրոնանում են Սաղախլու կայարանի շրջանում: Դրոն փայլուն կերպով է իրագործում Լոռի-Փամբակը վրացական զորքերից մաքրելու հանրապետության կառավարության առաջադրանքը: Նյութահանրագնդերը նրա հրամանատարությամբ հաղթահարելով ձմռան գնդերը նրա հրամանատարությամբ հաղթահարելով ձմռան բուքն ու ձյունը և հակառակորդի համառ դիմադրությունը մաքրում են Լոռի-Փամբակի ողջ տարածքը վրացական զոր-

¹²⁷ Նույն տեղում, էջ 9:

քերից և հասնում մինչև Սաղախլու կայարանը: Իսկ հայկական զորագնդերից մեկին ղեկտեմբերի 17-ին հաջողվում է գրավել նաև Բուլնիս-Խաչենը:

Հայկական զորաբանակի սրբնթաց առաջխաղացումը տազնապալի իրավիճակ է ստեղծում ողջ Վրաստանում և նրա մայրաքաղաք Թիֆլիսում: Վրաց կառավարությունը տենդագին միջոցներ է ձեռնարկում կայունացնելու Դրոյի հարվածներից խարխլված ռազմաճակատն ու կասեցնելու հայկական զորաբանակի առաջխաղացումը: Վրաստանի զինվորական նախարարությունը ռազմաճակատը ուժեղացնելու նպատակով զորահավաքի է կոչում վրաց ողջ մարտական ուժերը:

Դեկտեմբերի 18-ին հրանոթային մարտկոցներով և 1000 զինվորների զուխն անցած վերջին՝ 4-րդ զրահագնացքի ուղեկցությամբ Սաղախլու է ժամանում Վրաստանի զինվորական նախարարը: Վրացական ճակատի հրամանատար գեներալ Մուլուկիձեն կենտրոնացնելով ողջ ուժերը՝ պատրաստվում է վճռական ճակատամարտի:

Հարկ է նշել, որ նախորդ մարտերում հայկական զորագնդերը նույնպես զգալի կորուստներ էին կրել: Ի տարբերություն վրաց զորաբանակի, որոնք անընդհատ համարվում էին ի հաշիվ թիկունքային զորամասերի, հայկական զորագնդերն այդ օրերին չէին ստանում և ոչ մի համալրում:

Չյան պատճառով ճանապարհների փակվածությունը շափազանց դժվարացնում էր զորքին պարեն և ռազմամթերք մատակարարելու գործը: Չմուսն խստաշունչ պայմաններում կոիվների հնոցում անընդհատ մարտնչող թերանված հայ զինվորների մոտ արդեն նկատելի էր հոգնածությունն ու գերլարվածությունը: Չնայած անասելի դժվարություններին, այնուհանդերձ, հայ զինվորների մարտական կորովն ու հաղթելու ձգտումը դեռևս բավականին բարձր էր: Դրոն լի էր պատերազմը հաղթական վախճանի հասցնելու վճռական նույնամբ: Նրա կամքին ու վճռականությանը անգամ չէր կարող խոչընդոտել նաև այն իրողությունը, որ վրաց հրամանատարությունը կարողացել էր ռազմական խոշոր միավորումներ կենտրոնացնել Սաղախլուի շրջանը և ի տգուտ իրենց փոխել ուժերի հարաբերակցությունը: Չերկնչելով վրացական ռազմական ուժերի բացահայտ գերակշռություն:

նեց՝ Դրոն, այնուամենայնիվ, վճռում է իր հրամանատարության ներքո գտնվող զինագնդերով հարձակվել ու ջախջախել գեներալ Մուլուկիձեյի զորքը:

«Գնդ. Տէր-Նիկողոսեանին նա հրամայեց Բուլնիս-Խաչենից մի գումարտակ առաջ քաշել դէպի արեւելք՝ երկաթուղու կողմը և ցուցական շարժումներով օժանդակել Կորուկովի զորասխնին, իսկ Կորուկովին հրամայեց երկու թնդանօթ և 3 վաշտ թողնել Հայրուում և մնացած ուժերով, Բարդաձորի և Գիւլբէգիի վրայով, անցնելով Դամիա գիւղը, վրացիների թիկունքը՝ ջարդել նրանց՝ լուրջ ուշադրութիւն դարձնել Շուլաւերից Օփրէթ տանող ճանապարհի վրա: Դեկտ. 19-ին փոխգնդ. Կորուկովին միացաւ և միլիցիոն գունդը 350 զինւորներով ու 2 գնդացիներով, որին հրամայեց գրաւել Շուլաւերը»¹²⁸:

Եվ մինչ հայկական զորաբանակի հիմնական խմբավորումները՝ համաձայն Դրոյի հրահանգի ձեռնարկում էին հակառակորդին շրջապատելու ռազմական գործողությունները, 4-րդ գնդի մի քանի հարյուրյակներ փոխառեղակալ Ֆեյերկովսկու և տեղակալ Տեր-Մարտիրոսյանի ղեկավարությամբ առանց հրամանատարության գիտության գրոհում և գրավում են Սաղախլու կայարանը: Սակայն հետագա դեպքերն ընթանում են վատթարագույն ուղղվածությամբ: Սաղախլու կայարան է հասնում զրահագնացքը և թնդանոթներից ու գնդացիներից կրակ տեղալով, վրացական զինավաշտերի համագործակցությամբ ջախջախում է Ֆեյերկովսկու և Տեր-Մարտիրոսյանի ջոկատը և գերի վերցնում հրամանատարներին: Հայկական զինաշոկատի հրամանատարների ինքնագործունեությունը կարող էր բացասաբար անդրադառնալ ռազմական կառավարության հետագա ընթացքի վրա: Վրաց հրամանատարությունը ոչ մեծ ջանքերի գնով Սաղախլուում կենտրոնացնելով մեծ քանակությամբ մարտական ուժեր՝ զրահագնացքի աջակցությամբ կարող էր արմատական բեկում մասնատել Սաղախլուում կենտրոնացած վրացական զորքի-

¹²⁸ Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», 1982 թ., էջ 222:

րի խմբավորումը և զրկել նրան կենտրոնաձիգ հարված հասցնելու հնարավորությունից:

Չնայած Սադախլուում հայ զինազոկատների կրած անհաջողությունն՝ այնուհանդերձ, անհրաժեշտ էր ձեռքից բաց չթողնել վրացական զորքերին շրջապատելու և ջախջախելու հնարավորությունը, մանավանդ, որ նույն օրը, քաջարի Կուռո թարխանյանը արդեն հասցրել էր հանդուգն գրոհով գրավել Շուլավերը: Տվյալ պահին հարկավոր էր գործել արագ, անհրկյուղ ու մտածված:

«Շուլաւեր-Սադախլու շրջանում գործող վրաց ուժերի մի մասը մի կողմ քաշելու նպատակով՝ Դրոն հրամայեց գնդ. Տէր-Նիկողոսեանին, դեկտ. 21-ին 1 գումարտակ ու 2 թնդանօթ թողնել Մեծ-Դումանիսում, իսկ մնացած ուժերով շարժել Արախլուի վրա: Սկսեց տաք կռիւ: Մերոնք յարձակուամ էին անվերջ, վրացիները յուսահատական դիմադրութիւն էին ցոյց տալիս: Գլխ. Մնացականեանի Շուլաւերի զօրամասը կռիւ բռնեց թիֆլիսից նոր հասած վրացական թարմ ուժերի հետ: Մերոնք քանդեցին Սադախլու-Մամայ երկաթուղագիծը՝ կտրելով վրաց զրահապատի նահանջի ճանապարհը: Կուռո թարխանեանը յանդուգն յարձակումներ գործելով Աշաղա-Սարայի ուղղութեամբ՝ գրաւեց մի թնդանօթ եւ մի գնդացիր»¹²⁹:

Դեկտեմբերի 22-ին Դրոն գրոհի է նետում Ճոճկանի գորախումբը, որը փոխտեղակալ Պետրոսյանի գլխավորությամբ ձեղքում է վրաց զինվորների մարտաշարքերը և ներխուժում Սադախլու: Փոխտեղակալ Պետրոսյանի զորախմբի հաջողությունը շահագանց կարևոր էր: Փաստորեն Սադախլուում դիրքավորված վրացական ուժերը մասնատվելով՝ կորցնում են նախկին ուժն ու հզոր հարված հասցնելու հնարավորությունը: Ճակատամարտը գնալով ավելի է շիկանում: Գնդապետ Կորոկոտվի զինավաշտերը քանդում են երկաթգիծը և զրահազնացքին զրկելով տեղաշարժելու հնարավորությունից՝ հարձակվում են Սադախլուի մոտակայքում կենտրոնացած վրաց զորախմբի վրա: Վրաց հրամանատարությունը ստիպված նոր ուժեր կենտրոնացնելով Բոլնիս-Խաչենի մոտակայքում՝ սկսում է անընդմեջ գրոհներ ձեռնարկել Սա-

¹²⁹ Նույն տեղում, էջ 228:

բախլուի շրջանում իրենց զորախմբին շրջափակած հայկական զինավաշտերի վրա:

Դեկտեմբերի 23-ին վերախմբավորելով ուժերը՝ Դրոն մճուռական գրոհ է ձեռնարկում վրացական զորամասերի վրա:

Չորս օր տևողությամբ ընթացող կատաղի ճակատամարտն ավարտվում է վրացական զորքերի պարտությունով:

Դեկտեմբերի 24-ին Վրաստանի զինվորական նախարարությունը շրջափակեց Բուրջի զինվորական զորամասը: Իսկ ռազմաճակատի է ազատվել անխուսափելի կործանումից: Իսկ ռազմաճակատի մյուս հատվածներում կռիվները դեռևս շարունակվում էին: Դեկտեմբերի 24-ին Վրաստանի զինվորական նախարարության հրամանով 1500 զինվորներից կազմված զորագնդի գլուխն անցած ճակատամարտի դաշտն է հասնում ռազմաճակատի նոր հրամանատար, Մուլուկիձեին փոխարինած գեներալ Մազնիկը:

Չնայած կռիվներում ձեռք բերած անժխտելի հաղթանակներին, դեռևս ոչ մի օգնական ուժեր համալրում չտացած հայկական զորաբանակի դրությունը գնալով ավելի ու ավելի էր ծանրանում: Շրջակայքի թուրք զինյալ խմբերը ակտիվորեն օժանդակելով վրաց զորքերին՝ շարունակաբար հարձակումներ էին գործում հայկական զինազոկատների վրա: Թիֆլիսը ռազմաճակատից բաժանող տարածքի փոքրացումը ավելի մեծ հնարավորություն է ընձեռում վրաց հրամանատարությունը՝ ժամանակին և պարբերաբար համարելու իր բանակի մարտաշարքերը:

Ջարմանքի ու հիացմունքի էին արժանի հայ զինագնդերն ու նրանց հրամանատարը: Դեռևս ոչ մի համալրում չտացած ընդամենը 5000 կիսասովյալ զորաբանակը փաստորեն միայնակ մարտնչում էր Վրաստանի հանրապետության ողջ ռազմական ուժերի դեմ և որպես օրենք համարյա բոլոր մարտերն ավարտվում էին հաղթանակով:

Դեկտեմբերի վերջերին վրացական զորքերի նոր հրամանատար գեներալ Մազնիկը համալրելով ու կարգի բերելով նախորդ մարտերում ջախջախված զորագնդերը՝ դիմում է ակտիվ մարտական գործողությունների:

«Չոր. Մազնիկը յետագա յայտարարությունների համա-

ձայն, վրացիները ամբողջ հայկական ճակատի վրա ունեին 8000 կոտորներ»¹³⁰,

Ռազմաճակատի բոլոր հատվածներում հայ զինվորները մարտնչում էին անպատմելի համառությամբ ու խիզախու- մով: Գեներալ Սանիկը օգտվելով իր զորքերի քանակական գերակշռությունից փորձում է շղաղարող գրոհներով գերա- կշռություն ձեռք բերել ռազմաճակատի մերթ այս, մերթ այն հատվածներում, սակայն ամենուրեք հայ զինվորների խիզախ հակահարվածները ձախողում են վրաց զորահրամանատարի ձեռնարկումները:

Դրոն իր մարտական հարուստ կենսագրությունում ար- դեն բազմիցս ապացուցել էր, որ ճակատամարտերում հաղ- թելու միակ անհրաժեշտ պայմանը բոլորովին էլ զորքի թվա- կան գերակշռությունը չէ, իսկ մարտերի ընթացքում սոսկ պաշտպանվելը, թեկուզև հաջողությամբ, երբեք նրա դավա- նանքը չի եղել: Պատերազմելու նրա տարերքը սրենթաց հարձակումն էր և անսպասելի հարվածելը:

Դեկտեմբերի վերջերին ծավալված կռիվներում հաջողու- թյամբ հետ մղելով վրաց զորքերի հարձակումները՝ նա դարձյալ մտածում էր նոր հարձակում ձեռնարկելու մասին: Դեկտեմբերի 30-ին նրա համառ պահանջներից հետո վեր- ջապես մարտադաշտ է հասնում երկար սպասված համա- լրումը՝ ընդամենը 600 զինվոր: Իհարկե՛, համալրումը այն- քան էլ մեծ չէր, բայց տվյալ պարագայում պատերազմելու հարուստ փորձ ունեցող, 600 մարտունակ զինվորների օգ- նությունը, անտարակույս, կարող էր իր դրական ներգործու- թյունն ունենալ մարտական հետագա իրադարձությունների հաջող զարգացման վրա: Անհրաժեշտ էր ևս մեկ խիզախ թռիչք, մեկ վճռական հաղթանակ և Վրաստանի մայրաքա- ղաք տանող մայրուղին բաց կլիներ:

Համալրելով և վերախմբավորելով իր զորագնդերի մաք- տաշարքերը՝ Դրոն ծրագրում է շրջապատել և աշնացնել գե- ներալ Մազնիևի բանակը: Մեր զորագնդերի բարոյական ոգին, մարտական կորովն ու հաղթելու ձգտումը դեռևս բա- վականին բարձր էին: Հայկական զորքերին իրենց հրանոթների

ու գնդացիների հզոր կրակով գրավեցին նաև վրացիներից բռնագրաված գրահագնացքը: Դեկտեմբերի 30-ին հայ-վրա- ցական զորքերի միջև սկսվում է վերջին ճակատամարտը:

Դրոյի մտահոգացման համաձայն, կենտրոնի հանդիպակաց և թևերից տեղացող շրջանցիկ հարվածներով հայկական զո- րագնդերը պետք է արագ տեղաշարժերով օղակեն ու շախ- ջախեն Սադախլուի վրաց զորախմբավորումը, որից հետո արգեն բացվելու էին Թիֆլիս տանող ուղիները:

Սակայն, ինչպես հայտնի է, Սադախլուի մոտակայքում մղվող այդ ճակատամարտը մնում է անավարտ: Անգլիայի և Ֆրանսիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչների միջ- նորդությամբ Հայաստանի և Վրաստանի կառավարություն- ները համաձայնվում են դադարեցնել պատերազմը և պար- տավորվում սահմանային հարցերը լուծել դիվանագիտական ճանապարհով:

Նկատի ունենալով Դրոյի երկաթյա կամքը, ռազմագետի անբասիր կարողություններն ու նպատակասլացությունը, ինչպես նաև նրա զորաբանակի մարտական փայլուն պատ- րաստվածությունը, կարգապահությունն ու պատերազմը մինչև հաղթանակը շարունակելու ձգտումները՝ կարելի է ան- վարան պնդել, որ նա անպայմանորեն կջախջախեր գեներալ Մազնիևի բանակն ու կգրավեր Վրաստանի մայրաքաղաքը, եթե չլինեին անգլիացիների ու ֆրանսիացիների միջնորդու- թյունները: Հարց է ծագում, ինչպիսի՞ ճակատագրի կարժա- նանար կոռին, եթե Դրոյի զորաբանակին չհաջողվեր գավառը մաքրել վրացական զորքերից: Մեր պատմությունը արգեն տվել է և տալիս է այդ հարցի միանշանակ պատասխանը: Եթե հայկական զորաբանակին չհաջողվեր կոռին մաքրել վրաց զորքերից, ապա այն անխուսափելիորեն կարժանա- նար Արցախի ճակատագրին և նրա նմանողությամբ մինչև օրս կովածաղիկ կդառնար Հայաստանի և Վրաստանի միջև:

Անտարակուսելիորեն կարելի է պնդել, որ եթե հայկա- կան կոռին այսօր գտնվում է Հայաստանի կազմում, ապա այդ գործում շահագանցն մեծ է Դրոյի և նրա զխավորած հայ զինվորների, հիրավի, անգնահատելի ծառայությունները:

Ավարտվում է հայ-վրացական պատերազմը: Բացվում է Թաթում-Օրեան երկաթուղու շրջափակումը, իսկ կոռվա գա-

¹³⁰ Նույն տեղում, էջ 228:

վառը հայտարարվում է շեզոք գոտի: Այս ճանապարհով լուծվում է քրիստոնյա հարեանի հետ ունեցած վիճելի հարցերը:

Վրացական դեպքերից մի փոքր անց Հայաստանի իշխանությունները ձեռնամուխ են լինում լուծելու հանրապետության համար նոր, կենսական նշանակություն ունեցող խընդիրներ, որոնց կենսագործմանը դարձյալ իր գործուն մասնակցությունն է բերում ռազմադաշտից նոր-նոր դուրս եկած և դեռևս կոիվների ծանրությունը շթոթափած Դրոն:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտական փուլում հոկտեմբերի 30-ին կնքված Մուուզրուսի զինադադարի համաձայն, պարտված Թուրքիան պարտավոր էր իր զորքերը դուրս բերել նաև Կարսի, Սարիղամիշի, Օլթի, Կաղզվանի և այլ շրջաններից:

Հայաստանի Հանրապետության առաջնահերթ և կարևորագույն խնդիրն իր սահմանների ընդարձակման հարցն էր, առանց որի իրագործման անհնարին էր փոքրիկ լեռնաշխարհում ապահովել, առավել ևս զարգացնել, տեղի բնակչության և հարյուր հազարավոր գաղթականության ֆիզիկական գոյությունն ու կենսամակարդակը: Հայաստանի կառավարության բազմաթիվ և համառ պահանջներից հետո Անդրկովկասի անգլիական գլխավոր հրամանատարությունը 1919 թ. ապրիլին վերջապես համաձայնվում է թուրքական զորքերի կողմից պարպած հայկական տարածքները հանձնել հանրապետության տնօրինությանը: Նույն ամսին հայկական զորքերը անգլիացիների համագործակցությամբ գրավում են Կարսը, Արզահանը, Մերդենեկը, Սարիղամիշը, Օլթին ու Կաղզվանը: Սակայն դրանով դեռևս չի սահմանափակվում հանրապետության տարածքների ընդարձակման գործընթացը: Տվյալ ժամանակահատվածում առավել դժվարին խնդիրը թերևս Շարուր-Նախիջևանի հնազանդեցման ու վերամիավորման հարցն էր: Հիշյալ շրջանների թուրք բնակչությունը հրաժարվում է ենթարկվել հանրապետության իշխանությանը և բազմիցս իր անհնազանդությունն արտահայտել էր զինված ելույթներով:

Ճիշտ գնահատելով Շարուր-Նախիջևանը Հայաստանին վերամիավորելու անհրաժեշտությունն և տեղի շատ լավ զին-

ված թուրք բնակչության թշնամական տրամադրությունները՝ հանրապետության կառավարությունը այդ շրջաններն «խաղաղացնելու» մարտական գործողությունների ղեկավարումը վստահում է Դրոյին: Նրան մինչ այդ «բախտ վիճակվել էր» 1905—06 թթ. և 1918 թ. հայ-թուրքական ընդհարումներում սուր խաշաձեկելու այդ շրջանների թուրք առաջնորդների և նրանց գլխավորած հրոսակախմբերի հետ:

Մայիսի սկզբներին Շարուր-Նախիջևանի զորախմբի հրամանատար Դրոն մեծ եռանդով անցնում է գործի և արդեն նույն ամսի 12-ին այդ զավառների թուրք բնակչությանը հնազանդության երզում է տալիս Հայաստանի կառավարությանը:

Ապրիլ-մայիս ամիսներին մեր զորքերին հաջողվում է հանրապետությանը վերամիավորել թուրքական զորքերի կողմից պարպած գրեթե ողջ հայկական տարածքները, ուր կառավարության որոշումով բնակություն են հաստատում տասնյակ հազարավոր արևմտահայ գաղթականներ:

Դրոն Հայաստանի կառավարության որոշումով նշանակվում է ռազմական նախարար գեներալ Արարատյանի օգնականը և միաժամանակ ստանձնում Երևանի զորախմբերի զորահրամանատարի պաշտոնը: Այս նշանակումները պատահական չէին: Նախ, բացառված չէր, որ Երևանի սահմանամերձ կան շէին: Նախ, բացառված չէր, որ Երևանի սահմանամերձ Զանգիբասարի (Մասիսի շրջ.), Ղամարլու (Արտաշատ), Դավալուի (Արարատ), Շարուր-Նախիջևանի շրջանների թուրք բնակչությունը կարող էր որևէ հարմար պահի դարձյալ դիմել զինված ելույթների:

Երկրորդ, երկրի ծայրահեղորեն քայքայված, անկայուն կացությունը պարարտ հող էր նախապատրաստել զանազան մարդկանց ու խմբերի ի հայտ գալուն, որոնք իրենց հակապետական ու քայքայիչ գործողություններով ապակայունացնում էին հանրապետության առանց այն էլ անմխիթար քաղաքական ու տնտեսական իրավիճակը: Անհրաժեշտ էր ուժեղ ձեռք, որպեսզի սանձեր թուրք բնակչության հնարավոր ելույթները և կարողանար կայուն քաղաքական իրավիճակ հաստատել մայրաքաղաքում ու նրա մերձակա շրջաններում:

Դրոն իր ճողովորդականությամբ, կազմակերպչական տաղանդով և նվիրվածությամբ տվյալ ժամանակահատվածի

հայ նշանավոր այն եզակի գործիչներից էր, որոնք կարող էին մեծագույն պատասխանատվությամբ կենսագործել այդ դժվարին գործը:

Արամ Մանուկյանի կառավարման ապա նաև հանրապետության ստեղծման առաջին տարիներին, Հայաստանի տարածքում հայտնվել էին ինքնակոչ «խմբապետ-մաուզերիստներ», որոնք խմբերի գլուխն անցած, գենքի սպառնալիքով թալանում ու կեղեքում էին հայ գյուղացիներին և քաղաքի ունևորներին:

Խորհրդահայ պատմագիտությունը շխորչելով մեր ժողովրդի անցյալի հերոսական էջերը կեղծելու բարոյազուրկ ու շարամիտ սկզբունքներից՝ հայության ազգային-ազատագրական պայքարի, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության կյանքում տեղ գտած բոլոր բացասական երևույթները անպայմանորեն վերագրում էր Հ. Հ. Դաշնակցությանը և այդ հողի վրա վարկաբեկում ու խեղաթյուրում բազում հայրենանվեր գործիչների պայծառ անունները: Անդրադառնալով վերոհիշյալ «խմբապետ-մաուզերիստներին» հիրավի անվայելուչ, ազգադավ արարքների լուսաբանմանը՝ խորհրդահայ մասնագետները հայության շրջանում տարիներ շարունակ տարածում էին այդ ամենի մեղքն ու պատասխանատվությունը դաշնակցական գործիչների և հատկապես Դրոյի վրա բարդելու մտացածին հորինվածքները: Իսկ իրականում պատմական տվյալ ժամանակաշրջանի ուսումնասիրությունը ապացուցում է ճիշտ հակառակը: Հենց Դրոյի և նրա հրամանատարությամբ գործող մարտական ջոկատների ջանքերով հնարավոր դարձավ Հայաստանի Հանրապետությունում արմատախիլ անել բոլոր տեսակի «հայրենասեր» խմբապետների և մաուզերիստների խմբերին: Գլխավորապես հենց Դրոյի հաստատակամության և անկաշառ վարվեցողության շնորհիվ է Հայաստանի կառավարությանը հաջողվում կայունացնելու հանրապետության քաղաքական իրավիճակը, որով հնարավորություն է ընձեռնվում կառավարությանը զբաղվելու տնտեսական ու սոցիալ-քաղաքական առավել կարևորագույն նշանակություն ունեցող խնդիրների լուծմամբ:

Դրոյի՝ «մաուզերիզմի» հիմնադրի մասին ուշագրավ դա-

տողություններ է ամփոփված գնդապետ Եգոր Տեր-Ավետիքյանի հուշագրությունում:

«... Դրոյին «մեղադրում» են, որ նա եղաւ «Մաուզերիզմի» հիմնադիրը...»:

«... Եւ էլ եմ Դրոյի ընկերն ու երկրպագուն, յատարարում ու հաստատում եմ, որ Դրոն էր, որ կավկասահայութեան, խոր մրափի մէջ ընկած շրջանում, «Մաուզերիզմ»-ը հիմնադրեց: Ահա թէ ինչպէս եղաւ այդ, ինչո՞ւ Դրոն «Մաուզերիստ» դարձաւ:

Ձեզ բուրդիդ էլ՝ գէնք շտիրող, գէնքի արժէքը ժխտողներդ յայտնի է, որ մեր դժբախտութիւնը, մեր կորուստները, մեր ամենաարժեքաւոր մասսայի — հայ գիւղացիութեան վախկոտութեան կամ այլ պատճառների շարտի վերագրել, այլ գերազանցօրէն ներքին այն պատճառներին, որոնք են՝ գէնք շտիրելը, գէնքի արժէքը ժխտելը...»:

«... Գոյութեան կոիւր հիմնած է միայն գէնքի վրայ, այլ ոչ թէ մորալի, շիտակութեան, մարդասիրութեան, արդարութեան սկզբունքների վրայ...»:

«... Յոյց տէք, որ Արարչի մի որևէ ստեղծագործութիւն զրկած լինի ինքնապաշտպանութեան գէնքից կամ հնարաւորութիւնից եւ այն ժամանակ միայն դատապարտեցէք մեզ, մեր արտայայտած կարծիքի համար, որ գերազանցօրէն Դրոյին է միևնոյն ժամանակ...»:

... Եւ երբ Հայաստանն ու Դրոն համաձայնեցին իրենց համար էլ մի գէնք գտնել գոյութեան կուփ համար և մաուզեր ատրճանակն ընդունեցին առաջին հերթին, անիրաւ, գէնք շտիրող, գէնքի արժէքը ժխտող հայն ուրիշ բան չգտաւ և միտքարեց իրեն մեզ համար նոր տիտղոս գտնելով «Մաուզերիստներ...»¹³¹:

Ինչպես արդեն նշվել է, Դրոյի գլխավորած զորախմբերն իրենց զինվածությամբ գրեթե միշտ լավագույնն են եղել: Իսկում նրա առավել սիրած գենքերից էր նաև մաուզերը, որով նա աշխատել է զինել և իր մարտական ընկերներին: Այս հարցում նրա գործունեությունը քաջատեղյակ Եգոր Տեր-

131 «Ալիք» քաղ. Դրոյի լիշտակին», 1956 թ., էջ 85:

Ավետիքյանի դատողությունները ճշմարիտ են ու բավականին խոստուն: Սակայն նրա զինվորների զենքերն, որոնց քվում նաև մատուցելով, գործածվել են միմիայն ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի: Իսկ «մատուցելի» սպառնալիքով ժողովրդի ունեցվածքը հափշտակողների նկատմամբ նա գործադրել է ամենախիստ պատժամիջոցները:

Գումանի երկաթյա խստապահանջության և կարգապահ հույսի դարձրած բովով անցած Դրոն հայ ռազմագետ գործիչների մեջ եղակիներից էր նաև հասարակ զինվորի նկատմամբ դրսևորած իր մարդասիրական ու հոգատար վերաբերմունքով:

Պատահական չէ, որ նրա գործունեության մասին պահպանված հիմնական տեղեկությունները առավելապես հանդիպում է իր զինակիցների ու զինվորների հուշագրություններում: Վկայակոչենք մի օրինակ:

Հայաստանի կառավարությունը հանրապետության տարբեր շրջանների միջև հաղորդակցության ուղիները ապահովելու նպատակով աշխատում էր ընդարձակել ոչ միայն երկաթուղային գծերը, ավտոմոբիլային ճանապարհներն ու խճուղիները, այլ նաև 1919 թ. կեսերին օգտագործում է Հայաստանի միակ նավարկելի՝ Սևանա լճի հնարավորությունները: Սևանա լճում առաջին անգամ շոգենավների գործարկման հանդիսավորության օրը մի քանի պաշտոնատար անձանց ուղեկցությամբ ներկա է լինում հանրապետության վարչապետ Ալ. Խատիսյանը: Նույն օրը մի խումբ զինվորականների հետ արարողություններին ներկա է լինում նաև Դրոն:

Պատմում է այդ հանդիսություններին Նոր-Բայազետի ներկայացուցիչ Վահան Աֆրիկյանը.

«... կառավարութեան կողմից ներկայ եղողները հիւրասիրուեցին ճաշկերույթով, որ ղեկավարում էր Խատիսյանը: Երբ ջերմ խօսքերով առաջարկեց խմել Դրոյի կենացը, նկատեց, որ Դրոն ներկայ չէր, «Ո՛ւր է Դրոն» կանչերի մէջ, տեսանք, որ լճի ափին, մի խումբ զինուորների մէջ կանգնած Դրոն, խմեցնում է զինուորներին եւ կանչել տալիս՝ «Կեցցէ՛ Դրոն, խմեցնում է զինուորներին եւ կանչել տալիս՝ «Կեցցէ՛ մեր հանրապետութիւնը, մեր կառավարութիւնը»: Այդ ժա-

մանակ, զօրավար Սիլիկեանը ոտքի կանգնեց ասելով, «Կեցցէ՛ Դրոն, ահա՛ նրա մեծութիւնը»¹³²:

Երիտասարդ հանրապետությունը գերմարդկային ջանքեր էր գործադրում երկրի պաշտպանության ամրապնդման ու զարգացման ուղղությամբ: Արդեն նկատվել էին լուրջ նվաճումներ հանրապետության կյանքի բոլոր բնագավառներում: Սակայն հարևան տերությունների և հատկապես Ադրբեջանի հետ ջարդանակվող մշտական բախումներն ու հանրապետության տարածքում բնակվող թուրք բնակչության պարբերաբար կրկնվող ելույթները դժվարին խոչընդոտների առաջ էին կանգնեցնում հանրապետության կառավարությանը: Դրժվարագույնն ու անլուծելին Ղարաբաղն ու Զանգեզուրն էին, որոնց նկատմամբ Ադրբեջանի իշխանություններն ավելի ուժգնությամբ էին շարունակում դրսևորել իրենց զավթողական ձագումները: Այդ հողի վրա Հայաստանի և Ադրբեջանի հակամարտությունը գնալով ավելի էր խորանում ու շրկանում:

Զանգեզուրի լեռնականները կովկասյան թուրքերի և նրանց սատարող արյունակիցների դեմ պայքարելու հրաշալի մարտական դպրոց էին անցել: 1905—06 թթ. մեր փառապանծ Ֆիդայիների գլխավորությամբ, որոնց շարքերում էր նաև Դրոն, զանգեզուրցիները անմոռանալի շարժումներ էին թուրքական հրոսակախմբերին: 1918—19 թթ. Անդրանիկի, ապա գնդապետ Արսեն Շահամալյանի գլխավորությամբ զանգեզուրցիները դարձյալ հերոսական ինքնապաշտպանությամբ ապահովեցին իրենց ազատությունը:

Նույնների վերջերին Հայաստանի կառավարության հրահանգով Զանգեզուրում ստեղծվում է «Վարիչների խորհուրդ» մարմինը, որի ձեռքում է կենտրոնանում գավառի ողջ իշխանությունը: Զանգեզուրի զինվորական ուժերի հրամանատարներ են նշանակվում՝ կապազողթիներ՝ Գ. Նժդեհը, իսկ Սիսիանին՝ Պողոս Տեր-Դավթյանը:

Նույն տարվա դեկտեմբերի վերջերին 600 զինվորներով

¹³² «Հայրենիք» օր., ապրիլի 24:

Գորիս է հասնում Զանգեզուր-Ղարաբաղի մարտական ուժերի ընդհանուր հրամանատար Դրոն:

Հայաստանի տարածքում թուրքական զորքերի առկայությունն, ապա հարևան Վրաստանի հետ զինված բախումները, մի փոքր անց հանրապետության սահմանների ընդարձակման խնդիրները և երկրի ծայր աստիճան քայքայված տրնտեսության վերականգնման դժվարությունները խոչընդոտում էին հանրապետության կառավարությանը առավելագույնս զբաղվելու Ղարաբաղի և Զանգեզուրի հարցերով: 1919 թ. վերջերին Հայաստանի կառավարությունը փոքր-ինչ հնարավորություն է ստանում ուշադրությունը կենտրոնացնելու նաև Ղարաբաղի և Զանգեզուրի վրա: Ղարաբաղի և Զանգեզուրի խնդիրը վերջնականապես լուծելու նպատակով հանրապետության կառավարությունը Զանգեզուր է ուղարկում Դրոյին, որի հրամանատարության տակ պիտի գործեին այդ շրջանների ողջ զինված ուժերը:

«Դեկտեմբերի 20-ին 1919 թ. Դրոն Երեւանից ժամանում է Գորիս էկսպեդիցիոն զորամասով, որի համաձայն Դրոյի յայտարարութեան գլխավոր նպատակն էր զենքի ուժով վճռելու վերջնականապէս Ղարաբաղի հարցը»¹³³:

Դժվար չէր հասկանալ, որ եթե հանրապետության զորքերը մուտք գործեին Ղարաբաղ, ապա բացառված չէր պատերազմական գործողությունների բռնկում, այս անգամ արդեն մյուս հարևան Ադրբեջանի հետ, որի զավթողական մտադրությունները Ղարաբաղի նկատմամբ հայտնի էր: Իսկ Հայաստանի իրական կացությունը դեռևս հանրապետության կառավարությանը չէր թելադրում այդօրինակ քաղաքականություն կենսագործելու:

Որպեսզի զենքի ուժով հնարավոր լիներ վերջնականապես լուծելու Ղարաբաղի հարցը, նախ պետք էր ինչպես հարկն է կազմակերպել Զանգեզուրի մարտական ուժերը: Երկրորդ. մեկընդմիջտ լուծել Զանգեզուրի թուրք բնակչության հարցը: Արդեն բազմիցս ապացուցվել էր Զանգեզուրի հայությանը ոչնչացնելու գործում, որ տեղի թրջությունը

Թուրքիայի, իսկ այժմ արդեն Ադրբեջանի հուսալի պատվարն է ու դաշնակիցը:

Երրորդ. հարկավոր էր Զանգեզուրում կենտրոնացնել զենքի ու զինամթերքի, հանդերձանքի ու պարենի բավարար պաշարներ, չորրորդ. հաստատել հուսալի կապ, հաղորդակցության միջոցներ Զանգեզուրի և Ղարաբաղի միջև, որպեսզի Ադրբեջանի հետ ընդհարումներ սկսվելու դեպքում հնարավոր լիներ այդ ամենը անխափան տեղափոխել Ղարաբաղ: Մինչ այդ ամենի իրագործումը անհրաժեշտ էր որոշակի քայլեր ձեռնարկել նաև Ղարաբաղի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար:

«Դրոն ուղարկում է Ղարաբաղ՝ Կ. Աթայանին, Սասունցի Մուշեղին և բոտմիստը Տեր-Մարտիրոսյանին, կազմակերպելու ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան գործը տեղական ընկերների հետ միասին, մինչև որ կստեղծվեն քաղաքական նպաստավոր պայմաններ, որից յետոյ վերջնականապէս զենքի ուժով Ղարաբաղը կմիացվի Հայաստանին»¹³⁴:

Մանոթանալով Զանգեզուրում տիրող իրավիճակին և խորհրդակցելով «Վարիչների խորհուրդ» մարմնի անդամների ու տեղի ռազմական ուժերի հրամանատարների հետ՝ Դրոն վճռում է առաջին հերթին մաքրել էյզվար, Շուռնուխ, Մազբա շրջանները թուրք զինված խմբերից, որոնք մշտապես կապի մեջ գտնվելով Ադրբեջանի իշխանությունների հետ՝ պատրաստ էին նրանց առաջին իսկ հրահանգի դեպքում հարձակվել հայկական գյուղերի վրա:

— Ղարաբաղում ռազմական գործողություններ ծավալելուց առաջ անհրաժեշտ էր վաղօրոք ապահովել թիկունքի անվտանգությունը:

Վերոհիշյալ շրջանները սեպաձև խրվելով Ղափանի և Գորիսի շրջանների արանքում՝ Զանգեզուրի տարածքը բաժանել էին երկու մասերի: Հարկավոր էր վերացնել Զանգեզուրի հյուսիսային և հարավային շրջանների կապն ու հազորակցության ուղիները արգելակող պատնեղը:

Մինչ հիմնական գործողություններ սկսելը՝ Դրոն անցնում է Ղափան, ճշտում Գ. Նժդեհի հրամանատարությամբ

գործող զորախմբերի մարտական առաջադրանքը և ապա վերադառնում Գորիս:

«Գորիսում, — գրում է Յապոնը, — որոշուեց ռազմական գործողութիւն սկսել յունուարի 6-ին՝ նախապէս թուրք գյուղերին հպատակութեան եւ զինաթափութեան հրաւեր ուղարկելով:

Թուրք գյուղերին ուղղուած հրաւերը ուղարկուեց էյվազլարի գիւղի կոմիսարի միջոցով, որին Յ օրից յետոյ պատասխանեցին մերժումով:

— Ոչ միայն շենք ընդունում Գորիսի իշխանութիւնը, — ասել էին նրանք, — այլ եւ պատրաստում ենք գրաւելու Ադրբեջանին պատկանող ամբողջ հայկական Ձանգեզուրը...»¹³⁵:

Այսպիսի պատասխան ստանալուց հետո մնում էր ապավինել միայն զենքի ուժին:

Դրոն հրամայում է սկսել ռազմական գործողութիւնները: Համաձայն վաղօրոք մշակված ծրագրի, Շուռնուխը, էյվազլարը ու Մազրան իրենց շրջակա գյուղերով հանդերձ թուրք բնակչութիւնից պիտի մաքրվեին մինչև հունվարի 6-ը:

Դրոն իր զորամասով անցնում է Բարդուղարի ձորերով և շարժվում դեպի էյվազլար: Որպեսզի թուրքերին զրկի լեռների ամրութիւններում պաշտպանվելու հնարավորութիւնից, հրամայում է թնդանոթներից կրակ տեղալ թուրքաբնակ գյուղերի վրա:

«Տեղատարափ կրակոցներէն, — պատմում է այդ կռիվների մասնակից Արտեմ Խանզատյանը (զանգեզուրցի), — թուրք ժողովուրդը անակնկալի է գալիս: Այնքան անակնկալ է լինում յարձակումը, որ թուրքերը ժամանակ չունենալով որեւէ ապրանք վերցնելու, թողնում են տուն եւ տեղը եւ փախչում պատասպարուելու, գիւղերի շրջաններումը ընկած Ուզուն Մեշու (երկար Անտառ) անտառները»¹³⁶:

Զարգացնելով հարձակումը Դրոյի զինվորները մեկը մյուսի հետևից մաքրում են թուրքական գյուղերը:

¹³⁵ «Հայրենիք» ամս, 1941 թ., հունիս, էջ 97:

¹³⁶ Աւօ, «Նժդեհ», Պէյրուս, 1968 թ., էջ 482:

Նույն հաջողությամբ էին ընթանում նաև մյուս ուղղութիւններում հարձակվող հայկական մարտախմբերի գործողութիւնները:

Յապոնի և Տաթևացի վարդանի գլխավորած ջոկատները Տանձավեր գյուղը քարուքանդ անելուց հետո հարձակվում են Շուռնուխի վրա և համառ կռիվներից հետո գրավելով այն՝ շարժվում են Նավլու և միանում նույն ոգևորությամբ մարտընչող Յապոնացու և Արտեմ Խանզատյանի գլխավորած մարտախմբերին:

Միաժամանակ Ղափանի շրջանից թուրքական հրոսակախմբերին ջարդ ու փշուր անելով դեպի Գորիս է շարժվում Գ. Նժդեհը և Վիժանիս գյուղում հանդիպում Դրոյին: Հանդիպելով Նժդեհին՝ Դրոն ընդունում է նրա զինվորական զեկույցը և ի նշան շնորհավորանքի համբուրում և տալիս իր հրաման-պատգամը:

«Այսուհետեւ վառիր, աւերիր, քանդիր, դու ամէն տեսակի իրաւունք ունիս»¹³⁷:

Դրոն Ձանգեզուրում Գ. Նժդեհի, Յապոնի և մյուս հրամանատարների և քաջակորով զանգեզուրցիների համագործակցությամբ ընդամենը երկու օրվա ընթացքում հրաշալիորեն է լուծում Ձանգեզուրը թուրքերից մաքրելու անգնահատելի գործը: Ձանգեզուրում ծավալված վերջին դեպքերը մեծ իրարանցում են առաջ բերում հարևան հանրապետութիւնում:

Ադրբեջանական իշխանութիւնների համար մեծ հարված էր այն հազարավոր թուրքերի կորուստը, որոնց զինական աջակցությամբ հույս ունեւ լուծելու Ձանգեզուրը Ադրբեջանին բռնակցելու խնդիրը: Ադրբեջանի կառավարութիւնը տենդագին պատրաստութիւն է տեսնում Ձանգեզուրում կորցրած արյունակից դաշնակիցների փոխվրեժը լուծելու դաբաբաղցիներից:

Ղարաբաղում Հայաստանի հանրապետութիւնի ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը Դրոյին հետևյալն է գրում.

«Ձանգեզուրի ռազմական գործողութիւնները սոսկալի յուզմունք են առաջ բերում Ադրբեջանի թրքութեան մէջ: Ան-

¹³⁷ Նույն տեղում, էջ 484:

միջապէս զօրքեր են տեղափոխում: Քրքութիւնը ղինում, կամաւորական խմբեր են կազմում և նախապատրաստական աշխատանքի են դիմում՝ յարձակուելու Զանգեզուրի և Զարաբաղի հարցը ընդմիջտ լուծելու համար: Ի նկատի ունենալով Շուռնուխի գործողութիւնների հետևանքով Զարաբաղում ստեղծուած դրութեան բարդութիւնը, Զարաբաղի ներկայացուցիչները խնդրում են Դրոյին, միջտ պատրաստ լինել Ադրբեջանի յարձակման դէպքում օգնութեան հասնելու: Մինչ այդ, պահանջում են ուղարկել փամփուշտներ և դրամ»¹³⁸:

Դեպքերը զարգանում և իրար են հաջորգում շափազանց արագ: Եթե իրոք ադրբեջանական զորքերը ներխուժեին Զարաբաղ, ինչով և ինչպէս կարող էր Դրոն օգնել զարաբաղցիներին: Ի պատասխան զարաբաղցիների դիմումի Դրոն հայտնում է հետևյալը.

«... Ինչքան հնարավոր է իր ուժերի սահմաններում կօգնի ձեզ: Դրոն Զարաբաղի գործիչներին տալիս է իր ապագայ գործողութիւնների ծրագիրը — Զարաբաղին օգնութիւն հասնելու դէպքում, և առաջարկում է՝ Ադրբեջանի յարձակման դէպքում Զարաբաղի ինքնապաշտպանութեան գործողութիւնների տեղական նախագիծը ուղարկել իրեն: Դրոն յայտնում է, որ իր տրամադրութեան տակ եղած դրամի ու ռազմամթերքի պաշար շատ քիչ կա. ուստի Գորիսից մեկնում եմ կարճ ժամանակով Քեշիշքենդ (Վայոց-Ձոր), որտեղից ուղիղ գծով կապվելու եմ Հայաստանի կառավարութեան հետ՝ արագացնելու փամփուշտի և դրամի առաքումը Զարաբաղի համար, և վերջնականապէս ստանալու կառավարութեան հաւանութիւնը Զարաբաղի գործողութիւնների սկսման վերաբերեալ և ծանոթանալու ընդհանուր քաղաքականութեան հետ»¹³⁹:

Զարաբաղի ներկայացուցիչներին տված խոստման համաձայն՝ Դրոն մեկնում է Վայոց-Ձոր և այնտեղից փորձում կապվել Երևանի հետ: Սակայն այդ ուղղութիւնը նրա ձեռ-

¹³⁸ Զ. Յ. Գ. Կ. Ա., Ս. Վ. 8—13:

¹³⁹ Նույն տեղում:

նարկած բոլոր փորձերն անցնում են ապարդիւն: Կապը Երևանի և Վայոց-Ձորի միջև խափանվել էր: Մնում էր միակ քայլը: Նա ստիպված մեկնում է մայրաքաղաք կառավարութեան հետ վերջնականապէս մշակելու ու համաձայնեցնելու Զարաբաղում ձեռնարկվելիք գործողութիւնների մանրամասները: Գնալու նախօրեին Դրոն Զարաբաղում Հայաստանի լիազօր-ներկայացուցիչ Ա. Միքայելյանին հրահանգում է շարունակել ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման գործը, նախահարձակ չլինել և Ադրբեջանական ռազմական ուժերի հարձակման դեպքում ժողովրդին դաշտավայրերից տեղափոխել լեռնային մասը ու սպասել մինչև ինքը Զարաբաղ կհասցնի հանրապետութեան կառավարութիւնից ստացած հարկավոր զենքն ու զինամթերքը¹⁴⁰:

Փետրվարի 14-ին Դրոն Վայոց-Ձորից մեկնում է Երևան: Այլ Աշխատունին, որը Դրոյի հետ եղել էր Զանգեզուրում, իսկ Երևան մեկնելիս նրա ուղեկիցների թվում էր, գրում է.

«Փետրուարի 19-ին, 5-օրեայ ճամբորդութիւնից յետոյ հասան Երևան: Այստեղ ես լաւապէս ճանաչեցի Դրոյին, այդ երկաթէ մարդուն:

Փետրուարի 22-ին Նախարարների խորհրդին ներկայացրինք մեր զեկույցը Զանգեզուրի և Զարաբաղի քաղաքական ու ռազմական կացութեան մասին և շեշտեցինք, որ անխուսափելիօրէն զարնանը խոշոր դէպքեր տեղի կունենան Զարաբաղում: Դրոյի կողմից պահանջ գրուեց՝ զէնքեր և փամփուշտ առաքել Զանգեզուրի և Զարաբաղի համար:

Դրոն յայտարարեց, որ ինքը գիտի զազտնի մի պահետ Քանաքեռում՝ ուր «սև օրայ համար» պահում է կէս միլիոն մոսինի փամփուշտ: Դրոյին թոյլատրվեց բացել այդ պահետը և փամփուշտները փոխադրել Զանգեզուրի և Զարաբաղի պէտքերի համար: Դրոն անմիջապէս գործի անցաւ, հայթայթեց փոխադրական միջոցներ և առաջին հերթին 200000 փամփուշտ փոխադրեց Նոր-Բայազէդ, որտեղից հնարաւոր չէր փոխադրութիւնը շարունակել սայլերով, որովհետեւ ձիւնի խոր շերտը, որ հասնում էր 1 մետրի և՛ Սէլիմ-Գևա-

¹⁴⁰ Տե՛ս, «Ալիք» բաց. «Դրոյի յիշատակին», 1956 թ., էջ 87:

դուրսի փակված լինելը, փոխադրութիւնը դէպի Դարալագեազ, դարձնում էին անհնարին»¹⁴¹։

Ձմռան անանցելի պայմաններում 200000 փամփուշտները նոր-Քայագետի շրջանի բնակիչները շալակով հասցնում են Դարալագեազ, ապա տեղացիների օգնութեամբ Գորիսի ռազմական պահեստները։

Նոր-Քայագետի իշխանութեան ներկայացուցիչների հետ զենք ու դինամիթների տեղափոխման անշափ կարևոր ու դժվարին աշխատանքները կազմակերպելուց հետո Դրոն շտապ մեկնում է Իգդիր։

Դարձյալ ասպարեզում հայտնվել էին Սուրմալուի և նրա հարակից շրջանների քրդական հրոսակախմբերը, որոնք միավորվելով՝ ասպատակութուններ էին սփռել այդ գավառի հայկական գյուղերում։ Ծանր բախումներ էին ծավալվում քրդական զինյալ խմբերի և Սուրմալուի հայ ինքնապաշտպանական ջոկատների միջև։ Դրոն ոչ մեծ զորամասով հասնում է Սուրմալու և տեղի հայ զինված ջոկատների աջակցութեամբ ջախջախում քրդական հրոսակախմբերին, ապա արագորեն ուղևորվում Զանգեզուր։

Իսկ այդ ընթացքում Արցախում դեպքերը զարգանում էին սպասվածից ավելի արագ։

Իր սկզբնավորման առաջին իսկ օրերից սկսած Ադրբեջանի կառավարութունը՝ օգտվելով Հայաստանի Հանրապետության դեռևս ոչ այնքան կայուն վիճակից և թուրքերի աջակցութունից, հաստատակամորեն նպատակադրվել էր բռնութեամբ զավթել Արցախը և դրանով մեկընդմիջտ արմատախիլ անել Հայաստանին վերամիավորելու արցախահայութեան ձգտումները։ Արցախցիները՝ շահնդուրժեղով մուսաֆաթականների զավթողական պահանջները, բազմիցս գումարված համաժողովներում արտահայտելով ողջ արցախահայութեան կամքն ու ցանկութունները՝ մշտապես Հայաստանի Հանրապետությանը վերամիավորելու որոշումներ էին կայացնում։ Հայոց հինավուրց Արցախ աշխարհում բազում անընդմեջ արյունալի բախումներ էին տեղի ունեցել հայերի ու կովկասյան թուրքերի միջև։

¹⁴¹ Նույն տեղում։

1919 թ. նոյեմբերին Զանգեզուրում կրած խայտառակ պարտութունից և հաջորդ տարվա հունվարյան դեպքերից հետո, ադրբեջանական իշխանութունները եռանդով նախապատրաստութուններ են տեսնում զենքի ուժով լուծելու Արցախի խնդիրը։ Իր հերթին Արցախը նույնպես պատրաստվում է հերթական անգամ փլուզելու Ադրբեջանի զավթողական ծրագրերը։

Փետրվարի 19-ին Ադրբեջանի կառավարութեան կողմից Արցախում զենեռալ-նահանգապետ նշանակված Սուլթանովը՝ վերջնազիր է ներկայացնում Արցախի Ազգային Խորհրդին, որով պահանջում է ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանութունը։ Ի պատասխան Սուլթանովի վերջնազիրի փետրվարի 22-ին Շուշիում գումարվում է Արցախի 8-րդ համաժողովը, որը միանշանակորեն որոշում է մերժել զենեռալ-նահանգապետի պահանջը։ Արցախահայութեան նման վճռից զազազած՝ Սուլթանովը որոշում է զենքի ուժով ընկճել Արցախի դիմադրութունը։ Նույն տարվա մարտի 26-ին Ադրբեջանական բազմահազարանոց բանակը տարբեր ուղղութուններից ներխուժում է Արցախ։

Գերմարդկային ջանքերի գնով արցախցիները դիմադրում և հաղթանակներ էին տանում ազերի կանոնավոր զորագնդերի դեմ։

Առանձնապես դժվարին կացութուն է ստեղծվում Ասկերանի ճակատում։ Ապրիլի 4-ին զոհվում է Դրոյի մարտական զինակից, Արցախի ինքնապաշտպանական կոմիտեում իրեն հերոսաբար դրսևորած՝ Ասկերանի ճակատի հրամանատար Դալի Ղազարը։

Նույն ճակատի հրամանատարութունն ստանձնած ղընդապետ Զ. Մեսյանը՝ ստեղծված ծանր կացութունը շտկելու նպատակով, հաջորդ օրը դիմում է հանդուգն ու վճռական քայլի։

«Ծս (Զ. Մեսյանը — Ն. Գ.), — գրում է դեպքերի ականատես, «Ղարաբաղի վարիչների Խորհրդի» անդամ Արսեն Միքայելյանը, — իմ մաուզէր ատրճանակիս մէջ ունիմ միայն 8 փամփուշտ։ Կա՞ն ձեր մէջ տղաներ մի քանի փամփուշտներով, որոնք կամենում են մեռնել ինձ հետ։

— Մենք բոլորս պատրաստ ենք, — պատասխանում են: — Հետեւեցէք ինձ, ուրեմն:

Եվ նրանք այդ կտրիճները, գիշերուայ մթութեան մէջ առաջ են շարժում եւ հասնում Սզնէքի բարձունքներին վրայ պակած դինուորների դիրքերին: Գաղտագողի կերպով նրանք մօտենում են թշնամուն, թուով մի քանի հարիր, եւ «ուտաներով», «Դրօն եկել է», «հայկական զօրքը հասել է» աղաղակներով յարձակում են նրանց վրայ, ջարդում նրանց եւ խլում բաւականաչափ փաշտուշտներ եւ մէկ գնդացիր:

Գիշերային եւ յուսահատական այդ յարձակումը անակրնկալի է բերում թշնամուն, որ նահանջում է դէպի իսուզին եւ դէպի Շուշի»¹⁴²:

Ապրիլի 15-ին Դրոն իր զորամասով հասնում է Արցախ եւ դուրս վճռելով արցախցիների կողմից շարժված աղբրբեջանական զորամասերին՝ իր ձեռքն է վերցնում գավառի սոջ իշխանությունը: Նրա զորամասի կազմում էին իր վաղեմի զենքի ընկերներ Գարեգին Նժդեհը՝ Ղափանի զորախմբով և Բաշգառնեցի Մարտիրոսն ու Կուռո Քարխանյանը: Զանգեզուր-Արցախ կապն ու հաղորդակցության ուղիների սահայանությունը հանձնարարվում է Յապոնին:

Տվյալ ժամանակահատվածում Դրոյի զորամասի մուտքը Արցախ, խիստ անհրաժեշտ էր: Դժվար չէր գուշակել, թե ինչպիսի հրեշավոր վայրագություններ կարող էին գործել աղբրբեջանական զորքերը, եթե արցախահայությունը սպառնոցող վտանգի պահին, թեկուզ և ուշացումով, օգնության չհասնեին հանրապետության զորքերը:

Որպեսզի զենքի ուժով վերջնականապես լուծվեր Արցախը Հայաստանին վերամիավորելու հարցը, վերոհիշյալ Արսեն Միքայելյանի վկայությամբ, Դրոն պիտի կենսագործեր երեք առաջնահերթ նշանակություն ունեցող խնդիրներ.

1. Վերակազմել և ուժեղացնել Արցախի դիմադրական ուժը:
2. Գրավել ամբողջ Արցախը:
3. Արցախը միացնել Հայաստանի Հանրապետությանը և քաղաքի (նկատի ունի թուրքերի կողմից կործանված Շու-

շին — Շ. Գ.) և գյուղերի ավերվածությունների, կոտորածների փոխվրեժը լուծել թուրքերից»¹⁴³

Նրա անմիջական նախաձեռնությունները ստեղծվում է Արցախը ղեկավարող «Վարիչների խորհուրդ», որը հաջորդ օրը հայտարարում է զորահավաք: Կարճ ժամանակահատվածում Դրոյի հրամանատարությամբ կազմակերպվում է ավելի քան 3000 թվակազմով զորագունդ: Արցախի տարբեր շրջաններէ, ինչպես նաև Զանգեզուրի միջև ստեղծվում է հեռախոսային հուսալի կապ:

Դրոն հայտարարվում է Արցախ-Զանգեզուրի զլխավոր նահանգապետ-հրամանատարը: Նրա մասնակցությամբ արցախահայության ընտրյալ ներկայացուցիչները ապրիլի 28-ին գումարում են 9-րդ համաժողովը և մեկ անգամ ևս վճռականորեն հայտարարում Հայաստանին վերամիավորվելու որոշումը:

Կարծես թե դժվարություններն արդեն հետևում էին մնացել, բայց իրականում ամենասարսափելին դեռևս առջև վում էր:

Նույն տարվա ապրիլի 28-ին կարմիր զրահագնացքը՝ առանց որևէ արգելքի մուտք է գործում Բաբու և մուսաֆաթական Աղբրբեջանի հանրապետությունը հուշակում խորհրդային Աղբրբեջան: Չանցած մեկ օր՝ խորհրդային Աղբրբեջանի կառավարությունը վերջնագիր է ներկայացնում Հայաստանի կառավարությանը, պահանջելով հայ ղինական ուժերը դուրս բերել Արցախից և Զանգեզուրից, հակառակ դեպքում սպառնում պատերազմով: «Միջազգային իմպերիալիզմի» դեմ պայքարող «համաշխարհային հեղափոխություն» իրականացնող խորհրդային Ռուսաստանը և թուրքիայի Աղդային մեծ ժողովի նախագահ Մուսթաֆա Քեմալը հանուն իրենց քաղաքական շահերի՝ խորհրդայինացնելով զոհաբերեցին Աղբրբեջանական անկախ հանրապետությունը: «Համաշխարհային հեղափոխության» դրոշակակիր խորհրդային Ռուսաստանը՝ առաջնորդվելով արևելքի ժողովրդին «իմպերիալիզմի լծից ազատագրելու» և նրանց խորհրդայինացնելու շինծու լողունգներով, ձգտում էր իր գերիշխանությունը հաստատել

¹⁴² «Հայրենիք» ամս., 1923 թ հոկտեմբեր, է. 123:

¹⁴³ ՏԵՊ, եույն տեղում, էջ 123:

արևելքի ժողովուրդների վրա: Խորհրդային իշխանության «մարդասիրական» նպատակների կենսագործման գլխավոր խոչընդոտը «միջազգային իմպերիալիզմն» էր: Մերձավոր և միջին արևելքում իր գերիշխանությունը հաստատելու համար Խորհրդային Ռուսաստանին անհրաժեշտ էր դաշնակից ու հենարան: ՀԱՆՁԻՆ իրեն «կարմիր հեղափոխական» հորջորջող Մուստաֆա Քեմալի, որի պայքարի սլաքը նույնպես ուղղված էր «միջազգային իմպերիալիզմի» դեմ, Ռուսաստանը գտավ հուսալի ու «գաղափարակից» դաշնակցին: Երկուսի շահերն էլ փոխադարձաբար ներդաշնակում էին: Խորհրդային Ռուսաստանին «խորհրդայնացման նպատակով» անհրաժեշտ էր անմիջական հաղորդակցության ուղիներ, կապեր ստեղծել արևելքի երկրների և մասնավորապես իր նոր դաշնակցի՝ Թուրքիայի հետ: Կովկասյան անկախ հանրապետությունները անջրպետում էին Ռուսաստանից Թուրքիային և մյուս երկրներին, իսկ նրանց քաղաքական շահերը պահանջում էին վերացնել այդ անջրպետները: Ադրբեջանի հարցը լուծվեց խորհրդայնացման ճանապարհով: Սակայն Հայաստանը և հատկապես Արցախը, Զանգեզուրն ու Նախիջևանը սեպաձև խրվելով արդեն Խորհրդային Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև, փաստորեն գլխավոր խոչընդոտներն էին «համաշխարհային հեղափոխության» իրականացման ճանապարհին: Անհրաժեշտ էր կտրել այդ սեպը և անմիջական կապ ստեղծելով Խ. Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև՝ ճանապարհ բացել դեպի արևելք: Խորհրդայնացման ճանապարհով Արցախը, Զանգեզուրը ու Նախիջևանը և իհրակե նաև «իմպերիալիստական Հայաստանը» (այդպես են որակել Հայաստանի Հանրապետությանը Քեմալ փաշան և նույն տարվա սկզբներին Բաքվում կայացած արևելքի ժողովուրդների համագումարը) նվաճելը տվյալ պարագայում դեպի արևելք ճանապարհ հարթելու ամենահարմար մայրուղին էր: Առաջնորդվելով վերահիշյալ նկատառումներով մայիսի 1-ին Ադրբեջանի տարածքում գտնվող 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը Օրջոնիկիձեի, Կիրովի ստորագրությամբ Խորհրդային իշխանության անունից՝ պատերազմ հայտարարելու սպառնալիքով նոր վերջնագիր է ներկայացնում Հայաստանի կառավարությանը և առանց պատասխանին

սպասելու կարմիր բանակի ղորագնդերը շարժում Արցախ: Պահանջում են Դրոյից հայ զինական ուժերը դուրս բերել Արցախի տարածքից: Եթե չընդունվեր կարմիր բանակի պահանջները, ապա հանրապետությունը ստիպված կլիներ պատերազմել ոչ միայն «խորհրդային» մուսաֆաթի, այլ հենց Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ: Բացի դրանից Խորհրդային իշխանության հետ բանակցությունները վարելու առաքելությամբ Մոսկվա ուղևորվող Լևոն Շանթի պատվիրակությունն արդեն ճանապարհին էր և Հայաստանի կառավարությունը հույս ուներ բանակցություններ վարել մեծ տերության հետ: Մայիսի 5-ին Դրոյի հետ բանակցելու համար Արցախ են ժամանում Ս. Օրջոնիկիձեի ներկայացուցիչներ Սահակ Տեր Գաբրիելյանն ու Լևանդովսկին և խորհրդային իշխանության անունից պահանջում հայկական զորքերը դուրս բերել Ղարաբաղի տարածքից և անցնել Զանգեզուր:

«Դրոն, — շարունակում է Արսեն Միքայելյանը, — պատասխանում է, որ ինքը զինուորական է, ներս է մտել Ղարաբաղ իր կառավարութեան հրահանգով և այն ժամանակ միայն, երբ Ադրբեջանն սկսել է կոտորել Շուշի քաղաքի պնզէն բնակչութիւնը և աւերել հայկական գիւղերը, կը հեռանայ միայն այն ատեն, երբ համապատասխան հրաման ստանայ Հայաստանի Հանրապետութիւնից»¹⁴⁴:

Խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչները Դրոյին համոզելու նպատակով դիմում են կեղծիքի ու խաբեության.

«Բայց Հայաստանի նախկին կառավարութիւնն այլևս զոյութիւն չունի, և մայիսի 2-ին Հայաստանի մէջ հաստատված է Խորհրդային իշխանութիւն (Հայաստանի կառավարության հետ կապի բացակայության պատճառով Դրոն դեռևս տեղեկութիւն չունի հանրապետութիւնում բոլշևիկների մայիսյան խռովութիւնների մասին — Ն. Գ.), — յայտարարում են նրանք:

— Ես զինուորական եմ, ես կը սպասեմ իմ կառավարութեան հրահանգին, այդ կըլլայ հին թէ նոր, — լինում է Դրոյի պատասխանը:

¹⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 125:

Այն ժամանակ Օրշոնիկիձէի ներկայացուցիչներն առաջարկում են Վարիչների խորհրդի իշխանութիւնը տարածել միայն Վարանդայի եւ Դիզակի վրայ:

Դրոն միեւնոյն պատասխան է տալիս»¹⁴⁵:

Խորհրդային զորքերը առանց Արցախի օրինական իշխանութեան՝ «Վարիչներ խորհրդի» և Դրոյի համաձայնութեան արդեն մինչև մայիսի 20-ը մուտք են գործում Արցախի մի շարք շրջաններ և ամենուրեք հաստատում խորհրդային կարգեր: Արցախը գրավելու ամենահարմար և «անարյուն», «մարդասիրական» միջոցը տեղի բնակչությանը շլացուցիչ խոստումներով ու կեղծ գաղափարներով խաբելն էր: Իսկ «խաղաղութուն», «հավասարութուն», «եղբայրութուն» օրն կարգախոսներով առաջնորդվող բուլղերիկներին դժվար չէր մուտքեցնել աղբբեջանական զորքերի մշտական սպառնալիքի տակ ապրող և իրենց բազմամյա պայքարով դեռևս բաղձալի նպատակին չհասած արցախցիներին:

Խորհրդային կոմիսարները ճիշտ էին հասկացել ժամանակի նրբութունները: Արցախի նվաճման լավագույն երաշխիքը նրա բուլղերկացուսն էր ու խորհրդայնացումը: Բուլղերկյան ժանտախտը արագորեն տարածվում է Արցախի բնակչության շրջանում: Հայ բուլղերկիների ջանքերով բազմաթիվ գյուղեր հոժարակամ ընդունում են խորհրդային իշխանութունը:

«Մայիսի 18-ին, — նշում է Արսեն Միքայելյանը, — Դրոյի հրահանգով մի քանի սպաներ անցնում են Վանք՝ Զ. Մեսեանին օգնելու եւ այդ շրջանը ուժեղացնելու, բայց դեռ ետևին չհասած վերադառնում են, լուր ստանալով, որ ետևին շրջանը բուլղերկացել է:

Մայիսի 21-ին Զիվանշիրի հայ բուլղերկիները՝ միացած ռուս կարմիր բանակի մի հարիւրիակ ձիաւորների հետ, յարձակում են Վանք գիւղի վրայ՝ Զ. Մեսեանին ձերբակալելու, բայց չեն կարողանում:

Այդ ժամանակամիջոցում ռուսական որոշ զորամասեր են տեղափոխում դէպի Շուշի եւ Զանգեզուր:

¹⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 126:

Եւ այսպիսով, հակառակ Դրոյին Վարիչներու խորհրդի թափած աշխատանքներուն եւ կազմակերպած բանակին, Ղարաբաղը դրում է նոր անակնկալի առջեւ»¹⁴⁶:

Հանրապետութեան կառավարութեան հետ կապի բացակայութեանը ավելի է ծանրացնում առանց այդ էլ անորոշ և անելանելի իրավիճակը: Իսկ առանց կառավարութեան համաձայնութեան անձնական նախաձեռնութեամբ ու պատասխանատվութեամբ խորհրդային զորքերի դեմ պատերազմելը կարող էր ծանրագույն ազդեցութուն գործել ոչ միայն Արցախի, այլև ողջ հանրապետութեան վրայ:

Մայիսի 24-ին Արցախում տիրող կացութեան վերլուծութեան և հետագա անելիքները ճշտելու նպատակով Դրոն Զանախչի գյուղում հրավիրում է խորհրդակցութուն:

Պատմում է խորհրդակցութեան մասնակից վերոհիշյալ Ա. Միքայելյանը.

«Զանախչի գիւղի մէջ, տեղի է ունենում Հայաստանից եկած պաշտոնեաներու՝ Դրօի, Նժդեհի, գնդապետ Միրիմանեանի և Ա. Միքայելեանի (այս տողերի հեղինակը — Զ. Գ.) խորհրդակցութիւնը, որի մէջ պարզում է:

Ա) Որ Ղարաբաղի ժողովրդի տրամադրութիւնները զգալապէս փոփոխութեան ենթարկուած եւ աստիճանաբար կարող են վերածուել թշնամութեան.

Բ) Որ մայիսի 12-ից սկսեալ Հայաստանի կառավարութեանէն հակառակ բազմիցս եղած դիմումների, ոչ մի տեղեկութիւն չի ստացուել, ապա ուրեմն Հայաստանի Հանրապետութիւնը գտնվում օրհասական վտանգի մէջ (հետագայում պարզվում է, որ Արցախում գտնվելու օրերին՝ կապի բացակայութեան պատճառով, Դրոն որեւէ տեղեկութիւն չի ունեցել նույնիսկ բուլղերկիների կազմակերպած մայիսյան խռովութիւնների ելույթներից — Զ. Գ.):

Գ) Որ Նժդեհի Ղափանի զօրամասը չի կարող երկար մնալ Ղարաբաղում, որովհետեւ բոլորն էլ գիւղացիներ են եւ կամաւոր ու կը կամենան վերադառնալ հայրենիք դաշտային աշխատանքներու լծուելու:

Դ) Որ ռուսական բանակի որոշ զօրամասեր, խճուղու

¹⁴⁶ Նույն տեղում:

վրայով, գրաւում են կարեւոր դիրքեր, որով կտրում են Ղա-
րաբաղի հայկական զօրամասի նահանջի ճամբան»¹⁴⁷;

Այս բոլոր հանգամանքները նկատի առնելով՝ խորհրդակ-
ցութեան մասնակիցները որոշում են իշխանութիւնը հանձնել
հայ բոլշևիկներին և մայիսի 26-ին անցնում Զանգեզուր:

Արցախից Զանգեզուր ձգվող ճանապարհին հայկական
զորագնդին հարկ է լինում հաղթահարել մի շսպասված
խոչընդոտ:

Իսը՝ բանտարկում են գավառի «Վարիչների խորհրդի» մի
հնձորեսկ գյուղում կեղծ խոստումներով ու ստերով մոլո-
րեցնելով տեղի բնակիչներին, կազմում են մի քանի խմբեր
և դիրքեր գրավելով գյուղի շրջակա բլուրների հետևում՝
նպատակադրվում են անակնկալ հարձակումով զինաթափել
ու ձերբակալել Դրոյին, Նժդեհին ու մյուս հրամանատար-
ներին:

Խնձորեսկին մոտենալու պահին հայկական զորագնդի
վրա է թափվում հայ բոլշևիկների զինախմբերի մրրկային
կրակը: Դրոն և Նժդեհը՝ ակնթարթորեն կողմնորոշվելով,
շրջանցում են բլուրները ու կարճատև հարվածներից հետո
փախուստի մատնում Ղարազոզյանի խմբերին:

«Դրոն և Նժդեհը, — գրում է Արտեմ Խանգատյանը, —
իրենց ուժերով պաշարում են Խնձորեսկ գիւղը եւ պահան-
ջում ապստամբների ղեկավարներին, սպառնալով գիւղը
աւերակի վերածել:

Միւս առաւօտեան, խնձորեսկցիները բերում են Մկրտիչ
Ղարազօզեանին, և երկու ուրիշներին, որոնք գնդակահար-
ւեցան»¹⁴⁸:

Դրոն իր զորամասով անցնում է Դարալագյազ, իսկ Նըժ-
դեհը՝ Ղափան:

Արցախը խորհրդայնացման ճանապարհով գրավելուց
հետո կարմիր բանակի մի քանի զորագնդեր հայ բոլշևիկների
առաջնորդութեամբ մտնում են Զանգեզուր և գրավելով Գո-
րիսը՝ բանտարկում են գավառի «Վարիչների խորհրդի» մի
շարք անդամների: Շնհերի մի քանի գյուղացիների հաջող-

վում է Սիսիանի վրայով հասնել Դարալագեազ և Դրոյին
հաղորդել խորհրդային զորքերի կողմից Գորիսի գրավման
լուրը:

Օգոստոսի 1-ին Դրոն իր զորամասով արշավում է «դի-
մավորելու» խորհրդային զորքերին և միաժամանակ հրա-
հանգ է ուղարկում Ղափան՝ Նժդեհին և Սիսիան՝ Պողոս Տեր-
Դավթյանին նույնպես շարժվելու Գորիս:

Նույն օրը Դրոյի հրամանով Կուռո Քարխանյանի զորա-
ջոկատը գրոհում է Բազարշայ գյուղում հանգրվանած խոր-
հրդային զորախմբի վրա և խորտակելով կարմիրների դի-
մադրութիւնը՝ շարժվում Գորիս:

Սիսիանի շրջանում՝ տեղացիների ուժերի գլուխն անցած
Պողոս Տեր-Դավթյանը ջախջախում է այդ վայրերում
հայտնված բոլշևիկյան զորամասը և զարգացնելով հարձա-
կումը Գորիսի մոտակայքում, միանում է Դրոյին:

Միաժամանակ Գորիս է հասնում Նժդեհի Ղափանի զորա-
գունդը: Բոլշևիկյան զորամասերը ամրանում են Գորիսում:
Առանց ժամանակ վատնելու՝ Դրոն հարձակվում է Գորիսում
կենտրոնացած խորհրդային զորքերի վրա և տարբեր ուղ-
ղութիւններից գրոհող հայկական զորագնդերի համագոր-
ծակցութեամբ ջախջախում հակառակորդի ուժերը և հետա-
պնդելով՝ դուրս վնդում Զանգեզուրի տարածքից: Խուճա-
պահար փախչելով, բոլշևիկները հասցնում են իրագործել
իրենց սև գործը: Գնդակահարում են ձերբակալված բազմա-
թիվ անվանի զանգեզուրցի գործիչների, որոնց թվում նաև
Վահան Խորենուն և Արշակ Զամալյանին:

Տվյալ ժամանակահատվածում խորհրդային զորքերի մուտ-
քը Զանգեզուր դեռևս ծավալվող գործողութիւնների սոսկ
նախերգանքն էր:

Մի քանի օր անց ջախջախված բոլշևիկներին Զանգեզու-
րում փոխարինելու են գալիս նոր զորամասեր: Մարտական
գործողութիւնների հետագա շարունակումը նշանակում էր
անխուսափելի պատերազմ Հայաստանի Հանրապետութեան
և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև:

Իսկ Մոսկվայում գտնվող Լևոն Շանթի գլխավորած Հա-
յաստանի պատվիրակութեան և Խորհրդային Ռուսաստանի
արտաքին գործոց ժողկոմ Չիչերինի միջև ընթացող բանակ-

147 Նույն տեղում, էջ 126—127:

148 Աւօ, «Նժդեհ», Պէյրութ, 1968 թ., էջ 485:

ցություններն առանց արդյունքի ընդհատվել էին: Կողմերը համաձայնվում են, որ պետք է բանակցությունները շարունակվեն Անդրկովկասում և Երևանում:

«Յուլ. 20-ին,— գրում է Ս. Վրացյանը,— Խալիլ փաշայի ընկերակցությամբ, Լեզրանը հասա Բագու և Ազրբեջանի կոմունիստների հետ խորհրդակցելուց յետոյ անցա Քիֆլիս, ուր, օգոստոսի սկզբին Ձանգեզուրում, Նախիջևանում և Ղազախում տեղի ունեցող հայ-բուլղարական կոիւնները դադարեցնելու նպատակով գումարեց խորհրդաժողով Հայաստանի ներկայացուցիչներ՝ Ա. Ձամալեանի ու Ա. Բաբալեանի և Լեզրանի միջև և օգոս. 10-ին ստորագրեց հաշտութեան համաձայնագիր, որով օգոստոսի 10-ին ժամը 12-ից սկսած վերջ էին գտնում պատերազմական գործողութիւնները Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև: Հայաստանի զօրքերը գրաւելու էին Շահթախթ-Խոկ-Ազնաբերդ-Սուլթանբէկ և ապա Քիւրկիից հիւսիս և Բազարչայից արեւելք անցնող գիծը, Իսկ Ղազախի շրջանում՝ այն գիծը, որ բռնում էին յուլիս 30-ին: Խորհրդային Ռուսաստանի զօրքերը պիտի գրաւէին Ղարաբաղ, Ձանգեզուր, Նախիջևան շրջանները: Այս գրառումով չէր նախորոշում այդ գաւառների վերջնական պատկանելիութիւնը. այդ հարցը պիտի որոշէր Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև կնքելիք դաշնագրով»¹⁴⁹:

Օգոստոսի 10-ին Հայաստանի Հանրապետության և Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների միջև կնքվում է պատերազմական գործողությունները դադարեցնելու համաձայնագիր:

Դրան Գորիսից տեղափոխվում է Դարալագյազ, ապա Հայաստանի կառավարության հրահանգով շտապ անցնում Երևան և շատ շուտով զարծյալ հայտնվում կոիվների ռազմաբեմում:

Քեմալական թուրքիան՝ Խորհրդային Ռուսաստանի հետ օգոստոսի 24-ին կնքված պայմանագրով ստանալով Խորհրդային իշխանության համաձայնությունը, պատերազմ է սկսում Հայաստանի Հանրապետության դեմ:

¹⁴⁹ Ս. Վրացյան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 457:

Կարմիր բանակի կողմից Արցախի գրավումով ու Ջալալգորի վրա ձեռնարկած հարձակումներով իրականում արդեն դրվել էր Խորհրդային իշխանության կողմից «համաշխարհային հեղափոխության» արգելափակող Հայաստանի Հանրապետության նվաճման հիմնաքարը: Թուրքական զորքերի հարձակումով հանրապետությունը հայտնվում է Հայաստանի անկախությունը կործանելու և այն բռնազավթելու դիտավորությամբ հյուսիսից ու հարավից տեղացող հարվածների ակցանում: Բուլղարական Ռուսաստանի և Գեմալական Թուրքիայի փոխհամաձայնությամբ իրականացվող գործողությանը ճանապարհ էին հարթելու Հայաստանում բուլյն դրած հայ բուլղարները, որոնք հայկական զորաբանակի և բնակչության շրջանում ծավալած իրենց քայքայիչ ու կործանարար գործունեությամբ հող նախապատրաստեցին հայոց անկախության կործանմանը:

1920 թ. սեպտեմբերի առաջին օրից սկսած պարբերաբար բախումներ էին տեղի ունենում հայկական սահմանապահ զորքերի և հանրապետության սահմանների տարածքային անձեռնամխելիությունը հաճախակի խախտող թուրքական զորամասերի միջև: Իսկ սեպտեմբերի 23-ին թուրքական զորաբանակը Քեմալի կարաբեքեր փաշայի գլխավորությամբ ներխուժում է Հայաստան: Պատերազմը սկսվում է:

Հայաստանի կառավարությունը ժողովրդին ոգեշնչելու ու նրա պայքարին վճռականություն ու կազմակերպվածություն հաղորդելու նպատակով ամենուրեք տարածում է հետևյալ մարտակոչը.

Հայաստանի քաղաքացիներին,

«Քաղաքացիներ, Հայաստանը նոր փորձութիւնների առաջ է կանգնած: Տաճիկ փաշաները չեն ուզում հանգիստ թողնել մեզ. նրանք ձգտում են քար ու քանդ անել մեր երկիրը, բնաջնջել հայ ժողովուրդը:

«Սեպտեմբերի կեսերին կենտրոնանալով Մերզենեկի և Բարդուաի շրջաններում՝ տաճիկ զօրքերը յարձակման դիմեցին: Դաշտային աշխատանքների պատճառով մեր զինուորների մի մասը իրենց տները ցրած լինելով՝ մեր զօրամասերը, յամառ կուից յետոյ, ստիպւած եղան նահանջել և

գրաւել ռազմագիտական նոր գիծ, որով ածխահանքների շըր-
ջանը անցաւ թշնամու ձեռքը...»:

«... Քաղաքացիներ, տեղեկացնելով ձեզ այս մասին՝
Հանրապետութեան կառավարութիւնը յայտնում է, որ ինքը
ձեռք է առնում ամէն միջոց՝ պետութեան անվտանգութիւնն
ապահովելու համար եւ վստահ է, որ նենգ թշնամին շուտով
դուրս կը շարտուի մեր երկրից: Այն ժողովուրդը, որ կարո-
ղացաւ ձեռք բերել իր ազատութիւնը, որ դեռ նոր ճնշեց բոլ-
շևիկեան խռովութիւնները՝ թոյլ չի տայ, որ տաճկական
փաշաներին յաջողի իրագործել իրենց դիւային ծրագրները:
Հայաստանի կառավարութիւնը, իր հետ ունենալով յեղա-
փոխական ժողովրդի կամքն ու վստահութիւնը, կանէ այն,
ինչ որ իրենից պահանջում է պատմական վայրկեանը: Սա-
կայն, ժողովուրդն եւս պէտք է լարէ իր բոլոր ուժերը: Տաճիկ
զօրքերի առաջ մէկ անելիք է մնում միայն մեզ — յաղթել
կամ մեռնել: Մենք պէտք է յաղթենք:

«Քաղաքացիներ, որքան եւ անպաստ լինեն պայման-
ները, թողէ՛ք ձեր անձնական գործերը: Ամէն ոք եւ ամեն ինչ
պէ՛տք է յատկացւի ֆրոնտին: Ո՛չ մի դասակարգ չպիտի մնայ
Հայաստանում: Ո՛չ մի երիտասարդ չպիտի նստի տանը:
Ամէն ինչ զօրքի համար: Գիւղացի, բանւոր, մտաւորական,
պաշտօնեայ, արհեստաւոր, ուսանող, կանայք — բոլորդ
պէտք է նպաստէք մեր բանակին, որովհետեւ միայն ամեն-
քիս միահամուռ ջանքերով կը խորտակւի փաշաների գար-
շելի բռնակալութիւնը, եւ Հայաստանը բոլորովին ազատ կը
լինի տաճիկ շովինիստների մղձաւանջից:

«Ուտքի՛, ժողովուրդ:

«Կեցցէ՛ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանը»¹⁵⁰,

Հայաստանի Հանրապետութեան Կառավարութիւն

Հայ-թուրքական տասնյակ կիլոմետր ձգվող ռազմաճա-
կատում մարտերը ծավալվում են հիմնականում հրկու ուղ-
ղությամբ՝ Օլթի-Կարս և Սուրմալու: Հայկական զորաբանա-
կի հրամանատարութիւնը՝ ելնելով ռազմաճակատում տի-
րող իրական կացութիւնից, ռազմական ուժերը գլխա-

վորապէս կենտրոնացնում է հենց այդ ուղղութիւններում,
ընդամին առավելագույն ուշադրութիւնը կենտրոնացնում
Կարսի ճակատի վրա:

«Այս պայմաններուն մէջ, — նշվում է «Ճակատամարտ»
թերթում զետեղված ռազմական ամփոփագրերում, — սպա-
յակոյտը որոշեց Իգդիրի ուղղութեամբ թրքական յարձակո-
ղականը նկատել կեղծ, ուժերը կենդրոնացնել Կարսի ուղղու-
թեան վրայ, նահանջել միջեւ Պէկլի Ահմէտ, զօրացնել Կարսի
աջ թեւը, իբրեւ հոծ թրքաբնակ վայրեր և թրքական ծանր
ճնշումի իբրեւ հաւանական գիծ, կռիւ մղել նովո Սէլիմի դաշ-
տին վրայ, ի հարկին կանխելով թրքական ընդհանուր յար-
ձակողականը և ժամանակ շահել ուժերը համախմբելու
համար»¹⁵¹:

Չնայած այն հանգամանքին, որ հայկական բանակը
գլխավոր հրամանատարութեան Կարսի ճակատն էր ընդու-
նում որպէս գլխավոր ուղղութիւն, այնուամենայնիւ, Սուր-
մալուն իր ռազմա-ստրատեգիական դիրքով պակաս կարևոր
նշանակութիւն չուներ: Նախ, Սուրմալուի ռազմաճակատը
ավելի մոտ է գտնվում հանրապետութեան մայրաքաղաքին
և Հայաստանի ամենախիտ բնակեցված շրջաններին՝ Արա-
րատյան դաշտավայրին: Եթէ թուրքական զօրքերին հաջող-
վեր խորտակել Սուրմալուի ռազմաճակատի հայկական զօ-
րամասերի դիմադրութիւնը, ապա նրանք կարող էին հաջո-
ղությամբ գետնացել Արաքսը և հաշված ժամերի ընթացքում
հայտնվել Արարատյան դաշտավայրում ու Երևանում: Իսկ
դեպքերի այդօրինակ զարգացումը անխուսափելիորեն հար-
ցականի տակ կդնէր ոչ միայն հանրապետութեան, այլև ողջ
Հայաստանի գոյութիւնը:

Երկրորդ, Սուրմալուն ի տարբերութիւն մյուս ուղղութեան
հազեցված չէր այնպիսի ռազմական պաշտպանողականու-
թյամբ, որպիսին հանձինս հզոր բերդաքաղաքի, ուներ Կար-
սի ռազմաճակատը: Կարսի ռազմաճակատի պաշտպանները
կարող էին ապավինել բերդաքաղաքի հարցուրավոր հրանոթ-
ների, գնդացիների հզոր կրակի և մեծաքանակ ռազմա-
մթերքի աջակցութեանը:

¹⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 463—463:

¹⁵¹ «Ճակատամարտ», 1921 թ., փետրվարի 1:

Դրոն՝ գերաշնորհներն գիտակցելով Սուրմալուի ռազմա-
ճակատի զժվարություններն ու նրա դերը հանրապետության
պաշտպանության ու գոյատևման գործում, հայկական բա-
նակի հրամանատարությունից պահանջում է իրեն վստահել
այդ ուղղությունում գործող զորքերի հրամանատարությունը:
Նա իր հարուստ մարտական կենսափորձով խորապես ըմբռ-
նել էր ռազմավարության մեջ գերիշխող այն ճշմարտությու-
նը, որ որևէ ճակատամարտում հաղթելու անհրաժեշտ նա-
խադրյալը պայմանավորված է ոչ թե տեղանքի ու զինվա-
ծության առավելությամբ, այլ մարտունակ, կարգապահ ու
բանիմաց հրամանատարների ու զինվորների անբասիր գոր-
ծունեությամբ:

Սուրմալուի ռազմաճակատի հրամանատարությունը
ստանձնելիս նա զխավորապես հաշվի է առնում այդ հան-
գամանքը և ինչպես վկայում է Կարո Սասունին.

«... կարողացած էր իր շուրջ հաւաքել լավագոյն հայ
սպաներ, որոնց կազմած զօրամասերը հայկական բանակի
ընտրանին էին: Զօրքերը և ժողովուրդը շատ կը սիրէին
Դրոն, որուն շուրջը համախմբուած էին»¹⁵²:

Սուրմալուի ուղղությունում թուրքական կանոնավոր և
քրդական ավելի քան 10000-անոց զորագնդերի դեմ կանգնած
էին ընդամենը 2000 զինվորներ և 1000 աշխարհազորային-
ներ: 3000 մարտունակ և իրենց անկախությանն ու հայրենի-
քին նվիրված զինվորներն ու նրանց անպարտելի հրամանա-
տարն ավելի քան բավական էին թշնամուն ջախջախելու
համար:

Հետաքրքիր է ծանոթանալ Դրոյի զորամասերի հրամա-
նատարների բնութագրերին՝ Վարդգես Ահարոնյանի (Նա պա-
տերազմի օրերին եղել է Սուրմալուի ճակատում — 2. 9.)
մեկնաբանությամբ.

«... Իրօք այստեղ բոլոր աչքի ընկնող և պատասխանատու
գիրքեր գրաւող սպաները երիտասարդներ են: Ահա ժանրա-
խոհ, քրդական հաւասարակշռուած գնդապետ Խուղաբաշեանը,
որ հազիւ 30 տարեկան է: Ահա նրան հասակակից անվրդով
և արինասիրտ փոխգնդապետ Հալաբեանը: Մոայլ, սակա-

¹⁵² «Հայրենիք» ամս., 1926 թ., ապրիլ, էջ 96:

վախօս թարխանեանը, որի արտաքինն իսկ ասեմ մի սղծած
բռունցք լինի միշտ պատրաստ թշնամու գլխին իջեցնելու,
ընդամենը 26—27 տարեկան, հաստատակամ և վճռական
Թարիվերդեանը, 26 տարեկան, շրջահասց, զգույշ, հոտառու
Շահբազեանը, 26 տարեկան և վերջապէս կրակ ու բոց Մա-
մաշանեանը միայն 24 տարեկան»¹⁵³:

Չնայած երիտասարդ տարիքին՝ վերոհիշյալ սպաները
բազում կոփմների բոցերում կոփված և զինվորների շրջանում
անառարկելի հեղինակություն վայելող հրամանատար-
ներ էին:

«Այդպէս են,— շարունակում է Վ. Ահարոնեանը,— այն
զորաբանակի սպաները, որոնցից ամէն մէկի թիկունքում
իբրև անբաժան սուեր կանգնած ինքը՝ զորաբանակի ընդ-
հանուր հրամանատարը՝ Դրոն:

Ինչպէս իր ձագուկներին թռչել սովորեցնող արծիւ՝ տա-
րածել է նա իր թևերը բոլորի վրայ, ամեն մէկի համար ունի
խրախուսանքի մի խօսք, քաջալերանք ու յորդոր:

Եւ որևէ այն թէկուզ վախկոտ զինուորը կամ սպան, որ
Դրոի խոսքով բաց աչքերով, առանց տատանելու դէպի մա-
հը չի քայլի: Որը նրան ենթակայ ռազմիկներից կյանդգնի
խնայի իր կեանքը այն ժամանակ, երբ ինքը ընդհանուր
հրամանատարը չի խնայում իր կեանքը հասարակ զինվորի
պէս»¹⁵⁴:

Մինչ հոկտեմբեր ամսի վճռական գոտեմարտերը՝ Դրոյին
հարկ եղավ այդ շրջաններում հաղթահարելու ռազմական
առումով կարևոր նշանակություն ունեցող մի քանի արգելք-
ներ:

Թուրքական հրամանատարությունը՝ հիմնական մարտա-
կան գործողություններ ծավալելու նախօրերին, որպես ապա-
գա արշավանքի հաջողության գրավական, ձգտում է Սուր-
մալուի թուրքա-քրդաբնակ շրջանները և հատկապես Կողբի
աղահանքերը վերածել ռազմական ամուր հենակետերի:
Սակայն հրաժեշտ էր հակառորդին զրկել ամրապնդվելու և

¹⁵³ «Ճառագ», 1920 թ., նոյեմբերի 17:

¹⁵⁴ Նույն տեղում:

ուղղման կայուն հենակետեր ստեղծելու հնարավորութիւնից:

Սեպտեմբերի սկզբներին հայկական զորագնդերը անակրեկալ հարվածով ջախջախում են Կողբում տեղաբաշխված թուրքական զորախմբերին և դուրս շարտում նրանց Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից: Չանցած մի քանի օր, թուրք հրամանատարութիւնը՝ վերախմբավորելով ու համալրելով մարտական ուժերը, դարձյալ հարձակվում է այս անգամ արդեն հայ զինվորների կողմից պաշտպանվող Կողբի վրա: Մի քանի օր ընթացող կռիվներում հայ զինվորները՝ Դրոյի առաջնորդութեամբ պարտութեան են մատնում թուրքերին և հարկադրում նրանց նահանջել նախկին դիրքերը:

Շնորհիվ այդ հաղթանակների, փլուզվում են թուրք հրամանատարութեան պատերազմական գլխավոր գործողութիւնները ծավալելու, ուղղման ամուր հենակետեր ստեղծելու նպատակները: Իսկ Սուրմալու ուղղութիւնում հաստատվում է կայուն իրավիճակ, որն էլ հանրապետության զինվորական հրամանատարութեանը հնարավորութիւն է ընձեռում ի հաշիվ Սուրմալուի ճակատի թուլացման՝ գնդապետ Բաղդասարյանի 8-րդ գունդը տեղափոխել Կարս:

Այդ դեպքերից ճիշտ մեկ տարի առաջ, երբ Դրոն մի փոքրաթիվ ջոկատով գտնվում էր Իգդիրում, թուրք-քրդական 3000-անոց հրոսակախումբը՝ իջնելով Բարդողյան լեռներից, ներխուժում է Իգդիր և հանկարածի բերում քաղաքի հայ պահակազորին:

Իգդիրում Դրոյի մղած այդ կռիվը կարծես հրաշքի է նմանվում: Նա՛ր բնավ չերկնչելով թշնամու բազմապատիկ գերակշռող ուժերից, Կուռ Թարխանյանի ընկերակցութեամբ (ընդամենը 180 զինվորներով) այնպիսի հուժկու հարված է հասցնում թուրք-քրդերին, որ նրանք գլխիկոր լքում են մարտադաշտը՝ թողնելով հարյուրավոր սպանվածներ ու վիրավորներ¹⁵⁵:

Հոկտեմբերին առավել ուժգնութեամբ է սկսվում ուղղման գլխավոր գործողութիւնները Կարսի և Սուրմալուի ուղղութիւններում: Մինչև հոկտեմբերի կեսերը Կարսի ճակատում

տում ուղղման գործընթացը կարծես թե նպաստավոր էր հայկական զորքերի համար: Գեներալ Սիլիկյանի գլխավորութեամբ գործող հայկական զորքերը պատրաստվում են հարձակման, որը պիտի սկսվեր հոկտեմբերի 14-ին: Այդ ուղղութիւնում ուղղման գործողութիւնները ղեկավարում էին փոքրճառու զորապետներ Դանիել Բեկ-Փիրումյանը, Վեքիլյանը, Հովսեփյանը, Մազմանյանը և այլք: Նույն ճակատում էին նաև Սեպուհի և Սմբատի գլխավորութեամբ գործող զորամիավորումները:

Խորհրդային զորքերը՝ հաստատվելով Զանգեզուրում, գրկել էին Գ. Նժդեհի գլխավորած տեղի հայկական ուժերին հայ-թուրքական ուղղման տեղափոխվելու հնարավորութիւնից: Համանման պատկեր է տիրում Լոռի, Շամշադին-րութիւնից: Համանման պատկեր է տիրում Լոռի, Շամշադին-րութիւնից: Համանման պատկեր է տիրում Լոռի, Շամշադին-րութիւնից: Համանման պատկեր է տիրում Լոռի, Շամշադին-րութիւնից: Համանման պատկեր է տիրում Լոռի, Շամշադին-րութիւնից:

«Սուրմալուի կռիվների ուղղման ճակատը կազմում էր մի եռանկյունի, որի կատարը գտնւում էր Իգդիրում, երկու կողմերը կազմում էին Իգդիր-Մարգարա և Իգդիր-Կարակալա գծերը, իսկ հիմքը՝ Արաքսը, Կարակալայի և Մարգարայի կամուրջները»¹⁵⁶:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Սուրմալուի ուղղութեամբ սեպտեմբեր ամսին արդեն գործում էին թուրքական մեծաքանակ ուժեր, սակայն թուրք հրամանատարութիւնը՝ նպատակադրվելով ավելի արագացնել այդ տեղամասում մարտընչող հայ մարտական ջոկատների ջախջախումը, հոկտեմբերի սկզբներին մարտադաշտ է (Իգդիրի հատվածում) նետում նաև Բայազետի զորախումբը, և նույն ամսի 4-ին առաջապահ ջոկատներով գրավում Արհաջ գյուղը: Եթե թուրքերը կարողանային այդ հատվածում կենտրոնացնել նախատեսված ուղղման ուժերը, ապա զորքերի քանակական և դիրքային հաշվեկշիռը կարող էին արմատապես փոխել ի օգուտ իրենց: Հարկավոր էր հակառակորդին թույլ չտալ իր զորքերը կենտրոնացնելու և նախաձեռնութիւնն իր ձեռքը

¹⁵⁵ Նույն տեղում:

¹⁵⁶ Նույն տեղում, նոյեմբերի 20:

վերցնելու հնարավորություն: Դրոն՝ խորամտորեն գնահատելով տիրող կացությունը, առանց վարանելու հրամայում է գրավել Արհաջ գյուղը: Հայ զինվորների գրոհն անկասելի էր: Թուրքական պարտված զորքերը հետ են շարժվում մինչև Մասիսի ստորոտը:

Նույն օրը մեր զորքերը գրավում են Պիրշ և Խոզալ բնակավայրերը և միայն հակառակորդի մարտադաշտ հասած զորախմբերի դիմադրությունը ու գիշերային խավարը խոչընդոտում են զարգացնելու ձեռք բերած հաջողությունը: Այդ օրվա մարտերի վերաբերյալ հայկական զորաբանակի շտաբը ստանում է հետևյալ հեռագիրը.

«Հոկտեմբերի 4-ի կեսօրվան հակառակորդին հաջողվում է գրավել Պիրլ գյուղը և Խուլպ բնակավայրը: Մեր զորամասերը հետ են քաշվել մինչև Կարակոլայի կամուրջը: Մոտավորապես ժամը 15-ին Իգդիրի կողմից հասցված հակահարվածով մեզ հաջողվում է գրավել Պիրլ գյուղը, բայց Կամիշլու գյուղի մոտակայքում թուրքերի և քրդերի զգալի ուժերի (մոտ 1000 մարդ երկու գործող հրանոթներով) կուտակման և մութն ընկնելու հետևանքով մեր հարձակումը կանգ է առել:

Իգդիրի շրջանում հոկտեմբերի 4-ի երեկոյան Խալֆալ և Խոշխաբար գյուղերը գրաված քրդերի հետ ունեցել ենք փոխհրաձգություն: Հոկտեմբերի 5-ի առավոտյան մեր հետախույզները գրավել են նշված գյուղերը և Արհաջ գյուղը»¹⁵⁷:

Ի տարբերություն Սուրմալուի, Կարսի ռազմաճակատում ռազմական գործողությունները ընթանում էին բավականին անհաջող: Հոկտեմբերի 14-ին հայկական զորքերի ձեռնարկած հարձակումը չովեց սպասվելիք արդյունքը: Թուրքական զորքերը ոչ միայն կարողացան հետ մղել հայ զորապետների կողմից բազմաթիվ սխալներով ու անփութորեն կազմակերպած հարձակումը, այլև մարտադաշտ նեղելով պահեստային ուժեր՝ հոկտեմբերի 20-ին դիմելով հակահարձակման, հետ են մղում մեր զորամասերը և հասնում մինչև Անիի մատույցները:

Պատերազմում հաղթանակի հասնելու համար թուրք

հրամանատարությունը անհրաժեշտաբար պիտի վճռական քայլեր ձեռնարկեր նաև Սուրմալուի ճակատում, ուր դեռևս միայն պարտություններ է ճաշակում:

Հոկտեմբերի կեսերին զգալի ուժեր կենտրոնացնելով Դաշ-Բուրանի և Դալի-Դաշի ուղղությամբ՝ թուրք հրամանատարությունը ծրագրում է կենտրոնացված, խոյահարիչ հարվածով ձեղջել հայկական զորամասերի պաշտպանությունը և զարգացնելով հարձակումը՝ գրավել Մարգարայի կամուրջը և դուրս գալ Երևան-Իգդիր խճուղին: Մարտական գործողությունների հաջող զարգացման դեպքում թուրքերը հույսեր էին փայփայում կտրել Երևան-Ալեքսանդրապոլ (այնտեղ էր գտնվում ռազմաճակատի հրամանատար գեներալ Միլիկյանի ռազմակայանը — Շ. Գ.) հաղորդակցության ուղիները և աքցանի մեջ վերցնել Կարսի ռազմաճակատն ու բերդաքաղաքը: Վերոհիշյալ հանգամանքների առկայության շնորհիվ Սուրմալուի ռազմաճակատը ձեռք է բերում արտակարգ կարևոր նշանակություն:

Հանրապետության ղեկավարությունը, բանակի հրամանատարությունն ու ժողովուրդը սրտատրոփ և մեծագույն հավատով սպասում էր Իգդիրից սպասվելիք հայկական զորքերի հաղթանակի ավերիսին: Իսկ ժողովուրդը իր համոզմունքի և վստահության մեջ չէր սխալվում, այնտեղ իր քաջակորով մարտիկներով մարտնչում էր Դրոն:

Արարատյան դաշտի, մայրաքաղաքի բնակչությունը սիրահոժարակամ օգնում և ոգևորում էր իր զավակներին, որոնք արդեն նախորդ մարտերում դրսևորած հերոսականությանը իրավամբ վաստակել էին հայության սերն ու վրստահությունը: Սուրմալուի ռազմաճակատի թիկունքը գործում էր անխափան: Այդ օրերին կարծես մայրաքաղաքի հերոսամարտերի ոգին էր վերստին արթնացել ռազմաճակատին սատարող Արարատյան դաշտի հայության շրջանում:

Հոկտեմբերի 24-ին թուրքական զորքերի գլխավոր խմբավորումներն ու քրդական հրոսակախմբերը վերսկսում են մարտական գործողությունները և մեծ ուժերով հարձակվում Մարգարայի և Կարակոլայի մոտերքում դիրքավորված հայկական զորագնդերի վրա: Արաքսի երկու կամուրջներն էլ կարևորագույն ռազմական նշանակություն ունեցող հան-

¹⁵⁷ Շ. Գ. Ա. Բղթ. 17/17:

գույցներ էին: Փաստորեն Մարգարայի և Կարակալայի կամուրջներն այն հիմնական հաղորդակցության միջոցներ էին, որոնք Սուրմալուի ողջ գավառը կապում էր Արարատյան երկրի հետ: Ահա թե ինչու թուրքերը հայկական ողջ գորաբանակը օղակի մեջ վերցնելու նպատակով ձգտում էին նախ և առաջ գրավել հենց այդ կամուրջները և ամենակատաղի հարվածները տեղում էին ռազմաճակատի այդ հատվածներում պաշտպանվող զորագնդերի վրա:

«Երբ սկսել են կռիւները այդ կամուրջի շուրջը, շտաբում ակամայից շատերին հտաքըքրել է այն հարցը, թէ ո՞վ է պաշտպանում այդ կարեւոր կէտը.

— Գնդապետ Լալաեանը (45 տարեկան):

— Եթէ նա է, կարելի է ապահով լինել: Եթէ թիրաքերն անգամ նրա միսը քրքրեն ատամներով, նա տեղից չի շարժւի»¹⁵⁸,

Դրոն իր տարերքի մեջ էր: Անխափան գործում էր կապը ճակատի բոլոր զորամիավորումների և զորահրամանատարի միջև: Զորագնդերի հրամանատարներին Դրոյի կողմից հազորովող հրամանը միակն էր. մեռնել, բայց պաշտպանել Արաքսի գետանցումները և ոչ մի պարագայում թույլ չտալ թշնամուն անցնելու գետը:

Ամբողջ օրը թուրքական զորքերի մեկ գրոհը հաջորդում էր մյուսին: Ռազմաճակատում կենտրոնացված Լալայանի, Խուդաբաշյանի, Հալաբյանի, Թարխանյանի և այլոց գլխավորած հայկական քառապատիկ փոքրաթիվ ուժերի պաշտպանութունը ժայռի նման անսասան էր:

Հոկտեմբերի 24-ին ձեռնարկած հարձակումները թուրքական հրամանատարությանը որևէ շոշափելի արդյունք չտվեց: Հաջորդ օրը ճակատամարտը սկսվում է առաւովել մեծ ուժգնությամբ: Հոկտեմբերի 25-ին ճակատամարտը զգալիորեն տարբերվում էր նախորդներից: Այդ օրը թուրքերի կողմից հարձակողական գործողութուններին մասնակցում էր զորքերի մեծագույն մասը, մեծ քանակությամբ հրետանի և գնդացիներ: Իր զորքերի թվական գերակշռությամբ ոգեվորված թուրք հրամանատարութունը հայկական զորքերի

¹⁵⁸ «Յառաջ», 1920 թ., նոյեմբերի 17.

պաշտպանութունը արագորեն խորտակելու դիտավորությամբ հոգեբանական գրոհ է ձեռնարկում հայ զինվորների վրա:

Նվազախմբի և թմբուկների զարկերի ուղեկցությամբ թուրքական զինաշուկատները մարտաշարքերով և խրոխտ քայլերով մոտենում են հայ զինագնդերի դիրքերին: Սակայն, իզուր էր թուրքական հրամանատարության փորձը հոգեբանական գրոհների սարսափազդու տեսարաններով ահաբեկել Սուրմալուի պաշտպաններին: Դրոյին և նրա զինվորներին անհնարին էր վախեցնել այդօրինակ գործողութուններով:

Հոգեբանական գրոհին հաջորդում է թնդանոթային մարտկոցների փոթորակի կրակը, որի պաշտպանությամբ թուրք զորամասերը նետվում են Սուրմալուի պաշտպանների վրա:

Նախորդ օրվա հաղթական կռիվները թեւավորել ու ոգեշնչել էին հայ զինվորներին ու հրամանատարներին: Ինչպես միշտ կատարելապես զորահրամանատարության բարձունքում էր Դրոն:

«Կուր ընթացքում Դրոն ամէն տեղ է: Չի մնում ոչ մի դիրք, որ նա չայցելի, չի մնում ոչ մի զօրամաս, որի թիկունքում նա գէթ մի քանի ռոպէտով չերեւայ: Մէկին խրախուսել, միւսին քաջալերել, երկրորդի սխալն ուղղել կամ նոր հրահանգներ տալ ստեղծած կացութեան հանդէպ, ահա թէ ինչ է անում նա կուր ընթացքում: Նրան ենթակայ զօրամասերը միշտ զգում են նրա անմիջական ներկայութիւնը: Մի հանգամանք, որ չի կարող շանդրադառնալ նրա զօրաբանակի բարձր ռազմական տրամադրութեան վրայ»¹⁵⁹:

Հոկտեմբերի 25-ի ճակատամարտի օրը սարսափելի իրավիճակ է տիրել ռազմաճակատի ամբողջ տարածքում: Թուրք հրամանատարութունը՝ հաշվի չառնելով կորուստները, անընդհատ պահեստային ուժեր նետելով մարտադաշտ, ձգտում է ամեն գնով ընկճել հայ զինվորների դիմադրութունը և դուրս գալ Արաքս: Մի շարք գյուղեր մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք են անցնում:

«Այս,— գրում է Վ. Ահարոնյանը,— վերջին կռիւների ընթացքում եղել են վայրկեաններ, երբ շորս կողմից անդադար չարձակումների ենթարկւած մեր զօրամասերից ոմանք

¹⁵⁹ Նույն տեղում է

րնկած են եղել չափազանց ծանր դրուժեան մէջ: Կորցրած նահանջի ճամբան, որը գրաւուած է եղել թշնամու կողմից, ճակատից կատաղի յարձակումների ենթարկած մեր զօրամասերից մէկի պետը հեռախօսով դիմում է Դրօշին (բարեբախտաբար ամբողջ կոիւնների ընթացքում ճակատի հեռագրային և հեռախօսային կապը ոչ մի վայրկեան չի ընդհատվել) խնդրելով հրահանգներ ստեղծված ծանր կացութեան վերաբերմամբ:

— Ինչպէս էք հրամայում վարել,— հարցնում է զօրամասի պետը:

— Հրամայում եմ բոլորիդ մեռնել, ոչ մի քայլ չետ,— հրահանգում է Դրօն:

— Լսում եմ, պ. հրամանատար,— լինում է զօրամասի պետի պատասխանը¹⁶⁰:

Դրօշի հրամանը անառարկելիորեն պիտի կատարվեր: Նրա հատու պատասխանից կրկնակի անգամ զգաստացած զորամասի հրամանատարը վարպետորեն է կազմակերպում մարտը և օգտվելով տեղի հասած ուժերից՝ հուժկու հակահարվածով ջախջախում է թուրքերի օղակող զորաշարքերն ու վերականգնում դրութունը:

Թուրք հրամանատարութեան կողմից հոկտեմբերի 25-ին ձեռնարկած բազում գրոհները դարձյալ ապարդշուն են անցնում: Դրօշի զինվորները հրաշալի քննութուն են բռնում: Երկու օր ընթացող լարված ու դժվարին կոիվներում նրանք ոչ մի անգամ տեղի չեն տալիս թշնամու շրագարող գրոհներին:

«Ճակատամարտ» լրագրի թղթակիցը այդ կոիվների վերաբերյալ մայրաքաղաքից խմբագրութուն է ուղարկում հետևյալ հաղորդակցութունը.

«Թուրքերը յարձակում կը գործեն Իգդիրի վրայ որ Երեւանէն 45 քիլոմէթր հեռու է: Այդ կուին թնդանթի ձայնքն որ կը լսուին հիմա: 80 ժամ է ի վեր կատաղի և անընդհատ կոի կը մղուի այդ ճակատին վրայ գիշեր ու ցերեկ: Երկու կողմերն ալ կը կռուին կատաղօրէն: Գաղափար մը տալու համար բան մը թէ այդ շրջաններուն մէջ գիւղեր եղան որոնք ինն ան-

գամ թնամիին և մեր ձեռքն անցան յաջորդաբար: Մտն է հազար թրքական կանոնաւոր զօրք և 10 հազար քիւրտ և թուրք խուժան կը մասնակցեին յարձակումին, իրենց դէմ ունենալով հայկական հերոս բանակը, որուն թիւը կը հասնի 4 հազարի...»

Թրքական կորուստները շատ մեծ են և կը հասնին հազարի, մինչ մեր զօհերը կլլան 50 հօգի... Իգդիրի ճակատը կը պաշտպանէ Դրօն»¹⁶¹:

Մարտերի արդյունքը բացարձակապես չէր կարող բավարարել շուտափութ հաղթանակի ակնկալիքով ապրող թուրք հրամանատարութեանը: Այդ պատճառով հաջորդ օրը, վերախմբավորելով ուժերը, դարձյալ դիմում է հարձակողական գործողութիւններին:

Հոկտեմբերի 26-ը ճակատամարտի վճռական օրն էր:

Նախորդ կոիվներում իրենց ծրագրերի փլուզումից հետո, թուրք հրամանատարութիւնը որոշում է ձեռնարկել ընդգրկուածներով մարտական գործողութիւններ, որոնց նպատակն էր հաջորդաբար գրավել Իգդիրը շրջափակող գյուղերը և շղթայի մեջ վերցնել հայկական զորաբանակի հիմնական խմբավորումը, որը գտնվում էր Իգդիրում: Այդ նպատակով թուրք կանոնավոր զորազնդերը քրդական հեծելախմբերի համագործակցութեամբ անցնելով Չնդլի լեռնանցքը, կենտրոնանում են Օրգով և Արհաճ գյուղերի մերձակայքում և ուժերոնանում են Օրգով և Արհաճ գյուղերի մերձակայքում և ուժերին հարձակումով գրավում Դաշբուռուն գյուղը, այնուհետև հարձակումը զարգացնում դեպի Իգդիր-Մարգարա խճուղին: Հաղթահարելով այդ հատվածում մարտնչող հայկական Հաղթահարելով այդ հատվածում մարտնչող հայկական փոքրաթիվ ուժերի դիմադրութիւնը, թուրքերը նույն օրը գրավում են Ղաշար-Թոխանլու, Կարակոյնլու գյուղերը և հասնում մինչև Դալիկ-Դաշտ: Դալիկ-Դաշտի գրավումը մեծ հնարավորութիւն կընձեռնէր թուրքերին հարձակումը զարգացնելու Մարգարայի կամրջի և Իգդիրի ուղղութեամբ և հաջողութեան դեպքում կտրելու տեղի բնակչութեան ու զօրքի նահանջի ուղիները: Ամբողջ օրը հակառակորդի ուժերի դեմ հերոսաբար մարտնչող զորախմբերը՝ այլևս անկարող լինելով դիմադրելու թշնամու մեծաքանակ ուժերի գրոհներին,

160 Նույն տեղում:

«Ճակատամարտ», 1920 թ., դեկտեմբերի 2:

161 «Ճակատամարտ», 1920 թ., դեկտեմբերի 2:

քայլ առ քայլ նահանջում են: Կոիվների ամենավճռական պահն էր: Դրոն հայկական նահանջող զորքերին օգնության է ուղարկում Կուռո Քարխանյանի գլխավորած զորախումբը:

«Կուի երկրորդ օրը, Դրոի հրամանով, Քանաքեռից, բեռնատար ինքնաշարժերով, օգնութեան է շտապում Կուռո Քարխանեանը: Մարգարայում պարզում է, որ խճուղին բռնած է թշնամու կողմից, առաջ գնալու հնարաւորութիւն չկայ: Առանց երկար մտածելու, Կուռոն դասաւորում է զինւորներին ինքնաշարժերի վրայ, ինքը նստում է առաջին ինքնաշարժի վարիչի մօտ եւ շորս ինքնաշարժերը իրարից յիսուն քայլ հեռու, արագութեամբ քշել է տալիս խճուղիով, միաժամանակ, զնդացիրներից սաստիկ կրակ բանալով ճանապարհի երկու կողմով: Թշնամին յանկարծակիի է գալիս եւ սարսափահար պահում առուներում: Տալով զինւոր վիրաւոր եւ զնդացրային մասի պետ հերոս Մալիդկիին սպանւած՝ Կուռոն ճեղքում է թշնամու շղթան եւ հասնում օրհասական դիմադրութիւն ցոյց տուող Դալիզդաշին օգնութեան»¹⁶²:

Կուռո Քարխանյանի զորախմբի օգնությունը ճիշտ ժամանակին էր: Համախմբելով նահանջող զորաշտկատների մարտաշարքերը՝ Կուռո Քարխանյանը անկոտրում պաշտպանությամբ խորտակում է թուրքերի գրոհները եւ խափանում այդ ուղղությամբ Իգդիրն ու Մարգարայի կամուրջը գրավելու թուրք հրամանատարության ծրագիրը:

Ճակատամարտի մեկ այլ հատվածում թուրքերը գրավում են Իգդիրից ընդամենը 3—4 կմ հեռավորության վրա գտնվող Սուլթանաբազ գյուղը: Սուլթանաբազի և Ալիզամար գյուղերի ուղղությամբ մարտնչող 10-րդ գունդը Մամաշանյանի գլխավորությամբ համառ պաշտպանությամբ կանգնեցնում են թուրք զորամասի առաջխաղացումը: Թագմաճակատի ամբողջ տարածքում հայկական զորագնդերն անպատմելի խիզախումներով կանգնեցնում են թշնամու հարձակումները: Թուրքական զորաբանակը հարձակողական նախկին ուժն ու հզորությունը արդեն սպառում է, հանդի-

պելով հայ զինվորների ջախջախիչ պաշտպանությանը: Սակայն, սոսկ պաշտպանությունը չէր Դրոյի տարերքը, իսկ ռազմաճակատում ստեղծված իրավիճակը թելադրում էր գործել ավելի արագ և վճռական, մանավանդ որ Սուլթանաբազի հակառակ ուղղությամբ թուրքերին հաջողվում է գրավել Ալիզամար գյուղը և ապա ներխուժել Իգդիրի գերեզմանոցը:

Դրոյի հրամանով փոխգնդապետ Մամաշանյանը իր գնդի 1-ին գումարտակի գլուխն անցած սրբնթաց գրոհով դուրս է շարտում թուրքերին Սուլթանաբազի և շթուլացող արագությամբ հարձակումը զարգացնելով հակառակ ուղղությամբ՝ ջախջախում է հակառակորդի զորաշտկատներն ու գրավում Ալիզամար, Ցաղջի գյուղերը: Ճակատամարտում ընդհանուր հարձակումը ձեռնարկելու առաջին կայծն է բռնկվում: Դրոն վճռական հարձակում է գործում թուրքական զորաբանակի գլխավոր խմբավորման վրա: Խորտակելով հակառակորդի դիմադրությունը, հայ զինագնդերը անձնուրաց գրոհներով ջախջախում են թուրք զորաբանակի մարտաշարքերը, և «... թշնամին անհամար դիակներ թողնելով, դիմեց փախուստի, մինչև Բարթողեան լեռների միւս կողմ»¹⁶³:

Հաղթությունը կատարյալ էր, ճակատամարտի հաղթական վախճանին սրտատրոփ սպասող մայրաքաղաքի և Արարատյան դաշտի ժողովուրդը ցնծության մեջ էր:

Մայրաքաղաքի ու դաշտի գլխին ծառացած մահասարսուռ ուժերը խորտակվում են բախվելով հայ զինվորների և նրանց աննկուն զորահրամանատարի անկոտրում կամքին ու խիզախությանը: Միանգամայն իրավացի է Կարո Սասունին, նշելով.

«Երեւանեան բանակը յաղթական էր: Ան ոչ միայն մայրաքաղաքն իր շրջաններով վտանգէ ազատած էր, այլ իր փայլուն հաջողութիւններով՝ այդ ճակատի վրայ յաղթական էր»¹⁶⁴:

Դրոն մեկ անգամ ես ապացուցեց, որ ինքն իզուր չէ, որ վաստակել է անպարտելի զորավարի անունը:

¹⁶² Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն» Թեհրան, 1982 թ.:

էջ 478—479:

¹⁶³ «Հայրենիք» ամս., 1956 թ., հոկտեմբեր, էջ 23:

¹⁶⁴ «Հայրենիք» ամս., 1926 թ., ապրիլ, էջ 97:

Չնայած նրա անզուգական հրամանատարությունը Սուրմալուի ռազմաճակատում ձեռք բերած փայլուն հաղթանակին, դժբախտաբար Հայաստանի Հանրապետությունը արդեն պարտվել էր: Կարսի ռազմաճակատն ի տարբերություն Սուրմալուի՝ ունենալով պաշտպանվելու հզոր միջոցներ, չկարողացավ ինչպես հարկն է դիմազրավել թուրքական զորքերի հարձակումներին:

Կարսի զինվորները հայ բուլշևիկների քարոզչությունից մթազնած իրենց «եղբայր կարմիրներին» արժանիորեն ու եղբայրաբար դիմավորելու համար հոկտեմբերի 30-ին հզոր բերդաքաղաքը հանձնեցին թուրքերին: Հերոս գնդապետ Մազմանյանը հայ զինվորների բարոյալքված ու խաբված վիճակից շանթահար՝ ինքնասպանություն է գործում:

Ազգային դադափարներից ու արժանապատվությունից սնանկ հայ բուլշևիկները կատարեցին իրենց սև գործը: Չանցած մի քանի օր Կարսի բախտին է արժանանում նաև Ալեքսանդրապոլը: Հայկական զորքերը նահանջում են Ալեքսանդրապոլից հյուսիս-արևելք՝ Զաջուռ և հարավ-արևելք՝ Ակնի կայարանի ուղղությամբ:

Նոյեմբերի 6-ին թուրքական հրամանատարությունը Հայաստանի կառավարությանը առաջարկում է գինադադարի հետևյալ պայմանները.

«Հայաստանին կը պարտադրուէր յանձնել հազարներով ջորիներ, փամփուշտներ, թնդանօթի ռումբեր, հրացաններ, որոշ թվով թնդանօթներ, գնդացիներ և ռազմական նոր կետերու գրաւումներ»¹⁸⁵:

Թուրքերի առաջադրած պահանջները չափազանց ծանր էին ու անընդունելի: Հայաստանի կառավարությունը մերժում է ընդունել թուրքերի կողմից առաջադրված գինադադարի պայմանները: Կառավարության հրահանգով ազգաճակատի հրամանատարության կազմում կատարվում է փոփոխություններ: Հետ է կանչվում ռազմաճակատի հրամանատար գնդալ Սիլիկյանը: Զաջուռի ճակատի հրամանատարությունը հանձնվում է Սեպուհին, իսկ Դրոն շտապում է

Ակն-Ալազգյազի ճակատն՝ ընդունելու այդ ուղղության դրամբի հրամանատարությունը:

Նոյեմբերի 14-ին թուրքերը երկու ուղղություններով վերսկսում են հարձակումները: Դրոն վերջին անգամ իրեն յուրահատուկ եռանդով համախմբելով ճակատի ուժերը, հետ է մղում հակառակորդի հարձակումները: Սակայն այդ մասնակի հաջողությունը արդեն ոչնչով չէր կարող փոխել ընդհանուր կացությունը:

Զաջուռում կռիվները շարունակվում են ևս մի քանի օր և չնայած Սեպուհի և մի քանի զորավաշտերի հերոսական գիմադրությանը, հայ զինվորների մեծ մասը լքում է ճակատը և թուրքերին հնարավորություն ընձեռում անցնելու հայ զորքանակի թիկունքը: Սեպուհը հազիվ է կարողանում դիմադրել: Կառավարությունը ստիպված ընդունում է թուրքերի առաջարկած գինադադարի պայմանները:

Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո թուրքերի առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար Հանրապետության կառավարությունը հարկադրված սկսում է գինադադարի բանակցությունները կարարեցիր փաշայի հետ:

Նոյեմբերի 23-ին հրաժարական է տալիս Հանրապետության վարչապետ Համո Օհանջանյանը և կառավարության նոր վարչապետ է ընտրվում Սիմոն Վրացյանը:

Դրոն նորընտիր կառավարության կազմում ստանձնում է գինվորական նախարարի պաշտոնը:

Հայաստանի կառավարության հանձնարարությամբ թուրքական զորքանակի հետ բանակցություններ վարելու համար Ալեքսանդրապոլ է մեկնում Ալ. Խատիսյանի գլխավորած պատվիրակությունը:

Իսկ դեկտեմբերի 1-ին Խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր-ներկայացուցիչ Լեզրանը Հայաստանի վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանին ներկայացրեց Խորհրդային իշխանության վերջնագիրը. այն է՝ Հանրապետության իշխանությունը հանձնել բուլշևիկներին: Բանակն արդեն գոյություն չունի, իսկ Հանրապետության զգալի մասը նվաճված էր. կառավարությանը ուրիշ ոչինչ չէր մնում անելու, բացի իշխանությունը բուլշևիկներին հանձնելուց:

¹⁸⁵ «Ճակատամարտ», 1921 թ., փետրվարի օ.

Ալեքսանդրապոլի հայ-թուրք և Երևանի հայ-ռուս բանակցութիւնների Հայաստանի Հանրապետութեան խորհրդայնացման մանրամասները հանգամանորեն շարադրված են Ալ. Խատիսյանի «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը» և Ս. Վրացյանի «Հայաստանի Հանրապետութիւն» գրքերում:

Այսպիսով կենսագործվեց Հայաստանի Հանրապետութիւնը խորհրդայնացման ճանապարհով նվաճելու վաղորդ ծրագրած ու մշակված քաղաքականութիւնը:

Կարճատև, ընդամենը երկուսուկես տարվա կենսագրութիւն ունեցավ հայ ժողովրդի արյունով, տառապանքով և բազմամյա պայքարով նվաճած Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Քեմալական թուրքիայի զինու զորութեամբ և «համաշխարհային հեղափոխութեան» ու ինտերնացիոնալիզմի սայլին լծված ազգուրաց հայ բոլշևիկների համագործակցութեամբ խորհրդային Ռուսաստանը բռնազավթեց Հայաստանի Հանրապետութիւնը և նրա տարածքը մի քանի ամիս անց՝ 1921 թ. մարտին «եղբայրաբար» և հավասարութեան սկզբունքով բաժանեց իր ու թուրքիայի միջև:

Լեզրանի համաձայնութեամբ ստեղծվեց ժամանակավոր խորհրդարանական կառավարութիւն Դրոյի և Սիլիսի (բուշևիկ) գլխավորութեամբ: Չանցած մի քանի օր, բոլշևիկների խոստացած դեմոկրատիան և դաշնակցական գործիչների անձեռնմխելիութիւնը պահպանելու խոստումները մոռացվեցին: Բանտերը լցվեցին հազարավոր դաշնակցական գործիչներով ու մտավորականներով: Աքսորի դաժան ճանապարհը բռնեցին 1200 զինվորական գործիչներ: 1921 թ. հունվարի 10-ին կարմիր բանակի հրամանատար Գեկկերի «հրավերով» Դրոն պիտի մեկնէր Բաքու: Շատերն էին հասկանում այդ հրավերի իսկական էութիւնը և փորձում էին նրան համոզել հրաժարվել Բաքու մեկնելուց: Սուրմալուի ճակատում մարտնչող Դրոյի գվարդիայի հիմնական միջուկը դեռևս պահպանվել էր և նա ցանկացած պահի կարող էր խույս տալ կարմիրների ճանկերից: Սակայն ավելորդ բարդութիւնների տեղիք չտալու նկատառումներով որոշում է ընդունել Գեկկերի «հրավերը»: Հունվարի 11-ին Երևանում սուսակի փոթորիկ էր, մայրաքաղաքի ողջ ժողովուրդը հավաքվել էր

ճանապարհելու անհայտ ուղղութեամբ գնացող իր պաշտելի զորավարին: Բաքվից նրան «պատվավոր» աքսորի են ուղարկում Մոսկվա, ուր երկու տարի մնալուց հետո անցնում է արտասահման և հաստատվում Ռումինիայում: Շատ է խոսվել այն մասին, թե Դրոն 2-րդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին համագործակցել է Գերմանիայի հետ: Այո, դա իրողութիւն է: Գերմանիայի կողմից Եվրոպայի նվաճումով շուրջ կես միլիոն հայեր մնացել էին նվաճված տարածքներում և ոչ ոք չէր կարող երաշխավորել, թե նրանք ինչպիսի վերաբերմունքի կարժանանային: Գերմանիայի հաղթանակի դեպքում հայութեան զխին նորից կախված կլինէր ջարդարար սուրբ, մանավանդ, որ 3-րդ ուսյիսի և մի շարք ազգեցիկ գործիչներ Ռոզենբերգի գլխավորութեամբ աշխատում էին հայերին դասել ոչ հնդեվրոպական ժողովուրդների շարքը: Նրա գլխավոր մտահոգութիւնն էր. ինչպե՞ս վարվել, որ Եվրոպայի հայոց սիյուռն ու հայրենիքը շնորհովեն պատերազմի հետևանքով: Հանուն իր ժողովրդի գոյութեան ապահովման՝ Դրոն աշխատում է շահել Գերմանիայի վստահութիւնն ու համակրանքը: Այստեղից էլ նրա համագործակցութիւնը: Նրա ջանքերով փրկվեցին հազարավոր հայեր, որոնք տառապում էին համակենտրոնացման ճամբարներում: Իսկ Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի հայերը դարձյալ Դրոյի շնորհիվ զերծ մնացին բռնութիւններից:

Անդրադատնալով Գերմանիայի հետ Դրոյի ունեցած կապերին՝ Ավ. Իսահակյանը գրում է.

«Ծն Դրոյին վաղուց եմ ճանաչել: Մենք մօտ ընկերներ ենք եղած անցեալում: Նա մեծ հայրենասէր է, խիզախ յեղափոխական, հերոսական գործեր էր կատարել: Բայց նրա մեծագոյն ծառայութիւնը Հայաստանին ու հայ ժողովուրդին եղաւ հէնց պատերազմի ընթացքին, երբ նա երեւութապէս գործակցում էր Գերմանացոյց: Կոահելով նացիստների պատութիւնը՝ նա գնացել էր Հյուսիսային Կովկաս գերմանական բանակի հետ, եւ զգուշացրել Հայաստանի ժողովուրդը որեւէ ապստամբական ջարժում չանել բոլշևիկեան տիրապետութեան դէմ, որը պիտի լինէր Հայաստանի մահը, ինչպէս որ եղաւ Ղրիմի, Քալմուքների (Կալմիկների) և Չեչենների ինք»

նավար շրջանների, որոնց ժողովուրդները սիրով դիմաւորել էին գերմանական զօրքերը: Նացիստների նահանջից յետոյ, բոլշեւիկները ո՛չ միայն վերջ տուին այդ երեք ինքնավար շրջաններին, այլ եւ նրանց ժողովուրդներին գլխովին աքսորեցին Սիբիրի խորքերը, իսկ նրանց երկրները լցրին Ռուսներով: Նոյն դաժան ճակատագիրը վերապահուած էր Հայաստանին, եթէ չլինէր Դրօյի նախագգուշացումը»¹⁶⁶,

Պատերազմից հետո Դրոն իր տիկնոջ՝ Գայանեի և երկու զակաների՝ տղայի և դստեր հետ հաստատվում է ԱՄՆ-ի Բոստոն քաղաքում:

Օտար ամերում ապրած տարիներին նա մինչև կյանքի վերջն իր անսպառ եռանդն ու կարողութիւնը նվիրաբերում է հարազատ կուսակցութեանը՝ Հ. Հ. Դաշնակցութեանը, որի ծառայութիւնը սփյուռքի հայապահպանութեան գործում անգնահատելի է:

... 1956 թ. մարտի 8-ին ԱՄՆ-ի Բոստոն քաղաքում սարսափելի փոթորիկ էր: Այդ օրն «Ա՛խ, մեկ էլ Երկիրն տեսնեի...» բառերը շուրթերին իր մահկանացուն է կնքում «... քաջերուն մէջ շքեղօրէն քաջը և հերոսներուն մէջ կախարդօրէն հերոսը», «Հայկական Ազատամարտի ամէնէն գիւցազնատիպ էջերը զարդարած...»¹⁶⁷ Դրոն՝ սերունդների կտակելով հետևյալ պատգամը.

«... քանի բռնութեան տակ է մեր հայրենիքը՝ Հայաստանը, քանի մեր հողերը բռնագրաւուած են, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը ունի իր պայքարը եւ Դաշնակցութեան զաւակները, իբրև հայ ժողովուրդի հարազատ զաւակներ, պիտի շարունակեն այդ պայքարը. արիւնով կ'ըլինի, գրիչով կ'ըլինի, պայքարով կ'ըլինի, մինչև Հայը հաւաքուի իր բոյնին մէջ. Հայը հային կառավարի, ո՛չ Անգլիացին, ո՛չ Ամերիկացին, ո՛չ Ռուսը, ո՛չ Թուրքը. Հայը լինի իր երկրին տէրը. Հայը լինի իր ազատութեան տէրը...»¹⁶⁸,

¹⁶⁶ «Հայրենիք» ամս., 1960 թ., էջ 94:

¹⁶⁷ «Դրոն և իր գործը», Հալէպ, 1948 թ., էջ 8—9:

¹⁶⁸ «Դրո», Պէլրոթ, 1956 թ., էջ:

ՅՈՒՇԵՐ՝

I

ԶԱՐԿ, ԵՐԵՒԱՆ ԶԱՆ՝

1905 թ. մայիսին ահաբեկեց Բագուի եւ շրջանի քաղաքապետ Նակաշիձէն: Բագուի Կենտրոնական Կոմիտէի վճռով, ես հեռացայ Թիֆլիսից. Բագում մնալս համարում էր վտանգաւոր:

Ինձ հետ էր եւ ընկերս՝ Կոսն: Կենտր. Կոմիտէն սաստիկ զժգոհ էր նրանից, որովհետեւ նա, ահաբեկման վճռական վայրկեանին, նշանակւած տեղում շէր երեւացել: Նոյնիսկ նրան ուզում էին արտաքսել մեր զինուորական շարքերից, բայց իմ միջնորդութեամբ եւ խնդրանքով՝ զիջող եղան եւ թոյլ տւին, որ ինձ հետ միասին մեկնի Թիֆլիս:

Առաւօտեան ժամը 7-ի մօտերը հասանք Թիֆլիսի կայաքանը, որտեղից անմիջապէս զնացինք ներկայանալու Բժ. Յ. Տէր-Դաւթեանին, որ, իբրև Հ. Յ. Դ. Բիւրօյի-անդամ, որոշելու էր մեր անելիքը:

Դրան զանգի վրա դուրս եկաւ բժշկի մայրը, մի փոքր շարած ու զարմացած զննեց մեզ ու հարցրեց.

— Ո՞ւմ էք ուզում:

— Բժշկին:

* «Վէճ» երկամսեայ մշակութային և պատմութեան հանդէս 1934 (ք տարի), թիւ 3, 6, 1934 թ. (թիւ 3, 6, 6, 1935 (ք տարի) թիւ 2, 8:

1 Այս հատածով չի սպաւում մեր խոստումը Դրօի յուշերի հրատարակութեան մասին: Ընդհակառակը, մենք վստահ ենք, թէ պիտի կարողանանք «Վէճ»-ի էջերում տալ Դրօի ընդարձակ յուշերն ու տեսութիւնները մեր մերձաւոր անցեալի ղէպերի եւ երեւոյթների մասին: Ս. Արացեան:

— Էս ժամին բժիշկ կը լինի, յետո՛յ եկէք, կարճ պատասխանեց նա եւ պատրաստուեմ էր դուր փակել երեսնե-րիս, բայց մենք այնքան էլ հեշտութեամբ տեղի տուող չէինք: Առանց մի խօսքի վերցրինք մեր կապոցները եւ մտանք ներս:

— Մայրի՛կ, մենք նրա հետ գործ ունենք, ասացի ես եւ յանձնեցի Բագուի Կենտր. Կոմիտէի ծածկագիր նամակը բժշկին:

Մայրիկը մեղմացաւ: Կարգադրեց, որ մեր իրերը դնենք նախասենեակում եւ մտնենք բժշկի ընդունարանը:

Այստեղ սպասեցինք ժամը ութից-ինը: Անշուշտ մայրիկը շէր կամեցել խանգարել որդու քունը եւ շէր զարթեցրել: Ո՛վ գիտէ՝ գիշերը ո՞ր ժամին էր վերադարձել տուն կուսակցա-կան ժողովից:

Ժամը ինը կը լինէր, երբ մայրիկը նորից մտաւ ներս եւ մեզ հրաւիրեց սեղանատուն: Քիչ յետոյ եկաւ եւ բժիշկը: Այստեղ առաջին անգամ ծանօթացայ մեր սիրելի բժշկի հետ, որի անունը մինչեւ այդ շատ էի լսել:

Նախաճաշից յետոյ, բժիշկը ուղղեց մեզ մի քանի կարճ հարցումներ եւ ուզեց իմանալ, թէ ինչի՞ կարիք ունենք: Բագուի Կենտր. Կոմիտէն գրել էր նրան, որ մեզ ցոյց տայ բարոյական եւ նիւթական ամէն աջակցութիւն, բայց առանց դրան էլ նա մեզանից ոչինչ չէր խնայի: Կոսն յայտնեց, թէ ինքը ցանկանում է մնալ Թիֆլիսում, ուր ապրում էր իր մայրը, իսկ ես ուզում էի գնալ Երեւան: Բժիշկը երկուսիս էլ ուշադրութեամբ լսելուց յետոյ, դարձաւ ինձ.

— Լա՛ւ մտածիր, գուցէ քեզ համար էլ այստեղ մնալը աւելի լաւ է: Վստահ եղիր, որ պէտք եղած ամէն աջակցու-թիւն կը ստանաս:

— Ո՛չ, առարկեցի ես, անպատճա՛ռ ուզում եմ գնալ Երեւան:

Ինձ Երեւանը գրաւում էր երկու պատճառով. նախ՝ այն-տեղ էլ արդէն սկսել էին հայ-թրքական ընդհարումները. երկրորդ՝ Երեւանում էին իմ երկու ամենամտերիմ ընկեր-ները՝ Դաշնակցական Խէչուն եւ Փառակեցի Մկրտիչը, որոնց ձեռքի տակ ես կարող էի օգտակար լինել Երեւանի շրջանի ինքնապաշտպանութեան գործին:

Բժիշկը ուշադրութեամբ լսեց իմ պատճառաբանութիւն-ները:

— Լա՛ւ,— ասաց նա եւ անմիջապէս մի տոմս գրեց:— Ա՛ռ այս տոմսը եւ գնա՛ ընկ. Մանասի² մօտ, նա ամէն բան կը կարգադրէ:

Յետոյ, մի պահ կանգ առաւ, մտածեց ու նորից դարձաւ ինձ.

— Իսկ ճանապարհածախս ունի՞ս:

Այո՛, ճանապարհածախս Բագում ստացել էի բաւարար չափով:

Ընկերս գնաց մօր մօտ, իսկ ես բժշկի գրած տոմսը ձեռքիս՝ գնացի փնտռելու ընկ. Մանասին: Նրան էլ առաջին անգամը պիտի հանդիպէի: Բժշկի տւած ցուցմունքներով հեշտութեամբ գտայ եւ յանձնեցի տոմսը: Կարճ հարցուփորձից յետոյ, նա էլ բաւարար համարեց ցանկութիւնս եւ ասաց.

— Կատարելապէս հասկանում եմ քեզ: Լաւ ես անում, որ ուզում ես գնալ Երեւան: Իսկ ի՞նչ զէնք ունես մօտդ:

— Մի պարաբելում ատրճանակ,— պատասխանեցի ես:

Մանասն անմիջապէս ինձ կառք նստեցրեց եւ տարաւ Վելիամինովսկայա փողոցի վրա գտնուող մի համեստ ճաշարան: Ներս մտնելուն պէս իր մօտը կանչեց արտաքինով խիստ պարզ հագնւած մի մարդ եւ ականջին ինչ որ բաներ փսփսաց: Ճաշարանից վերադարձանք Մանասի բնակարանը, իսկ քիչ անցած այնտեղ եկաւ նաեւ վերոհիշեալ մարդը եւ Մանասին յանձնեց մի փոքրիկ արկղ: Մանասը բաց արաւ եւ միջից հանեց մի բոլորովին նոր մատղէր ատրճանակ: Ատրճանակը յանձնեց ինձ եւ ասաց.

— Սա Թիֆլիսի Կենտրոնական Կոմիտէի կողմից նւէր եմ տալիս քեզ: Մօտիդ պարաբելումը կը յանձնես Երեւանի զինական մարմնին:

Կարող էք երեւակայել, թէ ի՞նչ ուրախութիւն պատճառեց

² Սարգիս Մանասեան, դաշնակցական յայտնի գործիչ. հայ-թրքական զնդհարումների ժամանակ նրա ձեռին էր կենտրոնացած զենքի գործը. Հայաստանի Հանրապետութեան օրով ներքին գործոց նախարարի օգնական: 1920 թ.ին սպանեց բուլշեւիկների ձեռքով, Բագու գերեւուց յետոյ:

ինձ Մանասի նւէրը, մանաւանդ այդպիսի ջերմ զգացումներով տրւած:

Թիֆլիսում երկար շմնացի. անմիջապէս մեկնեցի Երևան: Արդէն քաղաքում եւ ամբողջ նահանգում միևնոյն տարւած էր: Ճանապարհները դարձել էին վտանգաւոր: Թուրքերն ու հայերը իրարու դէմ էին կանգնած, իբրեւ երկու թշնամի բանակներ: Մանաւանդ, յարաբերութիւնները սրել էին նախիջեւանի ընդհարումներից յետոյ:

Գաշնակցական Խէչօն ինձ ընդունեց արտակարգ ուրախութեամբ ու անմիջապէս ներկայացրեց Գալուստ Ալոյեանին⁴ եւ վերջինիս գիտութեամբ ու համաձայնութեամբ ինձ առաւ իր տրամադրութեան տակ՝ նոյն օրն իսկ նշանակելով թուցիկ խմբի խմբապետ: Այդ խումբը բաղկացած էր եօթը հոգուց. ես եղայ ութերորդը: Մեր մշտական հււաքատեղին Զոկի ծանօթ կաթնատան յետեւի սենեակն էր, ոստիկանատան կից:

Նախ քան գործի անցնելը ես խնդրեցի երկու օրով արձակուրդ: Մէկ տարի էր որ դուրս էի եկել ծննդավայրիցս, ուզում էի տեսնել Իզդիրը, ծնողներին, ազգականներին ու բարեկամներին: Խէչօն ուրախութեամբ թոյլ տւեց. ես վարձեցի մեր գաշնակցական կառապան Միխօի կառքը եւ մեկնեցի գիշերով: Ես վտանգւած էի եւ չէի ուզում լուռով մանկել Իզդիր:

Սուրմալուն միակ վայրն էր, ուր հայ-թրքական բարի հարեւանական յարաբերութիւնները խախտուած չէին: Շրջանը խաղաղ էր եւ ճամբորդութիւնը ապահով:

Առաւօտեան դէմ հասայ մեր տուն եւ ամբողջ օր տնից դուրս չեկայ: Երեկոյեան մօտս եկաւ Գեորգանը⁵ եւ յայտնեց, որ Երեւանում սկսել են հայ-թրքական ընդհարումներ եւ թուրքերը բաւական շատ հայեր են կոտորել: Էտրք շափազանց ծանր տպաւորութիւն թողեց վրաս: Ես ինձ զգում էի

⁴ Գալուստ Ալոյեան, կուսակցական անունով Քորոս, հին գաշնակցական գործիչ ու զինագործ: Սպանեց չեթաների ձեռքով, 1914 թ. ամառը. վաճից կովկաս անցնելիս:

⁵ Իզդիրի գաշնակցական ընկերներից:

յանցաւոր. չէ՞ որ թուցիկ խմբի պետ էի նշանակւած եւ ընդհարման ժամանակ պարտականութիւններ ունէի կատարելիք:

Այլեւս երկար մտածելու ժամանակը չէր: Հակառակ ծնողներին թախանձանքին, որ գէթ մի օր էլ մնամ իրանց հետ, նոյն գիշերն իսկ ճանապարհ ընկայ Երևան: Գեորգանը հետս դրեց իզդիրի Գասպարենց Մելիքսեթին, որի հետ մեկնեցինք կառքով, հայկական գիւղերի վրայով:

Դեռ լոյսը չէր բացւել, որ հասանք Երևան: Ես անմիջապէս վազեցի Խէչօնեց տունը: Նա ապրում էր Խէչումեանեց բնակարանում, Յարսկի թէ Բեհբութեան փողոցում: Ներս մտնելով՝ ապշած տեսայ, որ Խէչօն կիսահանած նստած հաց է ուտում: Ինձ որ տեսաւ, բարձր պոռաց.

— Հը՛- խաթաքեա՛ր՞, եկա՛ր, դէ՛, արի հաց ուտենք...

Խէչօի մայրիկը, որ մեր բոլորիս մայրիկն էր, ասաց.

— Խէչօս աշխարհը շլակել ա, ման ա գալիս. առաւօտուց հաց չի կերել, հէնց նոր եկաւ:

Ես Խէչօին երեք այդքան ընկճւած ու մտազբաղ չէի տեսել: Ով նրան ճանաչում էր, գիտէր, որ ինչքան դժւար պայմանների մէջ էլ գտնւէր, միշտ կը պահէր հոգեկան արիւթիւնը եւ իր մտազւարթ եւ օրհնեալ կատակներով կուրախացնէր ամենքին: Այժմ ընկել էր խորունկ տխրութեան մէջ եւ երեսին ժպիտ չէր երեւում:

— Հը՛, ի՞նչ կայ, Խէչօ,— հարցրի ես:

Նա դադարեց ուտել: Սաստիկ յուզւած էր: Մարմնի բոլոր ցիւցերը լարւած էին: Աչքերը խոժոռոտ՝ երկու ձեռքի վրայ յինեց եւ թողեց ճաշի սեղանը:

— Էլ ի՞նչ պիտի լինի,— պատասխանեց նա դառնութեամբ,— հալա որ ջարդեցին, մնացածը յետոյ կը պատմեմ:

Ու ամբողջ երկարութեամբ ձգեց թախտի վրա, երկու ձեռքերը երկարացրեց մարմնի երկու կողմը, ոտքերով հանեց կօշիկներն ու մի կողմ շարտեց անփութօրէն եւ մայրիկին խնդրեց, որ մի բանով ծածկէ: Մայրը շատ խնդրեց, որ շորերն էլ հանէ, բայց նա չը լսեց ու այդպէս էլ քնեց:

Ես անցայ հարեւան սենեակը: Այնտեղ էլ նոյնպէս շորերը հագին, քնած էր Փառակեցի Մկրտիչը: Խէչօից ես դեռ քաշ-

⁶ Սիւլվոզ (ծանոթագրութիւնը՝ կազմողի՝ (Ա. Անդրանիկյան):

լում էի, բայց Մկրտչի մօտ ազատ էի պահում ինձ: Ես նրան հրեցի ու կանչեցի:

— Է՛, զոչի Աղամալով, վե՛ր կաց: Մի պատմիր տեսնենք ի՞նչ է պատահել:

Մկրտչի պատմութիւնից պարզեց, որ քաղաքի թուրքերը, յանկարծակիի բերելով՝ յարձակել են հայերի վրա եւ 20—25 հայեր են սպանել, որ կենտր. Կոմիտէն զէնքի պակասութեան պատճառով սարսափի մատնւած՝ գլուխը կորցրել է եւ հրահանգել է առ այժմ զգոյշ մնալ, ընդհարումների առիթ չտալ եւ պատրաստուել: Մանր դրութիւն էր ստեղծուել քաղաքում: Թուրքերը առաջին յաջողութիւնից երես առած՝ ամէն ընկալ կարող էին նոր յարձակումներ գործել ու նոր ջարդ առաջ բերել:

Ես էլ պառկեցի Մկրտչի կողքին եւ անընդհատ հարցեր էի թափում նրա գլխին, իսկ նա, կէս-քուն, կէս-արթուն, թքի տակից ինչ որ բաներ էր մըթմըթում: Նրա այդ մըթմըթոցից ոչինչ չհասկացայ:

Առաւօտեան երբ զարթնեցիք, Խէչօն արդէն տանը չէր: Գնացիք Զոկի կաթնատունը, իմացանք, որ գնացել է ման գալու քաղաքի դիրքերը եւ նոր կարգադրութիւններ անելու:

Ճաշի մօտերը Խէչօն վերադարձաւ կաթնատուն: Նրա հետ էին եւ իր երկու թիկնապահները՝ Կոլոտ Շահէնը եւ մի էջմիածնեցի տղայ, որի անունը մոռացել եմ: Անցանք յետեւի սենեակը: Խէչօն հրամայեց Շահէնին կանգնել դրան առաջ եւ ոչ ոքի ներս չթողնել, իսկ ինքը նստեց սեղանի մօտ, շիբուխը լցրեց մախոկայով՝ ու սկսեց ծխել: Յետոյ ոտքի ելաւ ու սկսեց ման գալ՝ փստացնելով շիբուխը եւ ծխի քուլաները գուրս փնչելով բերնի երկու կողմերից: Ես ու Մկրտիչը լուռ հետեւում էինք նրա շարժումներին: Ի՞նչ էր խոովում նրա հոգին: Ինչո՞ւ էր այդքան անհանգիստ ու մտազբաղ:

Խէչօն մէկէն ընդհատեց իր զբօսանքը, կանգ առաւ մեր առջեւ եւ սկսեց նկարագրել ստեղծուած դրութիւնը:

— Նախիջեւանն ու Շարուրը շատ ծանր վիճակի են մատնուած, կարող են ջարդուել, Գարալազեազը ենթակայ է

7 Մխախտի հասարակ տեսակը:

թարաքեամայի⁸ անմիջական հարւածներին: Սուրմալուի մի բուն հայութիւնն էլ բնաջնջման վտանգի տակ ա: Երէկայ ջարդը սիրտ պիտի տայ Երեւանի թրքութեան, իսկ հայերի ոգին պիտի ընկնի: Կոխը շատ ա մեծ. իմ գլխի բանը չէ էս գործը: Բնագեալ Կենտրոնական Կոմիտէի մէջ էլ էն մարդը չկայ, որ այս շափի զինւորական գործերը ըմբռնի ու վարէ: Փամփուշտի ու զէնքի տեսակէտից էլ մենք շատ խեղճ ենք, մինչ թրքութիւնը զինուած ա ու զինւում է կառավարութեան օժանդակութեամբ: Ասում են՝ Գումանը պիտի գայ. ա՛խ, ուր ա մի գար: Նա շատ նազ անել չի գիտի, քեաֆուր օղլին՝ կնանիքը ծախել կը տայ, աթասընի եանդարը⁹, փափախները ծախել կը տայ ու էս շուն շան որդի հարուստներին կը ստիպէ զէնք առնել: Եւ, վերջապէս ամէն մէկին իր տեղը կը դնի եւ իր ճամբէն ցոյց կը տայ:

Իր ճառը վերջացնելուց յետոյ, Խէչօն շարունակեց փստացնել շիբուխը: Եւ աւելացրեց.

— Բէնամուս եղանք. Երեւանի մէջ էլ թուրքերը մեզ տին: Կենտրոնական Կոմիտէն էլ մի եանից դատը-բէզատը քցել ա, թէ՛ ամէն զգուշական միջոց ձեռք առ, որ նոր ընդհարումների առիթ չստեղծուի, թէ՛ ընդհարման պատասխանատուն դու ես, թէ՛ առիթներ ստեղծողը ամենախիստ պատժի կենթարկուի: Չեմ իմանում՝ ի՞նչ անեմ:

Ապա հրամայեց Մկրտչին, որ անմիջական հսկողութեան տակ առնէ եւ ղեկավարէ Շնթաղի դիրքերը, որտեղից կարող էին թրքական կատաղի յարձակումներ տեղի ունենալ:

— Իսկ ես, վերջացրեց նա, անձամբ եղել եմ միւս շրջանները, նշանակել եմ շրջանապետներ եւ տել հարկաւոր հրահանգները:

Իմ թոուցիկ խմբին էլ, որի անդամների թիւը երկու օրւայ մէջ հասել էր 12-ի, հրամայեց բաժանել երկու մասի, կէսը կեդրոնացնել Ամիրեանի քարվանսարայում, բազարի դիմացը, որտեղ ջարդուել էին հայերը, իսկ միւս կէսը միշտ պատրաստ պահել կաթնատան յետեւի սենեակում:

8 Բոշոր թուրքեր:

9 Տեաքանդ կանի (ծ. 4.):

10 Բե (թրք.) ժխտական մասնիկ. (ծ. 4.):

Սա իմ թոռացիկ խմբի անդամների մի մասին գեռ չէի ճանաչում: Նախ՝ բոլորին հաւաքեցի Քաղա եկեղեցու բակը. եօթ հոգուն Քիրոզ Խէչօի գլխաւորութեամբ ուղարկեցի Ամիրեանի քարվանսարան, միւս մասին էլ հրամայեցի սպասել Զօկի կաթնատան յետեւի սենեակում: Ինքս էլ, Խէչօի կարգադրութեամբ, գնացի նրա մօտ:

Այստեղ նորից ու նորից խոսեցինք տեղի ունեցած հայկական շարդի, նրա թողած ազդեցութեան, ունենալիք հետեւանքների մասին: Երեւանի ժողովուրդը շատ էր ազդուել դէպքից: Ամէնքի մէջ տիրում էր յուսալքում: Երեւանցիք որ զուցէ ամենից լաւ ծանօթ էին Դաշնակցութեան մարտիկների կեանքին ու քաջագործութիւններին, որ ա՛յնքան մեծ յոյսեր էին դրել Դաշնակցութեան վրա, ա՛յժմ շշմել ու շարել էին: Զէին հասկանում, թէ ի՞նչպէս պատահեց կոտորածը, թէ ինչո՞ւ լուռ եւ անզոր էր Դաշնակցութիւնը, ինչո՞ւ հարւածին չպատասխանեց հակահարւածով:

Հոգեբանական այս ծանր վիճակը ամենից խորը զգում էինք մենք՝ դաշնակցական մարտիկներս: Խէչօի վշտալիք արտայայտութիւնը, թէ՛ «նամուս չմնաց, պէ՛տք է այս անարգանքը մաքրենք», ամբողջապէս արտայայտում էր եւ մեր տրամադրութիւնները:

Այո՛ կարելի չէր կու տալ հասցւած անպատուութիւնը:

Միւս կողմից՝ պարզ էր, որ առաջին յաջողութիւնից երեսուտաւ թշնամին տեղը հանգիստ չպիտի նստէր: Արդէն նշանները երևում էին. թուրքերը հեւ ի հեւ պատրաստում էին նոր յարձակման համար: Եւ բավական է, որ օգուէին հայերի ընկճւած տրամադրութիւնից եւ արագացնէին հարւածը: Մի էոր յաջող հարւած եւս, եւ հայերի համար կը ստեղծէր անտանելի կացութիւն: Յաղթական թուրքը գլուխը կը բարձրացնէր եւ քաղաքից դուրս, հայ-թրքական ընդհարումների հրդեհը կը տարածէր ամբողջ նահանգում:

Սա տեսնում էի, որ այս մտքերը տանջում էին եւ Խէչօին ու Մկրտչին: Ինքնապաշտպանութեան գործի ղեկավար Խէչօի եւ նրա օգնական Մկրտչի վրա էր ընկնում կոտորածի եւ ծագելիք բարդութիւնների անմիջական պատասխանատուութիւնը: Խէչօի մէջ մի կողմից խօսում էր լաւագոյն մարտիկի թասիրը, միւս կողմից նրան խորապէս յուզում էր ժողովրդի

ապահովութեան հոգսը: Վերջապէս, նրան անհանգստացնում էր եւ Դումանի գալու լուրը. չէ՞ որ ինքը Դումանի լաւագոյն զինւորներից ու նրան պաշտողներից էր. ի՞նչ երեսով պիտի ներկայանար նրան:

— Չէ՛յ, մէրդ մեռնի, Խէչօ՛, ի՞նչ երեսով պիտի երեւաս Դումանին, — կրկնում էր նա անընդհատ:

Դրութիւնն անտանելի էր ոչ միայն Խէչօի, այլ եւ Երեւանի հայութեան համար: Կենտրոնական Կոմիտէն կարգադրել էր խոհեմ լինել ու սպասել, բայց չէ՞ որ թշնամին չէր սպասի: Կովի մէջ յաղթութիւնը մեծ շափով ապահովւած է նրան, ով իր ձեռքը կառնէ նախաձեռնութիւնը: Բոլոր երեւոյթները ցոյց էին տալիս, թէ սպասելու անմիտ քաղաքականութիւնը կարող էր լինել կորստաբեր հայերի համար: Ընդհակառակը, հակահարւածը մեր կողմից, յաջողութեան դէպքում, հիմնովին պիտի փոխէր դրութիւնը եւ հայերին պիտի դնէր աւելի նպաստաւոր վիճակում: Պատերազմը յայտարարել էր թշնամին. մենք պաշտպանողի դերում էինք: Լաւագոյն պաշտպանութիւնը յարձակումն էր:

Այսպես մտածում էինք մենք Մկրտչի հետ: Երկար ու բազմակողմանի քննելով ստեղծւած կացութիւնը, մենք որոշեցինք առաջարկել Խէչօին մեր ձեռքը առնել նախաձեռնութիւնը:

— Վա՛յ, խաթաքեար քէօփօղլիք, — ասաց նա, — ես էլ ամբողջ օրը դրա մասին եմ մտածում: Խոմ թուրքերը մեր գլխին առլան շղառա՛ն: Բէնամուս ապրելն էլ մի բան չէ. որտեղ կտրւի կապը... ու վերջացրեց մի սարսափելի հայհոյանքով:

Ապա Խէչօն պինդ փակեց սենեակի դուռը, եւ երեքով նստանք խորհրդակցելու դրութեան եւ մեր անելիքների մասին: Ամենից առաջ ստուգեցինք մեր տրամադրութեան լաւ գտնւած գէնքի քանակը. պարզւեց, որ մեր ունեցած մօսին հրացանների թիւը հարիւրից շի անցնում. ունէինք նաև յիսուս շափ ատրճանակներ, մեծ մասով մատուցէր: Շատ չէր այդ, բայց եւ այնպէս գործ կարելի էր տեսնել:

Խէչօն կանչել տւեց մեր պահեստապետ Զանիբէկեան Զալկին: Սա թովալով ներս ընկաւ եւ բերեց մի ուրախ լուր. հէնց նոյն օրը Ալիքսանդրապոլից ստացել էր 15 մօսին հրացան եւ 4000 փամփուշտ:

— Ի՞նչ մօտիներ են, հա՛, բոլորովին նոր, դեռ կաքաւի ձէն շնն լսել, — շաղակրատում էր Հայկը:

— Լա՛ւ, լաւ, խաթարեալ քեռփօղլի, — ընդմիջեց Խէշօն, — էդ մօտիները մարդու շն տայ եւ կը պահես պատրաստ:

Մեր խորհրդակցութիւնը վերջացաւ բարձր տրամադրութեան տակ: Ձեռք առնած ռազմագիտական միջոցները յոյս էին ներշնչում, որ այլեւ թուրքերը չէին կարող անակնկալի բերել ու կոտորել հայերին:

Նոր ընդհարումը տեղի ունեցաւ մեզ համար աւելի նպաստաւոր պայմաններում: Ժամը ցերեկւայ 12-ն էր, երբ կռիւը սկսուեց: Ես իզդիրցի Մելիքսեթի հետ փոստի մօտ էի, որտեղից ծայր տեց հրազէնների տրաքոցն ու սարսափահար փախեփախը: Չոկի կաթնատունը փոստից հարիւր քայլի վրա էր: Շտապեցինք այնտեղ: Թռուցիկ խմբի տղաներն արդէն փողոցումն էին, կաթնատան առաջ եւ հրամանի էին սպասում: Խէշօն, որ մինչեւ այդ շրջել էր քաղաքի բոլոր կայարաններն ու դիրքերը եւ ժամը 11—12-ին նստած էր «Ճրանսիա» հիւրանոցում, Կանդուրալեանի¹¹ պատշգամբում, Աստաֆեան փողոցի վրա, հրացանաձգութեան առաջին իսկ վայրկեանից թռել էր փողոց եւ այժմ մեծ-մեծ քայլերով գնում էր Բուլվարի ուղղութեամբ: Նրան միշտ, որոշ հեռաւորութեան վրա, հետեւում էր իր թիկնապահ կարճահասակ Շահէնը: Ես տղաներին կարգադրեցի.

— Տղե՛րք ջան, դէպի Բուլվար:

Իսկ Խէշօն բղաւում էր.

— Հը՛, բարձր օլասան¹², զարկելով դէպի՛ Մէյդան:

Կռիւր տարածեց ամէն ուղղութեամբ: Գլուխները կորցրած, իրենց ունեցածքը թողնելով անտէր, փախչում էին հայ ու թուրք խանութպաններ, փայտավաճառներ, մանրավաճառներ, կառապաններ, ամենքը: Պայթել էր Դաշնակցութեան մաուզէրը, եւ կուելու պատրաստակամութեամբ փո-

ղոց էին թափել պատանի աշակերտներ, երիտասարդներ, ծերեր, բոլոր սրտապնդած փոխվրէժի գաղափարով: Սկսւած իրարանցման հետ միաժամանակ ծայր տին դիրքային կռիւներ հայ եւ թուրք թաղերի միջեւ:

Դամբրբուլաղի կողմից թաթարները շարունակ ուժեղ գրոհներ էին գործում հայկական Շնթաղի վրա եւ մերոնց շեշտակի կրակի տակ ընկնելով՝ յետ էին նահանջում: Մեր մարտիկները մինչ այդ արդէն մաքրել էին Բուլվարը, Մէյդանը, Սուրբ Սարգսի փողոցը եւ օգնութեան էին գնում Շնթաղին: Երբ ես իմ մարտիկների հետ հասայ Շնթաղ, տեսայ որ Մկրտիչը դիրքից դիրք անցնելով խրախուսում էր կուռղներին եւ հրահանգներ տալիս: Մեր երեւումը աւելի եւս սրտապնդեց կուռղներին, որոնց կրակի տակ թշնամին հարկադրեց փակել տներում:

Այս տաք կուի ժամանակ մեր տղաները գրաւեցին Դամբրբուլաղի թուրք դիրքերի եւ Շնթաղի մեր դիրքերի միջեւ գտնուող հանրատունը, որ բարձրութիւնից իշխում էր շրջապատի վրա: Այս դիրքի գրաւումով թուրքերի շարժումը դէպի Շնթաղ դարձաւ անկարելի:

Իմ մարտիկների մի մասը թողնելով Մկրտի տրամադրութեան տակ՝ միւսների հետ վերադարձայ Չոկի կաթնատունը: Այնտեղ իմացայ, որ Խէշօն անցել է Փանահ խանի տան վերելը ընկած մեր դիրքերը: Տղաների հետ շտապեցի նրա մօտ: Նա տղաներին դասատրեց թոյլ դիրքերում, անհրաժեշտ հրահանգները տեց եւ ինձ հետ վերադարձաւ կաթնատուն: Այնտեղ Խէշօն ասաց, թէ թուրքերին լեցնելու լաւագոյն միջոցներից մէկն էլ կը լինէր այն, որ մի խումբ տղաներ նորքի սարով բարձրանային Դամբրբուլաղի գլուխը եւ հրացանի կրակի տակ առնէին թշնամուն: Այս միտքը սրտիս շատ մօտ եկաւ: Ես խնդրեցի, որ թոյլ տայ ինձ գնալու: Խէշօն համաձայնեց եւ իմ տրամադրութեան տակ դրեց Թիֆլիսից համաձայնեց եւ իմ տրամադրութեան տակ դրեց Թիֆլիսից համաձայնեց եւ իմ տրամադրութեան տակ դրեց Թիֆլիսից նոր եկած մօտ տասը սքանչիլի մարտիկներ՝ Կոփեցի Կնեսնոր եկած մօտ տասը սքանչիլի մարտիկներ՝ Կոփեցի Կնեսնոր զին, էրզրումցի Արամին, Թիֆլիսեցի Շէկ Տիգրանին եւ այլն: Սրանցից ոմանք զինւած էին ատրճանակով, մի մասն էլ բոլորովին անզէն էր: Խէշօի հրահանգը ձեռքիս գնացի ուղիղ մեր պահեստապետի մօտ եւ տղաների համար ստացայ հրացաններ հարիւրական փամփուշտներով ու փամփշտա-

11 Գիւղատնտես Պօղոս Կանդուրալեան, հին դաշնակցական, Երեսնի կենտր. Կոմիտէի անդամ, Հայաստանի Հանրապետութեան օրով Պետական Գոյքերի բաժնի վարիչ էր:

12 Հայրս լինես (ծ. կ.):

կալներով: Զինւած մարտիկներին միացան եւ Նորքի ուժերը, որոնց մեծ մասը անզէն էր կամ միայն դաշոյն ունէր: Գիշերւայ ժամը 1-ին պիտի յարձակէինք: Նորքցիք լաւ ծանօթ էին ճանապարհներին եւ մեր բռնելիք գիրքերին: Մեր շարժելու վայրկեանին հասաւ նաեւ Խէչօն եւ մեր շուրջը գտնւած անզէն զիւղացիներին տեսնելով՝ սրախօսեց.

— Հը, Ի՞նչ ա, պոլկ¹³ էք կազմել:

Եւ հրամայեց, որ լոյսը շքացւած վերադառնանք Նորք:

Ընկանք ճանապարհ: Էլ կարող էք երեւակայել, թէ ինչպէս էի կառավարում այդ խայտարղէտ խաժամուժը: Ժամ ու կէտից յետոյ հասանք նշանակած տեղը եւ բռնեցինք ամուր գիրքեր: Մեր դրուժիւնը հիանալի էր. թիկունքը ապահովում էին լեռները. մենք իշխում էինք թուրքերի վրա, որոնք, երեւի, չէին ենթադրում, թէ այդ բարձունքներից իրենց գլխին կրակ պիտի թափւի:

Իմ բարձր գիրքից ես դիտում էի վարը տարածւած թրքական թաղը, որտեղից հրացանի ձայներ էին հասնում: Այժմ, երեւի, Մկրտիչը քրտնաթոր՝ գիրքից դիրք է վազվզում եւ կարգադրութիւններ է անում, իսկ ես անխռով խորհում էի, թէ ինչպէս սկսեմ: Մարտիկներից մի տասնեակ ուղարկեցի դէպի առաջ, իսկ մենք 2000—2500 քայլ հեռուից սկսեցինք որոտընդոստ համազարկը: Մեզ հետ եկած անզէն զիւղացիներն էլ «ուռա՛»-ներով սրտապնդում էին մեզ: Այդ աղմուկը գիշերային խորհրդաւորութեան մէջ ահաւոր տպաւորութիւն էր թողնում, եւ զարմանալի չէ, որ Դամբրբուլաղի թուրք թաղի բոլոր ճրագները անմիջապէս մարեցին, երթեւեկութիւնը փողոցներում դադարեց եւ յարձակումները հայերի վրա վերջ գտան: Թուրքերի սարսափը մեծ էր, մանաւանդ, այն պատճառով, որ հայկական գիրքերին մօտ գտնուող մի քանի թրքական տներ յօդս ցնդեցին մեր ռումբերից:

Մենք կրակեցինք մօտ 2000 փամփուշտ: Կասկածում եմ թէ մեր փամփուշտները շատ մարդ գլորեցին. բայց սարսափը մեծ էր: Յամենայն դէպս, մեր թիկունքային հարածը վճռական էր եւ շմեցրեց թուրքերին:

Երբ առաւօտեան վերադարձանք քաղաք, մեր յաղթանակը այլեւս ակնհերեւ էր. հայերը ցնծութեան մէջ էին: Երեւանցիք ոյժ առած՝ միաբերան գոռում էին. «Զա՛րկ, Երեւան ջան, զա՛րկ»:

Գիշերային այս գրոհը բոլորովին բարձրացրեց քաղաքի հայերի բարոյական կորովը, ոգեպնդեց ու բարձրացրեց նաեւ նահանգի հայութեան տրամադրութիւնը:

Միւս օրը առաւօտեան գնացի տեսնելու Խէչօին: Նրա դէմքը փայլում էր ուրախութիւնից: Նա պինդ զրկեց ինձ, տաք-տաք համբուրեց ու ասաց.

— Խաթաբեա՛ր, դու որ մի շաբաթ կոխ անես, Քանաքեռի շաբախանան¹⁴ քեզ չի հերքի:

II

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՍ ԴՈՒՄԱՆԻ ՀՅՏ

Հակառակ Բագուի Կենտրոնական Կոմիտէի կարգադրութեան, ընկերական մի պարտականութիւն կատարելու նպատակով, 1905 թ. լունիսի վերջերին ես Երեւանից վերադարձայ Բագու:

Այդ ժամանակ Մաքսիթոսը¹⁵ եւ Ալեքսանդրապոլցի Մուկուլը (Մկօ) բանտարկուած էին Նակագիձէի առաջին մահափորձի պատճառով, որ անցել էր անյաջող: Պէտք է տեղի ունենար զինուորական դատ, եւ բանտարկուած ընկերները համոզուած էին, որ դատարանը մահաւան պատիժ կամ յաւիտենական տաժանակիր աշխատանքի վճիռ պիտի տայ: Մարտիրոսը նամակ էր գրել Երեւան եւ խնդրում էր, որ ամէն կերպ աշխատենք, բանտից մինչեւ դատարան տանելը, փախուցընել իրենց, իսկ եթէ այդ չյաջողւի, ռումբ նետել եւ զինուոր պահակների հետ միասին իրենց էլ սպաննել:

¹⁴ Քանաքեռի զէնքի պետական պահեստ:

¹⁵ Մարտիրոս Զարուխան, յայտնի դաշնակցական մարտիկ. սպանուց պարսկական կռիւներում:

Այս նամակի մասին լուրջ խորհրդակցութիւն ունեցանք Խէչօն, Մկրտիչն ու ես, եւ Բագու մեկնելու էլ տեղի ունեցաւ նրանց գիտութեամբ եւ համաձայնութեամբ: Երեքիս կարծիքն էլ այն էր, որ Մարտիրոսի երկրորդ ցանկութիւնը պէտք էր կատարել այն դէպքում միայն, երբ դատարանը մահուան պատժի վճիռ տար, իսկ տաժանակիր աշխատանքի պարագային կարիք չկար դիմելու սպանութեան:

Իմ նորից Բագուում երեւալուց շափազանց դժգոհ էր Կենտր. Կոմիտէն, որի պատասխանատու-անդամ ընկ. Ա. Գիւլխանդանեանը սաստիկ յանդիմանեց ինձ՝ արարքս համարելով անկարգապահութիւն եւ ինքնազխտութիւն:

— Ինչպե՞ս կարելի է այս պայմաններում գործ անել, երբ ամէն մարդ իր ուզածն է առաջ տանում ու հրահանգներին չի ենթարկւում, — գանգատուում էր նա: — Իսկ մեր սիրելի Պապաշան¹⁶ կշտամբում էր.

— Ա՛յ տղա, դու հօ գիժ չե՞ս, ինչո՞ւ եկար, չէ՞ որ ոստիկանները շան նման փնտրում են քեզ:

Ես ի՞նչ կարող էի պատասխանել աւագ ընկերների դառն խօսքերին, մանաւանդ որ որոշած էր երեքիս վճիռը ոչ ոքի չյայտնել: Ինձ մնում էր միայն քրտնել ու սպասել, թէ երբ պիտի օձիքս ազատ թողնին:

Հակառակ կրածս նախատինքներին ու յանդիմանութեան, այնուամենայնիւ ես վճռեցի չհեռանալ Բագուից, մինչեւ չկատարեմ մեր երեքի որոշումը: Եւ նոյն իսկ բանտ էլ գնացի այցելելու Մարտիրոսին եւ Մուկուլին: Մարտիրոսի քոյրը՝ Սաթենիկը ինձ ներկայացնելով եղբօր տեղ՝ արտօնութիւն էր ստացել, եւ նրա հետ միասին գնացինք բանտ, ուր բաւական երկար խօսեցի Մարտիրոսի հետ, բացատրեցի, որ յուսահատուելու կարիք չկայ, յայտնեցի մեր երեքիս վճիռը եւ հաղորդեցի Խէչօի եւ Մկրտիչի ջերմ բարեւները: Առանձնապէս պնդեցի, որ եթէ դատարանը տաժանակիր աշխատանքի վճիռ արձակէ, չպետք է ուժերի օգնութեան դիմել, նախ՝ որովհետեւ տաժանակիր աշխատանքի տեղից շատ շատերն են փախել եւ ազատուել, ուրեմն, իրենք էլ կարող են

ազատուել: Երկրորդ՝ ռուսական յեղափոխական շարժումը օր օրի վրա ծաւալւում ու լայն շափերի էր հասնում. ո՞վ գիտէ, թէ վաղը ինչ էր լինելու. արդեօք այսօրուայ հալածողներն ու բանտարկուողները իշխանութեան տէր չպիտի՞ դառնային:

Այս այցելութիւնը եւ Երեւանից բերւած որոշումն ու խորհուրդները շատ լաւ ազդեցութիւն արին բանտարկեալների վրա: Դրանից յետոյ էլ ես դեռ մի-երկու շաբաթ մնացի Բագուում, երբ Երեւանից ստացեց մի անակնկալ հեռագիր: Այդ առթիւ մտայ Պապաշայի մօտ բացատրութիւն ուղելու: Հեռագիրը կրում էր Տէր-Յովհաննիսեան ստորագրութիւնը, որ ինձ անծանօթ էր: Պապաշան մի լաւ յանդիմանելուց յետոյ, որ դեռ չեմ հեռացել Բագուից, յայտնեց, թէ հեռագրողը Նիկոլ-Դումանն է, որ հրահանգում է անմիջապէս մեկնել Երեւան: Պապաշան իր կողմից էլ պնդեց, որ օր առաջ ճանապարհ ընկնեմ:

Ես յաջորդ օրն իսկ մեկնեցի եւ Երեւան հանսնելուս պէս շտապեցի ներկայանալ Նիկոլին, որի ժամանակաւոր շտաբը գտնւում էր Յարսկայա փողոցի վրա, երրորդ թէ չորրորդ տունը Աստաֆեանից հաշւած¹⁷:

Նիկոլը դեռ չէր եկել: Թէեւ Բագուում ես նրան մի քանի անգամ տեսել էի, բայց հետը ծանօթ չէի: Դուրս եկայ, որ մի քիչ զրօսնեմ, երբ հեռուից տեսայ նրա գալը: Անմիջապէս վերադարձայ եւ կամաց-կամաց գնում էի յետեւից: Շտաբը մտնելիս նա նկատեց, որ ես էլ բարձրանում եմ սանդուխքներով: Դարձաւ ու հարցրեց.

— Ի՞նչ կայ. ո՞ւմ եք ուղում:

— Չեմ հեռագրի համաձայն եկել եմ, — պատասխանեցի ես:

Երկու թէ երեք օր անցած նա ինձ նորից կանչեց մօտը: Կարգադրւած էր, որ Խէչօն Սարգիս Օտարաշեանի եւ վահան Փափագեանի (Կոմսի) հետ գնայ Նախիջեւանի շրջանը, իսկ ինձ ո՞ւր պիտի ուղարկէր, դեռ չգիտէի: Նա ապրում էր Սարգիս Օհանջանեանի տանը. այնտեղ էլ ընդունեց ինձ, բայց այս անգամ շատ աւելի սիրալիր ու մտերմական վերաբերմունքով: Նախ՝ ամենայն լրջութեամբ եւ մանրամասնօրէն

16 Աստաֆեանց— Զ. Զ. Գ. հիմնագիր գործիչ, Բ. Միքայելյանի քոյր որդին. (ծ. 4.):

17 Մեր հաստատ համոզմամբ ներկայումս Արամի Ձ 9 շենքը. (ծ. 4.):

հարց ու փորձ արաւ, թէ ինչպէ՞ս ահարեկեցի նակաշիճէին, ապա յայտարարեց.

— Դու պիտի անցնես Ղըրխուլաղ: Քեզի կը տամ տասը զինուոր: Շրջանը ապահով վայրերից մէկն է, մեծ վտանգ չկայ. միակ վտանգը թարաքեաման է, որ կարող է յարձակում գործել հայ գիւղերի վրա, արգելք լինել դաշտային աշխատանքներին եւ քշել գիւղացիների անասունները: Քեզ վրա զնում եմ նաեւ մի ուրիշ պարտականութիւն, որ աւելի կարեւոր է. տեղ հասնելուդ պէս իսկոյն պիտի կազմակերպես տեղական մարտական խմբեր, նախապատուութիւն տալով ուս գինւորական ծառայութեան մէջ գտնւածներին: Կը կազմես նաեւ մէկ կամ երկու բացառիկ խումբ 15-ական հոգուց եւ կը ցուցակագրես շրջանի բոլոր զէնքերն ու փամփուշտները:

Այսպէս խօսելով՝ սեղանի արկղից հանեց ուսական շտաբի հրատարակած զինւորական քարտէզը եւ փոխելով սեղանի վրա՝ ցոյց տւեց շրջանի բոլոր հայկական ու թրքական գիւղերը, հանգամանօրէն բացատրեց նրանցից իւրաքանչիւրի զինւորական նշանակութիւնը. յատկապէս երկարօրէն կանգ առաւ քոչւոր թուրքերի բռնած վայրերի վրա՝ սկսած Բէզաքլուի բարձունքներից մինչեւ Սելիմի լեռնանցքը: Եւ ի վերջոյ, կարգադրեց.

— Վաղը կանցնես շտաբ, կը ստանաս լիազօրագիրդ եւ Ղըրխուլախցի մի քաջ տէրտէրի հետ կը մեկնես շրջանդ: Տէրտէրը մի քանի օր է ինչ այստեղ է եւ իրենց շրջանի համար խմբապետ է խնդրում:

Այս բոլորը ինձ համար շմեցնող անակնկալ էր: Ես այլ բան էի մտածում եւ բնաւ տրամադիր չէի Ղըրխուլախի պէս մի խաղաղ եւ մշարտական տեսակէտից անհետաքրքիր շրջան գնալ: Եւ անհամարձակ դիմեցի Նիկոլին.

— Պարոն Նիկոլ, մի խնդիր ունիմ:

Նա դուրսը արագօրէն թեքեց իմ կողմը: Ես շարունակեցի:

— Դուք ինձ խումբ էք տալիս եւ ամբողջ շրջանի ղեկավար էք նշանակում. այդ իմ ուժերից վեր է. ես չեմ կարող արդարացնել ձեր յոյսերը. խնդրում եմ ինձ չուղարկէք Ղըրխուլաղ, այլ պահէք ձեզ մօտ եւ օգտագործէք քաղաքական կոնիւնքի համար:

— Բազուի՞ց:

— Այո՛:

Նա ներս մտաւ իր սենեակը, ուր նրան սպասում էին Գալուստ Ալոյեանը եւ պահեստապետ Հայկօն: Նրանց հետ կէս ժամի շափ խօսելուց յետոյ ինձ էլ կանչեց ներս: Ես մտայ, բարեկեցի եւ կանգ առի սեղանի մօտ: Նիկոլը քաղաքավարութեամբ պատասխանեց բարեկիս: Բարեկեց Գալուստն եւ գառնալով Դումանին՝ սասաց.

— Դէ՛հ, Նիկոլ, ես գնացի. էլ ինձ գործ չկայ այստեղ: Ու դուրս եկաւ: Նիկոլը հրաւիրեց ինձ նստելու և անմիջապէս անցաւ գործի:

— Քո Բագու գնալու մասին, — ասաց, — Խէչօն մանրամասն զեկուցել է ինձ: Կուսակցութիւնը պէտք եղած դէպքում գիտէ իր անելիքը: — Եւ սկսեց հարցաքննել. — Ի՞նչ կրթութիւն եմ ստացել, զինւորական ծառայութեան մէջ եղե՞լ եմ եւ այլն:

Ես, եթէ չեմ սխալւում, քսան մէկ տարեկան էի: Յայտնեցի, թէ՛ աւարտել եմ Երեւանի Գիմնազիայի շորրորդ դասարանը, թէ՛ եղել եմ Ախուլզինսկի Գնդի զինավարժական բաժնում եւ Բագուի հայ-թրքական ընդհարումների պատճառով կիսատ ձգել ու փախել եմ Բագու:

— Սխա՞ւմ էք, — ընդհատեց նա, մի ծխախոտ առաջարկեց եւ ակնարկելով նակաշիճէի ահարեկումը՝ շարունակեց. — Կուսակցութիւնը քո ձեռքով մի մեծ գործ է կատարել, այդ չի նշանակում, թէ դու հակառակ նրա Կենտրոնական Կոմիտէի հրահանգի կարող ես, կամ իրաւունք ունիս վերադառնալ այն վայրը, որտեղից քո իսկ ապահովութեան եւ իրեն յայտնի այլ պատճառներով հեռացել է: Հայ ազատագրական պայքարը շատ մեծ է, քեալազէնդութեան վայրկեաններն անխուսափելիօրէն դեռ կը գան, հարկաւոր է տնտեսել ուժերը եւ սպասել յարմար ժամանակի: Մանաւանդ դու, որ թէ Գիմնազիայում ես սովորել, թէ զինւորական Դպրոցում, շատ լաւ պէտք է հասկանաս, թէ ինչ բան է կարգապահութիւնը: Դու մնում ես իմ տրամադրութեան տակ. գնա՛, պէտք եղած դէպքում կը կանչեմ:

Ես լուռ, զուրկ կախ լսում էի: Մերթ տաք քրտինք էր գալիս վրաս, մերթ պաղ: Ոյժ շունեէի առարկելու կամ արդարանալու: Նրա պարզ, բայց կտրուկ եւ ազդող խօսքերը մխում էին զլիսումս այլեւս երբեք չմոռացելու համար:

Այսպէս տեղի ունեցաւ իմ առաջին հանդիպումը Նիկոլ-Գումանի հետ:

Ղըրխբուլաղում մենք շատ քիչ ընդհարումներ ունեցանք: Մի ամսից յետոյ ես վերադարձայ Երեւան Գումանին զեկուցում տալու համար: Ինձանից առաջ արդէն եկել էր վերեւ յիշած քահանան՝ Տէր-Ջաքարը, եւ մանրամասն պատմել շրջանի եւ իմ աշխատանքի մասին: Տէր-Ջաքարը ասել էր Նիկոլին՝

— Նիկոլ, առաջ ես խնդրում էի որ նրան մեր շրջանը չուղարկես. իբրեւ շատ ջահելի. հիմա խնդրում եմ, որ պահես մեզ մօտ եւ ուրիշ շրջան չփոխադրես:

Երբ Տէր-Ջաքարից յետոյ ես հասայ Երեւան եւ մանրամասն զեկուցում տւի Նիկոլին, առանձնապէս մատնանշելով դաշտային հսկիչ պահակների կատարած արդիւնաւէտ դերը՝ նա գոհ հաւանութիւն տւեց իմ այս գործին եւ ասաց.

— Տեսա՞ք, այդ կէտը իմ հրահանգների մէջ չկար, մի բան էլ դեռ աւել էք արել: Գուր նորից կերթաք Ղըրխբուլաղ, ուր կը մնաք մինչեւ որ քոչուր թուրքերը վայր իջնեն լեռներից: Ապա ես ձեզ կը կանչեմ եւ մի ուրիշ աւելի հետաքրքիր աշխատանք կը տամ:

Եւ առաջին անգամ ճաշի հրաւիրեց իր մօտ:

Նա, դէմքը մի քիչ խոժոռած, սուր հայեացք նետեց վրաս եւ արտասանեց.

— Վաղը առաւօտեան ժամը 9-ին եկէք շտաբ. պատրաստ եղէք մեկնելու Ղըրխբուլաղ, — եւ ոսկրոտ ձեռքը պարզելով ինձ, աւելացրեց՝ ազատ էք, կարող էք գնալ:

Ինձ ոչինչ չէր մնում, բայց եթէ համակերպել: Հետեւեալ օրը առաւօտեան ժամը 9-ին ես արդէն շտաբում էի: Նիկոլը, յանձնեց ինձ լիազօրագիրը, կարգադրեց ստանալ խմբի ծախսերի համար հարկաւոր դրամը եւ փամփուշտներ ու հրացաններ:

— Իսկ տղաները կը ստանան Մկրտչից: Երբ ամէն բան պատրաստ լինի, մեկնելուց առաջ, երեկոյան դէմ անցիր այստեղ ինձ մօտ: Այսօր ամէն բան պատրաստ պէտք է լինի, որպէսզի վաղը ճանապարհւէք:

Գումանի նշանակած ժամին երեկոյեան մտայ շտաբ: Նա մանրամասնօրէն պարզեց ինձ յանձնած շրջանին եւ խմբին

վերաբերող բոլոր կարեւոր խնդիրները եւ առանձնապէս կանգ առաւ մարտիկների զինավարժութեան, կարգապահութեան եւ դէպի տեղական բնակչութիւնը ցոյց տրելիք վերաբերմունքի վրա: —

— Խստիւ հրահանգում եմ, — ընդգծեց նա, — ո՛չ մի դէպքում չմասնակցել տեղական դատական եւ այլ կարգի գործերին, որքանով որ նրանք կապւած չեն ձեր զինուորների եւ զինուորական պարտականութիւնների հետ: Իմ ցանկութիւնն է, որ ամէն կերպ խոյս տաք տեղական ժողովրդին նեղութիւն պատճառելուց եւ դժգոհութիւնների առիւ ստեղծելուց, մանաւանդ մատակարարման հարցերով: Այնտեղ, ուր ժողովուրդը ձեզ յօժար կամքով պարէն չի տրամադրի, գնեցէք. այդ նպատակով ձեզ գումար կը տրամադրեմ:

Այդ ժամանակ ամէն տեղ, սովորաբար, ժողովուրդն էր կերակրում մարտական խմբերին, բայց ես շատ լաւ ըմբռնում էի Գումանի մտահոգութիւնը. մի կողմից նա չէր ուզում որեւէ նեղութիւն պատճառել ժողովրդին, միւս կողմից, իր կարգադրութիւններով ուզում էր իրեն ենթակայ անհատներին ներշնչել Դաշնակցութեան զոհաբերող եւ ժողովրդասէր ոգին: Նա շատ մեծ կարեւորութիւն էր տալիս մարտիկների բարոյական մաքրութեան եւ գաղափարական անձնազոհութեան: Նա պահանջում էր, որ Դաշնակցականը իր կեանքով ու գործով օրինակ լինի ժողովրդին:

Բոլոր անհրաժեշտ հրահանգները տալուց յետոյ, նա կարգադրեց, որ մի ամիս վերջը վերադառնամ եւ զեկուցում տամ կատարած աշխատանքներիս — եւ ինձ վստահած շրջանի մասին:

ԳԱՐԱՒԱԳԵԱԶԻ ԼԵՆԻՆՐՈՒՄ

Ընթերցողը յիշում է, երբեք, որ Նիկոլ-Գումանի կողմից ես ուղարկել էի կազմակերպելու եւ վարելու Ղըրխբուլաղի շրջանի ինքնապաշտպանութեան գործը: Հետգհետէ այս գործը դրեց կանոնաւոր հիմքերի վրա եւ իմ ներկայութիւնը այդ շրջանում այլեւս դարձաւ համարեա աւելորդ: Ես ամէն առիթից օգտուում էի յիշեցնելու Նիկոլին, որ ինձ ազատէ խմբի

ղեկավարութիւնից եւ աւելի կենդանի ու դրաւիչ աշխատանք տայ:

Զպէտք է մոռանալ, թէ ի՞նչ օրեր էին այն օրերը: 1905 թւականն էր: Ռուսաստանի առաջին յեղափոխութիւնը արագօրէն ծաւալուած էր ամէն կողմ: Ժողովրդական յուզումների ալիքը հուժկու թափով գարնուած էր Կովկասեան լեռներին: Մտաւորականութիւնը, բանւորական զանգաժները, երիտասարդութիւնը անօրինակ ոգեւորութեան ու եռ ու զեռի մէջ էին: Այսպիսի մի վայրկեանին գրեթէ անգործ նստել Կոտայքի գիւղերում — ի՞նչ շիղ պէտք էր դիմանալու համար: Ես ամբողջ հոգով ձգտում էի դուրս գալ այդ բանտարկեալ վիճակից եւ միանալ յեղափոխական շարժումներին, մասնակցել քաղաքական գործունէութեան:

Արդէն բաւական մտերմացել էի Դումանի հետ: Նա արտակարգ ջերմութիւն եւ սիրալիր վերաբերում էր ցոյց տալիս դէպի ինձ, բայց բոլոր դիմումներիս կտրուկ ու վճռական մերժումով էր պատասխանում:

— Եթէ ես ամէն զինւորի ու խմբապետի քէֆով շարժեմ եւ նրանց անհատական ցանկութիւններին յարմարեմ, էլ ինչացո՞ւ է իմ այստեղ նստելն ու հրամաններ տալը, — առարկում էր նա իմ թախանձանքներին: Եւ ոչնչով կարելի չեղաւ փոխել նրա կամքը:

Մի օր, նման մի խօսակցութիւնից յետոյ, նա իր սեղանի զգոցից հանեց Կովկասեան զինւորական շտաբի քսան ~~վերստանոց~~ մի քարտէզ եւ նւիրեց ինձ: Միաժամանակ ցուցմունքների տեւց քարտէզը կարդալու եւ գործածելու ձեւի մասին:

— Այսուհետեւ, — ասաց նա, — աւելի պատրաստուած ձեռով պէտք է աշխատես վարել քեզ յանձնուած գործը: Քեզ պիտի տամ մի նոր, աւելի մարզուած եւ ուժեղ խումբ: Պէտք է անցնես Նախիջեւան եւ մասնակցես այնտեղի ինքնապաշտպանութեան գործին: Քարտէզի վրա հայ գիւղերը նշանակուած են խաչերով. դու հեշտութեամբ կը հասկանաս, թէ ո՞ր հայ շրջանը կամ գիւղը ինչ թրքական գիւղերով է շրջապատուած: Քարտէզը զինւորականի աչքն է, մանաւանդ այն տեղերի համար, ուր նա անձամբ չի եղել եւ ծանօթ չէ աշխարհագրական առանձնայատկութիւններին:

Իմ ուղածը չէր, ի հարկէ, այս. բայց եւ այնպէս մի փոփոխութիւն էր այլեւս ձանձրալի դարձած դրութեան մէջ:

Որքան յիշում եմ, այս խօսակցութիւնը տեղի ունեցաւ 1905 թ. օգոստոս ամսի վերջերը: Ինձ յանձնուած նոր խումբը բաղկացած էր 14 հոգուց: Ամենքն ալ ծիաւոր եւ զինուած բարձրագոյն հրացաններով: Տղաներից ոմանք էլ մարզուած էին ռումբ նետելու գործում:

Հրահանգները ստանալուց յետոյ տղաներով մեկնեցի Դաւալու գիւղը՝ այստեղից Զնչըրլիի ու Մալիշկայի վրայով Սուլթանբէկ գիւղը անցնելու համար:

Դարալագեազում առաջին անգամ հանդիպեցի Կոտայի Հաճուն, Չոփուր Արսէնին եւ Առիւծ Աւագին: Հաճին Տարօնի մեր լաւագոյն հայուկներից էր, շրջանի ընդհանուր հրամանատարն էր եւ իր հրամանատարութեան տակ ունէր երկու ձիաւոր խումբ Առիւծ Աւագի եւ Չոփուր Արսէնի գլխաւորութեամբ: Մինչեւ մեր Դարալագեազ գալը Հաճին թուրքերի հետ ունեցել էր մի շարք ընդհարումներ: Մեր հասնելուց յետոյ էլ կռիւնները շարունակեցին: Ուզում եմ այս տեղ նկարագրել իմ մասնակցութեամբ տեղի ունեցած մի կռիւ՝ ցոյց տալու համար Առիւծ Աւագի անօրինակ քաջութիւնը եւ հայուկների մէջ տիրող հոգեբանութիւնը ու միմեանց հանդէպ ունեցած վերաբերումը:

Կոտայի Հաճին Անդրանիկի զինւորներից էր եւ պաշտում էր նրան: Առիւծ Աւագը Սերոբ Աղբիւրի զինւորն էր. Սերոբից քաջ եւ մեծ մարդ նրա համար գոյութիւն չունէր: Հաճին խելօք, շափազանց խորամանկ, խնդիրներին լրջօրէն մօտեցող, հնոատես ու փորձուած խմբապետ էր. Առիւծ Աւագը՝ բնութեան բիրտ ու անտաշ զաւակը. խիստ յախուռն, կրքոտ ու զուսպ եւ միաժամանակ պարզ, մանկան պէս վճիտ հոգով: Նրա աչքին Հաճին նոյն իսկ «Քաշալ Անդրանիկի»¹⁸ զինւորներից էլ չէր, այլ «Փոլտաղով»¹⁹ գլուխը պահող ոչինչ մարդ: Արդ պատճառով, ուղղակի տանջուած էր, որ Հաճին իր հրամանատարն է:

¹⁸ Այդպես էին կոչում փաշայի զինւորները Անդրանիկին:

¹⁹ Խարեւոթյամբ. (ծ. 4.):

— Հէյ-Տէ՛յ, աշխարհ, քեռ հիմ դնողին ի՞նչ ըսեմ, գանգատում էր նա. Սերոր փաշի մահէն ետ Քաշալ Անդրանիկ ընոր փոխանորդ ի դառի, էնոր Ֆոլտաղչի զինւորն էր, հրամանատար ի դարձի իմ գլխին. վայ ըմըն բաւօլ, էդ յուր հասանք... Քեռ տունն աւրի, աշխարհ...:

Հաճին, ըստ իր սովորութեան, մեզ շատ սիրալիր ու քաղաքավարի ընդունելութիւն ցոյց տուց: Իբրեւ տեղական պայմաններին ծանօթ մարդ՝ նա մանրամասնօրէն պարզեց, թէ ո՞ր գիւղով պէտք էր դիմել՝ Նախիջեւանի Նորս եւ Գիւմրի գիւղերը հասնելու համար:

Իմ խմբի մէջ էին Անդրանիկի լաւագոյն զինւորներից Բերդակցի Օսկանը եւ Խլաթցի Գալօն: Հաճին, իմ ներկայութեամբ, մի կողմ կանչեց Օսկանին եւ խրատներ տալով ասաց.

— Դիւ սար ու շուի կոիւներ տեսած մարդ իս.— իսկ ինձ էլ չվիրաւորելու համար աւելացրեց.— Դրօն լէ շատ քաջ ի, բայց լեռներու կուր վարժ չի. կուր վախտ Դրօն աշքաթող չընիս. շմոռնաս թէ քաջ Անդրանիկի զինւոր իս էղի...:

Առիժ Աւագը լսում էր կէս-հեզնանքով ու կէս-արհամարհանքով. Սերոր փաշի մօտ ի՞նչ էր այդ Քաշալ Անդրանիկը...:

Հաճի միւս օգնական Չոփուր Արսէնն էլ հետաքրքրական դէմք էր: Նա Ղաշաղ էր եւ երկար ժամանակ Ղարաբաղի թուրք աւազակների հետ ասպատակութիւններ էր արել ու զբաղել թալանով: Հայ-թրքական ընդհարումները նրան պոկեցին աւազակութիւնից եւ բերին մեր շարքերը: Քաջ, յանդուգն, լաւ զէնք բանեցնող տղամարդ էր: Նրա ասպատակութիւնների մասին ժողովուրդը երգեր էր յորինել:

Մի անգամ Արսէնը իր ղաշաղ թուրք ընկերներով, Ղարսի շրջանում կազակների խմբի է հանդիպում: Կազակները շրջապատում են նրանց: Սկսում է տաք կռիւ: Ղաշաղները ամրանում են ժայռոտ բարձունքներից մէկի վրա եւ յամառ դիմադրութիւն ցոյց տալիս: Կազակների բոլոր յորդորներն ու շանքերը անցնում են ապարդիւն. Արսէնը մերժում է անձնատուր լինել: Այդ ժամանակ կազակները դիմում են հայ քահանայի միջնորդութեան. սա եւս խնդրում է, որ վերջ տան կռիւն եւ յանձնւին: Արսէնը կտրուկ կերպով մերժում

է եւ կուով ազատում իրեն ու ընկերներին: Այս կուր մասին ժողովուրդը երգում էր.—

Գեալդի Քէշիշ քիլիսադան,
Զխմադի Զոփուր դադդան²⁰:

Մեր Մալիշկայում եղած ժամանակ, Չոփուրը կրնկոխ հետեւում էր ինձ եւ տեղեկութիւններ խնդրում մեր կուսակցութեան, մեր մեծերի ու մեր նպատակների մասին: Յատկապէս հետաքրքրում էր, թէ ովքե՞ր են մեր ամենամեծ և ամենախելօք ընկերները, որոնք նստած են Զիցցերիայում եւ որոնցից խորհուրդ առնելու է գնում նոյն իսկ Մանթաշովը: Ուզում էր իմանալ, թէ արդեօք Անդրանիկն էլ նրանց շարքերումն է: Հաճին, որ ժպիտը քթի տակ, հետեւում էր նրա հարցումներին, այս վերջին հարցի վրա նկատեց.—

— Չէ՛, Անդրանիկ լէ անոց կը լսէ ու կենթարկւի:

Չոփուր Արսէնը անակնկալի եկաւ ու խորապէս յուզեց այս վերջին յայտնութիւնից:

— Չէ՛, Անդրանիկ չէ անոնց կը լսէ ու կենթարկւի:

— Հաճին Դաշնակցութեան փէշատած (կնքած) թուղթ ունի,— շարունակեց նա,— դու էլ ունես, անշուշտ. ես դեռ որքա՛ն պիտի կռիւ անեմ, ինչքա՛ն գործ պիտի կատարեմ որ արժանանամ էդ թղթին: Դու պ. Դումանին մօտ ծանօթ ես, գրի՛ր նրան՝ ինչ գործ ուզում է կանիմ, միայն թէ ինձ էլ փէշատած թղթից տայ:

Ու յետոյ խնդրեց, որ ցոյց տամ իմ կնքած թուղթը: Նա ուշադրութեամբ դիտեց, խորը հոգոց քաշեց ու նորից ասաց.

— Ե՛րբ պիտի արժանանամ ես էլ էդ թղթին. իմ թուղթը Հաճին ու Մալիշկայի վարժապետն են տւել:

Եւ փաթաթելով ու համբուրելով՝ կրկին ու կրկին աղաչեց, որ միջնորդեմ ուր հարկն է՝ իրեն եւս կնքած թուղթ տալու համար:

— Ինչ որ ուզում ես կանեմ, որ տեսնես, թէ ես թասիբով

20 Եկեղեցուց տերտերն եկավ,
Չոփուր սարից դուրս շեկավ. (ծ. 4):

հայ եմ ու լաւ դաշնակցական: Մի Հաճուն հարցրու, նա կասի քեզ, թէ ես ինչ մարդ եմ, ի՞նչ կոիւնքեր եմ արել թուրքերի հետ: Եւ Հաճին էլ հաստատեց Չոփուրի քաջութիւնը.

— Խօսք չունեմ, քաջ ու համեստ մարդ է,— ասաց նա:

Հաճին մեզ ճանապարհ դնելիս իբրեւ առաջնորդ տւեց Դումանի հին հայդուկներից Մալիշկայի Սարվազ Խէչօին, որ բառի իսկական առումով իգիթ տղամարդ էր: Հաճու հրամանն ստանալուն պէս նա թուա կապույտ նժոյգի մէջքին եւ քառասմբակ սլացաւ քարքարոտներով դէպի հանդիպակաց լեռը: Երբ հասաւ լեռան կատարին, յետ նայեց եւ մի առնական շարժումով նշան արաւ թէ ճանապարհը ազատ է եւ կարող ենք շարժուել: Այնքա՛ն սաշում էին իրար՝ նա եւ իր ձին ու շէրքէսկան. կարծես այդ լեռների փոթորիկներից միասին ծնւած լինէին:

Մալիշկայից մենք գնացինք Սէլյան գիւղը, ուր մնացինք մի օր: Այնտեղից մեկնեցինք Սուլթանբէկ, որտեղից պիտի անցնէինք Նախիջեւանի լեռնային մասը՝ Նորս գիւղը:

Խումբը շարժում էր դանդաղ ու զգուշութեամբ, որպէսզի առւական զօրամասերի չհանդիպի: Լուսանալու մօտ էր, երբ հասանք Սուլթանբէկի սահմաններին: Յանկարծ մեր ականջին հասան հրացանի համազարկի ձայներ: Սարվազ Խէչօն, որ, իբրեւ տեղացի, հիանալի կերպով ծանօթ էր բոլոր գիւղերին ու լեռներին, ասաց.

— Կռիւր Սուլթանբէկի վրա է երեւում:

Արագացրինք ձիերը եւ երբ մօտեցանք Սուլթանբէկ գիւղին, մեր աչքերի առջեւ պարզեց հետեւեալ պատկերը. հիւսիսարեւելեան կողմից բոլոր բարձունքները բռնւած էին թարաքեամա թուրքերով, որոնք իրենց քոչը լեռներից իջեցնելիս վճռել էին, երևի, Սուլթանբէկի նախիրն էլ քշել-տանել: Իրենց գրաւած բարձունքներից նրանք կրակի տակ էին առել Սուլթանբէկի գիւղը, իսկ մի խումբն էլ իջել էր ձորը եւ աշխատում էր քշել գիւղի նախիրը: Սուլթանբէկցիք իրենց ունեցած հատուկտոր գէնքերով յամառ դիմադրութիւն էին ցոյց տալիս, իսկ մի քանի խմբակներ՝ փորձում էին գիւղի տաւարի առաջն առնել եւ թոյլ շտալ, որ թուրքերը քշեն:

Մեր խումբը Մարտիրոս գիւղի 5—6 բնակիչների հետ, շտապով օգնութեան հասաւ այդ խմբակներին եւ կրակ բաց

արաւ տաւարը քշել ուզող թուրքերի վրա: Բարձունքներում գտնւող թուրքերը իջան գիւղի մօտ եւ սկսեցին այրել մարդները: Խէչօն, երբ նկատեց մարագների ծուխը, գոչեց բարձրաձայն.

— Վա՛յ, անօրէնները մտան գիւղը:

Մենք արագութեամբ թռանք ձիերը եւ սլացանք դէպի գիւղ. առանց մի բոպէ հաշիւ տալու մեզ, թէ ի՞նչ ենք անում, Ես ու Խէչօն արշաւում էինք այնքան տաքացած, որ խմբի միւս տղաները մեզանից շատ յետ էին մնացել: Ճիշտն ասած՝ ես մրցում էի Խէչօի հետ: Կատարեալ ձիարշաւ էր. ես աշխատում էի, որ նա ինձանից առաջ շանցնի:

Երբ, վերջապէս, խմբի միւս տղաներն էլ հասան, ես կարգադրեցի, որ մօտենան ու դիրքեր բռնեն գիւղի արեւելեան բարձունքներում: Տղաներն անմիջապէս գրաւեցին ցոյց տրւած դիրքերը եւ իմ հրամանի համաձայն՝ սկսեցին կրակ թափել դիրքերում ամրացած թուրքերի գլխին: Այդ վայրկեանին, շփոտեմ ո՞ր գիւղից, կայծակի արագութեամբ օգնութեան հասաւ Առիւծ Աւագը՝ հեծած իր գեղեցիկ սպիտակ նժոյգը: Նրան հետեւում էր իր խումբը: Մեր հրացաններուն ձայնը լսելուն պէս՝ նա շտապել էր մեզ օգնութեան: Մեր դիրքերը դիտելով եւ իմ դիւնորական հրամանները լսելով՝ նա բղաւեց ամբողջ կողորով.

— Տօ՛, ք... մուլի տղէք, էդա պրիցել ի՞նչ ի: Ես տասնեակ աարիներ գինւորութիւն իմ էրի, չքժ խասկցի պրիցնը ինչ ի, վա՛ռէք. հա վառէք:

Ու դառնալով Քիւրդ Խէչօին, որ նրա խմբի մէջ էր եւ իմ մտերիմ ընկերն էր, հրամայեց.

— Տղա՛յ, Քրդօ՛, քշէ՛ վըր թշնամուն վրէն:

Եւ իր ամեհի ձին՝ քառասմբակ ուղղեց դէպի թուրքերի դիրքերը: Նրան հետեւեցին խմբի միւս գինւորները: Փոթորիկ էր, կարծես, որ տարերային թափով առաջ սլացաւ, ճառագարհին իր ամեհի ուժի տակ խորտակելով ամէն բան:

Ես ինձ շափազանց նւաստացած զգացի. ամօթից գետինն էի ուզում մտնել: Իսկոյն կարգադրեցի, որ ձիերը բերեն: Հեծանք ու շտապով հետեւեցինք Առիւծ Աւագին: Մեր խմբից չորս հոգի առաջ էինք ընկել. միւսներն էլ ճիգ էին անում հասնելու: Երբ մենք շորսով հասանք Առիւծ Աւագին, նրա

խումբը արդէն դիրքերից հանել եւ հալածում էր թարաքեամաներին: Առիւծ Աւագը հալածում էր, շարունակ կրակում ու բարձրագոյ հայհոյանքներով սպառնում փախչող թըշնամուն:

Կռիւ ամենատաք վայրկեանին, Առիւծ Աւագը նկատեց, որ մի քանի թուրքեր ձորի միջով քշում էին նախիրը: Կանգ առաւ ու գոռաց մեզ.

— Տղէ՛ք, Սերոբ փաշի զինւորի գլխին փափախ չկա՞յ, որ թուրքեր էդա նախիր տանին. խլէ՛ք էդ տաւարը:

Մենք անմիջապէս յարձակեցինք տաւարը քշող թուրքերի վրա, փախցրինք եւ աւարը խլեցինք նրանց ձեռքից:

Թարաքամաներին հետապնդելիս, Առիւծ Աւագը նկատել է, որ մի թուրք վախից պահել է փոքրիկ քարի տակ: Սկսել է կրակել վրան, բայց գնդակները վրիպել են: Եւ կատաղած ու բորբոքւած սկսել է գոռալ.

— Ես՛հ, էդա քոփակ օղլու լաճ թալամուկ ի:

Ու ձիուց իջնելով՝ վախից ահաբեկւած թուրքի գլուխը ջախջախել է իր հրացանի կոթով: Հարածը այնքան սաստիկ է եղել, որ հրացանի կոթը կոտրւել է:

Երբ թարաքեամաներին քշեցինք ու հաւաքեցինք մի տեղ, Առիւծ Աւագն էլ եկաւ՝ հետը բերելով սպանւած թուրքերից առնւած մի քանի այնալու հրացաններ, ինչպէս եւ իր ջարդւած կոթով հրացանը:

Բոլոր տղաների հաւքելուց յետոյ, Առիւծ Աւագը նստաւ իր սիրուն ձին եւ խմբի գլուխն անցնելով՝ մեծ հանդիսատրութեամբ շարժեց դէպի գիւղ: Ես էլ իմ խմբի հետ, ամօթխածութեամբ հետեւեցի նրա խմբին՝ միշտ մնալով պատկանի տարածութեան վրա:

Առիւծ Աւագի տղաներին արգելել էր Անդրանիկի երգերը երգել:

Գիւղում, ձիերը տեղաւորելուց յետոյ, ես շտապեցի Առիւծ Աւագի մօտ: Ներս որ մտայ՝ առջեւ բացեց հետեւեալ տեսարանը. Առիւծ Աւագը նստած էր գիւղական օդայի մէջ տեղը փուած գորգի վրա. նա պատկառազրու ձեւով խմում էր օղին եւ դիտում շրջապատի մարդկանց, որոնք ոտքի վրա կեցած էին՝ պատրաստ նրան ծառայելու: Ինձ տեսնելուն պէս, սկսեց բարձրաձայն խօսել.

— Մըր ամակ ջուր կըյնի. մըր քաջութիւն կը կորուի: Հէհէ՛յ, Սերոբ փաշա, քեռ գերեզմանին մըռնիմ. քեռ զինւորներ քաջութիւն կէնեն, իդա Ֆուտաղ Կոտոյի Հաճին կը շահի:

Ու դառնալով ինձ՝

— Դրօ՛, էդա կոտորած թվանք կը տեսնա՞ս, էդա թվանք առնիմ՝ Կոտոյի Հաճի շուր էրէվան կը փախի: Էդա կռիւ դիւ տեսար, քեռ կեաթին ու քեռ նամուսին կը թորկիմ: Քեռ տեսած գրէ պ. Դումանին. թէ չէ մենք կը կուինք, քաջութիւն կէնինք, էդա քեօփակ օղլի Ֆուտաղ Կոտոյի Հաճին թուղթ կը գրէ ու մըր քաջութիւն իրեն կը վերագրէ: Վա՛յ-լըմըն աշխարհ, քեռ հիմ դնողին ի՞նչ ըսիմ:

Ես խոստացայ գրել եւ գրեցի Դումանին, ինչ որ տեսել էի: Բայց Առիւծ Աւագը ուզեց, որ ցոյց տամ գրածս եւ կարգադրեց որ կարդամ: Ստիպւած եղայ կարդալու. ընդհանուր գծերով նկարագրել էի կռիւ գլխաւոր տեղերը, Առիւծ Աւագի գործած հերոսութիւնը եւ այլն: Առիւծ Աւագ դժգոհ մնա՛ց:

— Տ՛օ, տղայ, յո՞րի շիս գրէ, թէ շուր ո՞ր սարի քշեցի թուրքեր, յո՞րի շիս գրէ, իմալ թվանքիս զողղով²¹ թուրքի գլուխ շարդեցի:

Այդ մասերն էլ աւելացրի նամակին, եւ Առիւծ Աւագը բաւարարւած՝ հանգստացաւ:

Հետեւեալ օրը երբ պատրաստուեմ էինք մեկնելու Նախիչեանի լեռնային շրջանը, Առիւծ Աւագը ջերմ բարեմաղթութիւններով ճանապարհ դրեց մեզ:

— Տղա՛յ, — ասաց նա բաժանելիս, — էս լեռներուն մէջ տեղ մը չկայ, որ վտանգ ըլի եւ Առիւծ Աւագ թվանքի ձէն լսէ ու օգնութեան շխասնի: Գնա՛, կռիւ լէ ունենաս, քըի՛ր վըր թշնամուն, վառէ գըմէն. դոր լէ կռիւ ընես՝ զուշի թեւով քեզի կը հասնիմ. քեռ կռնակն եմ, քե օգնութեան կիւզամ. լա՛ւ գիտցիր:

21 Կոթ. (ծ. 4.):

Մեր ճամփորդութիւնը Գարալագեազից Նախիջեւանի լեռնային շրջանը անցաւ առանց դէպքի: Երբ տեղ հասանք, իբրև կենտրոնավայրի ընտրեցինք Նորս գիւղը:

Մեր եկած շրջանի վիճակը բաւական տխուր էր. բացառութեամբ Գժաձոր եւ Գիւմրի գիւղերի, միւս բոլոր հայկական գիւղերը թալանւած էին թուրքերի ձեռքով: Դռներն ու պատուհաններն անգամ տարած էին: Բախտաւորութիւն էր գտնէ, որ թուրքերի յարձակման ժամանակ արտերը դեռ հասած չէին: Թալանից յետոյ, հայ գիւղացիները վերադարձել էին իրենց կիսաւեր ու բոլորովին ամայացած տները եւ հաւաքել արտերի բերքը: Այդ պատճառով, հացի կողմից ապահովւած էին, բայց տաւար կամ ուրիշ բան՝ ոչինչ չունէին:

Նորսի մեծ տներից մէկը — անդուռ եւ անպատուհան — դարձաւ մեր բանակատեղին եւ շտաբը: Իրապէս տուն էլ չէր, այլ մի ընդարձակ շարդախ, ուր անց էինք կացնում մեր ժամանակը: Սեղանի տեղ գործ էինք ածում մի կտորած փէշխուն²². անկողնի փոխարէն՝ խոտ ու մեր եասինջիները: Գիւղացիք իրենք էլ անկողին չունէին եւ մեզ պէս, խոտի կամ յարդի վրա էին պառկում: Մեր ամենօրեայ կերակուրը հացն էր: Մեզ համար էր ասւած՝ «զհաց մեր հանապազօր, տուր մեզ այսօր»: Ամէն օր հաց: Երբեմն էլ ունենում էինք դաւաւում եւ ուրիշ ոչինչ: Այդ պատճառով շփազանց մեծ էր լինում զինւորների ուրախութիւնը, երբ որեւէ գործով ուղարկւում էին Գժաձոր կամ Գիւմրի, ուր կար ամէն բան: Տղաները նոյն իսկ հերթ էին պահում եւ երբ պէտք էր լինում ուղարկել, ասում էին.

— Պ. Դրօ՛, երէկ այսինչները գնացին, այսօր էլ մեր հերթն է, մենք գնանք:

Եւ ուղղակի երեխաների պէս ուրախանում էին, երբ իրենց էի նշանակում գնալու:

Պէտք է ասեմ այստեղ, որ տղաները, ընդհանուր առմամբ, անկեղծ յարգանքով էին վերաբերում ինձ: Խլաթցի Գալօն միայն արհամարհանքով էր ընդունել իմ խմբապետ

նշանակելը եւ իր վերաբերումը արտահայտել էր հետեւեալ պատմութեամբ Մոկաց իշխանների կեանքից:

— Տղա՛ք, մըր Մոկաց իշխաններ կը ժողվին ու էրկար ֆիքը կընեն, թէ իրենց հարկ որո՞ւ ձեռքով դրկեն Վանայ վայրին, որ քողեր շթալլին ճամբին: Շատ ֆիքը կընեն, քիչ ֆիքը կընեն ու կորոշեն փողեր ժամկոշի աղուէսի²³ վիզէն կապել որ տանէ, սաղ-սալամաթ տեղ հասցնէ: Հիմա մեր պարոն Գուման՝ մեզ կապեր է իդա աղուէսի վիզ...

Աղուէսը ես էի:

Նորսում սկսեցինք զբաղել շրջանի ինքնապաշտպանութեան գործով: Նախ՝ կապ հաստատեցինք հայկական բոլոր գիւղերի միջև. ապա՝ վտանգւած վայրերում խմբապետներ նշանակեցին, կազմեցին տեղական ինքնապաշտպանութեան խմբեր: Կազմակերպեց հետախուզութեան գործը, որպէսզի օրը օրին տեղեակ լինէինք թշնամու շարժումների մասին: Գիւղացիութիւնը մեծ վստահութեամբ ընդ առաջ էր գնում մեր բոլոր առաջարկներին եւ սիրով կատարում էր կարգադրութիւնները:

Մեր վրա էր ընկած եւ շրջանի վարչական-դատատանական գործը, որովհետեւ ռուս պաշտօնէութիւնը վախից ամբողջապէս հեռացել էր: Թէև կուսակցութեան կենտրոնի կարգադրութեամբ երկրի դատական-վարչական խնդիրների լուծումը վերապահւած էր տեղական կոմիտէներին, բայց նրանց վճիռներից դժգոհները յաճախ մեզ էին դիմում, եւ մենք ստիպւած էինք միջամտել:

Այս աշխատանքների ժամանակ մէկից աւելի անգամներ լուրեր հասան մեզ, թէ թուրքերը պատրաստում են յարձակելու Կոտո Մազրայի վրա, ուր խմբապետ էի նշանակել Կնեազին: Մի օր էլ իսկապէս տեղեկութիւն եկաւ, թէ Մազրան պաշարուած է թուրքերի կողմից: Մենք անմիջապէս ձի հեծանք ու շտապեցինք օգնութեան:

Գիւղից հազիւ հազար քայլի շփ հեռացել էինք, երբ շնչասպառ մեր ետեւից հասաւ Նորսի վալադը եւ լեղապատառ սկսեց աղաչել, որ վերադառնանք, որովհետեւ թուրքերն արդէն Նորս էին մտել:

22 Փոքրիկ սեղան. (ժ. կ.):

23 Աղուէսը ժամկոշ էր:

Նորսը մեզ համար խիստ կարեւոր ռազմագիտական վայր էր. նա միակ հանգուցային կենտրոնն էր, որով կապուած էինք Գժածորի ու Գիւմրիի եւ վերջիններիս միջոցով՝ Զանգեզուրի հետ: Նորսը ձեռքից տալ՝ նշանակում էր կտրել Զանգեզուրից, այդ պատճառով շտապեցինք ձեռքի գլուխները դարձնել յետ:

Նորսի գիւղացիները բաւական զէնք էին ստացել 2. 3. Գաշնակցութիւնից, դիրքերը գրաւած դիմադրում էին թշնամուն եւ թոյլ չէին տալիս, որ գիւղ մտնէ: Թուրքերի քանակը շատ մեծ էր, բայց զինւած էին անկանոն զէնքերով, մեծ մասամբ՝ այնպիսի, ղափաղու եւ շախմախու հրացաններով: Այն էլ, ինչպէս յետոյ պարզեց, փոքր մասն էր զինւած. մեծ մասը անզէն էր եւ եկել էր թալան տանելու:

Մենք, ընդհակառակը, զինւած էինք շատ լաւ եւ անհամբեր կռիւ առիթ էինք փնտրում, որպէսզի ցոյց տանք ժողովրդին, թէ եկել ենք նրա կեանքն ու գոյքը պաշտպանելու: Առիւծ Աւագի ցոյց տւած քաջութիւնն ու հերոսական օրինակն էլ մեծ ազդեցութիւն էր թողել ամենքիս վրա: Վերջապէս, մենք ուղարկւած էինք 2. 3. Գաշնակցութեան կողմից, որ, մանաւանդ այդ օրերին, հայ ժողովուրդի գոյութեան միակ յենարանն էր հանդիսանում. մենք պէտք է արդարացնէինք մեր վրա դրած յոյսերը: Մեզանից իւրաքանչիւրը համակւած էր վայրկեանի լրջութեան եւ պատասխանատւութեան գիտակցութեամբ:

Հէնց որ հասանք պաշտպանող գիւղացիներին, մենք էլ մտանք դիրքերը եւ սկսեցինք եռանդով կռուել: Մեր մօտիկների որոտից ահաբեկւած՝ թրքական ահագին բազմութիւնը խուճապի մատնւած՝ դիմեց փախուստի: Մեզ էլ այդ էր պէտք. շտապեցինք օգտուել առիթից եւ բուռն թափով ընկանք նահանջող թշնամու յետեւից: Թուրքերն առանց կանգ առնելու փախչում էին. մենք հալածեցինք նրանց Նորսից մօտ երեք կիլոմետր հեռու եւ համարեա մտանք թրքական գիւղը:

Քանի մօտենում էինք գիւղին, այնքան թուրքերի դիմադրութիւնը սաստկանում էր եւ կռիւը աւելի տաքանում: Թուրքերը յանդուգն դարձան մանաւանդ այն ժամանակ, երբ նրանց օգնութեան հասաւ Ղաշաղ Թոփալ Մորթուզի խումբը: Մենք

զգուշութեան համար սկսեցինք յետ-յետ գնալ՝ դէպի Նորս. թուրքերը, երեւի, կարծեցին, թէ փախչում ենք եւ Մորթուզի գլխաւորութեամբ դիմեցին աւելի յախուռն յարձակման: Բերդակցի Օսկոն երկու ընկերներով թռան ձիերից եւ մտան քարերի տակ: Ես տղաներով աւելի առաջ էի. մենք էլ դարձանք ու դիրք բռնելով նրանց մօտ՝ մեր մօտիկները ուղղեցինք թուրքերին: Միաժամանակ լուր ուղարկեցինք գիւղ, որ կուռղները օգնութեան հասնին մեզ եւ շտապով գրաւեն Նորսից Գիւմրի տանող ճանապարհի բարձունքը:

Դիրքային կարճ կռիւից յետոյ, ես հետս առի 4—5 զինուոր, որոնց թում էր եւ իւրացի Գալօն, եւ մօտ երկու հարիւր քայլ առաջ անցնելով՝ նոր դիրք բռնեցի թշնամու ճիշտ գիւմացը: Կողքիս պառկած էր Գալօն եւ, հակառակ հրամանիս, անկանոն հրացանաձգութեամբ փամփուշտ էր փշացնում աննպատակ: Երկու փամփուշտաշար արդէն վերջացրել էր եւ անխնայ կրակում էր, ա՛յն ժամանակ, երբ ամէն մէկ փամփուշտ մեզ համար մեծ զին ունէր: Ես զայրացած՝ տեղիցս ցատկեցի — եւ մի երկու լաւ հարւած իջեցրի Գալօի գլխին՝ բռնալով վրան.

— So, յիմար, փամփուշտ փշացնելու ժամանակ ես գտել. վե՛րջ տուր...:

Գալօն իմ հարւածներից սաստիկ կտրել էր շրթունքը: Այդ դէպքը յետոյ պատմութիւն դարձաւ: Տղաները տեղի-անտեղի յիշում էին Գալօին ձեռք առնելու համար:

Օգնական ուժերի հասնելուց յետոյ, մենք ընդհանուր գրոհի դիմեցինք, թուրքերին դուրս հանեցինք իրենց դիրքերից և բռնեցինք մինչեւ իրենց գիւղը:

Երբ յաղթական վերադարձանք Նորս, պարզեց, որ կռիւ թունդ վայրկեանին նորսեցիք գրաւել էին թուրքերի ամբողջ տաւարը եւ բռնի-բերել էին իրենց գիւղը: Գիւղացիներից ամէն մէկը ջոկել-տարել էր իրեն պատկանող անասունները, որ առաջ թալանել էին թուրքերը: Մնացածը բաժանել էր շքաւոր գիւղացիներին: Մի քանի հատ էլ յատկացել էր մեզ իբրեւ մսացու եւ կթելու համար: Այնուհետեւ մեր տղաների կաթն ու մածունը ապահովւած էր:

Յաջորդ առաւօտեան կանուխ մի նամակ եկաւ Առինջ գիւղից: Գրում էին Խէչօն եւ Սարգիս Օղաբաշեանը. յայտնում էին, թէ Քեռու հետ հասել են Առինջ, յոգնած են եւ խնդրում էին գալ իրենց մօտ եւ տեղեկութիւններ տալ շրջանի ինքնապաշտպանութեան մասին:

Եւ շատ ուրախացայ: Կարօտել էի Խէչօին եւ շատ էի ուզում տեսնել նրան: Իմ բացակայութիւնը Նորսից վտանգաւոր չէր, որովհետեւ թուրքեր կերած ծեծից յետոյ մի առ ժամանակ չէին համարձակւի յարձակելու: Անհրաժեշտ կարգադրութիւններն արի եւ երեք ընկերներով շտապեցի դէպի Առինջ: Գիւղացիների մի սուար բազմութիւն հաւաքել էր ինձ բարի ճանապարհ մաղթելու եւ շատ ուրախ էր երեւում: Շատերը մեզ օրհնում ու կատակում էին.

— Աստուած Դաշնակցութեան ոյժ եւ ձեզ էլ կեանք ու արեւ տայ, մի քիչ շունչ առանք ու ապահովեցիք: Տօ՛, գիւղից կովերի բողոցն էլ էր կտրել: Նորից մեր գիւղը շէնացաւ:

Իմ վարկը շատ բարձրացել էր նաեւ զինւորների աչքին: Խաթիցի Գալօն այլեւ հեզնական առակներ չէր պատմում: Ընդհակառակը, նրա համար էլ ես արդէն կարգին խմբապետ էի: Ինչ խօսք, որ իմ տրամադրութիւնն էլ շատ բարձր էր:

Առինջին մօտենալիս, ես հեռուից նկատեցի, որ Խէչօն դուրս էր եկել, կանգնած կտուրի վրա՝ ինձ էր սպասում: Երբ հասանք, նա ժպտալով մօտեցաւ ինձ ու համբուրելով՝ ասաց.

— Հը՞, խաթաքեար քաֆուրօղլի, դուման ես հանել շըրջանում:

Ու գրկած՝ տարաւ ներկայացրեց Քեռուն եւ Սարգիս Օղաբաշեանին, որոնք կանգնած էին մի երկյարկանի տան վերի պատշգամբում:

Սարգսին ես տեսել էի, իսկ Քեռուն հանդիպում էի առաջին անգամ:

Սարգիսը մտերմօրէն բռնեց ձեռքս եւ ասաց.

— Հը՞, մեր տղայ, առաջին մկրտութիւնդ յաջող է. անցել, բեր մի համբուրեմ ճակատդ: Ու ցոյց տալով Քեռուն՝ շարունակեց. — Սա էլ մեր քեռին է՝ Անդրանիկի օգնականներէն:

Առջեւ կանգնած էր մի մարմնեղ, միջակից բարձր, ամուր կազմածքով, շիկադէմ, արծաքիթ ու սրաչեայ մի մարդ: Զեռք տւի ու սկսեցի հետաքրքրութեամբ զննել նրան: Նա հարց ու փորձ արաւ: Ապա սկսեց ընդհանուր խօսակցութիւն, որի զխաւոր նիւթը ինքնապաշտպանութեան գործն էր:

Մեր խօսակցութեան յաջորդեց ճաշը: Գիւղացիք ոչխար էին մորթել եւ առատ հաց ու գինի մէջտեղ հանել:

— Ծաշից յետոյ, երբ ձիերը նստած՝ պատրաստում էինք մեկնել Նորս, գիւղացիք մօտեցան մեզ մի բարձած շորով եւ մէկը ասաց.

— Պարոն Խաչատուր, էս էլ գինի է. նւէր ենք տալիս Նորսի մեր զինւորներին:

Խէչօն զարմացած գիւղացիների այս առատաձեռնութիւնից՝ քմծիծաղով ասաց Սարգսին.

— Սարգիս, սրա տակը անպատճառ մի բան կայ. տեսնե՞ք թէ ի՞նչ փորացաւ ունին:

Ու դեռ Խէչօն խօսքը շփերջացրած՝ գիւղացին աւելացրեց.

— Պ. Խաչատուր, քեզ էլ մի խնդիր ունենք. լսել ենք՝ մեր Ֆէզայիները տաւար են բերել Նորս. հիւանդի կաթ էլ ա շունենք մեր գիւղում. խնդրում ենք՝ մեզ էլ բաժին հանէք:

Ես կանգնած էի Սարգսի կողքին: Նա իրեն յատուկ բարձր քրքիշով սկսեց քահ-քահ ծիծաղել, իսկ Քեռին ժպտում էր մեղմօրէն:

Խէչօն էլ շփեցաւ եւ աղմուկով հահաց.

— Վա՛յ, ձեզ ինչ ասեմ. կովերի համար Խէչօն պ. Խաչատուր էլ դարձրիք: Լաւ, կը տեսնենք, մի բան կանենք:

Ու շարժեցինք Նորսի ուղղութեամբ՝ մեզ հետ տանելով նւիրած գինին եւ Խէչօի, Քեռու եւ Սարգսի հետ եկած երկու զինւորներին:

Նորսում Խէչօն ու Սարգիսը մեզ յանձնեցին իրենց լեցուն խուրջիները: Նրանք բերել էին ծխախոտ, շաքար, դեղորայք եւ ուրիշ անհրաժեշտ իրեր: Մեզ առանձնապէս ուրախացրեց շաքարը, որի պակասից շատ էինք նեղում: Ռուսաստանի ներսերը սկսել էին գործադուլներ. երկաթուղին կանգ էր առել, մթերքների փոխադրութիւնն էլ համարեա դադարել էր: Մեղ մօտ, առաջին հերթին, հրապարակից վերացել էր շա-

քարը. Թէ՛յը ստիպւած էինք խմել շամիշով: Մենք դեռ Դարա-
լագեազի եւ Զանգեզուրի հետ էլ կանոնաւոր կապ չէինք
ստեղծել, որ մեր կարիքները այնտեղից հոգայինք. այնպէս
որ Խէչօի եւ Սարգսի խորշիները ճիշտ ժամանակին էին
հասնում:

Նորսում առաջին երեկոն նիրեցինք աւելի ընկերական
զրոյցի ու կատակների: Յաջորդ օր առաւօտեան սկսեցինք
լրջօրէն — քննութեան առնել մեզ վերապահած բոլոր խըն-
դիրները: Նախ քան խորհրդակցութիւնը Խէչօն ինձ մտերմօ-
րէն առաջարկեց.

— Երթանք՝ մի քիչ ման գանք:

Եւ երբ դուրս էինք եկել, շատ զգուշութեամբ, սկսեց խօսել
Լեոնային Նախիջեւանի կարեւորութեան մասին ինքնապաշտ-
պանութեան տեսակէտից. պէտք է միանանք Դարալագեազի
և Զանգեզուրի հետ եւ այդ նպատակով հարկադրւած ենք
մաքրել մի քանի թշնամի գիւղեր. այս լուրջ գործը գլուխ
բերելու համար անհրաժեշտ է այս շրջանը յանձնել մի աւելի
փորձած ու եփած խմբապետի: Խէչօն յոյս էր յայտնում,
որ ես ուրիշների նման խմբապետ մնալու ցաւով բռնւած
չեմ եւ իբրեւ կրթւած խմբապետ՝ կը հասկանամ իր ասածի
կարեւորութիւնը:

Ճիշտն ասած, Խէչօի խօսելու ձեւը մի քիչ տարօրինակ
թւաց ինձ. ի՞նչ գայլի շարական էր կարդում գլխիս. որ պէտք
է՝ պէտք է. էլ ի՞նչ կարիք կայ երկար-բարակ խօսելու: Ես
անմիջապէս կտրեցի նրա խօսքը.

— Էլ ի՞նչ ես երկար ճառում. ես շատ ուրախ եմ եւ մեծ
հաճոյքով շրջանը կը յանձնեմ Քեռուն: Խէչօն անուշ աչքերով
նայեց երեսիս, գրկեց ինձ եւ ասաց.

— Ա՛յ, իմ բոլոր բալիկներն այսպէս են. կեցցե՛ս: Դու-
մանին էլ այս մասին գրել են. նա էլ համաձայն է: Քեռին
շատ փորձած, խիզախ, ազնիւ խմբապետ է. ինչպէս ինձ ես
սիրում ու յարգում, այնպես էլ նրան վերաբերիր:

Ես կրկին ու կրկին հաւատացրի, թէ ուրախութեամբ կը
յանձնեմ Քեռուն շրջանի հրամանատարութիւնը: Երբ տուն
վերադարձանք, Խէչօն հանդիսաւոր կերպով յայտարարեց
Սարգսին.

— Ամէն ինչ կարգադրւած է:

— Արդէն ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել. ես Դրօին ճա-
նաչում եմ, — պատասխանեց Սարգսը:

Մեր այս խօսակցութեան ժամանակ գոմից դուրս էին
բերել իմ ձին: Քեռին հիացած դիտում էր նրան, ժպիտը
դէմքին: Խէչօն հարցրեց.

— Քեռի ջան, ո՞նց ձի է:

— Լա՛ւ մալ է, — պատասխանեց Քեռին:

— Քեռի՛, քեզ փէշթէշ, — վրա բերի ես:

— Տիրոջ բունբարէք ըլլայ:

Քիչ յետոյ, ես անցայ տղաների մօտ եւ յայտարարեցի,
թէ այսուհետեւ մեր ընդհանուր խմբապետը Քեռին է: Տղա-
ները անտրտունը լսեցին յայտարարութիւնս, բացի Խլաթցի
Փալօից եւ Կօփեցի Սարօից:

— Մենք մըր խմբապետէն գո՛հ ենք, յորի՞ ուրիջ խըմ-
բապետ կուտան մըզի, — գանգատում էին նրանք:

Ես բարկացայ նրանց վրա, պահանջեցի որ լսեն եւ են-
թարկին եղած կարգադրութեան: Ապա գնացի Քեռու մօտ եւ
անձամբ յայնեցի ուրախութիւնս նրա ընդհանուր հրամանա-
տար նշանակելու առթիւ:

Քեռին ժպտերես լսեց ինձ եւ ասաց

— Միասին կը վարենք գործը. դուն ալ կը մնաս, քո
խումբը կը վարես:

Ես, սակայն, առարկեցի եւ պնդեցի, թէ պէտք է լինեմ
նրա հրամանատարութեան տակ:

Ու այնուհետեւ մի ամբողջ տարի մենք մնացինք միասին
Լեոնային Նախիջեւանում ու Զանգեզուրում եւ վարեցինք
բազմաթիւ կռիւներ, որոնցից երեքի վրա պիտի կանգ առնեմ՝
ցոյց տալու համար, գէթ մասամբ, Քեռիի խոշոր անհատա-
կանութիւնը, զարմանալի յանդգնութիւնը, անսահման քաջու-
թիւնը եւ մանաւանդ ղեկավարի հմտութիւնը:

Այդ մասին, սակայն, ուրիշ անգամ:

ՄԻՍԵԱՆ ԳԻՒՂԻ ԿՈՒՒԷԼ

Անցեալ անգամ խոստացայ պատմել Քեռիի հետ վարած
մեր կռիւների մասին: Բայց նախ քան այդ, մի քանի խօսքով
պատմեմ, թէ ի՞նչ կազմակերպութիւն էինք առաջ բերում

մեզ յանձնւած շրջաններում, ինքնապաշտպանութեան համար:

Համաձայն Գումանից ստացած հրահանգի, հայկական բոլոր գիւղերում մենք ստեղծում էինք հետեւակ ու ձիաւոր մնայուն եւ թուցիկ խմբեր: Շրջանը, որի գլուխ կանգնած էր ընդհանուր խմբապետը կամ հրամանատարը, գիւղերի դասաւորութեան համեմատ, բաժանւում էր շրջանակների: Ամէն մի շրջանակում փորձւած հայդուկներից մէկը նշանակւում էր խմբապետ եւ մէկն էլ՝ նրան օգնական: Ըստ Գումանի յատուկ կարգադրութեան, տեղական հետեւակ թուցիկ խմբերը կազմւում էին ուսական բանակում ծառայութիւն արած երիտասարդ զինւորներից: Տեղական սեփականութիւն եղող զէնքերը տրւում էին զինավարժ տղաներին, որոնք մտնում էին տեղական զինեալ ուժերի շարքերը: Կուսակցական փամփուշտ տրւում էր միայն թուցիկ խմբերին, որոնք նորը ստանալու համար պարտաւոր էին ներկայացնել կրակւած փամփուշտները:

Տեղական թէ մնայուն եւ թէ թուցիկ խմբերը, քիչ բացառութեամբ, գործում էին ուս զինւորական կանոններով: Այսպէս, ունէինք տասնեակ (ատգէլենիէ) իրենց տասնապետներով, քսանեակներ (վզվող)՝ 20—30 հոգուց բաղկացած, իրենց քսանապետներով: Թեթեւ կոփւների ժամանակ առաջին հերթին գործի էին հանւում թուցիկ ձիաւոր եւ հետեւակ խմբերը, իսկ պահանջւած դէպքում շարժման մեջ էին դնում զինւորական բոլոր ուժերը: Թշնամուն հարածը տալուց յետոյ, զինւած ուժերը վերադառնում էին իրենց տեղերը եւ սպասում նոր հրահանգների:

Զինւորական մեծ շրջաններում, ինչպիսին էր, օրինակ, Սիսեանը, Գաշնակցութեան Կենտրոնական Կոմիտէն ունէր իր ներկայացուցիչը — շրջիկ, որի պարտականութիւնն էր կոմիտէների եւ ենթակոմիտէների հետ միասին լուծել տեղական վարչական ու դատական խնդիրները, աջակցել զինւորական մարմիններին, հաւաքել կուսակցական եւ ինքնապաշտպանութեան յատկացւած տուրքերը, հետեւել, որ անշեղօրէն կատարեն զինւորական մարմնի կարգադրութիւնները, յատկապէս ունեւոր գիւղացիների վրա դրւած զէնք դնելու պարտաւորութիւնը: Զէնքը այն օրերին շատ թանկ էր. մի

մօտին հրացան 2—300 ռուբլի արժէր, փամփուշտի հատը՝ 80—40 կոպէկ: Գիւղի ամէն ունեւոր բնակիչ պարտաւոր էր գնել որոշւած քանակով եւ տրամադրել ինքնապաշտպանութեան ընդհանուր գործին:

Այս ձեւի կազմակերպութիւն էինք առաջ բերում Լեռնային Նախիջեւանի գիւղերում, երբ մի օր էլ հրաման եկաւ Գումանից, որ անմիջապէս մեկնենք Զանգեզուր: Մեզ փոխարինող ուրիշ ուժեր հասան, իսկ ես ու Քեռին մեր խմբերով տնցանք Զանգեզուր եւ կենտրոնացանք Սիսեանի շրջանում, ուր ձեռնարկեցինք նոյն ձեւի կազմակերպութեան ստեղծման: Մեր խմբերի մէջ մտել էին նոր տղաներ: Ունէինք երեսունի շափ ձիաւորներ: Ես Քեռիի օգնականն էի: Նա ինձ տվել էր գործելու կատարեալ ազատութիւն: Ինձ էր յանձնել շրջանի տեղական ուժերի կազմակերպումը, մի սահմանափակումով սակայն.

— Գու ձիաւորները թո՛ղ. անոնք ունին իրենց խմբապետները:

Եւ ես ձիաւորներին թողած, ամբողջապէս կլանեցի տեղական մարտական ուժերի կազմակերպման գործով:

Հետաքրքրական էր լսել մեր աշխատու հայդուկների կարծիքը Գումանի կարգադրութիւնների մասին: Օրինակ, Բերդակցի Օսկանը, Կոփեցի Կնեազը, Մոկացի Խէչօն (որ մեր խմբի աշուղն էր՝ ծաղրածուն), Խլաթցի Գալօն անսահման արհամարհանքով էին նայում սեռական ծառայութիւնը անցած զինւորների վրա եւ յաճախ կէս-լուրջ, կէս-կատակ զանգատւում էին.

— Տօ՛, պարոն Դերօ, էդա մըր պարոն Գուման ի՞նչ ի մոզոնի. սալդա՞թ պտի կազմակերպես, զօռով շարք մտցնես — կո՞ր՛ւ պտի քընս. էնոր էրած կո՞ւ ի՞նչ կեղնի: Գաշնակցութեան զինւոր իր խէր, մէր մոռցած մարդ ի. ազգի սիրուն մէկ ոտ հոս, մէկ ոտ հոն, գիշեր-ցերեկ սար ու ձոր մնացած՝ ինոր բան ուրիշ ի. էդա զինւորներ իրենց օլուխ-չոշուխ կշտին՝ էտոնք ի՞նչ պտի կուին: Տո, վալլահ, մեր պարոն Գումանի բաներ օլին ի, օլին...

Տղաները այսպէս յաճախ քննադատում էին ու հեղնում՝ դրանով, մի տեսակ, բաւարարելով իրենց հայդուկի վիրաւորւած ինքնասիրութիւնը: Անխառն հաճոյք էր լսել մեր այս

լեռնական, պարզ ու անգրագէտ մարտիկների անսեթեւեթ խօսքերով արտայայտուած յուզումն ու զարմանքը: Ես ժպտում էի քթիս տակ եւ սպասում էի այն օրւան, երբ գործի մէջ երեւան պիտի գար Դումանի «օյին»-ի ոյժը: Եւ այդ օրը շուշացաւ:

Գիւղերում ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու նպատակով 10—15 օրով ես դուրս եկայ շրջանը: Երբ վերադարձայ Բոնակոթ եւ մտայ Քեռու շտաբը, աչքիս պատկերացաւ հետեւեալ տեսարանը — ընդարձակ սենեակում երկու կարթ մեքենայ դրած մի կողմ, մի շուտ կարելու մեքենայ էլ մի ուրիշ կողմ, տեղացի մի քանի հագուստ ու շուտ կարող արհեստաւորներ մեծ եռանդով աշխատում էին: Պատերից կախւած էին հասարակ կտորից կարած հագուստներ եւ աժաննոց կտաւից սպիտակեղէններ, որ Քեռին պատրաստել էր տւել զինւորների համար: Պատերից խնամքով կախւած էին նաև ձիերի դռաններ²³, թարթի թաղիքներ: Այդ ահագին սլաշարը պատրաստուել էր վերջին 10—15 օրւայ ընթացքում:

Մեր զինւորներից շատերը ունէին դիագանալ թանգնոց կտորից շալւարներ եւ կարբարդին²⁴ մորթէ փափախներ: Քեռին շարունակ դժգոհութիւն էր յայտնում եւ դիտել էր տալիս, թէ ժողովուրդը դրամ չունի մեզ դիագանալ շալւարներ ու կարբարդին փափախներ հագցնելու համար: Եւ այդ պատճառով աժան կտորից հագուստներ ու սպիտակեղէն էր պատրաստել: Մեր զինւորները տրտնջում էին երբեմն նոյն իսկ բողոք բարձրացնում, թէ միւս խմբապետները իրենց տղաներին լաւ կտորից հագուստ էին տալիս, իսկ Քեռին զրկում, միւս խմբապետների պէս չի նայում իր զինւորներին: Բայց Քեռին անյողողղ էր. ազգի ամէն կոպէկ նա հաշտով էր ծախսում: Եւ շնորհիւ այսպիսի վերաբերումի, կուսակցական դրամարկղից ստացած 2000 ռուբլուց մի տարւայ ընթացքում ծախսել էր հազիւ 500 ռուբլի: Դումանը խմբապետների ժողովում բացառիկ գովասանքով ու ջերմ գնահատանքով էր խոսել Քեռու խնայողութեան մասին ու նրա ներկայացրած հաշիւները իբրեւ օրինակ ցոյց տւել միւս խմբապետներին:

²³ Պարաններ (ծ. 4.):

²⁴ Խիտ գործված նուրբ էրպասի տեսակ. (ծ. 4.):

Իմ Բոնակոթ գալու օրն իսկ Քեռին կարգադրեց, որ զինւոր անոնեմ եւ անցնեմ թազա գիւղ, որ հանդիսանում էր շրջանի գիւղերի սիրտը եւ մի տեսակ հանգոյց էր դէպի Մազրա տանող ճանապարհի: Ես չէի ուզում նոյն օրը մեկնել, բայց Քեռին պնդեց իր կարգադրութեան վրա: Նա կարծես բնագոյով զգում էր, թէ մի բան է պատահելու:

— Այսօր եւ եթ պէտք է երթաս,— ասաց նա վճռական կերպով,— ես այդ գիւղէն քիչ մը կը վախնամ: Ձիաւորներ ալ առ հետդ, որը որ կուզես:

Ես հետս առի իմ մշտական զինւորներից Իգորիցի Քիւրդ Խէչօին, Բերդակցի Օսկանին, Խլաթցի Գալօին, մեր մշտազւարճ Մոկացի Խէչօին եւ մի քանի ուրիշներին, ընդամենը տասը հոգի: Քեռին տղաներին բաժանեց իր արհեստանոցում պատրաստած սպիտակեղէնից մի-մի գոյգ, քննեց եւ իր ձեռքով շտկեց ձիերի սարքը ու բարի երթ մաղթեց: Իմ ձիուտուրը պայտառը մեխով էր գցել. Քեռին մի լաւ թակեց պայտառին եւ իր ձին տւեց ինձ: Ու մենք ճանապարհ ընկանք:

Թազա գիւղում ժողովուրդը մեծ ուրախութեամբ ընդունեց մեզ: Մեզ համար յատուկ տեղ էր պատրաստուած, դարբնի մեծ տանը, որի կողքին ձիերի համար էլ կար մի ընդարձակ գոմ:

Թազա գիւղի հրացան ունեցող կուռղների թիւը տասնից չէր անցնում: Նրանց խմբապետը, Բողզան անունով, ռուս բանակում ծառայած մի ենթասպայ էր: Ես նրան կարգադրեցի, որ վտանգաւոր կէտերում մի-մի հրացանաւոր դնի, իսկ սրանց կողքին էլ՝ երկուական անզէն տղաներ, որպէս զի վտանգի դէպքում կապ պահեն հրացանաւորների եւ գիւղացիների միջեւ: Ապա գնացինք ուտելու գիւղացիների պատրաստած առատ ճաշը: Գիւղացիք չափազանց ուրախ էին մեր գալու առթիւ եւ ոչինչ չէին խնայում մեզ հիւրասիրելու համար:

Հացկերոյթից յետոյ, ուրախ ու զւարթ, վերադարձանք մեր բնակարանը քնելու, բայց քունը չէր գալիս մեր աչքերին: Ամենքի տրամադրութիւնը շատ բարձր էր: Մանաւանդ, արտակարգ կերպով ուրախ էր մեր խմբի ծաղրածուն՝ Մոկացի Խէչօն: Աւելը բռնած իբրեւ սազ՝ նա նւագում ու ծաղրական

երգեր էր երգում զինակից ընկերների մասին, յաճախ, ենթարկելով այս վերջինների հայտնայնքին ու ծեծին:

Հոհոցն ու աղմուկ լեցած էր սենեակը, երբ ներս մտաւ Բողզանը եւ ինձ յանձնեց Քեռուց մի նամակ: Քեռին նորից ու նորից զգուշացնում էր, որ արթուն հսկեմ եւ բոլոր վտանգւած կէտերը պահակներ դնեմ: Ինքն էլ խոստանում էր առաւօտեան գալ Քաղա գիւղ: Յայտնում էր նաեւ, որ թուրքական Սիսեան գիւղում թշնամի ուժեր են հաւաքում. ըստ արժանահաւատ տեղեկութիւնների այնտեղ էր եկել իր տասը ընկերներով նաեւ յայտնի Ղաչաղ Խանլարը: Անհրաժեշտ էր, որ ես անմիջապէս հրահանգ ուղարկէի Պննուս եւ Ախլաթեան գիւղերի թոռցիկ խմբերին, որ պատրաստ լինեն: Քեռին ուղարկել էր նաեւ նոր մարտիկներից բաղկացած օգնական ուժ:

Բողզանից յետոյ ներս մտաւ եւ Բոնակոթի քահանայի տղան՝ Յովհաննէսը (Վահան Խորէնու մեծ եղբայրը), որին Քեռին 15 տղաներով ուղարկել էր Քաղա գիւղ՝ հսկելու համար, որ զինւորները նեղութիւն չտան գիւղացիներին, եւ կուի դէպքում օգնելու մեզ: Եթէ շեմ սխալում, նա կոմիտէի անդամ էր:

Երբ ես վերջացրի անհրաժեշտ կարգադրութիւնները, մեր անպիտան Խէչօն սկսեց ծաղրական շեշտով երգել.

— Բարով եկար, դո՛ւ, Բոնակոթի տէրտէրի տղայ. գաւ եկել ես գլուխ տալու մոկաց իշխան քաջ Խէչօին:

Ու դառնալով Քիւրդ Խէչօին. —

— Խոզիդ խորի, բրդօ՛. բա՛ց քեռ խուրչին, պատէ զհիր:

Քիւրդ Խէչօն անմիջապէս տեղից վեր թռաւ, բաց արաւ խորչինը, հանեց շիշը ու մի բաժակ օղի լեցնելով՝ հրամցրեց հիրին: Յետոյ, երկրորդ բաժակը լեցրեց ու երկարացրեց Մոկացի Խէչօին: Երբ սա ձեռքը մեկնեց դէպի բաժակը, Քիւրդ Խէչօն մի ումպով կուլ տւեց օղին, շիշի բերանը պինդ գոցեց ու դրեց խորչինը: Պայթեց ընդհանուր ծիծաղ բոլոր տղաների կողմից, բայց, մանաւանդ, բարձր հրճում էր Օսկանը: Մոկացին առնեց ու լսեց:

Լոց, բայց շմարսեց ստացած վիրաւորանքը: Մի քանի օր յետոյ նա իր վրեժը լուծեց Օսկանից: Այս վերջինը նահապետական բարբի տէր, կանանց խնդիրներում շափեց աւելի խստապահանջ ու բարոյական մարդ էր: Մոկացի Խէչօն հագնում է տեղական կնոջ շորեր եւ փողոցում հանդիպելով Օսկանին՝ փաթաթում է նրա վզով: Խեղճ Օսկանը շշմում է, մի րոպէ կորցնում է գլուխը. ո՛վ է այս «անբարոյական» կինը, որ փողոցում, արար աշխարհի առջեւ յանդրգնում է խայտառակել հայդուկ Օսկանին: Ու երբ քիշ յետոյ, ուշքի է գալիս եւ հասկանում է Խէչօի խաղը, սարսափելի կատաղած, դաշոյնը ձեռքին՝ ընկնում է նրա յետեւից: Մեր մոկացի հերոսը հազիւ ազատում է նրա զայրոյթից:

Քերդակցի Օսկանն էլ, սակայն, առիթ է գտնում վրեժ առնելու Մոկացի հերոսից: Մի կուում հարկաւոր է լինում գրաւելու գիւղի մէջ գտնւած ջրաղացը, որի ճանապարհին արդէն 3—4 հոգի սպանւել էին: Օսկանը, Քիւրդ Խէչօի հետ, հրամայում է Մոկացի Խեչօին անմիջապէս գրաւել ջրաղացը, բայց սա տեղից չէ շարժում: Այն ժամանակ Օսկանը սպառնում է նրան հրացանազարկ անել. Մոկացին կէս-կատակ, կէս-լալկան ձայնով աղաչում է.

— Տո՛, տղայ, մէկ խատ Մոկացի իշխան ունիք ձեր մէջ, էն լէ կուզիք էսա էրկի՞ր թողիք. դուք ֆիտայիներ մէջ մըջքի կը՛կուիք, ձիկ ձգեր իք գեղցոց մէջ ու կըսիք՝ գնա՛՛ զջաղաց վերցու: Տօ՛, էդ իմա՛՛ խիղճ ի ձեր խիղճ:

Օսկանն ու Քիւրդը մեղմանում են եւ թողնում են հանգիստ «Մոկացի իշխանին»...

Մեր Քաղա գիւղ հասնելու յաջորդ առաւօտ ես ընդհանուր ժողով էի նշանակել եկեղեցում. պատրաստել էի ճառ ասելու: Երբ քահանան եկեղեցական արարողութիւնը վերջացրեց, շեմ յիշում սկսել էի ճառս թէ ոչ, յանկարծ, դուրսը լսւեցին հրացանների դրարոցներ: Ինչպէս յետոյ պարզեց, անպիտան գիշերապահները, մտածելով թէ գիւղում զինւած ուժ շատ կայ եւ բան չի պատահի, առաւօտեան դէմ դիրքերը թողել ու վերադարձել էին իրենց տները, թշնամին դրանից օգտւելով՝ յարձակւել էր գիւղի վրա:

Հրացանների որոտին հետեւեց հաւար եւ իրարանցում: Չանազան կողմերից ձայներ էին լսում, թէ Սիսեանի թուր-

քերը արդէն գիւղն են մտել, թէ թշնամին սպառնում է թա-
լանի տալ գիւղը:

Այդ օրերին սովորութիւն էր եկեղեցի էլ զինւած գնալ.
զինւած եկել էին ճառս լսելու և Բոնակոթից: Մեր տղաներից
եկեղեցում էին գտնուում միայն Գարեգինն ու Մոկացի Խէչօն:
Մենք պատրասուեցինք շտապով գրաւելու դիրքերը: «Տղե՛րք,
հետեւեցէ՛ք ինձ», — հրամայեցի ես բոնակոթցիներին, եւ ամենքս
դուրս թռանք եկեղեցուց: Մեր միւս տղաներն էլ տկո՛ր ձիերը
նստած, կայծակի արագութեամբ բարձրանում էին դէպի
թուրքերի բռնած դիրքերը: Մեզ միացաւ եւ տէրտէրի տղան՝
Յովհաննէսը իր մարդկանցով:

Մենք աճապարեցինք բռնել Միսեանից դէպի Քազա գիւղ
տարածուող բարձունքները, որպէսզի արգելք լինենք թշնամու
ներխուժումին, սակայն դեռ տեղ չհասած տեսանք, որ թուր-
քերն արդէն գրաւել էին այդ բարձունքները: Վայրկեանը
ճգնաժամային էր: Գիւղը իրական վտանգի տակ էր: Ամէն
կողմից լսուում էին անհանգիստ աղաղակներ: Մոկացի Խէ-
չօն ի զէ՛ն էր հրաւիրում ժողովրդին եւ ինձ սիրտ տալու
համար անվերջ կրկնում էր.

— Դերօ շան, վալլահ տղեկներ յըմէն ելան դիրքեր:

Մեր տղաներից ոմանք նոյն իսկ ժամանակ շէին ունեցել
սանձելու ձիերը, հեծել էին առանց թամբի ու նոխտաներով
եւ այդպէս արշաւում էին թշնամու դէմ: Երբ նրանք մօտեցան
թուրքերի դիրքերին, յանկարծ, ձիերից մէկը զարնւեց: Բռ-
նակոթցիների իմ կազմած վզվռը, երկու շղթայ կազմած,
զինւորական կարգով ու կանոնաւոր համազարկերով բարձրա-
նում էր բլուրն ի վեր թուրքերին դիրքերից քշելու նպատակով:
Ես ու հետիս մարտիկներն էլ դիրքեր գրաւեցինք ու սկսեցինք
կռուի: Այդ վայրկեանին խմբապետ Բողդանը ձիով արագու-
թեամբ մօտեցաւ մեզ եւ պատմեց, թէ թուրքերը խոշոր ուժեր
են կենտրոնացրել մեր 6—7 ձիաւոր տղաների դէմ եւ աջ
կողմից առաջանալով՝ սպառնում են անցնել նրանց թիկուն-
քը: Ձիերից մէկ-երկուսը խփւել են, իսկ տղաներից լուր
շունի թէ սպանու՞ել են թէ ողջ են: Պահանջում էր արագ
օգնութիւն: Առանց ժամանակ կորցնելու, Բողդանի, Մոկացի
Խէչօի եւ տեղական մի քանի հրացանաւորների հետ ես շտա-
պեցի վտանգւած հայդուկների օգնութեան:

Երբ տեղ հասանք, մեր աչքերին պարզեց հետեւեալ
պատկերը. թուրքերը իրենց գրաւած բլուրի աջ կողմի ձո-
րակի մօտից հետզհետէ առաջանալով՝ աշխատում էին անց-
նել մեր տղաների յետեւը: Մի քիչ եւս, եւ մերոնք պիտի
կտրւէին թիկունքից: Մենք անմիջապէս վրա տւինք ու շեշ-
տակի կրակի տակ առինք թուրքերին, որոնք, անակնկալի
եկած, սկսեցին խուճապով յետ քաշուի: Մենք երեք հոգով,
տաքացած, առանց մեզ հաշիւ տալու թէ ինչ ենք անում, ան-
ցանք առաջ: Մէկ էլ, յանկարծ, այդ թո՛հ ու բո՛հի մէջ, մեր
ականջին հասան ուումբերի պայթիւնի որոտներ: «Երեւի
մեր տղաները խառնել են թուրքերին», — մտածեցի ես ու մի
բնազդական վախ համակեց ինձ: Երկու ումբ էլ մեր կող-
մից Գարեգինը նետեց: Բայց թշնամին տեղի չէր տալիս եւ
գնդակների տեղատարափով յուսահատօրէն դիմադրում էր
մեր գրոհին. մենք էլ յամառօրէն առաջ էինք շարժում:

Իսկապէս, երկու կողմի համար էլ կոխը օրհասական էր:
Մենք նահանջի տեղ չունէինք. թուրքերն էլ հասկանում էին,
որ եթէ տեղի տան, ոչ միայն իրենց ամբողջ ձեռնարկը կը
վիժէր, այլ եւ անձնապէս էլ կը վտանգւէին: Մի գերագոյն
ճիգ եւ մեր կողմից, եւ մենք հասանք բլրի գագաթը, դէմ
առ դէմ մեզ վրա արշաւող թրքական նոր ուժերի: Շտապով
ամրացանք, ու սկսեց մի կատաղի դիրքային կռիւ: Մեզ
թշնամուց բաժանող տարածութիւնը հազիւ 80—100 քայլ էր:
Իմ ձախ կողմը կուում էր Քիւրդ Խէչօն իր ընկերներով. աջ
կողմս բոնակոթցի եւ տեղական ուժերն էին: Թշնամու գնդակ-
ների տարափը այնքան սաստիկ էր, որ գլուխ բարձրացնել
հնարաւոր չէր, եւ ես չէի իմանում, թէ ինչ դրութեան մէջ էին
իմ աչի ու ձախի ուժերը: Իմ մօտի տղաներից Բողդանը վի-
րաւորեց ձեռքից: Մի թեթեւ վէրք էլ ես ստացայ աջ ոտքիցս:
Յետոյ պարզեց, որ ես դուրս էի եկել թուրք զազախ Խան-
լարի խմբի դէմ, որ բաղկացած էր յայտնի կուռղ աւազակ-
ներից:

Բողդանին ուղարկեցի գիւղ եւ պատուիրեցի, որ անմիջա-
պէս մեզ օգնութեան գան 10 բոնակոթցիներ: Բողդանը գիւղը
մտնելիս՝ հանդիպում է Քեռուն, որը իր խոստման համաձայն
10 ձիաւորներով օգնութեան էր եկել Քազա գիւղ: Բողդանը
նրան պատմում է մեր վիճակը, յայտնում է իր վիրաւորուելը,

աւելացնում է, թէ ես էլ եմ վիւաւորւած, եւ թէ շտապ օգնութիւն է հարկւար: Քեռին կարծում է թէ ես սպանւած եմ, և Բողոքանը թագնում է տղաների մէջ լքում առաջ չըբերու համար: Ուստի, առանց երկար մտածելու, թշու՛մ է ձին եւ քառասմբակ արշաւում դէպի մեր դիրքերը:

Ճգնաժամային վայրկեան էր մեզ համար: Մենք մնացել էինք շորս հոգով եւ համարեա շրջապատելու վրա էինք: Իբրեւ վերջին գերագոյն ճիգ, ես Մոկացի Խէչօին էլ ուղարկեցի օգնական ուժեր կանչելու համար, բայց ոչ ոք չէր երեւում: Մեր փամփուշտն էլ վերջանալու վրա էր: Թշնամին արդէն ցրծութեան մէջ էր եւ աւելի փստահ ու յանդուգն կերպով էր կուում: Մեր դիակները վրայով թուրքերը տէր պիտի դառնային Թազա գիւղին, ռազմագիտական տեսակէտից այդ շատ կարևոր վայրին:

Մէկ էլ — Ի՞նչ տեսնեմ: Գարեգինը իր քափ ու քրտինք դարձած ձիու վրա, թշնամու զնդակների կարկուտի տակ, մեր դիրքերը հասաւ: Զին անմիջապէս խփեց. Գարեգինը մի ակնթարթում դիրք մտաւ մեր կողքին:

Նոյն վայրկեանին, կատաղի փոթորիկի պէս սրաբշու, հասաւ նաեւ Քեռին: Սո սարսափած գոռացի.

— Քեռի՛, թուրքերը մօտ են, շուտ իջիր ձիուց, կը խփես:

Գեո խօսքս չէի վերջացրել, երբ նրա տակի ձին զնդակահար գետին գլորեց: Անայլայլ, կարծես ոչինչ չէր պատահել, մտրակն ու պարաբլլում ատրճանակը ձեռքին, Քեռին առաջ խոյացաւ թուրքերի վրա: Տատանելու ժամանակ չէր. մենք էլ հետեւեցինք նրան: Յետեւից օգնութեան հասան եւ բռնակոթցիք: Այժմ արդէն նեղելու հերթը թշնամունն էր. մեր դիրքերի առջեւ գտնւող բոլոր թուրքերը կոտորեցին: Ով կուրողացաւ ազատել՝ փախաւ: Մեր յաղթութեւնը եղաւ կատարեալ:

Երբ արդէն թուրքերը դիրքերից քշած էին, վրա հասան Ախլաթեան ու Պննուս գիւղերի ուժերը: Ինչ մեղքս պահեմ, ես Քեռու հրահանգը չէի գործադրել եւ պննուցիներին ու ախլաթեանցիներին լուր չէի աւել, բայց նրանք հրացանների որոտը լսելով, ինքնաբերաբար, շատապել էին հասնել օգնութեան:

Այս բոլոր ուժերը համախմբած ու շղթայ կազմած՝ մենք

քշեցինք Սիսեան թուրք գիւղի վրա: Քեռին ձին հեծած անվերջ «ուռա» գանչելով՝ գնում էր շղթայի առջեւից: Նա հրահանգել էր հիմքից այրել Սիսեանը, որ ոչինչ չմնայ այդ թըշնամու համար կարեւոր ռազմական նշանակութիւն ունեցող գիւղից: Մենք էլ Քեռու «ուռա»-ներին «ուռա»-ներով պատասխանելով՝ մտանք Սիսեանը եւ ինչ որ կարելի էր այրել ու ոչնչացնել՝ աշնացրինք, դիմադրողներին էլ ջարդ ու փշուր արինք: Կոտորեցին եւ շրջակայ գիւղերից եկած բաւական մեծ թւով թուրքեր, որոնք հաւաքել էին Սիսեան՝ Թազա հայ գիւղի թալանին մասնակցելու համար: Սիսեանից մնացին միայն հրկիզւած տների կոյտեր...

Երբ Սիսեանը արդէն գրաււած էր, Քեռին նոր միայն ուշադրութիւն դարձրեց իմ վիրաւորւած լինելու վրա եւ պատփրեց, որ անմիջապէս թողնեմ ու վերադառնամ Թազա գիւղ:

— Քեռի ջան, վէրքս թեթեւ է, քանի դու Սիսեանում ես, ես շեմ հեռանայ մօտիցդ, — առարկեցի ես:

Ու մենք միասին լրացրինք «պատերազմական գործազուժինք»: Փառաւոր ճակատամարտ էինք շահել: Սիսեանի այրելը սարսափելի տպաւորութիւն գործեց շրջանի թրքութեան վրա, որի ողնաշարը վերջնականապէս կոտրւում էր: Սիսեանը, իր մեծութեամբ ու խաղացած ազդեցիկ գերու՛, շրջանի թրքութեան սիրտն էր:

Այս կուում մենք ունեցանք երեք սպանւած և 3—4 վիրաւորներ: Սպանւեցին նաեւ 4—5 ձիեր: Քեռու Զէյրանը ազատեց շնորհիւ այն բանի, որ Բոնակոթում Քեռին ինձ էր տրամադրել: Քեռու տակ սպանւեց մի ուրիշ ձի:

Թազա գիւղում մեզ փառաւոր ընդունելութիւն ցոյց տւին եւ մեր յաղթութեան լուրը տարածեց ամէն կողմ՝ բարձրացնելով հայ ժողովրդի մարտական տրամադրութիւնը եւ միաժամանակ՝ մեր համբաւը:

Այս կուից յետոյ էր, որ Մոկացի Խէչօն առիթ գտնելով՝ մեզայի եկաւ, թէ ինքը ինձ սխալ էր ճանաչել եւ տղաների առջեւ իմ կարողութիւնները ծաղրելու համար մոկաց իշխանների առակն էր պատմել:

Այս կուում էր նաեւ, որ հայդուկների աչքին բարձրացաւ Գումանի զինւորական կազմակերպութեան ձեւը, որ այնքան հեզնանքի առարկայ էր եղել մինչեւ այդ:

Հետաքրքրական էր Խլաթցի Գալօի գնահատութիւնը բըռնակոթցի զինւորների եւ տեղական միւս ուժերի վարած կռիւների մասին: Այդ գնահատութեան մէջ խտացած է մեր հայդուկների ընդհանուր նգրակացութիւնը:

— Տօ՛, վալլահ, տղեկներ,— իրեն յատուկ ոճով ասում էր Գալօն,— մեր պարոն Դուման էնդտար անխելք պա՛ն չի կարգադրի. էնի էրեւան նստում՝ իմացիր ի, թէ էստեղի զինւորներ իմալ պտի կուցու: Տղեկներ, էսոնք մըզ պէս կռիւ չեն ըներ. մընք էրկու հոգի հոս, էրկու հոգի հոն դիրք կը բռնենք, ու ֆիտայու գիւլէն վը՛ժժժ կը թափի թշնամու գլխուն: էսոնք թելի պէս կը շարին. էնոնց էն թելատր շափուշ շէն էն շան լեզուվ բան մը կը բոռէ, յըմէն տղեկներ Ֆը՛րթ-Ֆը՛րթ-Ֆը՛րթ թւանքներ կը կրակեն...

Տղէ՛ք ջան, չկարծէք թէ ես լէ ֆիդայու անուն ձգի. վալլա՛հ, ջաղցի առուի փէլ բռնած՝ էնոնց միշտ յառաջ, միշտ յառաջ կուուցի... Մեր Դերօն լէ, Գեոռերու գլուխ ելանք, ուսավար կը բոռէր, զինւորներ լէ կրակ կը թափէին վըր թըշնամուն: Վալլա՛հ, թէ դուզն կուզիք ըսիմ, էդա տեղական զինւորներ դուման խանած էին գիւղի մէջ ու դիրքերու քով...

... Նախ առաջին տրամադրութեան մէջ նկատելի մէկ կէտ կայ, որուն համաձայն Հայաստանը խորհրդային հանրապետութիւն կը համարուի միայն Դեկտ. 2-ին:

Համաձայնագրի երկրորդ կէտին մէջ, բոլշեւիկները կ'ընդունին Հայաստանի հողային ամբողջականութիւնը:

Բայց հետագային անոնք շարգեցին համաձայնութեան այս տրամադրութիւնը եւ թուրքին պատերազմական աւար գիշեցան Սուրմալուն. նախիջեւանն ու Շարուրը բաժնեցին Հայաստանէն. իսկ Կարսի նահանգը ԱՄԲՈՂՋԱՊԷՍ յանձնեցին իրենց թուրք դաշնակիցներուն:

Համաձայնագրի երրորդ կէտի մէջ, բոլշեւիկները կը խոստանան պատասխանատուութեան շենթարկել Հայկական բանակի հրամանատարութիւնը այն գործերու համար. որոնք կատարուած են բանակի շարքերուն մէջ մինչեւ Հայաստանի խորհրդային իշխանութեան յայտարարումը: Բոլշեւիկները շարգեցին նաեւ իրենց այս խոստումը: Հալածանքը սկսաւ հայկական բանակի հրամանատարութեան դէմ: Յունուարին Մոսկուայի կառավարութիւնը պահանջեց Դրօյի հեռացումը Հայաստանէն: Դրօ որոշեց երթալ՝ հակառակ անոր որ իր ձեռքին տակ գտնուող հայկական բանակի թիւը շատ աւելի մեծ էր քան եկտր սովետական բանակը: Կուսակցութեան որոշումով եւ իր համաձայնութեամբ Դրօ բռնեց աքսորի ճամբան: Եթէ այդպէս չընէր, Հայաստան պիտի իյնար քաղաքացիական սպանիչ կռիւներու գիրկը եւ, առանց անոր ալ արինաքամ հայութիւնը պիտի ենթարկուէր նոր զրկանքներու: Դրօյի հեռացումը ճնշող տպաւորութիւն թողուց ժողովուրդին վրայ. որուն հակազդեցութիւնը ժողովրդական լուս ցոյցի մը ձեւը առաւ:

Արուվեան փողոցը լեցուած խիտ բազմութիւնը ցաւով ճանապարհ դրաւ Դրօն, որուն հեռացման մէջ հայ ժողովուրդը կը տեսնէր իր վերջին յոյսերուն անհետացումը: Դրօ Մոսկուայի մէջ արգելափակուեցաւ, իրաւունք չունենալով առանց

* Դրօյի այս հողվածը տպագրվել է «Արեւելքում» (1948 փետր .18) Տ. Զարեհ ծածկանունով:

կառավարութեան գիտութեան 60 քիլոմէթրէն անդին երթալ եւ 84 ժամէն աւելի բացակայիլ:

Գրօյի հետացումէն վերջ Հայաստանի ամբողջ սպայութիւնը, 1500 հոգի, զօր. Նազարբէգեանի, Հախվէրդեանի, Սիլիկեանի գլխաւորութեամբ գնդացիներով շրջապատուած ձիւն ձմեռին, ոտքով քշուեցան Ռուսաստանի խորերը, Բիազան: Մերունի զօր. Նազարբէգեան շիմանալով այս ուղեւորութեան, կէս մը անդամալոյժ Հայաստանէն մինչեւ Պաքու երթալէ վերջ, սովիէթ կառավարութեան որոշումով բանտարկուեցաւ Պաքուի բանտը, զօր. Հախվէրտովի եւ զօր. Գամմազովի հետ: Մնացեալ սպայութիւնը, աքսորուեցաւ Բիազան:

Սանր վիճակ մը նոյնպէս պարտագրուեցաւ Հայաստան մնացողներուն:

Երեւանի հրապարակին վրայ, օր ցերեկով զօր. Բ. Փիլումեան անձնասպան եղաւ, աւելի լաւ համարելով մեռնիլ քան սովիէթ իշխանութեան անարգանքին ենթարկուիլ:

Ի՛նչ կը ներկայացնէր իրաւամբ հայ սպայութիւնը այն օրերուն: Այս բնորոշումը կատարելու համար պէտք է քիչ մը ետ երթալ. քրքրել պատմութեան էջերը:

1917-ին երբ ռուսական բանակը, բոլշեւիզմի լուծին տակ որոշեց ամբողջ ճակատը լքել ու հեռացաւ, հայկական բանակը մնաց Վէհիպ փաշայի բանակին գէդ. դիժաց: 300 հազարնոց ռուսական բանակի տեղը պիտի բռնէր հայկական բանակը: Հայ ղեկավարութիւնը բանակ կազմակերպելէ զատ, պաշտօն ունէր նաեւ պաշտպանելու հայութեան զանգուածները թուրքերու կողմէ զինուած եւ հրահրուած թաթարներու դէմ: Պրէսթ-Լիթովսքի դաշնագրով սովետները ահագին հոգեբար զիջած էին իրենց բարեկամ Թուրքիոյ:

Այն օրերուն է որ Լ. Յ. Դաշնակցութիւնը վճռեց բոլոր հայկական զինեալ ուժերը կեդրոնացնել եւ ամէն ինչ առաւ, ամեն ինչ գործադրել որ մեր երկրորդ հատվածը շմատնուի, ինչ կացութեան որ մատնուած էին արեւելեան նահանգներու մեր եղբայրները: Նազարբէգեանի վիճակուեցաւ հայկական բանակը կազմակերպելու պաշտօնը:

Իժնդակ պայմաններու տակ կազմուեցաւ հայկական բանակը, այն օրերուն երբ Երեւանի նահանգին մէջ կը տիրէին

հացի պակասութիւն, սով, հիւանդութիւն եւ այլն: Հայ սպայութեան մեծագոյն մասը հայ գիւղացիի զաւակներ էին:

Ահա այս սպայութիւնն էր որ քշուեցաւ առանց յանցանքի, աքսորուեցաւ Հայաստանէն: Ու հայ ժողովուրդը շկրջաւ ինքնիրեն հաշիւ տալ այս ապօրէն կարգադրութեան համար:

Սպայութեան աքսորէն վերջ սկսան բոլշեւիկեան ամենէն սարսափազդու եւ սանձարձակ հալածանքները ամբողջ հայ ղեկավարութեան եւ մտաւորականութեան դէմ: Բանտերը լեցուեցան հազարաւոր բանտարկեալներով: Բոլշեւիկները երկրի զանազան կողմերը սկսան անասելի հարստահարութեանց: Բոլշեւիկները նոյնիսկ Հայաստանի ցորենն ու արմտիքը Ազրբէյջան արտահանեցին:

Այս խժոժութեան առջեւ, հայ ժողովուրդը սուգ ու շիււանի օրեր ապրեցաւ: Հայ ժողովուրդի ռուսասէր տարրը իր աչքով տեսաւ ու վկայեց թէ սովետական իշխանութիւնը ոչնչով կը տարբերի սուլթանական բռնակալութենէն: Բոլշեւիկները դրժեցին իրենց բոլոր խոստումները: Հայաստան ահ ու սարսափելի երկիր դարձաւ:

Հետեւանքը անխուսափելի էր, հայ ժողովուրդը չէր կրնար տանիլ այսքան անարգանք ու վատութիւն: Ժողովրդական բռնկում մը ճակատագրական կը դառնար:

Վ Կ Ա Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

«Մեր Անվեշեր ԴՐՕՆ»

Մի՛հայել Վարդանեան, իր «Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն» արժեքաւոր գործի Ա. հատորին մէջ հետեւեալ ձեւով կը ներկայացնէ Նակաշիձէի ահաբեկումը. —

Մայիսի 11ին, ցերեկուան ժամը Յի ատեն, երբ գեներալ-նահանգապետը՝ Նակաշիձէ՝ կառքով կը սլանար քաղաքի կեդրոնական պողոտայով, ումը մը նետուեցաւ անոր վրայ եւ ահաւոր գորգիւնի մէջ Նակաշիձէի ջախջախուած ու այլանդակուած դիակը փռուեցաւ գետին...:

Հակառակ իր բոլոր զգուշութիւններուն, Ոճրագործը չկրցաւ խուսափիլ հայոց նեմեզիդայի արդար վրէժխնդրութենէն:

Դժուար է նկարագրել այն խուճապային սարսափը, որ յառաջացաւ Բազուի մէջ: Պայթումի տեսարանն արդէն սոսկում կ'ազդէր. Նակաշիձէի արինաթաթախ դիակն ընկած էր պողոտայի մէջտեղը, կառքը երկու կտոր եղած էր. թուրք կառապանն ալ ծանրապէս վիրաւորուած էր եւ շուտով մեռաւ: Ռումբի հարուածէն մահացան նաեւ Նակաշիձէի ծառան ու մի թուրք մրգավաճառ, որ բազմած էր այն անկիւնին մէջ, ուրկէ Դաշնակցութեան խորհրդաւոր ձեռքը նետեր էր դժոխային գործիքը:

Սարսափը այնքան մեծ էր բազմամարդ փողոցին մէջ, որ ամբողջ տասը րոպէ ոչ ոք կը համարձակէր մօտենալ սպաննուած իշխանաւորին:

* Ըստ կարելիությն մեկտեղել ենք ժամանակին Սփյուռքում տպագրված Դրոշին վեռաբերող առավել ուշաբժան վկայութիւնները, ինչպես նաև «Անմահ Դրօշի հիշատակին» «Ալիքի» Բացատիկը (4 մայիսի, 1956, թիվ 87), (ծ. 4.):

«Իմ ուսուցիչը», Նիկոլ Դուման

Սեփարեցի Սաֆօ, Խեչօ, Դրօ, Արմեն Դաւօ, Քիրս Խեչօ, Մարտիրոս, (1907)

Դրօ, Մարտիրոս Զարուկչեան

Դրօյի հայացքը... մշտապէս Արարատին սենոված...

Դրօ, Մասրէս, Քիրս Խեչօ, (1905)

«... Բաշեան մէջ շեկօրէն Բաշը և Ներսէսեան մէջ կախարհօրէն
Ներսէս Դրօն»

Նստածնեերը՝ Օնէ. (Յովհաննես Մելիքեան), Եպօն (Յովհաննես
Պարոնեան, Մարտիրոս Աբրահամեան

Կանգնածնեերը՝ Յովհաննես Քուրանեան, Զեմելեակ, Դալի Ղազար

Ռիժա Տիգրան Դրօ, Սիմոն Վրացեան

«... Դրօյի մեծագոյն ծառայութիւնը
Հայաստանին ու հայ ժողովրդին
եղաւ հէնց թ պատերազմի ընթաց-
քին, երբ նա երեսօրապէս գոր-
ծակցում էր գերմանացոց հետ...»
(1943)

Նիկօլ Դուման. «Այս արհմտ
պայքարի մէջ մի նոր գիտ արի:
Այդ գիտը Դրօստաման է: Սա
մեծ ապագա պիտի ունենայ, եթէ
արժանավայել միջավայրի մէջ
մնայ...»

«... Այն, մեկ էլ Երկիրը տեսնեի...» (1956)
Գրոյի վերջին խոսքերից

Ահաբեկիչը, ՄեՐ ԱՆՆՄԱՆ ԳՐՕՆ, վայրկենաբար անհետացաւ, եւ ոստիկանութեան բոլոր ճիգերը՝ գտնելու թանկագին որսը՝ ապարդիւն անցան:

Սփոփանքի եւ ուրախութեան հառաչանք մը թուաւ սգաւոր հայութեան կուրծքէն: Հարուածը իր զօրաւոր արծազանքն ունեցաւ մինչեւ հեռաւոր Պետերբուրգ, ուրկէ թագաւորկայսրը իր հանդիսաւոր ու ջերմ ցաւակցութիւնը կը յղէր սպանուածի ընտանիքին եւ կը նշանակէր անոր յաջորդը, — դարձեալ հայատեաց վրաց իշխան մը՝ զօրավար Ամիրխիւսի: Բագուի թրքութիւնը եւ ռուս ու այլ սեւ-հարիւրեակները կազմակերպեցին հսկայ, շտեմնուած յուղարկաւորութիւն, հարիւր հազար մարդ, մեծ մասամբ թուրքերը, շրջապատեցին դիակառքը...:

Ռմբային հարուածի տպաւորութիւնը ահագին էր ողջ Կովկասի մէջ: Դաշնակցութեան հմայքը, որ մեծ էր արդէն եկեղեցական գոյքերու համար մղուած կռիւններէն ու ահաբեկումներէն ի վեր, խիստ բարձրացաւ Կովկասեան ժողովուրդներու աչքին: Հայ մարտական Կազմակերպութեան անունը կը հռչակէին բոլոր շրջաններում, ոմանք հիացումով ու պատկառանքով (ռուս յեղափոխականներ եւ ազատականներ), ուրիշներ՝ ատելութեամբ ու ատամներու կրճատոցով (սեւ-հարիւրականներ, վրացի թթու ազգայնականներ եւ մանաւանդ թաթար հայատեաց պարագլուխներ): Իր շեշտակի հարուածով եւ յարուցած դղրդիւնով, այդ ահաբեկումը, զոր կարելի է համեմատել Պլեւէի եւ մեծ իշխան Սերգէյի դէմ կատարուած մեծաշառաչ ահաբեկումներուն հետ, պիտի մնայ Ն. Յ. Դաշնակցութեան փառաւոր գործերէն մէկը:

Հետապնդուեցին, ի հարկէ, մեր ահաբեկիչներուն կողմէ նաեւ երկրորդական կարգի ոճրագործ պաշտօնեաները, — ռուս, թուրք, վրացի, — որոնք զիններ ու խրախուսեր էին ջարդարարները Բագուի հայերուն դէմ: Զարնուեցան Մահ-մէտրէկով, Միքելաձէ, Շախտախտինսկի (առաջինը վիրաւորուեցաւ, միւս երկուքը սպաննուեցան):

Ու ի՞նչ քանի մը պաշտօնեաներ ալ վաղաժամ ձգեցին Բագուն ու փախան:

ՄԻՔ. ՎԱՐԱՆԳԵԱՆ

Ա.Վրացեան, իր «Հայաստանի Հանրապետութիւն» արժեքաւոր գործին մէջ, կը գրէ մեր մեծ ընկերոջ՝ Դրոյի մասին (կջ 120)։

«1918 Մայիս 23ին, թշնամին խոշոր ուժերով յարձակման դիմեց նաեւ Բաշ-Ապարանի ճակատում։ Սկսուեցին արիւնահեղ կռիւներ։ Դրոյին յաջողուեց կանգնեցնել նրա յառաջխաղացումը՝ զգալի կորուստ պատճառելով նրան։

«Ստանալով օժանդակ ուժեր, թիրաքերը նորից անցան յարձակման՝ հանդիպելով մերոնց յամառ դիմադրութեան։ Կռիւները տեւեցին մի քանի օր։ Այստեղ էլ մեր զօրքերը երեւան բերան արտակարգ տոկունութիւն ու քաջութիւն։ Դրոյի հմուտ զեկավարութեան տակ նրանք յետ շարտեցին թշնամու բոլոր գրոհները եւ Մայիսի 28ին մի խիզախ հակադրոհով փախուստի մատնեցին թշնամուն։

«Այդ ճակատամարտում հերոսական մահով ընկաւ հայ լաւագույն հայդուկներից մէկը՝ ձիաւոր խումբի հրամանատար Զեմլեակը»։

**ԴՐՈՆ ԻՐՐԵՒ ԲԱԶՄԻԿ
ԵՒ ԻՐՐԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԷՄԲ**

Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը կորսնցուց իր մարտական սերունդին ամէնէն հուժկու ղեմքերէն մէկը։

Երեք տառերու մէջ խտացած անունն իսկ, Դրո, առանց որեւէ ածականի, կ'ամփոփէ փառաւոր անցեալ մը։ Ինչպէս երբ կ'ըսենք Սերոբ, Գէորգ Զավուշ, Անդրանիկ, Մուրատ, Սեպուհ, Արամ, Իշխան, Ռուբէն կամ Նիկոլ։

Այսպէ՛ս է մեր պատմութիւնը։

Անհամար մեծ ու փոքր ղեմքեր, բազմավաստակ «անձինք նւիրեալք», մեր ազատագրական պայքարին զանազան գլուխները կը բանան կրճատ այլ խօսուն անուններով։ Կը կազմեն խորհրդանշաններ՝ քաջութեան, հայրենասիրութեան, անձնուիրութեան եւ հաւատարմութեան։

Այս հոյակապ ղեմքերը շախչախիչ մեծամասնութեամբ կրակը նետուած են շատ կանուխէն։ Եւ ինքնաբերաբար։

Անոնք իրենց առաջին դասերը կ'առնէին ոչ թէ դպրոցէն, այլ կեանքէն։ Հայաստանի լեռներէն, դաշտերէն ու գետերէն, կամ եռուն քաղաքներու ժխորէն։

Եւ մէկուն օրինակը, կամ անոր հետ կապուած ղէպք մը կը դառնար ազդանշան, կենդանի պատգամ՝ միւսին համար։ Դրօն է որ կը պատմէ, Կովկասի մէջ կազմակերպուած դիմադրական պայքարին առթիւ։

— «Պատահինե՛ր էինէ։ Յեղափոխական ներշնչման գրլխաւոր աղբիւրներից մէկն էր այդ օրերուն Անդրանիկի հերոսական կռիւր։ Երբ Անդրանիկը մի քանի հարիւր կորիւններով կուրծք էր տալիս տանկական բանակներին, յանուն հայ ժողովրդի պատիւն ու ազատութեան, մենք նոյնպէս կուրծք կրտանք ցարական կառավարութեան եւ մեր արիւնք կը քափենք յանուն հայ ժողովրդի իրաւունքներուն»։

Այս ազդանշանը կը տարածուի բերնէ բերան, կազմակերպելու համար ինքնապաշտպանութեան պայքարը՝ Կովկասի մէջ, Երեւանէն մինչեւ Բագու։

Ի բնէ կտրիճ եւ սրատես, Դրօ անմիջապէս ուշադրութիւն կը գրաւէ իր յանդգնութեամբ։

Շատ շանցած, 1905 Մայիսի 11ին, ամբողջ Կովկասը կը սարսի, երբ քսանամեայ պատանին հրաշագործ ուժերը կ'արձակէ, փոշիացնելով Բագուի հրէշը, նահանգապետ Նակաշիճէն, բուն կազմակերպիչը հայ-թաթարական ընդհարումներու։

Ասպարէզը բաց էր արդէն, լեռ ու ձոր կտրելու համար ազատագրութեան ճամբուն վրայ, մինչեւ կամաւորական շարժումը, վանի գրաւումը եւ Բաշ Ապարանի հերոսամարտը։

Զինւորական Ակադեմիա մտած չէր Դրօ, բայց երբ խօսէր ռազմական հարցերու մասին, ունկնդիրը կը զարմանար իր բնածին ուշիմութեան եւ եփուն տեսակէտներուն վրայ։ «Աչք» ունէր նոյնպէս, երբ ռազմականին հետ քաղաքական խնդիր մըն ալ կը յոգուէր։

Մշտնջենական շարժում էր, եւ խանդավառութեան, աշխուժացման կայծօր կը ցանէր իր ճամբուն վրայ։ Ոչ միայն երիտասարդութեան շրջանին, այլեւ սա վերջին տարիներուն,

երբ տարիքի բեռը եւ ծանրակշիռ հոգսերը կը ճնշէին իր վրայ: Ռազմիկի ոգին այնքան արմատացած էր իր մէջ, որ երբ անողոք հիւանդութիւն մը պարբերաբար տագնապներ կը պատճառէր, կը տոկար նոյն սկեպտիկ ժպիտով:

Տարի մը Փարիզ կը գտնուէր (1933) եւ պատահեցաւ որ բանախօսելու հրաւիրուի, տօնական առիթով մը:

Ո՛րքան դառնութիւն կը ծորէր իր նախաբանէն.

— Ի՞նչ օրերու հասեր ենք որ զինւորն ալ ճառ խօսելու կը ստիպուի...:

* * *

Որքան արի եւ յանդուգն՝ մարտական ճակատի վրայ, մեր սիրելի Դրօն նոյնքան արթուն էր եւ տոկուն՝ քաղաքական խնդիրներ հտապնդած ատեն:

Ռազմիկը հարկադրուեցաւ դիւանագէտի դեր կատարել դեռ Երեւանէն: Եւ, աւելի քան երեսուն տարիէ ի վեր այդ ապերախտ աշխատանքին լծուած էր արտասահմանի մէջ, հակառակ իր խառնուածքին:

Խորապէս կ'ըմբռնէր թէ տարրական պայման է ներկայ ըլլալ ամէն տեղ: Եթէ ոչ բարիքներ ապահովելու, գոնէ շարիքներ խափանելու համար:

Դաշնակցութիւնը ամէն բանէ առաջ գործի կուսակցութիւն է: Ուրեմն, իր աչքն ու ականջը սուր պիտի պահէ, որեւէ անցուդարձի հանդէպ:

Կը պատահին դէպքեր որոնք սերտ կապ ունին Հայկական Դատին կամ ցիրուցան բազմութեանց ապահովութեան հետ:

Կը ներկայանան պարագաներ ուր բարեկամն անգամ կրնայ դաւել, եթէ իր դիմացը չգտնէ ընդդիմադիր եւ շարժուն ուժ մը՝ իրբեւ արթուն պահակ:

Ոչ միայն Հայաստանի, այլ եւ արտասահմանի մէջ շրջապատուած ենք այլազան դրացիներով որոնք անընդհատ կը գործեն, նուաճումներ կատարելու համար, ի վնաս անճարին եւ բացակային:

Երէկ՝ մարտական բազուկն էր որ կարգի կը հրաւիրէր զանոնք: Այսօր՝ քաղաքական միտքը պիտի գործէ, ելքեք գտնելու համար:

Այս բոլոր պարագաներուն մէջ, երբ Դրօն էր Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը, տեսակէտները կը պարզէր նոյն շառաշուն ուժգնութեամբ, ինչպէս գնդակ մը արձակած ատեն:

Ոչ միայն դրացիներուն, այլ եւ անոնց հովանաւորներուն հետ խօսելու եղանակ մը ունէր որ մտածել կուտար: Ամէն պարագայի մէջ համարում կը ներշնչէր:

Երկրորդ Աշխարհամարտէն ետք, փոքրոգի մարդիկ, գոյնըզգոյն դիմակաւորներ փորձեցին մուր քսել իր ճատկին, մերձեցման փորձի մը առթիւ որ ամէն բանէ առաջ կը բխէր զուտ ազգային մտահոգութիւններէ:

Օրուան հարցն էր, — ի՞նչպէս ընել որ Եւրոպայի հայ գաղութները եւ մեր անճար հայրենիքը ոտքի տակ չերթան, նախայարձակին սանձակոտոր արշաւանքին առջեւ:

Դրօ իր ամբողջ անցեալն ու հմայքը դրած էր նժարին մէջ, այդ եղերական օրերուն: Ոչ թէ սնամէջ պատրանքներ սնուցանելով, այլ նախատեսելով բացակայութեան ահաւոր վտանգները:

Անշուշտ իրեն համար տառապանք էր այդ պարտականութիւնը:

Եւ սակայն կատարեց նոյն պայծառամտութեամբ, ճակատաբաց ու վճռական: Միշտ յիշեցնելով, արիաբար, թէ իր ներկայացուցած ժողովուրդը ոչ փորձանիւթ է, ոչ ալ ամբոխ:

Վերջին տարիներու ընթացքին, երբ Արեւմուտքը շեշտակի դիրք բռնած էր յանուն ազատութեան եւ ինքնորոշման իրաւունքի, Դրօ նոյն հետեւողականութեամբ կը հտապնդէր հայկական պահանջները:

Գիտենալով հանդերձ որ պարագաները բոլորովին անըպաստ են մեզի համար, կարելին կը փորձէր, որպէսզի բարեկամն ու թշնամին, դրացիներն ու աշխարհակալները շխախտեն կատարուած նուաճումները:

Ի ծնէ եւ ի բնէ առաջնորդն էր, թէ պատերազմի եւ թէ խաղաղութեան ատեն:

Իր մահով իսկապէս անփոխարինելի դէմք մըն է որ կ'անհետանայ հայկական հորիզոնէն:

Ընկ. Սիմոն Վրացեան, վերջերս հրատարակած իր մեծարժէք գրքին՝ «Կեանքի Ուղիներով» հատորին մէջ, խօսելով Սարրզամիշի 1918ի դէպքերուն շուրջ, կը գրէ մեր մեծ բնկերոջ՝ Դրոյի մասին.—

Օրուայ հրատապ պահանջն էր կանգնեցնել թշնամու յառաջխաղացումը: Դրա համար, առաջին հերթին, պէտք էր ուժեղացնել ճակատի զօրամասերը օգնական ուժերով: Սարրզամիշում պահեստի մասերը գրեթէ սպառուած էին. մնացածները վստահութիւն չէին ներշնչում: Զօր. Արէշեանի գիմունները Ալեքսանդրապոլ՝ զօր. Նազարբէգեանին ո՛չ մի արգիւնք չէին տալիս: Սկսեցինք ուղիղ հեռագրաթիւով որմբակոծել Հայոց Ազգային Խորհուրդը Թիֆլիսում: Հետեւանքը եղաւ նույնը:

Սարրզամիշում եւ առհասարակ ճակատի մերձաւոր թիկունքում ուր կարիք կար մտաւորական ղեկավար ուժերի, որոնցմով լեցուն էր Թիֆլիսը: Մեր գիմունները Հայոց Ազգային Խորհրդին այս գծով էլ արձագանգ չէին գտնում:

Ռազմաճակատից պահանջում էին կտրուկ միջոցներով վերջ տալ դասալքութեան: Բանակի կարգապահական ոգին կոտորողները մնում էին անպատիժ: Անհրաժեշտ էր զինւորական դատարան կազմել պատժելու համար դաւաճաններին ու դասալիքներին: Զօր. Արէշեանը յարմար ուժեր չէր գտնում դատական կազմի համար եւ ի զուր բախում էր ընդհանուր հրամանատարութեան եւ Ազգ. Խորհրդի դռները: Մեր թախանձագին խնդրանքներին պատասխանելով՝ Թիֆլիսից յորդորում էին սեփական ուժերով բաւականանալ: Փորձեցինք «սեփական ուժերով» կազմել զինւորական ատեան, բան դուրս չեկաւ: Երկու Վահանները վճռական կերպով մերժեցին զինւորական դատարանի կազմի մէջ մտնել. նրանց խիղճը թոյլ չէր տալիս մահուան դատավճիռ արձակել: Երբ ղեկավարները իրաւունք էին համարում «խղճով» առաջնորդուել, բնական էր, որ ստորադասներն էլ նոյնպէս ապաւինէին խղճին: Օրեր տեւող խօսակցութիւններից ու վէճերից յետոյ,

կարելի չեղաւ զինւորական ատեան կազմել, եւ դասալիքները անպատիժ վխտում էին թիկունքում:

Մի օր էլ քմրոստացաւ եւ մերժեց ճակատ երթալ Սարրզամիշում գտնուող 101րդ ձիաւոր հարիւրեակը: Արէշեանի բոլոր ջանքերը կարգի բերելու նրանց՝ անցան անօգուտ: Մարդիկ ուզում էին հետեւիլ դասալիք՝ ռազմաճակատից հեռացած ռուս զօրամասերին:

Զօր. Արէշեան՝ սիրտը բռնած՝ շարշարում էր ցաւից ու անկարողութիւնից, շարշարելով նաեւ մեզ, Նատած մոռալ՝ ելք էինք որոնում անել եւ անտանելի կացութիւնից: Եթէ այս կացութիւնը շարունակուէր, կարճ ժամանակամիջոցում ռազմաճակատը փուլ կը գար, եւ թշնամին անարգել կը յառաջանար՝ դէպի Կարս եւ Ալեքսանդրապոլ:

Մէկ էլ — հրա՛շք: Վազներեան հերոսի պէս ներս մտաւ Դրօն: Ո՞րտեղից եւ ի՞նչ օրհասական վայրկեանի: Կարծես լոյս բերեց հետը: Նոյնիսկ Արէշեանի դէմքը պայծառացաւ: Դրօն բանակի կոմիսար էր:

Բախտաւոր աստղի տակ ծնուած մարդիկ կան, որոնց համար անկարելի բան զոյութիւն չունի: Հող բռնեն՝ ոսկի կը դառնայ: Յաջողութիւնը անբաժան ընկերն է նրանց:

Դրօն յայտնեց, թէ եկել է Երեւանից ղէնք ու ռազմամթերք հայթայթելու Արարատեան դաշտի զօրամասերի համար: Կարսից ստացել եւ ուղարկել է որոշ քանակութեամբ փամփուշտ եւ հրացաններ ու զնդացիներ: Հիմա ուզում է Սարրզամիշի պահեստներից ղէնք ու փամփուշտ ուղարկել Երեւան:

Բոլոր պահեստները, իբրեւ պարէտի, իմ տրամադրութեան տակ էին: Ես, ի հարկէ, առաջարկեցի ինչ որ հնարաւոր է փոխադրել: Արէշեանը անմիջապէս հաւանութիւն տուեց:

— Տարէք ինչ որ ուզում էք եւ ինչքան որ ուզում էք: Միայն թէ, սիրելի պարոն Դրօ, մնացէք մի քանի օր օգնելու մեզ:

Դրօն շտապում էր վերադառնալ Երեւանի նահանգը, ուր արիւնահոյ քաղաքացիական կռիւներ էին տեղի ունենում եւ ուր ինքը շրջանի հրամանատար էր: Միայն ստիպողական հարկադրանքի տակ անձամբ եկել էր ղէնք ու ռազմամթերք

տանելու: Բայց զօր. Արէշեանի եւ մեր խնդրանքը այնքան բուռն էր, որ ստիպուած եղաւ տեղի տալ: Իր զինւորական բացառիկ բնազդով նա արագօրէն ըմբռնել էր կացութեան ահաւոր լրջութիւնը եւ անմիջական դարմանումի անհրաժեշտութիւնը:

Առաջին հերթին անհրաժեշտ էր վերջ տալ 101րդ հարիւրեակի ըմբոստութեան, որ բարոյալքում ու կազմալուծում էր բանակը: Մարդիկ զինուած նստել էին զօրանոցում եւ մերժում էին ենթարկուել հրամանատարութեան՝ ցուցական կերպով:

Իբրեւ բանակի կոմիսար, Դրօն արագ կերպով պատրաստեց վստահելի զինուորական ոյժ եւ հրամայեց, որ ըմբոստները դուրս գան զօրանոցից: Հարիւրեակը դուրս եկաւ եւ շարուեց հրացանները ձեռներին: Դրօն մի ճառով դիմեց նրանց հայրենասիրութեան՝ յորդորելով, որ մեկնին ռազմաճակատ հայրենիքի պաշտպանութեան համար: Աջ ու ձախից լսուեցին տրտունջներ, մերժումի բացազանչութիւններ: Դրօն մի պահ լուռ դիտեց եւ յանկարծ, վագրի ոստիւնով ատրճանակը ուղղեց հարիւրեակին ու գոչեց.

— Հանդա՛րտ:

Անակնկալի եկած զինուորները արագ կատարեցին հրամանը:

— Տասը քայլ առա՛ջ,— պոռաց Դրօն:

Առանց վարանումի զինուորները առաջ անցան տասը քայլ:

— Հրացանները դնել գետին,— հրամայեց Դրօն:

Մի պահ տատանումից յետոյ, ամէնքը հրացանները վար դրին: Քիչ անդին կեցած էր Դրօի պատրաստած վաշտը՝ գնդացիներով զինուած: Զինուորները տեսնում էին այդ:

— Սուրերը դնել գետին,— նորից հրամայեց Դրօն:

Զինուորները սուրերն էլ դրին վար:

— Տասը քայլ յե՛տ, գոչեց Դրօն:

Հարիւրեակը մէկ մարդու պէս քաշուեց յետ, նախկին տեղը:

Դրօի կարգադրութեամբ եկան, արագ կերպով հաւաքեցին ու տարին հրացաններն ու սուրերը: Ապա Դրօն պահանջեց, որ

անմիջապէս յանձնեն ըմբոստութեան պարագլուխներին: Առանց դժուարութեան յանձնեցին երեք հոգի:

Հարիւրեակը զղջում ու հնազանդութիւն յայտնեց: Լուրջ կայծակի արագութեամբ հասաւ ռազմաճակատի զօրամասերին եւ ցնցող տպաւորութիւն գործեց նրանց վրայ:

Այնուհետեւ արագ կերպով կազմուեց պատերազմական ատեան, դատելու համար խռովարարների երեք պարագլուխներին:

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

**ՅԱՂԹԱՆԱԿԻ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆԸ՝
ԴՐՕՅԻՆ ԵՒ ՆՐԱ ՔՆԴԻՆ**

Հայ ժողովրդի մեծ զաւակ Դրօյի յիշատակին

Կսկիծի, խոր վշտի այս օրերուն անկարելի կը թւի հաշտ-
ւել այն շանթահարող կորուստի հետ, որ ունեցան պայքարի
դիրքերում կանգնած ազատատենչ հայութիւնը և նրա առա-
ջատար կազմակերպութիւնը, երբ մահը խլեց նրա շարքե-
րից դիւցազնական մարտիկ ասաբեկչին՝ Դրաստամատ Կա-
նայեանին: Հանրածանօթ անւամբ Դրօյին:

Նոր հայութեան այս արծւի զաւակը հարազատ ծնունդը
եղաւ Ն. Յ. Դաշնակցութեան:

Արի զինուորագրելը նրա մարտական և գաղափարական
երկունքների, նրա արիարանց գործերին և խօսքերին: Մեր
կուսակցութեան յեղափոխական քուրայից անցած սերնդեան
կարկառուն դէմքերից վերջինը եղաւ, կոփւած Նիկոլ-Դու-
մանի շունչով, գրահւած Բաբկէն Սիւնիի, Սեւոբ-Հրայրի,
Անդրանիկ-Գէորգ Զատուշի, Վանայ Իշխանի և շատ այլոց բո-
ցաշունչ կրակով, բազէի խոյանքներով:

Հայկական ազատամարտն մարմնաւորող ընտրեալների
սերունդի մէջ արժանաւոր ընտրեալն եղաւ Դրօն: Ու իբրև
այդպիսին բաժանեց մեզանից առյաւէտ, գործի դրօշը յա-
ջորդներին թողնելով:

Նրա մահը գուժող բօթը ցնցիչ էր: Յատկապէս նրանց,
որոնք ճանչցան Դրօյին նրա մարտական սխրանքների բուռն
ժողկման շրջանին, 1914-ից մինչև 1920 թւականները, երբ
ժողովրդի գոյութեան վարած զինապայքարի ծիրը իր մէջ
ընդգրկում է Սուրմալուն ու Վասպուրական աշխարհը, Արա-
րատեան դաշտը ու Բաշապարանը, Վայոց Ձորն, Զանգեզուր

ու Ղարաբաղը, փառապսակ ունենալով Հայաստանի ժողո-
վրդավար հանրապետութեան փաստարկութիւնը:

Վանի Արամն ու Դրօն, Նազարբէգեանն ու Սիլիկեանը կը
մնան հաւասարազօր գարրիները Հայաստանի անկախու-
թեան:

Որպէս վերապրող ականատեսի բոլոր թւածներիս, մտքիս
սլաքը մէկ պահ կյամենայ: Յետ կը նայեմ մեր հերոսամար-
տեբու անցած ուղին, մեր պարտութիւնների ու յաղթանակ-
ների երէկւայ ուղին, երբ մենք մեր հարադատ հողերի վրայ
էինք դեռ:

Այս ճամբին, լուսապայծառ մի օր կուրագծւի յիշողու-
թեանս մէջ, երբ սրանից քառասուն եւ մէկ տարիներ առաջ
Վասպուրականի գարնանային շամանդադած երկնքի տակ
Դրօն իր ճերմակ ձիու վրայ զինավառ, իւր զխաւորած կա-
մաւորական գնդի հետ առաջինը եղաւ, որ մուտք գործեց
ազատագրւած հերոսական Վանը: Առաջնեկն եղաւ, որ ող-
ջունեց մեր մարտիկների պարզած յաղթանակի դրօշը Վա-
նայ բերդի կատարին:

Այդ պատմական օրը 1915 թւականի Մայիսի 7-ն էր:

Ի՞նչ զիւթական օր: Որպի՛սի հմայիչ, խորհուրդներով լի
պահ Վասպուրականի ժողովրդական ընդվզումի տարեգրու-
թեան մէջ, համահայկական խորքով:

ՅՕ-օրեայ գոյամարտի անհաւասար խիզախումներից,
ազորումներից յետոյ, արիւնոտ պայքարի քննութեամբ յաղ-
թանակը նւաճած մի սերունդ՝ այն օրը իր ազատ թևերուն
մէջ ընդունեց Արարատեան գնդի մաս կազմող մէկ հազարեա-
կին և նրա առաջնորդ հրամանատար Դրօյին:

Վան քաղաքամիջի Զինուորական Վարիչ կազմը այդ օր
իւր 150-ի հասնող ժողովրդական զէնքերով զինւած մար-
տիկներով միասին կեդրոնացած էին, հազարաւոր երկսեռ
քաղաքացիների հետ, պատմական քաղաքի հիւսիսային կող-
մի դաշտագետնի վրայ, Աւանուց գետափին, ընդառաջելու
Դրօյին և իւր գնդին:

Կէսօրայ մօտ էր: -

Հեռո՛ւն, հիւսիսակողմի բլուրների բարձունքներին նշմար-
ւեցին գնդի առաջապահների ձիաւորները, որոնց ետևից շարժ-

ւում էին, հետեակների խմբերը: Արևի շողերի տակ փայլկըսում էին նրանց հրացանների սևինները:

Բոլորս սրտատրոփ վայրկեանների զզխիչ ապրումներով արբեցած էինք: Ուշք և ուրուշ կտրած, սևեռաբիբ գամւած նայում էինք հետզհետէ մօտեցող հարազատներին, ազատարար հայ կամաւոր արենակից սիրելիներին:

Ու հասաւ պահը ցանկալին...

Պահերից ամենից աննկարագրելին, ամենից պատմականը:

Ահա գնդի հրամանատար քաջարի Դրօն, իր երկու թիկնապահների հետ (մէկը Գանձակեցի Դալի Ղազարը՝ մեզ քաջածանօթ տարիներ առաջ) սրարշաւ, փոշու ամպերը յետև թողած, հասաւ մեզի՝ գոչելով յաղթ ձայնով.

— Ողջո՞յն հերոսներին, ապրի՞ք տղաներ, երջանիկ ենք որ դիմաւորում էք մեզ իբրև յաղթողների, փառք ձեր զէնքերին... պատիւ ձեր զինապայքարին:

Մենք, մեր զգայնութեան մէջ ընդարմացած, չէինք հասկանում կատարածը: Չէինք ըմբռնում պատմութեան մէջ վերապահած այդ բոպէների տարողութիւնը:

Մենք մեզ տեսանք շրջապատւած կամաւորական վաշտերի քառակուսի շրջանակի մէջ: Իսկ Դրօն ձիուց վայր ցատկելով ողջագուրեց մեզ, միշտ կրկնելով.

«Շնորհաւորում ենք Ձեր ժողովրդական փայլուն յաղթանակը, ձեր զէնքի փառքը, շատ ապրիք...»:

Ապա հրամայեց գնդի առաջին հարիւրեակին օդի մէջ կրակել համազարկերով հրացանային հինգական փամփուշտներ, ուռաներով հանդերձ:

Տողերս գրողին այդ օրը բախտ վիճակեց յանուն քաղաքի ժողովրդեան և մեր շարքային զինւորների բարի գալուստի խօսքերով փոխադարձել, վեր հանելով երկու հատւածների զէնքի եղբայրութիւնը, պատմական պահի խորհուրդը, պատմական Շամիրամակերտի տակ:

Մեր մարտիկները, որոնք զինւած էին տասհարածեան մաուզեր ատրճանակներով, օդի մէջ պարպեցին 10-ական զնդակներ՝ զնդացրային արագահարւածութեամբ:

Այս ժամանակ ահա, շարժեցին մեր երկու դրօշները, որ

նշանակ եղաւ, որպէսզի բերդի բարձունքներից որոտան մեր գրաւած թնդանօթները՝ 50 հրանօթային արձակումներով:

Հայկական զէնքի փառատօնով, թնդանօթային որոտներով, հայ հողի վրայ մենք ընդունեցինք Դրօյին և իր գնդին:

Այդ թափօրով, զէնքի եղբայրութեան շքերթով վասպուրականցիներս՝ դիմաւորեցինք կամաւորական գնդին... փառք այն օրերուն յաղթապանծ...

* * *

Իսկ Այսօր, այս յուշ տողերը թող ծառայեն որպէս մի ՍԳԱՊՍԱԿ ամայի վասպուրականի և նրա տարագրւած զաւակների կողմից հեռաւոր Ամերիկայի երկնքի տակ հանգչող քաջամարտիկ ԴՐՕՑԻ յիշատակին:

Յաւէ՛րժ փառք նրա Անւան և Գործին:

Պատիւ Դրօներ ծնող Մեր ժողովրդին:

Թեհրան

Հ. ԿՈՍՏՅԱՆ

ԴՐՕՑԻ ԱՆՄԵՌ ԵՆՇԱՏԱԿԻՆ

«Իրօն երբև՞ պարտել չգիտէ»

1917 թիւն էր, առաջին համաշխարհային ահաւոր պատերազմը մօտենում էր իր վախճանին: Ռուսական հսկայ կայսրութիւնը՝ շղիմանալով պատերազմի ստեղծած անասելի տագնապներին, փլուց մի հսկայ խարխուլ շէնքի նման և ճանապարհ բաց արեց ռուս մեծ, աննախընթաց յեղափոխութեան: Կայսերական իշխանութեան անակնկալ փլուզումի հետ՝ քաօսի վերածեց նաև ռուսական զինւորական ճակատների բովանդակ կեանքը: Ռուս զինւորութիւնը յոգնած, տանջւած ու յուսահատ, որոշեց լքել բոլոր ճակատները և տուն վերադառնալը դարձաւ նրա համար սրբազան կարգախօս:

Այդ զինւորական քաօսը մեր ժողովրդին դնում էր կենաց ու մահւան առջև: Պէտք էր փոխարինել կովկասեան ճակատից տուն վերադարձող մօտ երկու միլիոն ռուս զօրքերին:

237

Հարեանի, մեր դարաւոր թշնամու ջարդած զօրաբանակների ու ոճրագործ պետութեան առջև ուսական զօրքի անկանոն, ամբոխային նահանջով, շքեղ, անասելիօրէն յուսահատ հեռանկարներ էին գծագրուում: Արեւմտեան Հայաստանի ընդարձակ ճակատը միանգամից դառնում էր անպաշտպան ու մնում բաց՝ թշնամու արշաւանքների առջև:

Ով այդ օրերում գտնուում էր մեր նւիրական երկրում՝ նա միայն կարող է զգալ ու պատկերացնել այն անասելի մղձաւանջը և ահաւոր սարսուռը, որ իշխող դարձան հայ հոգիներում: Արեւմտեան Հայաստանի բաց ճակատների դէմ կանգնած, ատամները սրած՝ ուժը մեր դարաւոր, անողոք ու գազան թշնամին էր, որ չպիտի ուշանար վերագրաւելու գրաւած Արեւմտեան Հայաստանը և արշաւելու, բնաջնջելու նաև Արևելեան Հայաստանի հայութիւնը:

Կենաց և մահու այս ահաւոր հեռանկարը՝ զինեց, հին պապենական արիութեամբ ասպարեց հայ հոգիները՝ պատանուց մինչև ծեր ու ամենքը վրիժառութեան, ազատութեան և հայրենի փառքի անդոճներով արբեցած՝ դիմեցին հայրենի ճակատները՝ անագորոյն թշնամուն հարածելու:

Ահա այս մահասարսուռ օրերին էր, որ հայ մամուլի մէջ հրատարակեց Հայոց Ազգային Խորհրդի ու նրա նախագահի՝ Թուխ Արամազդի, Ա. Ահարոնեանի պատմական կոչը, որով՝ հայ ժողովրդի այն օրերի բարձրագոյն մարմինը անասելի վտանգի ահազանգն էր հնչեցնում և հայրենասիրութեան, զոհաբերութեան յորդորը կարգում մեր ժողովրդի բոլոր, բոլոր խաւերին ու դասակարգերին: Ահա այդ մահասարսուռ օրերին Ահարոնեանը իր պատմական կոչը վերջացնում էր հետևեալ ոգեկոչումով. «Ո՛վ արի, Ո՛վ նախնեաց մեր անզուգական հերոսների քաջութեամբ զինւած մարտիկներ, դէպի ճակատ՝ մեր նոր հերոսամարտի, ուր ձեզ հրամայողը, մարտի սկրազան դաշտում ձեզ առաջնորդողը ԴՐՕՆ է, մեր ամենքիս պաշտելի հերոսը, ու երբեք պարտւել չգիտէ»:

Թշնամին, գազան բանակները Երզնկայից մինչև Արփաչայ, էրզրումից ու Վանից մինչև Մարգարայի կամուրջը Արաբսի վրայ, քայլ առ քայլ ճակատելով հայ հերոսական, փոքրաթիւ բանակների հետ՝ հասել էին Հայոց աշխարհի սրտին, վերջին կայանին՝ Արարատեան դաշտին, շրջապատել էին

նրան բոլոր կողմերից, կտրել մեր երկրի այդ վերջին կայանի բոլոր կապերը արտաքին աշխարհի հետ: Գրաւած հողամասերի ամբողջ գաղթականութիւնը լցել էր Արարատեան դաշտը և Հարաքիլիսայի շրջանը. թում էր թէ անարգ թըշնամու երկաթէ օղակի մէջ պիտի խեղդէին հայութեան փրկւած վերջին բեկորներն ու Արարատեան դաշտի հայութիւնը:

Սահայն, հակառակ համատարած լքումի, յուսահատութեան, մի անգամ ևս կատարեց Հայոց սրբազան պատմութեան մի նո՛ր, անասելի հրաշքը: Դրօն, Հայոց աշխարհի պաշտելի հերոսը, իր շուրջը համախմբեց իր հին ու փորձած մարտիկներին՝ Բաշգեառնեցի արի, անզուգական Մարտիրոսին, քաջերից քաջ Զեմլեակին և ուրիշ շատերին, այս անզուգական արիներին ու իրենց խոնարհ հերոսներին և անցաւ հայ հերոսամարտի ամենավտանգաւոր ճակատը, Բաշապարան, որտեղից լրբացած թշնամին Արագածի փէշերը պղծելով իջնել էր ուզում Արարատեան աշխարհի սիրտը և գրաւել էջմիածինն ու Երևանը: Դրօյի Բաշապարանի ճակատում երևալը, նրա հզօր, արի կանչը նոր ոգեկոչումի, նոր խանդավառութեան ու հերոսանալու անսպառ աղբիւր դարձան, ու երբ նրա արի, վճռական ռազմակոչերը հասան սպաների, հայդուկների, մարտիկների ականջին ու սրտերին և սկսեց առաջին ճակատագրական գրոհը անարգ, լրբացած թշնամու բանակների դէմ՝ Դրօն ճակատի առաջին շարքերում էր, թշնամու զնդակների տարափի տակ, դիբքից դիբք էր անցնում, խանդավառում էր անզուգական կտրիճներին, օգնութեան հասնում իր պահեստի ուժերով բոլոր այն զօրամասերին, որոնք թշնամու գերակշիռ ուժերից նեղում էին: Անարգ թշնամին իր երկարատև յառաջխաղացման ընթացքին՝ առաջին անգամն էր, որ իր դէմ անպարտելի վճռականութեամբ ու հերոսութեամբ ծառայած տեսաւ հայ զինուորին, մարտիկներին: Երբ օր տեղը ահաւոր այդ մենամարտերը, շատ անգամ գրկընդխառն գօտեմարտերը վերջացան շփացած թըշնամու կատարեալ պարտութեամբ, ջարդով, թշնամին կոր ի գլուխ թողեց Արագածի սրբազան լանջերը, փախաւ մինչև Ալեքսանդրապոլ: «Դրօն երբէք պարտւել չգիտէ». մի անգամ ևս Բաշապարանի հերոսամարտում պայքարող հայութեան սրտի, մտքի մէջ ոսկէ տառերով գրեց թուխ Արամազդի այս

նւիրական պատգամը: Ու պաշտելի հերոսը, Դրօն դարձաւ հայութեան յաղթանակի, արիութեան նւիրական խորհրդանիշը ա՛յն մտայլ օրերին:

Քանի՞, քանի հերոսական դրագներ, սակայն, մինչև Բաշապարանի հերոսամարտը, նրա անւան շուրջը հիւսել էին անմահութեան դափնիներ:

Ահա ձեզ առաջին համաշխարհային պատերազմի հերոսական դրագներից: Հայ կամաւորական զնդերը կազմակերպւած են: Գ. կամաւորական զնդի հրամանատար է նշանակւած պաշտելի Դրօն:

Առաջին ընդհարումն է, որ տեղի է ունենում: Թուրք կանոնաւոր զօրամասերը միասնաբար յարձակման են անցել, ձգտում են գրաւել Դրօյի զնդի և ուսական զօրամասերի աջ ու ձախ թևերի բարձունքները և ապա անցնել նրանց թիկունքը և գերել նրանց: Ռուսական բարձր հրամանատարութիւնը Դրօյին հրահանգել է գրաւել յիշեալ բարձունքները և յետ շարտել թշնամու յարատև ու յամառ գրոհները: Անզուգական Դրօն՝ իրեն յատուկ հեռատեսութեամբ, արագութեամբ բաժանում է իր զօրամասերը երեք խմբի, երկու խմբերին հրամայում է բռնել իրենց ճակատի աջ ու ձախ բարձունքները, իսկ մի մասը պահում է որպէս պահեստի ուժ: Իր զօրամասերը կայծակի արագութեամբ սլանում և բռնում են ճակատի աջ ու ձախ բարձունքները, թշնամին երբ վերահասու է լինում իրողութեան՝ աւելի յախուռն, աւելի կատաղի գրոհների է դիմում. սկսւում է հայ կամաւոր արիների ու թշնամի՝ թուրք, քուրդ գերակշիռ զօրամասերի առաջին, ահեզ գօտեմարտը: Դրօն՝ իր արի զօրամասերին դէպի բարձունքները ճանապարհ՝ դնելիս՝ զօրամասերի երկու պետերին էլ կտրուկ հրահանգներ է տալիս՝ «Ոչ մի գնով, բարձունքները չզիջել թշնամուն»: Ռազմական բախումները դառնում են տևական, թշնամի կողմերը զիջումի ոչ մի տրամադրութիւն չեն ցուցադրում: Դրօն պահեստի ուժերի մօտ է, խիստ անհանդիստ, վայրկեան առ վայրկեան հետևում է իր զօրամասերի՝ երկու բարձունքների վրայ տարւող վճռական պայքարին, զգում է, որ անարգ թշնամու ուժերը անհամեմատ մեծ են ու գրոհներն էլ յանդուգն ու յամառ. մի րոպէ վարանքի է մատնւում ու մտածում, թէ զուցէ իր արիները թշնամու գե-

րագանց ուժերից նեղւած՝ նահանջեն և աջ ու ձախ թևերի խիստ վտանգաւոր բարձունքները տան թշնամուն: Ու անմիջապէս որոշում է իր նժոյգը հեծած սլանալ դէպի բարձունքները և խրախոյս կարողալ իր քաջերին, որ մահուան գնով պահեն դիրքերը: Թշնամու զնդակները կարկուտի տարափի նման թափում են թէ պահեստի ուժի, թէ բարձունքներում մարտնչող մեր հերոսների վրայ: Պաշտելի Դրօն՝ երբ հրամայում է իր ձին բերել, Բաշգեառնեցի Մարտիրոսը, իր խորապէս սիրած զինակիցը, խնդրում է.

— Դրօ ջան, զնդակների այս տարափի տակ ո՞ւր ես գնում, անպայման կխփես և գունդը կմնայ առանց ղեկավարի. թո՛ղ տուր, աղաչում եմ, որ ես գնամ:

— Տօ՛, ի՞նչ ես յիմար յիմար խօսում, մի՞թէ իմ արիւնը քոնից կարմիր է:

— Ու առանց այլևս ինձ լսելու — շարունակում է Մարտիրոսը, — իրեն նետեց իր սքանչելի նժոյգի վրայ ու սլացաւ դէպի աջ թևի բարձունքը՝ թշնամու զնդակների տարափի տակ: Արմէն Գարօն ու ես վարանքով հետևում էինք նրա արի խոյանքին ու կարծես երկուսիս մէջ էլ այն ահաւոր վայրէկար՝ թէ հիմա կխփի:

Դրօն սակայն անվտանգ հասնում է աջ թևի բարձունքին, իր ներկայութիւնը արտակարգօրէն խրախուսում է իր արի զինակիցներին, նորից հրահանգում է ամէն գնով պահել բարձունքը և նոյն կայծակի արագութեամբ, իր նժոյգի քառասմբակ վազքով, թշնամու զնդակների տարափի տակ վերադառնում է պահեստի ուժերի մօտ, որտեղից պատրաստւում է ձիով սլանալ նաև ձախ թևի բարձունքը: Այս անգամ էլ Արմէն Գարօն ու Մարտիրոսը նորից ու նորից խնդրում են, որ թողնի իր ճակատագրական որոշումը և մէկ ուրիշին՝ կամ թէկուզ Մարտիրոսին ուղարկի ձախ բարձունքը: Սակայն մեր արին ընդդիմանում է ու նժոյգը պահանջում՝ մեկնելու: Արմէն Գարօն, որի հանդէպ արտակարգ սէր ու յարգանք ունէր Դրօն, երկրորդ անգամ փորձում է համոզել. — Դրօ ջան, գիտեմ, որ հերոսներու ճակատագիրը նման է մեր՝ հասարակ մահականացուներու ճակատագրին: Հերոսները մարդկային խորը հոգու փոթորիկներն են, որ պայքարի դուրս կուգան անգամ զնդակներու տարափին, փոթո-

րիկներուն դէմ, այդպէս էր նաև մեր աննման Գարիբալդին՝ Անդրանիկը, որ իր կեանքը անարգ թշնամու գնդակներու սլացքի տակ անցկացուց ու անգամ մը նոյնիսկ այդ գընդակներէն վէրք շտապացաւ. գիտեմ, դուն ալ նոյն խմորէն ես. բայց եթէ քեզ չես խնայեր, զօրագունդդ ու մեզ խնայէ, որ քո ներշնչումներու ու հերոսութեան կարիքն ունինք, մանաւանդ մեծ ու ներկական գործի սկզբին ենք դեռ:— Դրօն այս անգամ էլ մնում է իր վճռի վրայ անյողողող ու նոր սլացքով թշնամու գնդակների անընդհատուղ շառաչի տակ՝ հասնում է ձախ թևի բարձունքին. նոյն ոգևորութիւնն ու խանդավառութիւնը նաև այնտեղ ստեղծում, հարկաւոր հրահանգները տալիս ու պատերձում, որ որևէ գնով բարձունքը չլքեն ու յանձնեն թշնամու. և նոյն ճանապարհով՝ թշնամու գնդակների կարկուտի տակ փորձում է վերադառնալ պահեստի ուժի կայանը, սակայն դեռ գիւղին չհասած զարնում է անագորոյն թշնամու գնդակով և ձիուց տապալում ցած: Վրայ են հասնում Արմէն Գարօն, պահեստի ուժերը. Դրօյի դուրսութիւնը ծանր է, բժշկական կայանը հեռու, փոխադրական միջոցներ չկար, Արմէն Գարօյի կարգադրութեամբ Բաշգեառնեցի Մարտիրոսին ու իր վաշտին է յանձնում Դրօյի փոխադրութիւնը մինչև բժշկական կայան: Զինակիցները պատրաստում են մի կրիչ (նասիկա) և 18 ժամայ տառապանքով ձեռքերով Դրօյին փոխադրում են բժշկական առաջին կայանը, ուր բժշկական քննութիւնը պարզում է, որ գնդակը անցել է մինչև թոքը և մնացել, որ անխուսափելի գործողութեան պէտք կայ, որի համար էլ Դրօյին փոխադրում են Քիֆլիս: Ռուս կայսրը այցելում է վերաւորների հիւանդանոցը, սեղմում է մեր հերոսի ձեռքը, շնորհակալութիւն յայտնում և նրան պարգևատրում է զինւորական բարձրագոյն նշանով՝ Գէորգեան խաչով:

Ահա նաև մի ուրիշ հերոսական դրագ՝ նոյն առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած.

Դրօն առողջանում, վերադառնում է իր շատ սիրելի Գ. Կամավորական գունդը. մինչ այդ ռուս բանակները մեր կամաւորական հինգ զնդերի աննախընթաց աշակցութեամբ շարդել էին և կոր ի գլուխ յետ քշել տաճկական զօրաբանակներն ու քրդական աշիրաթապետների բազմատեսակ կա-

մաւոր խմբակցութիւնները: Դրօն էլ իր գնդով ու երկհարիւրեակ կազակներով, իրրև յարձակուղ բանակի յառաջամաս՝ հասել է Բերկրի, որի գետը գարնանային ձիւնահալքից վարարել, դարձել է անանցանելի: Գետի միւս կողմը, բարձունքների վրայ կուտակել են փորձում թշնամու կանոնաւոր զօրամասերն ու քրդական անկանոն խմբերը, պետք է շտապով անցնել վարարած, անանցանելի դարձած Բերկրիսուն, որպէսզի վերին հրամանատարութեան՝ այդ բարձունքները գրաւելու հրահանգը գործադրուի: Դրօն հրաման է տալիս երկհարիւրեակ ձիւնոր կողակներին ու իր գնդի հեծելազօրաց պետին՝ քաջերի մէջ քաջ Զեմլեակին, անցնել գետը և բռնել գետի միւս կողմի բարձունքները: Կազակների ու կամաւորական գնդի ձիւնոր հարիւրեակները դիմում են դէպի գետ. ափին հասնելով՝ ձիերը յետին ոտների վրայ ծառս են լինում ու հրաժարում մտնել կատաղի գետի յորձանուտների մէջ. բոլոր սաստերը, բոլոր մտրակներն ու խթանոցներն անզօր են լինում ձիերի յամառութիւնը կոտրելու: Հրապարակ է գալիս Դրօն, նստում է իր անզուգական նժոյգը՝ Դառչօն, քշում գետափ, ասպատակում ձին, հանում սանձը ձիու բերանից ու կտրում գետի յորձանքները. սկզբում գետը բաւական տեղ քշում է Դառչօյին ու իր հերոս տիրոջը, բայց հուժկու կենդանին հաւաքում է, լարում իր գերագոյն ուժերը և սկսում լողալ հոսանքն ի վեր: Հեծելազօրքի ձիերը Դառչօյի անվարան սլացքից խրախուսաւած, մտնում են ջուրը և նրանցից շատերի կորստով՝ զօրամասը Դրօյի յետևից հասնում է միւս ափը. Դրօն զինւորական երթը պատրաստում, գրաւում է մատնանշւած բարձունքները և փրկում ռուս և կամաւորական բանակները թշնամու օղակից: Վերին հրամանատարութիւնը այս խիզախ, յանդուգն ելոյթի համար նկատողութիւն է անում Դրօյին «Թէ հրամանատարը իրաւունք չունի, թէկուզ նման խիզախ ելոյթներով, վտանգելու իր ու իր հրամանի տակ գտնուող զօրագնդի կեանքը», սակայն այդ դիտողութեան հետ նրան տալիս է զինւորական բարձրագոյն նշանը՝ երկրորդ անգամ:

Նիզախութիւնն ու յաղթանակը, բախտն ու յաջողութիւնը իր գործի, իր ներումների, իր ստեղծագործ տաղանդի ստորագելիները եզան՝ իր բեղուն, հերոսական կեանքի ամբողջ

ընթացքին: Եւ ուր որ գնաց երբեք պարտութիւն չտեսաւ, յաղթութիւնը դարձաւ նրա կեանքի ո գործի նւիրական խորհրդանիշը, որով և իր շուրջը ստեղծեց շտեմնաժ խանդավառութիւն ու պաշտամունք մեր ժողովրդի բոլոր խաւերի մէջ անխտիր:

Ինքը բնութիւնից ծնւած անհանգիստ մի տարերք, այդ յարաշարժ, ստեղծագործող տարերքի հիմնասիւնը արտակարգ խիզախութիւնն ու հերոսական խոյանքներն էին: Այս երկու աչքառու յատկանիշները սակայն, աւելի ազդու, առինքնող էին դառնում մանաւանդ նրա անսահմանօրէն քաղցր բնաւորութեամբ: Ծանաչում էր մարդկանց հեշտութեամբ, գիտէր անմիջապէս թափանցել անձերի հոգիների խորքը: Զարմանալի նրբութեամբ յարաբերել գիտէր մեր ժողովրդի բոլոր խաւերի, դասերի ու դասակարգերի հետ, որոնցից հաւասարապէս սիրւած էր. մանաւանդ երբեք չէր մոռանում իր զինակիցներին՝ սպայ, հայդուկ, թէ հասարակ զինւոր, որոնց հովանաւորում, նիւթական-բարոյական մեծ օժանդակութիւն էր ցոյց տալիս ու իր շուրջը հաւաք պահում՝ նոյն իսկ խաղաղ օրերին:

Մեր անկախութեան նւիրական օրերի հայ բանակը, ինչպէս յայտնի է, կազմւած էր երկու աչքառու տարրերից. նրա կորիզը հին հայ յեղափոխական, աչքառու մարտիկներն ու նրանց ղեկավարներն էին, որոնք մի քանի տասնամեակների հերոսական կռիւներով անուն ու փառք էին ստեղծել մեր հերոսապաշտ ժողովրդի մէջ. միւս մասը կազմւած էր ռուսական զինւորական կրթութիւն ստացած հայ-ռուս սպաներից ու զինւորներից: Հասկանալի պատճառներով այս երկու զինւորական տարրերի միջև ներքին դժգոհութիւն կար. օտար էին իրար այս երկու աչքառու հատուածները՝ իրենց անցելով, կրթութեամբ, նիստ ու կացով ու նաև գաղափարաբանութեամբ ու զոհարարութեան աստիճանով: Միակ հեղինակութիւնը, որ ակնբախօրէն մեղմել էր կարողանում տարաձայնութիւնները ու իրար մօտ բերում այդ հակադիր հատուածները — Դրօն էր, որ հաւասարապէս պաշտամունքի էր արժանացած երկու հատուածների թէ ղեկավարութեան, թէ մարտիկների կողմից ու առանձնապէս կանոնաւոր բանակների բոլոր աչքառու հերոս սպաների կողմից: Եւ որ բանակ-

ների գլուխ էլ որ անցաւ՝ իր յարաբերելու արտակարգ շերտութեամբ՝ անքակտելիօրէն իր հետ կապեց ու յարգանք, պաշտամունք պարտադրեց զօրամասերի ռուս-հայ սպայութեան և զինւորներին:

Երբ իր կեանքի հասունութեան շրջանը թևակոխեց՝ իր բնութագրի վերոյիշեալ հզօր տարերքը բնականօրէն նրան տարան դէպի Դաշնակցութեան նւիրական յարկը: Այդ նւիրական յարկը արդէն մօտ երկու տասնեակ տարիների հերոսութեան, նւիրումի ու բարձր հայրենասիրութեան մի սքանչելի պատմութիւն էր ստեղծել հայոց աշխարհում և այդու գերել մեր բովանդակ երիտասարդութեան միտքն ու հոգին: Դրօն անմասն չէր այդ հոյակապ խոյանքներից. ընդհակառակը՝ այդ սքանչելի խոյանքները տարրերայնօրէն խլրտում էին նրա լայն, խորը, խիզախ հոգում և սպասում այն մարդակերտ հսկային՝ Դաշնակցութեան, որ հայ կեանքը փոխեց, որ հայ աշխարհը ցնցեց, որ բռնակալ հայակեր Սուլթանների, Ցարերի ստեղծած բաժանման հաստաբետ պարիսպները քանդեց և մէկ հայութիւն եւ մէկ Հայաստան պաշտելի գաղափարներով մեր ժողովուրդը խանդավառեց ու միութիւն ստեղծեց նրա բոլոր հատուածների միջև: Դրօն արդէն Դաշնակցութեան բովանդակ սրբութիւններով լեցուն՝ դարձաւ նրա յեղափոխական, ռազմական ու պետական ամենայնուրեւ ծրագիրները զործադրող հսկաներից մէկը և դեռ քսան տարին չլրացած, Դաշնակցութեան վրիժառու ռումբերով Թաքի և Ալէքսանդրապոլի սալայատակների վրայ փշրեց գանգերը երկու հայակեր հրէշների՝ Նակաշիձէի և Ալիխանովի: Ու որևէ ահաբեկման ժամանակ ռուս ցարերի որսորդական շները, հակառակ իրենց ամենազօր միջոցների Դրօյին որսալ չկարողացան՝ իր արտակարգ խիզախութեան, սառնասրտութեան, հնարամտութեան ու ճարպկութեան շնորհիւ: Ու այնուհետև հայ գոյամարտի բոլոր ճակատներում միշտ հանդէս եկաւ որպէս ղեկավար, որպէս գերագոյն զոհարարութեան առաջնորդ:

Դաշնակցութեան դէմ ստեղծւած հալածանքների ամենասուկալի շրջանն է, 1906—10 թւականները. ռուս ցարը ու հայակեր կառավարութիւնը որոշել են բնաջնջել Դաշնակցութիւնը, իրենց հայակեր, գարշելի Լժինի գլխաւորութեամբ

նրան դատի են տուել, Բանտերը լցած են դաշնակցականներով, Դաշնակցութեան ընտրանին՝ զինւորական, յեղափոխական թէ՛ գրագէտ, արդէն կալանքի տակ են առնւած: Լժինի շնորհ փնտրում են նաև Դրօշին, բայց նա ճանաչում է այդ շներին. նա հեշտութեամբ նրանց ծուղակն ընկնողը չէ, նա ճարպկութեամբ, գաղտնի անցում է ռուս-տաճկական սահմանը և ուրիշ անւան տակ միառժամանակ ապրում Ալաշ-կերտի հայաբնակ գիւղերի շրջանում: Սկսում է համաշխարհային առաջին պատերազմը, ռուս հայակեր կառուարութիւնը բոլորովին փոխում է իր վերաբերմունքը Դաշնակցութեան հանդէպ. ներում է շնորհում և գարշելի Լժինի կողմից դատապարտած ու աքսորած բոլոր դաշնակցականներին, թոյլատրում է հայրենիք վերադառնալ նաև Դրօշին ու նրա նմաններին:

Դրօշի իխնամեայ հերոսական կյանքը կարելի է բաժանել վեց շրջանների:

1. Ահաբեկումների շրջան,
2. Հայ-թիւրքական ընդ. շրջան,
3. Առաջին համաշխարհային պատ. շրջան,
4. Հայաստանի անկախութեան շրջան,
5. Հայաստանի խորհրդայնացման շրջան,
6. Համաշխարհային երկրորդ պատերազմի ընթացքում սփւլտքում ունեցած գործունէութեան շրջան:

Այս վեց երկարատև շրջանների ընթացքում էլ Դրօն թէ կուսակցական յարկի տակ, թէ հասարակական, քաղաքական, թէ ռազմական յեղափոխական մարզերում, ամենամպատասխանատու աշխատանքների մէջ անցկացրեց իր բեղուն կեանքը և այս բոլոր աշխատանքները կատարեց արտակարգ հմտութեամբ ու զոհաբերումով:

Իսկ եթէ աւելացնենք, որ մեր պաշտելի Դրօն իր արտակարգ ռազմական սուր միտքը, մտաւոր պաշարը, փորձն ու իրատեսութիւնը խորացրել, բեղմնաւորել էր միայն կեանքի դպրոցում, որովհետև նա անգամ լրիւ միջնակարգ դպրոցը չէր աւարտել ու զինւորական դպրոցն էլ լքել էր կէս ճանապարհին, այն ժամանակ նրա իրական, հրաշքանման կեանքը ապրող սերունդների աչքում աւելի խորն ու տարածական

արժէքաւորման կենթարկւի ու աւելի հզօր պաշտամունքի առարկայ կը դառնայ:

Դրօն իր հերոսական գործերով անմահ է:

Իսկ անմահները ոչ միայն տևականօրէն շարունակում են իշխել եկող սերունդների մտքին ու հոգուն, այլև զեկավարում, առաջնորդում են նրանց:

ԵՐ. ՉԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԵՐԿՈՒ ՏԱՐԻ ԴՐՕՅԻ ՄՕՏ:

Դրօշին առաջին անգամ հանդիպելու բախտն ունեցայ 1912 թ.ի Մայիսին: Այդ պատահեց հետևեալ ձևով:

Մի խումբ երիտասարդ դաշնակցականներիս մեծ փափագն էր ունենալ մեր հրացանը: Թէև պատկան մարմինը հայթայթել էր անհրաժեշտ զէնքերը մեզ՝ զինավարժներիս համար, բայց փափագում էինք ունենալ մեր սեփական զէնքը:

Զինավարժ խմբի անդամներս, մեր պաշտած կուսակցութիւնը՝ Դաշնակցութիւնը պատկերացնում էինք իբրև մի մեծ գերդաստան, իսկ վանի կազմակերպութիւնը այդ գերդաստանի բազմաթիւ ընտանիքներից մէկը: Կազմակերպութեան զէնքերը համարում էինք մեր սեփականութիւնը, բայց ուզում էինք մեր անձնական համեստ միջոցներով, բերաններիցս կտրելով, զէնք գնել և այդպիսով, մեր ոյժերի ներածի շափ, անելացնել զինապահեստը:

Մեր այդ մուրադին հասնելու համար է, որ ութ Ոգմեցի ընկերներ, որոշեցինք անցնել Կովկաս:

1911 թ.ի աշնանն էր, երբ հասանք Երևան:

Անմիջապէս ներկայացանք պատկան Մարմնի ներկայացուցչին և մատուցեցինք մեր շրջանի Մարմնի տւած յանձնարարականը: Հինգ-վեց ամիս մնացինք Երևանում, Մարմնի օգնութեամբ զննցինք մեր փափագած «իրեր»ը և փոխադրեցինք Իգդիր:

1 Մանօք. խմբ.— Սա մի փոքրիկ հատած է խմբապետ Առլանի (Ստեփանեան, Ոգմեցի) հետաքրքրական ու իւրայատուկ կերպով պատմած անտիպ յուշերից:

Իզդիր հասնելուն պէս, մեր առաջին գործն եղաւ ներկայա-
նալ ուր որ պէտք էր: Մի քանի օր Իզդիրում մնալուց յետոյ,
լիոնային ճանապարհով մեկնեցինք Բայազէդ, մեզ հետ տա-
նելով թէ մեր անձնական զէնքերը և թէ կազմակերպութեան
համար տրամադրած զէնքերից 22 հրացան:

Մեզ հրահանգած էր՝ սահմանն անցնելուց և Բայազէդի
դաշտը մտնելուց յետոյ, կանգ առնել Արծափ գիւղից քիչ
հեռու, լեռան լանջին գտնուող Մաղկաւանք անունով մատուռի
մօտ և սուրհանդակի միջոցով Սուրէնին հասցնել նրան ուղղւած
նամակը, որպէսզի ձիեր ուղարկի մեզ, յանձնւած «ապրանք-
ները Բայազէդ փոխադրելու համար:

Այդպէս էլ արինք:

Կէս գիշեր էր, երբ մտանք Բայազէդ: Քաղաքի ծայրամա-
սում գտնուող մի տան մէջ տեղաւորեցինք «բեռներ»ը և առա-
ւօտեան ներկայացանք Սուրէնին:

Սուրէնը նոյնինքն Դրօն էր, որ յատուկ գործով հաստատու-
ել էր Բայազէդում, ծպտւած՝ իբրև նաւթի ու շաքարի առևտրա-
կան, Սուրէն ծածկանունով:

Սուրէնն ամբողջ երեք օր մեզ պահեց իր մօտ, անհրա-
ժեշտ ցուցմունքները տւեց և մեր տարած զէնքերը զետեղե-
լով շաքարի հակերի մէջ, իմ եօթ ընկերների հետ ճամբու
դրեց Վան, ինձ պահելով իր մօտ:

— Ախր ես էլ եմ ուզում գնալ ընկերներիս հետ. միասին
եկանք, միասին էլ կուզենք վերադառնալ, պարոն Սուրէն,—
ասացի ես յուզւած, թէև, չեմ թաքցնում, ինձ շատ երջանիկ
էի զգում, որ մի այդպիսի յեղափոխական ուզում էր իր մօտ
պահել ինձ:

— Քի՛չ խոսի՛ր, ասում եմ մնայ՝ պիտի՛ մնաս: Վեր-
ջացաւ:

Եւ մնացի: Մի կողմից ցաւում էի, որ բաժանւեցի իմ եօթ
ընկերներից, սակայն միւս կողմից անշափ ուրախ էի, որ
այսուհետև Պարոն Սուրէնի մօտ եմ կուսակցական աշխա-
տանք կատարելու:

Ինչ քա՛ղցր ու անմոռանալի օրեր էին, Աստուած իմ: Նրանք
միայն լիովին կը հասկանան ինձ, ովքեր բախտ են ունեցել
այդ մեծ մարդու մօտ լինել:

Երիտասարդ Սուրէնը առևտրական էր, հիմնել էր առևտրա-

կան տուն՝ կենտրոնական խանութ և խանութներ շրջանում,
սակայն, իրականութեան մէջ, Սուրէնը մի յեղափոխական
վանահայր էր, իր հաստատութիւնն էլ յեղափոխական մի
վանք:

Սանթաքայ մի շարք ընկերների հետ, որոնց համար
Սուրէնը գործ էր ապահովել, ի հարկէ, ի վնաս իր առևտրա-
կան տան:

Վահան Մինախորեանը Սուրէնի կենտրոնական խանութի
կառավարին էր, Մեսրոպը Աւետիսեանը (Մաքեցի, հետագա-
յին Մեսրոպը քահանայ) և Յովհաննէս Պարոնեանը (Եսպոն)
Դիազինի խանութի, Իզդիրցի Ալէքը՝ Քոռուն և Մոսունի: Սու-
րէնը ներկայացուցչութիւններ ունէր նաև միւս վայրերում:

Բայազէդի այդ շրջանի ընկերներից, դժբախտաբար միայն
երկու հոգի են ողջ մնացել՝ Քաշալ Ղազարը և այս յուշը
պատմողս...

Սուրէնը ոչ թէ առևտուր էր անում շահելու համար, այլ
կուսակցական աշխատանքը հեշտացնելն էր իր նպատակը:

Անշափ հիւրասէր էր Սուրէնը: Թող մեզ ներսի ասել, որ
տարօրինակութեան էր հասնում նրա հիւրասիրութիւնը: Սու-
րէնի ձեռքն ընկնող հիւրին պրծում չկար, չէր կարող հեշ-
տութեամբ ազատել, եթէ իհարկէ գործի բերումով անհրա-
ժեշտ չլինէր իր մեկնումը: Անհնար էր, որ Սուրէնի սեղանա-
կիցների թիւը տաս հոգուց պակաս լինէր: Այդ լայնասիրտ
երիտասարդը կարծէք մեծ պահանջ էր զգում, որ ամէն ան-
գամ իր սեղանի շուրջը բոլորեն նազագոյնը տաս հոգի:

— Պարոն Սուրէն, ախր իմ անելիքն ի՞նչ է,— լեզւի եկայ
ես, չեմ յիշում շաքաթը լրացել էր, թէ ոչ:

— Գեաղա, ձէնդ կտրիր, գործի՛ ժամանակը որ գայ,
գործ կը տամ քեզ: Պիտի մնաս: Հալա հանգստացիր:

«Հանգստիս» տասներորդ օրը լրացել էր, երբ Սուրէնն ինձ
ուղարկեց Իզդիր, ասելով.

— Դէ գնա, հերիք է, հանգստացար, զէնքերն արդէն պատ-
րաստ են Իզդիրից Բայազէդ և ապա Վան փոխադրելու հա-
մար:

1912 թ. Մայիս — 1914 թ. Մայիս, Սուրէնի մօտ մնացի,
Իզդիր—Բայազէդ գծով դէպի Վան կուսակցական զէնք ու
ուղղամթերք փոխադրելու գործի մէջ:

Այդ ընթացքում այնքան էի մտերմացել նրա ընտանիքի հետ, որ ամէն անգամ Իզդիր հանդիպելիս, Դրօյի հայրը՝ Կարօն ասում էր.

— Այ տղայ, ախր էն մեր տղան ինձ ի՞նչի մի երկու տող չի գրում:

Դրօյի քրոջ ամուսինը՝ Հայրապետ Լալայեանը հարցնում էր.

— Անվերջ ապրանք է ուզում, էդքան ապրանք սպառո՞ւմ է:

Այբողջ երկու տարի մնացի Դրօյի մօտ, նրա գուրգուրանքին արժանացայ, աշխատեցի նրա կարգադրութեամբ:

1914 թւի Մայիսին, դաւաճանութեան հետևանքով, ժանդարմները կտրեցին մեր գիծը, որ մեզ ձերբակալեն: Իզդիրից շուրջ 4 քիլոմետրի վրայ գտնուող Խալֆալու գիւղում պահել տւի մեր «բեռը», իսկ ինքս ուրիշ ճամբով վերադարձայ Իզդիր:

Իզդիր հասնելուն պէս տեղեկացայ, որ խուզարկել են այն տունը, ուր բնակում էի և ոստիկանութիւնն ինձ է փնտրում:

Այդ բոպէից յետոյ, կուսակցական պատկան Մարմինը հրահանգեց ինձ գնալ Երևան, այնտեղից էլ Բազու, երբ վրայ հասաւ 1914 թւի պատերազմը:

Այլևս Դրօյին չկարողացայ հանդիպել մինչև 1915 թւի Յունիսը, երբ հայկական կամաւորական բոլոր զնդերը, Վանից դէպի Բիթլիս էին գնում: Կարճկանի շրջանում, Զևենի կոնիներին, ուսական հրամանատար զօր. Նիկոլանը կարգադրում է, որ հայ կամաւորական զնդերի հրամանատարները գնան ճակատ և տեղի վրայ մշակելով յարձակման ծրագիրը, միւս օրն իսկ գրոհի դիմեն:

Այնտեղ էին բոլոր հրամանատարները՝ Վարդան, Խէչօ, Քեռի, Համազասպ, Անդրանիկ և Դրօ:

Իբրև Անդրանիկի զինւոր, նրան ընկերակցողների մէջ էր նաև այս փոքր յուշը պատմողը:

Երբ Դրօն նկատեց ինձ, մէկ պահ դադարեց խօսակցութեան մասնակցելուց, մօտեցաւ և համբուրեց, ասելով.

— Քեզ մեռած էի կարծում:

Նրա ականարկը վերաբերում էր Իզդիրի մօտակայ Խալֆալու գիւղի մօտ տեղի ունեցած դէպքին:

Հայ կամաւորական զնդերի հրամանատարները վիճում էին, համաձայնութեան չէին գալիս:

— Հայ ենք, չե՞նք կարող զիջել և համաձայնել,— բարձրաձայն ասում էր Դրօն:

Սե ցրեցին առանց համաձայնելու: Յաջորդ առաւօտեան, ամեն մէկն իր գիտցած ձևով սկսեց յարձակումը, որ ծանր նստեց, բայց այնուամենայնիւ, մեր կամաւորական ոյժերը յաղթեցին, պատուեցին շղթան և Խալիլ բէյը նահանջեց:

Երեք օր յետոյ, Դատուանի մօտ, մի կուում սպանեց հեծելազօր զնդի հրամանատարը՝ Դաշնակցական Խէչօն... Քող ներսի մեզ մի փոքրիկ շեղում կատարել և ասել.— Դաշնակցական Խէչօյի մասին կարծիք կազմելու համար պէտք է կարդալ շատ սիրելի՛ Պարոն Ս. Վրացեանի սքանչելի գործը՝ «Խէչօյի գերեզմանը Իշխանի կողքին», տպւած 1955 թւին, «Յուսաբեր»ում Մայիսի սկզբների թւերի մէջ (Մանօթ. Խմբ.— Տե՛ս «Ալիք, 1955 թ., № 107 և 108, Մայիս 22-ի և 23-ի թւերը):

Այլևս չկարողացայ հանդիպել Դրօյին, մինչև 1918 թւի, Վանից՝ նահանջին, երբ արևմտահայ բանակի մի մասն անցաւ Պարսկաստան, իսկ միւսը՝ Կովկաս:

Երկրորդ մասի մէջ, զօրամասի հետ Իզդիր հասանք 1918 թւի Մարտ 25-ին, Տիգրան Բազդասարեանի հետ (հետագային գեղապետ. ափսո՛ս, նա ևս այժմ հանգուցեալ, իր մահկանացուն կնքեց 1955 թւի Յուլիս 20-ին, Քեհրանում...):

Նոյն օրը, առաջին հանդիպումս եղաւ Դրօյի հետ:

— էսօր միայն էստեղ կը մնաք. Վաղը պիտի մեկնէք Դաշ-Բուռունի ճակատը, որը դատարկ է:

Տասնհինգ օր յետոյ, Դաշ-Բուռունից անցանք Դաւալու, այնտեղից էլ Ղամարլու, նախ փոխադրելով Դաւալուի ժողովուրդը, որից շատ շանցած, տեղի ունեցաւ Բաշ-Ապարանի ահեղ ճակատամարտը, իսկապէս մեծ զոյամարտը, անմասն հրամանատար Դրօյի ղեկավարութեամբ:

Հրահանգ ստացանք՝ որ զօրամասի մի շարք միաւորներն անցնեն Սարդարապատ, իսկ միւսները կենտրոնացած մնան Ղամարլու, դէպի Դալարբերան տանող գնում:

Ղարաքիլիսէի, Սարդարապատի և Բաշ-Ապարանի պատմական ճակատամարտերից յետոյ, զինադադար կնքեց և տաճիկները պահանջեցին որ արևմտահայ բանակը լմնայ ճակատում:

Այդ օրերին, Անդրանիկը Դիլիջանի վրայով մեկնեց դէպի Նախիջևան և նամակ գրեց, որ մենք էլ շարժենք նոյն ուղղութեամբ և նրան միանանք Նախիջևանում:

Լուր էր տարածուած, որ իբր թէ արևմտեան բանակի մեր զօրամասն ևս գնում է Անդրանիկի ետևից, մինչդեռ այդ ծանր օրերին, այդպիսի մտադրութիւն չկար:

1918 թւի Յունիսի կէսերին էր, որ Դրօն իր մեքենան ուղարկեց Ղամարու, Երևան կանչելով նւաստիս:

Ճանապարհւեցի իսկոյն և եթ: Երևան հասնելով, փողոցում հանդիպեցի Դրօյին. զգալով, որ մի շատ կարևոր գործի համար էր այդպէս շտապ Երևան կանչել ինձ, բարկեց անմիջապէս յետոյ հարցրի.

— Ի՞նչի համար էք կանչել ինձ Պարոն Դրօ:

— Ձեր զօրամասը վաղը պիտի մեկնի Դիլիջան, որի ճակատը բաց է,— պատասխանեց իրեն միայն յատուկ վրձնական տոնով, կարճ ու կտրուկ:

— Հրամայէի՞ք՝ կը ճանապարհւէի՞նք անմիջապէս: Ժամանակ չե՞նք կորցնում:

— Ո՛չ: Պէտք կար քեզ կանչելու: Գնանք:

Հետևեցի իրեն: Գնաց Արամի մօտ, նւաստիս էլ իր հետ տանելով:

— Խնդիրը կարգադրել եմ, մտահոգելու բան չկայ,— դարձաւ Դրօն Արամին:

Ինչպէս երևում է, կասկած կար, որ արևմտահայ բանակի մեր զօրամասը կը գնայ Անդրանիկի ետևից: Մտածում էին, որ նւաստս՝ որպէս Անդրանիկի զինուոր, մի գուցէ հետևեմ նրան:

Երկու ժամ յետոյ վերադարձայ Ղամարու և յաջորդ օրը շարժեցինք դէպի Դիլիջան՝ Երևան-Փանաքեռ գծով:

Տաճկական զօրքը չկար Դիլիջանում: Սահմանապահութիւնը շարունակեցի երեք ամիս:

Այնտեղ մնացի մինչև 1918 թւի աշունը, երբ կառավարութիւնը Թիֆլիսից փոխադրեց Երևան, Դիլիջանի վրայով:

Դրանից յետոյ, երբ արդէն կնքել էր առաջին համաշխարհային պատերազմի ընդհանուր զինադադարը, Դրօն Դիլիջան ժամանեց, իր հետ բերելով 6-րդ գունդը, որը փոխարինեց մեր զօրամասին, իսկ մեր զօրամասը փոխադրեց Երևան:

1919 թւի գարնանը, Անդրանիկը վերադարձաւ Զանգեզուրից և ուղղակի գնաց էջմիածին, մի տարածայնութեան հետևանքով շուրջեց Երևան մտնել:

Այդ օրերին Դրօն ժամանեց էջմիածին և նւաստիս Իգդիրից էջմիածին կանչեց հեռախօսով: Ճանապարհւեցի անմիջապէս: Երկու օր մնացի էջմիածնում, Դրօյի մօտ:

— Անդրանիկն եկել-նստել է էջմիածին, չի համաձայնում գալ Երևան: Որպէս իր զինուոր, գուցէ կարողանաս համոզել:

Շատ էի կապուած Անդրանիկի հետ, նա սիրում էր այս յուշը պատմողին, այդ գիտէր Դրօն և դրա համար էր կանչել:

Անդրանիկը վշտացած էր նաև նւաստիցս, թէ ինչո՞ւ արևմտահայ բանակի մեր զօրամասն էլ չհետևեց իրեն, շարժեց դէպի Նախիջևան, այնտեղ իրեն միանալու համար:

Ժողովրդի լեզուով ասած, սիրտն առայ: Անդրանիկը ոչ միայն մոռացաւ այդ, այլև համոզեց՝ որ ճիշտ էր այն ժամանակ մեր բռնած ընթացքը:

Անդրանիկն ուզում էր Երևան գնալ, բայց իր շրջապատում եղած վատ մարդիկ շողոքեցին, պղտորում էին նրա միտքը:

— Զի լինում համոզել: Օրայ մէջ մի քանի անգամ փոխում է իր միտքը: Վերադարձիր տեղդ,— կարգադրեց հրամանատարս՝ Դրօն:

Վերադարձայ: 48 ժամ յետոյ, կէս գիշերին, արթնացրին ինձ, յայտնելով, որ Անդրանիկի կողմից շորս զինուորներ են եկել, ուզում են տեսնել հետս:

Ընդունեցի, հետաքրքրեցի նրանց առաքելութեամբ: Թանձնեցին երեք նամակ, որից մէկն ուղղւած էր նւաստիս, 2-րդը Խրաբշահցի խմբապետ Մուրադին, իսկ 3-րդը՝ եզդիների պետ՝ Զահանգիր Բէգին:

Նւաստիս գրած նամակի բովանդակութիւնը հետևեալ էր.— Իմ զինուոր Ասլան, անմիջապէս, զօրամասով շարժւիր դէպի էջմիածին: Գնում ենք Երևանի վրայ:

Ենթացրելով, որ միւս երկու նամակներն ևս նոյն բովանդակութիւնը պիտի կրեն, շանձնեցի տէրերին: Հանգստացրի նամակաբերներին, որոնք նախկին զինւորներէցս էին և պահեցի մինչև առաւօտ:

Առաւօտեան հանդիպեցի Դրոյին համհարզ գլխապետ (կապիտան) Մուրադեանին, յայտնեցի ստացածս նամակի բովանդակութիւնը, իսկ միւս 2 նամակները յանձնեցի նրան, Դրոյին ուղարկելու համար:

Մի քանի ժամ անցած լուր ստացանք, որ Անդրանիկը շարժել է դէպի Երևան, սակայն կէս ճամբին նրան դմաւորել է Երևանի թեմական առաջնորդ՝ Գերապատիւ Տէր Խորէն Արքեպիսկոպոս Մուրադբէգեանը (հետագային Խորէն Ա. Կաթողիկոս, այդ աննման հոգևորականին խեղդամահ արին բոլշևիկները) և բարեբախտաբար յաշողել է համոզել՝ որ վերադառնայ էջմիածին:

Դէպքից շուրջ մէկ շաբաթ յետոյ էր, որ Դրօն Իգդիրից ժամանեց՝ զօրամասերին քննական այցելութիւն տալու նպատակով: Հետաքրքրեց ստացածս ծանօթ նամակով, որը յանձնեցի հրամանատարիս:

Այնուհետև մեր զօրամասը փոխադրեց նախ Կողբ և ապա Ղամարլու: Շուրջ մի ամիս էր, որ այնտեղ էինք, երբ Դրօն Ղամարլու այցելեց 1919 թի Յունիս 2-ին գնդ. Ապրեսեանի ու մեր զօրամասերին (գնդեր) և անհրաժեշտ ցուցմունքները տալով, կարգադրեց՝ Յունիս 4-ին, շարժել դէպի Բոյուք-Վեդի-Չիմանքանդ:

Դրոյի հրամանն ու կարգադրութիւնը տառացիօրէն կատարեցինք՝ նրա նշանակած ժամին: Նոյն օրը վիրաւորեցի Գնդ. Ապրեսեանի զօրամասը նահանջելով հասնում է Ղամարլու թէ չէ, կուի մասին լուր է տալիս Երևան:

Դրօն Ղամարլու է հասնում վաղ առաւօտեան: Կէսօրայ մօտ կառք ուղարկել տեց և նւաստիս տարան Ղամարլու:

Կուի մանրամասնութեանց շուրջ հարցումներ անելով, հրահանգեց անմիջապէս փոխադրել ինձ Երևան՝ հիւանդանոց:

Մէկ շաբաթ հիւանդանոցում մնալուց յետոյ, վերադարձայ մեր զօրամասը:

Շիրազլուի մօտ հանդիպեցի Դրոյին: Տեսնելով ինձ կաղա-

լիս, մի ձեռնափայտի յենւած, Դրօն ժպտաց և իր կրակոտ աչքերը մի պահ վրաս կենտրոնացնելով, ասաց ծիծաղելով.

— Այ «խալխի նոքեար» Ասլան, գիտես, որ խալխն ասում է, թէ «շունը կաղալով չի սատկում»: Գնայ զօրամասիդ գլուխ, ուրիշ մարդ չեմ նշանակում:

Քերես մի ուրիշ հրամանատարի քաղցր ու փաղաքշական խօսքն այնքան շքաշալերէր ինձ, որքան Դրոյի այդ սրախոսութիւնը, ժողովրդական անխոցելի առածով համեմաւած, որին յաշորդեց իր լիաթոք ծիծաղը:

Այդպէս էր աննման Դրօն: Ոչ թէ նման գէպքերում, այլև ամենածանր պահերին իսկ զւարթախօս, կատակող, բայց միշտ վճռական:

Ամբողջ մէկ ամիս տեց Բոյուք Վեդիի կալը, որից յետոյ դադարեց և մեր զօրամասը նորէն փոխադրեց Իգդիր, որտեղ մնացինք մինչև 1920 թի գարունը և ապա փոխադրեցինք էջմիածին:

Մայիսեան ապստամբութեան ժամանակ (1920 թի Մայիս 1), հրահանգ ստացայ գնալ Մարգարայի կամուրջը: Իգդիրի շրջանի զօրամասի միաւորներում բոլշևիկեան խմորում կար: Զօրամասի հրամանատար գնդ. Խուզաբաշեանը զանազան յանձնարարութիւններով մեզ մօտ էր ուղարկում բոլշևիկացած տարրերին, որոնց վար էինք դնում անմիջապէս:

Մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը, մնացի Դրոյի հրամանի տակ, վայելելով իր վստահութիւնը՝ իրրև գնդի պետ, գնդապետի օգնական, առանձին զումարտակի պետ, ինչ որ Դրօն կարգադրում էր:

1920 թի Դեկտեմբերի սկզբներին շրջանից վերադարձայ Երևան, սակայն չհանդիպեցի Դրոյին: Քիչ յետոյ Դրօն մի ընկերոջ միջոցով յայտնում էր. «Հետապնդում է, թող հեռանայ, որպէսզի չձերբակալուի»:

Հրաման ընդունեցի նաև այդ. այո՛, հրաման էր, թէև անուղղակի, զգուշացման ձևով:

Աշխատել եմ նաև Անդրանիկի, Սեպուհի և միւս հրամանատարների ձեռքի տակ, նրանց հետ, սակայն իմ համեստ կարծիքով, ամենից արժեքաւոր հրամանատարը Դրօն էր՝ թէ անձնական քաջութեամբ և թէ զինւորական հմտութեամբ: Վերին աստիճանի ընկերական, համեստ, զործունեայ,

ամենից դժուարին պայմաններում իսկ գործ ստեղծող, հետեւողական:

Մի բացառիկ ոյժ էր՝ թէ իբրև կազմակերպիչ և թէ իբրև ղեկավար:

Գործի մէջ խստապահանջ էր, կտրուկ հրամանատար, ընկեր շէր ճանաչում, իսկ պաշտօնական շրջանից դուրս՝ նոյն ջերմ ընկերականութիւնը:

Այնուհետև այլևս բախտ շունեցայ տեսնելու այդ մեծ մարդուն...

Վերջին երկու տարւայ մէջ իրենից ստացայ մի քանի երկտողներ՝ բարևագիր, քաջալերանքի ջերմ խօսքեր... «Յոյս ունեմ, որ իմ տեսածի նման կը մնաս, աշխատանք եղած դէպքում նորէն առաջ կը գաս»,— գրում էր այդ նամակներից մէկում:

Եւ մէկ էլ իր մահւան լուրն առի...

Երկիրդած խոնարհում եմ անջինջ ու լուսեղ յիշատակիդ առաջ, իմ ազիզ Դրօ, աննման Հրամանատար...

Գրի առաւ՝ Ա. Գ. Մ.

Ապրիլ 17, 1956 թի
Քեհրան

ԱՍԼԱՆ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

ՄԻ ԴՐԻԱԳ ԴՐՕՅԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

(Նրա մահուան քառասունութամյակի առթիւ)

Առաջին անգամ Դրօյին հանդիպեցի ժընևում, 1908 թի գարնան վերջերին, մի կիրակի օր: Դաշնակցական ուսանողներս կիրակի օրերն անց էինք կացնում «Դրօշակ»ի խմբագրատանը: Այդպիսի մի օր էր, առաւօտեան, որ Դրօն ուսման արագութեամբ ներս մտաւ հմբագրատուն և ծանօթ-անծանօթ ընկերների գիրկն ընկաւ:

Մեզանից շատերն առաջին անգամն էին տեսնում Դրօյին: Ռոստոմը տեղեակ էր Դրօյի գալու մասին, մեզ չէր ասել և ժպտադէմ հետևում էր Դրօյի շարժ ու ձևերին (Դրօն անշափ շարժուն էր ու անհանգիստ):

Տաս րոպէ շանցած, Ռոստոմը, Դրօն ու ես անցանք Խըմբագրատան պարտէզը, որտեղ որոշեցինք յաջորդ օրն իսկ փորձել Քր. Միքայէլեանի նոր ձևով պատրաստած ումբը, որը կատարելագործել էինք՝ Ռոստոմն ու տղերիս գրողը, բայց դեռ փորձեր չէինք արել:

Գնացինք ժընևի արուարձաններից դուրս գտնուող մի դաշտ: Ինձ դարմացրեց Դրօյի ումբ նետելու ձևը՝ 30 քայլի վրայ, դիպուկ նշանառութիւնը:

Չեռնառումբը գոյութիւն ունէր վաղուց, բայց առաջին անգամ գործածեց Ռուս-ճապոնական պատերազմի վերջին շրջանում:

Սկսողը ճապոնացիք էին, մենք քիչ կիրառեցինք կուլի այդ ձևը: Ռումբը նետողները վիստրոններն էին և երիտասագ սպաները: Վերից վար էինք նետում, երկու կողմերս էլ՝ ճապոնացիք և մենք՝ ռուսական բանակի միաւորները:

Դրօն վարից վեր էր նետում և շատ յաջող:

Մի երկու օրից յետոյ, մենք երեքով նորից անցանք նոյն տեղը: Վեց ումբ տարանք հետներս: Այս անգամ ումբերը լեցուն էին փոքր քանակութեամբ սև վառօդով: Նպատակներս էր փորձել՝ կը պայթե՞ն ումբերը, թէ ոչ: Երեքը Դրօն նետեց, երկուսը ես, իսկ ճ-րդը Ռոստոմը: Վեցն էլ պայթեցին: Մենք, բաւարարւած, վերադարձանք տուն:

Մի կիրակի էլ մեր կուսակցական ուսանողների հետ գնացինք փորձի նոյն տեղը:

Մեզ հետ էին նաև Գալփան («Դրօշակ»ի 4 խմբագիրներից մէկը) և Անտոն Գոշը, (Քրիստափորի մօտիկ աշխատակիցներից), շատ յարգւած և շատ հեգնող և սրամիտ մի ծերուկ: Ապրում էր «Դրօշակ»ի խմբագրատանը և իր խստամբերութեամբ ու իւրայատուկ կեցածքով դաստիարակում էր մեզ: Ճամբին մենք աւելի նրանով զբաղեցինք քան՝ Ռոստոմով ու Դրոյով: Միծաղից թուլացել էինք ուսանողութեան վերաբերմամբ նրա արած արտայայտութիւններից (բոլորը բացասական):

Ուրախ էր, որ բացակայում էր «գրպանահատ»ը, պարսկաստանցի միակ դաշնակցական ուսանողը: Այդ ժամանակներում ժընևում մօտ 15 պարսկաստանցի ուսանողներ կային, բոլորն էլ սոցիալ-դեմոկրատ, կամ անկուսակցական:

Բոլոր ուսանողներին էլ ցոյց տւինք որովհետեւ նետելու ձևը: Երբ հերթը հասաւ Անտոն-Գոշին, նա այնպես մի բացականչութիւն արեց, որ ինչպէս ասում են «մեռանք ծիծաղից»:

Դրանով էլ վերջացան մեր փորձերը: Մի քանի օր յետոյ իմացանք, որ ժընկէի ոստիկանութիւնը տեղեակ է մեր փորձերին և իհարկէ՝ անհանգիստ էր: Խաշատուր Մալումեանը (Ակնունի) փարատեց այդ կասկածները:

Դրոյին հիւանդանոց փոխադրեցին գործողութեան համար, տառապում էր մի ինչ-որ հիւանդութեամբ: Գործողութիւնը յաջող էր անցել: Մենք անհանգիստ սպասում էինք նրա վերադարձին: 7—8 օր մնալով հիւանդանոցում, մի կիրակի, Դրոն թափով ներս մտաւ խմբագրատուն, նայեց աչ ու ձախ և գօտեմարտի բռնեց հետս: Այս ու այն կողմից զգուշացրին Դրոյին, որ վերջ տայ գօտեմարտին, վախենում էինք, որ օպերացիայի տեղը կպայթի:

Մասնակցեց ուսանողների բոլոր հաւաքոյթներին ու ժողովներին և մի օր, առանց մնաք բարև ասելու՝ անյայտացաւ ժընկէից:

Երկրորդ անգամ Դրոյին հանդիպեցի Թիֆլիսում, մի հիւանդանոցում, որտեղ նա պառկած էր Կարէ-Շամէի ճակատամարտում ծանր վիրաւորելու պատճառով:

Այցելութեան զնացիւք մեծ եղբօրս (2-րդ պետական Դումայի անդամ) և Զումշուգի (հետազոյում. Զումշուգ-խան, պարսկական բանակում) հետ միասին: Գրկախառնեցիւք հետք, իսկ Զումշուգը համբուրեց ձեռքը: Դրոն վիրաւորած ձեռքը յետ քաշեց (չէր սիրում ցուցամուտութիւնը):

Խնդրեց ինձ, որ հերքեմ Թիֆլիսի հայկական շրջաններում պատող լուրը՝ իբր թէ նիկոլայ 2-րդը սեղմել է նրա ձեռքը և հարցրել, թէ «Ո՞րտեղ է սովորել զինւորական արհեստը» և որին նա իբր թէ պատասխանել է. «Ղ. Յ. Դաշնակցութեան շօլայում»:

Ինձ շատ խնդրեց, որ հերքեմ այդ շինծու լուրը: Նիկոլայ 2-րդը հիւանդների ու վիրաւորների ձեռքը չէր սեղմում, նոյնիսկ եթէ նրանք բարձր խաւերին պատկանելիս լինէին: Հնարաւոր էլ չէր հազարաւոր վիրաւորների ձեռքը սեղմելը, բայց միշտ մխիթարական խօսք էր գտնում ամէն վիրաւորի համար, անցնելով միւս հիւանդին:

Երբէք նա հիւանդանոցներում չէր նստում հանգստանալու համար, թէ նոյնիսկ այդ այցելութիւնները ժամեր տէէին:

Ցարին Դրոյին ներկայացնող Ալ. Խատիսեանն էր եղել (Թիֆլիզի քաղաքագլուխ, հետագային Հայաստանի վարչապետ):

Բաժանեցիւք, խոստացալ Դրոյին՝ նորից այցելել իրեն: Էլ չկարողացալ այցելել:

Ամբողջ Կովկասում և մանաւանդ Թիֆլիսում, ծայր էր տւել վախը: Իրարանցումը աննկարագրելի էր էնվեր փաշայի արշաւանքի պատճառով: Նա Սարիղամիշի ու Արդահանի ճակատներում յարձակողականի էր անցել և ամէն տեղ էլ յաջողութիւն ունէր: Պետերբուրգի զինւորական մարմիններն այն կարծիքին էին, որ Թիւրքիան կը խուսափի պատերազմի մէջ մտնել իրենց դարաւոր բարեկամների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և նրանց դաշնակից Ռուսիայի դէմ: Զո՞՞ իրենց այդ մտածելակերպի: Նրանք Կովկասի երեք կատաղի զօրաբանակներին արևմտեան ճակատն էին շարտել, կովկասեան ճակատում թողնելով նրանցից մի քանի բեկորներ, 19-րդ զօրաբաժինը, Կարսի բերդի գարնիզոնը (բերդապահ զօրամասը) և կովկասեան մի քանի հրացանածիզ գումարտակներ, թէև ուժեղացրած պահեստի ոյժերով, բայց համեմատած տաճկական զօրքի քանակին, շատ թույլ: Իհարկէ, տաճիկները գիտէին թէ ինչ է մնացել կովկասեան ճակատում (նրանց լրտեսական գործը կատարեալ էր Կովկասում ապրող Թիւրքերէ և նոյնիսկ վրացիների միջոցաւ):

Կովկասեան ճակատի պատասխանատու բարձրաստիճան զինւորականները, որոնք Թիֆլիս էին գտնում, վարանցով Դաշկովի (Կովկասի փոխարքայ) հետ միասին, կորցրել էին գլուխները, սառնարիւնութիւնը և համարեա թէ փախուստի ճանապարհը բռնել իրենց հերթին: Շուկեներն անպակաս էին, թէ նոյն իսկ փոխարքան կապում է իր ճամբուրուկները:

Իսկ դրա դիմաց՝ հայերը Թիֆլիսում շտապ-շտապ հաւաքում էին զանազան տեղերից այնտեղ եկած հայ կամաւորներին, նրանց կարգի բերում և խմբապետ Վարդանի (Մեհրաբեան) հրամանատարութեան տակ ճակատ (Սարդղամիշ) ուղարկում:

Կովկասեան զլխաւոր սպայակոյտի պետ զօր. Շատիրովի կարգադրութեամբ ու հրամանով, ես նշանակել էի զինուորական հրահանգիչ՝ (ինստրուկտոր) և Վարդանի շտապ կազմած խմբի հետ միասին ճանապարհուցի ճակատ:

Դրոյին էլ երկրորդ անգամ շարողացայ այցելութեան գնալ:

Բարեբախտաբար, տաճկական ոյժերը շարդուել էին, փախուտի ճամբան բռնել և մենք ճակատ հասնելու տեղ, ճակատի հրամանատարութեան կարգադրութեամբ, մնացինք Ալեքսանդրապոլում և ամբողջ 2 ամիս մնացինք այնտեղ:

Կամաւորների մեծամասնութիւնը նոյնիսկ զէնք բռնել չգիտէր: Մարտին կովկասեան դաշտային շտաբի նոր դիւլակացիայի (պլան, հրաման) բերումով հայ կամաւորական բոլոր խմբերը՝ 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ և Վարդանի 5-րդ խմբերը պիտի կենտրոնանային Երևանում: Զինւորական նոր դասաւորումներ էին կատարում ամենուրեք. արևմտեան, ինչպէս և կովկասեան ճակատներում, Այդ պատճառով, մեր կամաւորները՝ 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ և Վարդանի 5-րդ նորակազմ կամաւորական խմբերը անցան Երևան: Անդրանիկի կամաւորական առաջին խումբը Պարսկաստանում էր: Նրան ձեռք շտիկն, այդտեղ էլ թողեցին, զօր. Նազարբէգեանի հրամանատարութեան տակ:

Դրօն առողջացած, նոյնպէս եկել էր Երևան և ընդունել իր խումբը:

Կովկասեան զլխաւոր շտաբի հրամանով, ես շարունակ շփման մեջ էի կովկասեան երրորդ զորաբանակի (corps d'armee) շտաբի հետ, որին ենթակայ էինք այնուհետև: Հետաքրքրում էինք մեր նոր անելիքի մասին:

Ապրիլի սկզբներին, յանկարծ անսպասելիօրէն լուր ստացանք Վանի ապստամբութեան մասին: Գնացի շտաբը, ստուգելու համար այդ լուրը: Այնտեղ արդէն պատրաստ տեսայ հրամանը՝ մեր կամաւորական խմբերը շտապ մեկնելու էին Վանի ճակատը:

Մեզ թոյլատրել էին որոշ ինքնավարութիւն ունենալ ներքին կեանքում, ըստ մեր հայեցողութեան դասաւորել մեր խմբերը: Հաւաքեցինք, ժողովներ շարունակ, անհամաձայնութիւններ — այդ բոլորը ձանձրոյթ էին պատճառում, մա-

նաւանդ ինձ: Մեր խմբապետները շարունակ 4 արցեր էին տալիս ինձ ու շէին բաւարարում իմ պատասխաններով:

Վերջապէս, Դրոյի առաջարկով ու ծրագրով՝ երեք խումբ կազմեցինք: Վարդանի 5-րդ խումբը բաժանեցինք Դրոյի 2-րդ և Համադասպի 3-րդ խմբերի մէջ: Վարդանին նշանակեցինք (նորեն Դրոյի առաջարկով) երեք խմբերի ընդհանուր հրամանատար, շարժեցինք էջմիածնի վրայով դէպի Իգդիր, ճանապարհին ստանալով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնութիւնը:

Իգդիրում մնացինք ամբողջ 3 օր, լրացնելու համար մեր զինելիք՝ կովկասեան 3-րդ զօրաբանակի պահեստներից:

Իգդիր հասնելու 4-րդ օրը ճամբայ ընկանք Վան: Ռոստոմը մեզ հետ եկաւ մինչև Արարատի ստորոտը, յաջողութիւն մաղթեց մեզ ու վերադարձաւ Իգդիր, իսկ մենք դէպի Ղզըլ — Դիզա, մեր արշաւի առաջին նպատակակէտը, որտեղ հասանք նոյն օրը երեկոյեան, անշափ յոգնած:

Այնտեղ էր զօր. Նիկոլայեւը, մեր նոր հրամանատարը, իր մի ձիաւոր (ոչ լրիւ) զնդով, մէկական դաշտային ու լեռնային մարտկոցներով և մի հետեակ գումարտակով:

Մեզ ընդունեց հայրաբար, բարևեց, մերոնք դեռ լաւ վարժուած չէին ռուսական զինւորական բարևին, բայց և այնպէս պատասխանեցին — հազար բարևով, ռուսերէն իմացողներն էլ ռուսերէնով:

— Նու, նու, ես շատ զոհ եմ ձեր կեցածքից ու տղամարդութիւնից, տեղեկութիւն ունեմ ձեր քաջագործութիւնների մասին — ու դառնալով ինձ, — կապիտան, թարգմանեցէ՛ք:

Օրը տաք, արևոտ, կատարելապէս հրաշալի, յանկարծ փոխեց: Ցրտեց ու սկսեց քուլա-քուլա ձիւն գալ, ձիւնի հետ քամի. վախ կար, որ շարունակ մեր արշաւանքը շարունակելի:

Զօրավարը մեզ յայտնեց մի ուրախ և մի տխուր լուր՝ միաժամանակ: Առաջինը՝ հայ զօրավար Նազարբէգովը (Նազարբէգեան) Անդրանիկի հետ միասին, մեծ յաղթութիւն էր տարել Դիլմանի ճակատամարտում և երկրորդ տխուր լուրը՝ Վանը մեն-մենակ ինքնապաշտպանութեան օրհասական կռիւ է մղում տաճիկ ոյժերի դէմ — ու խնդրեց, որ շտապենք (խընդրանքը հրաման է զինւորական կեանքում):

Ջրինն ու սաստիկ քամին շարունակեցին ամբողջ գիշերը:

Վաղ առաւօտեան շարունակեցինք մեր արշաւանքը: Համապասպի ու Վարդանի խմբերը միացած զօրավարի ոյժերին, Քափառիսի բարձուրով յառաջացան դէպի Աբաղայի դաշտը, Դրօյի ու Քեռու խմբերը ուրիշ ճանապարհով՝ դէպի նոյն դաշտը:

Ջրինի շերտը անանցանելի էր, տեղ-տեղ խորութիւնք անսպասելի, 2—3 մետրի էր հասնում որոշ տեղերում, որը մեր ձիերի կուրծքով էինք ճեղքում և կտրում այդ անկարելի ճանապարհը (կածան):

Զօրավարը շտրեց Վարդանին: Իսկոյն հասկացայ, որ մեր և մանաւանդ Վարդանի վերաբերմամբ այդ բացասական տեղեկութիւնները նրան տուող Վարդանի շտաբի պետ՝ կապիտան Օսէփեանցն է եղել, օձաբարոյ մի մարդ, որ հետագայում էլ բացասական դեր խաղաց հայ կամաւորական խումբերի կեանքում, համարձակեց էջմիածնում Դրօյին մենամարտի հրաւիրել մի ինչ որ հարցի առթիւ, բայց երբ Դրօն նրա հրաւերն ընդունեց, իրեն մերձիմահ հիւանդ յայտարարեց և մի ծակ մտաւ: Չեմ յիշում, թէ ինչով վերջացաւ նրանց այդ մենամարտը, այնքանն իմացայ միայն, որ Դրօյին պատահելիս, նա շարունակ հիւանդ էր ձևացնում իրեն:

Քրդական խառնիճաղանջ ոյժերի կրակի տակ, շարժեցինք դէպի Բերկրի-Ղալա: Մենք 3 սպանւած ունեցանք, կողակները Բերկրի հասան կէսօրայ մօտ: Կարճ ճամբով մեղանից առաջ, այնտեղ էին հասել Դրօն և Քեռին իրենց խմբերով, առանց կորստի: Դրօն նորից կարճ ճանապարհով անմիջապէս շարժւել էր դէպի Վան: Քեռին նոր էր շարժւել, երբ մենք ուշացած հասանք Բերկրի-Ղալա (քրդերի հետ կուի բռնելու պատճառով):

Այնտեղ պատահեցինք Առիւծ Աւագին (ազգանունը լաւ չեմ յիշում), որից իմացանք, որ Վանը ազատագրւած է, ցնծութեան մէջ է, տաճիկ ոյժերը փախուստ են տւել: Քարգանդեցի զօրավարին:

— Նու, փառք Աստուծոյ, կապիտան, այժմ էլ շտապելու կարիք չկայ, գնանք այդ առթիւ մի բաժակ օղի խմենք: Մօտս Գեորգիեանկի շքանշան չկայ, յիշեցրէք ինձ Վանում, որ այդ սուրճանդակին վարձատրեմ Գեորգիեանկի շքանշանով:

Զօրավարը տխուր տեսքով, իրականին մէջ անշափ ուրախ ու զւարճախօս էր: Նրա ամէն մի բառից շրջապատը ծիծաղի էր բռնւում, ես էլ նրանց հետ միասին:

Մի շիշ օղի խմեցինք, ապա մի երկրորդը: Նրա թիկնապահը բերեց երրորդ շիշը:

— Բաւական է, մնացածը կը խմենք Վանում, — դարձաւ նա իր թիկնապահին, պատրաստեցէք, որ շարժենք: Մոռացայ ձեր ֆրանցուզին էլ (Վարդանին), մի բաժակ օղի առաջարկեմ, թող ինձ ների: Շարժեցինք:

Մօտեցայ Վարդանին, Համազասպին, որոնք Առիւծ Աւագի հետ մի ինչ որ բանի համար վիճում էին բարձր ձայնով: Իմացայ թէ ինչումն էր բանը: Առիւծ Աւագի տւած տեղեկութիւնները, որ լճի ափին դեռ տաճկական ոյժեր կան և պէտք է լճի ափը մաքրելով շարժենք դէպի Վան, Վարդանն ու Համազասպը համաձայն չէին նրա հետ: Այդ էր վէճի առարկան: Առանց նրանց համաձայնութիւնը խնդրելու, վազեցի զօրավարի մօտ: Խնդրեցի, որ հրաման արձակի: Լճի ափը մաքրելով, շարժեցինք դէպի Վան: Խնդրեցի նոյնպէս, որ լեռնային կէս մարտկոց (4 լեռնային թնդանօթներ), տրամադրի մեզ այդ նպատակի համար: Զօրավարն 2 մարտկոց ունէր հետը. մէկը դաշտային, միւսը՝ լեռնային: Մերժեց, «չեմ կարող» ասելով:

— Ես դանդաղ կը շարժեմ Դրօյի ու Քեռիի գնացած ճանապարհով, ձեզ տրամադրում եմ մի զվինօ (13 հեծեալ կազակ), փնձ հետ կապ պահելու համար, անհրաժեշտ դէպքում միայն օգնութեան կը գամ: Դէ՛հ, շարժեցէք, հրամայում եմ, և ինքը ձին նստելով, ճանապարհեց դէպի Վան:

Վարդանն ու Համազասպը չէին կարողանում զսպել իրենց զայրոյթը, խռովեցին հետո, իմանալով, որ այդ ուղղութեամբ շարժելը ես եմ պահանջել զօրավարից:

Մինչ այդ, ես խմբապետների հետ չէի ընդհարել (հետագայում շատ անգամ և շատ սուր), բայց հրամանը հրաման էր, շարժեցինք տրւած հրամանի ուղղութեամբ, Առիւծ Աւագն ուրախ-ուրախ քայլեց հետո, շարունակ կպած ինձ:

Շարունակ քայլեցի ոտքով, Առիւծ Աւագի հետ, նրանից անհրաժեշտ տեղեկութիւններ քաղելով:

Առաջին հերթին մօտեցանք Ամկու բերդին (Ամուն), որի

գագաթին մեծ ամբոխ էր երևում: Արևի տակ պսպղում էին նրանց զէնքերը:

Երեք պատւիրակներ ուղարկեցի դրօշակներով, և կոն Արամ-եանի գլխաւորութեամբ: Տեսանք, որ բերդից մի քանի հոգի ցած իջան:

Մեր երեք պատւիրակները տաճիկ երեք պատւիրակների հետ մօտեցան ինձ, հանդարտ (սմիրնօ) դիրք ընդունեցին ու բարեկեցին: Երեքն էլ ենթասպաններ էին:

Երկու ժամ ժամանակ տւի տաճիկ պատւիրակներին, որ անձնատուր լինեն: Նրանք գունատ, բայց ուշադրութեամբ լսեցին ինձ ու հեռացան:

Բանակցութիւնը վարում էի ռուսերէն լեզուով: Քարգմանս և կոն Արամեանն էր: Տեսանք ինչպէս բարձրացան բերդի գլուխը և, ի զարմանս մեր, ամբոխը շտապ ցած իջաւ: Մօտ 350 տղամարդ և 100 կին անձնատուր եղան:

Առանց երկար կանգ առնելու, շարունակեցինք մեր ճանապարհը:

Մտանք հայկական Ալիւր գիւղը: Ամենուրէք դիակներ, օղջ անշնչելի, մորթուած կին, երեխայ, անգլուխ մարդկանց դիակներ... Առիւծներ, անգղեր ու ագռակներ, որոնք կոխնշով բարձրանում ու նորից ցած էին իջնում դիակների վրայ...

Երկու պատերազմների եմ մասնակցել, ահաւոր տեսարանների եմ ակնատես եղել, բայց նմանը չէի տեսել:

Համազասպն իր ձիաւորներով մեզանից շուտ էր մտել գիւղը և խօսում էր տաճիկ սպայի հագուստ կրող մի երիտասարդի հետ: Մօտեցայ, անշափ գեղեցիկ էր սպան, շատ մաքուր հագնած, կարծես թէ պարերեկոյի համար էր այդքան մաքուր և ճաշակով հագնել: Մի ձեռքից սպիտակ ձեռնոցը հանած, շարունակ շտկում էր իր մի աչքին դրած մօնօկլը (միաչքանի ակնոց): Համազասպը սպային ներկայացրեց:

Անսխալ և առանց ակցենտի ֆրանսերէն էր խօսում: Ցայտնեց, թէ ինչ միսիայով էր այդտեղ մեն-մենակ մնացել: Խօսում էր հանգիստ, ժպտալով, փորձում էր նոյնիսկ սրախօսութեան ձև տալ մեր զրոյցին:

Չուշացաւ յայտնել ինձ, որ բախտաւոր է ֆրանսիախօս մի ռուս սպայի հետ բարեկամանալու առթիւ:

Մի շատ անհրաժեշտ հարցի առթիւ տեղեկութիւններ տւեց. ձայնը ցածրացնելով և ուղղելով մօնօկլը, ինձ ասաց, թէ ինչ տաճկական ուժեր են գտնուում լճի ափին և որտեղ:

Յանկարծ մազերը թափթփաւ մի կին, վայ, վայ անելով, Յիսուս-Քրիստոս ասելով, վազելով, գետին ընկնելով և նորից բարձրանալով մօտեցաւ մեզ: Գեղեցիկ սպան, որ ժպտում էր շարունակ, ակնոցն ուղղելով՝ ծիծաղեց այդ տեսարանի վրայ:

Հայուհի էր, բայց նկատելով գեղեցիկ «չենտլմեն»ին, ճշաց ու յետ փախաւ: Տղերքը կանգնեցրին նրան ու յետ բերին: Նա շէր կարողանում խօսել, մատով ցոյց տւեց պատահաբար կանգուն մնացած մի տուն, որի շուրջ փլատակներ էին միայն:

Ես լուռ նայում էի գեղեցիկ սպայի երեսին, որը յանկարծ գունատեց: Համազասպը մի քանի վիւնտրներ ճետ միասին վազեց դէպի այդ տունը: Մի քանի ըոպէ անցած, գլուխը բռնած, այլայլած դուրս պրծաւ այնտեղից և դողալով յառաջացաւ մեր կողմը: Այդ միջոցին ես հետաքրքրուում էի տաճիկի միսիայով, այնտեղ մնալով, հարցեր էի տալիս նրան ու պատասխան ստանում:

Այդ կնոջ մատնացոյց արած բնակարանում Համազասպը գտել էր 12—13 աղջիկներ լացի ու դողի մէջ... Մօնօկլ կրող տաճիկ սպայի հարեմն էր այդ...

Այստեղ-այնտեղ, տներում, մեր զինւորները 7—8 տաճիկ զինւորներ էին բռնել: Նոյնչափ քրդեր ու շերքեզներ, բոլորը լաւ զինւած, բայց նրանք չէին կրակել մերոնց վրայ: Տաճիկ սպան էր հրամայել, որ չկրակեն մեզ վրայ:

Առիւծ Աւագի առաջնորդութեամբ շարժեցինք դէպի Զէյ-վայ, ուր թրքական ոյժերի հանդիպեցինք: Իրիկնադէմին էր, երբ հասանք այնտեղ. շրջապատեցինք գիւղն ու մնացինք դիրքերում՝ մինչև առաւօտ: Աննման, գեղեցիկ, տաք գիշեր էր, երկինքը պարզ, աստղերը փայլում էին անշնչացած, ամառի դարձած հայոց աշխարհի վրայ:

Առաւօտեան շուտ սկսեցինք յարձակողականը: Մայիսի 5-ն էր, համազարկ տւինք ու առաջ շարժեցինք: Դեռ համարեա մութ էր: Կապ պահող կողակներից 3 հոգի ուղարկեցի զօրավարի մօտ, նրան համոզելու՝ որ գէթ 1—2 թնդանօթ

տրամադրի: Պատասխանը մոտ 3 ժամից յետոյ ստացայ, այն էլ բացասական: Արդէն լաւ լոյս էր: Զօրավարը խօսք էր տել, որ օգնութեան կը դայ միայն այն ժամանակ, երբ մենք մեծ դժարութիւնների մէջ կընկնենք:

Մօտ մի գումարտակ տաճիկ ոյժեր կային այնտեղ, թէև ոչ լրիւ, ըստ Ալիւրում «մեր բարեկամ» տաճիկ սպայի տւած տեղեկութիւնների, մնացածը լեզգիներ էին: Հարիւրից աւելի տուն կար Զէյվայում:

Մինչև կէսօր շարողացանք թշնամուն հանել իր դիրքերից, բայց ժամը 3-ի մօտ դիրքերից փախողներ երևացին, վիրաւորներ էին, թէ սարսափից փախուստ տուող զինուորներ, — դժար էր որոշել:

Ժամը 5-ի մօտ դիրքերը թողնողների թիւն աճեց:

Զօրավարին մի գումարին յղեցի, խնդրելով որ օգնութեան գայ միայն 2 թնդանօթով:

Ժամը 7-ին դիրքերը սևացան փախստականներով: Կրքնկակոխ հետապնդեցինք նրանց ու գիւղը մտանք, որտեղ մօտ մէկ ժամ տներում պատսպարւածների հետ կուելուց յետոյ, մեր յաղթանակը լրացրինք:

Արևը մայր էր մտնում, երբ թշնամի վերջին գնդակի ձայնը անցաւ մեր գլխի վրայից: Վիրաւոր շատանք, նրանց կանացից տեղեկացանք, որ իրենք էին կոտորել իրենց վիրաւորներին (նորից և նորից պատերազմի դաժան օրէնք): Մօտ 500 կին ու երեխայ յանձնեցին մեզ, որոնց հենց նոյն գիշերը ճանապարհեցինք Վան:

Միւս օրն առաւօտեան ճանապարհ ընկանք Վան, մեզ հետ տանելով Զէյվայի կուում ընկած մեր նահատակների դիակները (27 հոգի) և մօտ 90 վիրաւոր: Վիրաւորել էին նաև 2 կողակներ:

Մեզ ընդառաջ էին եկել Արամ փաշան՝ մի մեծ բազմութեան հետ:

Վան մնացինք միայն 2 օր: Դրօն ու Քեռիս այնտեղ չէին: Մեր Վան մտնելու օրը նրանք իրենց խմբերով, Զօր. Նիկոլանի կարգադրութեամբ ու հրամանով անցել էին Ոստան: Երկու օր մնալով Վանում, մենք հետեցինք նրանց՝ նոյն ուղղութեամբ:

Ոստան հասանք հենց նոյն օրը իրականացէմին: Դրօն այնտեղ չէր:

Նա անցել էր Շատախ, իսկ մենք շարժեցինք երկու, Համազասպի ու Քեռիի խմբերով դէպի Ախթամար, Սուրբ Յակոբ ու Սորփի ուղղութեամբ:

Դրօյին միայն 4 ամիս յետոյ պատահեցի, նորէն Երևանում:

Իրերի բերմամբ, մենք զանազան ճակատներում կուեցինք: Վասպուրականում էլ իրար շպտահեցինք:

Դրօն սիրում էր երգը, ինքը չէր երգում: Ես նրան ոչ երգելիս եմ տեսել, ոչ էլ շուրջսընկիս: Տարօրինակ էր այն, որ նա գերադասում էր թուրքերէն երգած երգերը, մեղեդիները, մեր Ղարաբաղի «Սեղահներ»ը, «Զարգահներ»ը և կարճ երգւած Սեօլլա Քիրգեօրում»ը և մանաւանդ «Ախշամ օլդի վայ հէյ»ը: Երբ որ այս վերջին մեղեդին երգէին նրա մօտ, անպատճառ կը խնդրէր, կը պահանջէր որ կրկնեն: Մանաւանդ երբ թառ նւագող կար:

Մի դրւագ նորից Դրօյի մասին, նրա անմահ մահւան առթիւ և դրանով էլ վերջ կը տամ իմ յուշերին, հայ մեծ ազգամիկի, անմահ մարտիկի, յաւիտենականութիւնն անցած, մեզ անհուօրէն տխրութեան և յուսահատութեան մատնած Դրօյի մասին, քանի որ դժար է թուում ինձ, որ կարողանանք Դրօյի փօխարինել մօտ ապագայում, մի ուրիշ նոր Դրօյով:

Դրօյին «Մեղադրում» են, որ նա եղաւ «Մաուզերիզմի» հիմնադիրը:

Այդ մի բանը, որ Դրօն էր «Մաուզերիզմի» հիմնադիրը, ճիշտ է, կատարելապէս ճիշտ: Ես էլ եմ Դրօյի ընկերն ու երկրպագուն, յայտարարում ու հաստատում եմ, որ Դրօն էր, որ կովկասահայութեան, խոր մրափի մէջ ընկած շրջանում, «Մաուզերիզմ»ը հիմնադրեց: Ահա թէ ինչպէս եղաւ այդ, ինչու՞ Դրօն «Մաուզերիստ» դարձաւ:

Չեզ բոլորիդ էլ՝ զէնք շիրող, զէնքի արժեքը ժխտողներիդ յայտնի է, որ մեր դժբախտութիւնը, մեր կորուստները, մեր ամենաարժէքաւոր մասսայի — հայ գիւղացիութեան վախկոտութեան կամ այլ պատճառների շարտի վերագրել, այլ գերազանցօրէն ներքին այն պատճառներին, որոնք են՝ զէնք շիրիւր, զէնքի արժէքը ժխտելը:

Մինք դժբախտացանք, թանկագին, անփոխարինելի կո-
րուստներ ունեցանք:

Գոյութեան կոխը Գիմնւած է միայն զէնքի վրայ, այլ ոչ
թէ մորալի, շիտակութեան, մարդասիրութեան, արդարութեան
սկզբունքների վրայ:

Ինքը Արարիչ—Աստվածն իր բոլոր ստեղծածներին և՛
ասուններին և՛ անասուններին դինել է ինքնապաշտպանու-
թեան զէնքով:

Յոյց տւէք, որ Արարիչ մի որևէ ստեղծագործութիւն զըրկ-
ւած լինի ինքնապաշտպանութեան զէնքից կամ հնարաւորու-
թիւնից և այն ժամանակ միայն դատապարտեցէք մեզ, մեր
արտայայտած կարծիքի համար, որ գերազանցօրէն Դրօշինն
է միևնոյն ժամանակ:

Ուրեմն, բոլոր ժողովուրդներն ու Արարիչ ստեղծածներն
ինքնապաշտպանութեան համար զինւած են, գոյութեան
կուի մէջ:

Ժթէ մեր միջից, մեր ժողովուրդի ծոցից յանկարծ, ան-
սպասելիօրէն, ծնունդ է առնում մի այլ օրէնքի, այլ ապրում-
ների տէր մարդ, առանց կանգ առնելու, առանց «երկար-
բարակ» մտածելու, առանց խղճի խայթ զգալու, շտապում
ենք նորածինի համար նոր տիտղոսներ, նոր ընդունելի ու
անընդունելի կոչումներ ու որակումներ տալ, և եթէ սիրտ հո-
վացնող մի դարձածք չենք գտնում, գտնէ «Մաուզերիստ»
բացադանշութիւնով մեզ, անպէտքներիս մխիթարում ենք:

Ուրեմն՝ Յրանսիան որովհետև զինւած է Լեբէլ հրացա-
նով — Լեբէլիստի, կամ Լեբէլիզմով: Գերմանիան մաուզե-
րիստ, որովհետև զինւած է մաուզեր հրացանով: Աւստրո —
Հուգարիան Մանլիխերիստ և Ռուսաստանը Մօսինով, այ-
սինքն, մօսինիստ, մօսինիզմով:

Եւ երբ Հայաստանն ու Դրօն համաձայնեցին իրենց հա-
մար էլ մի զէնք գտնել գոյութեան կուի համար և մաուզեր
ատրճանակն ընդունեցին առաջին հերթին, անիրաւ, զէնք
չսիրող, զէնքի արժէքը ժխտող հայն ուրիշ բան չգտաւ և մխի-
թարեց իրեն մեզ համար նոր տիտղոս գտնելով՝ «Մաուզե-
րիստներ»:

Ոճրագործ տարրը անպակաս է բոլոր ժողովուրդների մէջ,
լինեն քաղաքակիրթ, հետամնաց թէ վայրենի, որոնք ի շարն

են գործ դնում, կամ գործ ածում իրենց ինքնապաշտպանու-
թեան համար հնարած կամ ձեռք բերած զէնքը:

Քաղաքակիրթ Անգլիան, առաջին համաշխարհային պա-
տերազմին, միայն Յրանսիայում գտնուող իր ոյժերից 144
սպայ և զինւոր դատապարտեց մահւան՝ զէնքը տեղին չգոր-
ծածելու համար:

Ձեզ՝ ընթերցող, չեմ ուզում յոգնեցնել այս տողերով, այս
պատմութիւններով: Պարտք եմ զգում միայն ասել, թէ գո-
յութեան կուի համար, պետական պատասխանատու մարդիկ,
ի՛նչ միջոցների շին դիմում, ապրեցնելու համար իրենց ժո-
ղովուրդը:

Գոյութեան կուի համար, Արարիչ Աստուածը, վայրի այ-
ծին, կիտարին, անտիլոպին ու նրանց տարրեր ցեղի պատ-
կանողներին երկար ու արագընթաց ոտներ է տւել՝ թշնամուց
ազատելու համար, փղին՝ ծանր, պողպատէ ոտեր՝ կոխկրտե-
լու համար իր թշնամիներին, օձին՝ թոյն, կովին, ոչխարին,
այծին արուճ անելու հնարաւորութիւն, որ կերածը մարսեն մի
այլ տեղ:

Անմեղ աղանուն, ծիծեռնակին արագընթաց թռիչք կա-
տարելու համար առանձնայատուկ, առանձին ձև ունեցող
թևեր:

Մեղիւն, ճանձին, մրջիւնին իսկ, առանձին առանձին ինք-
նապաշտպանութեան զէնք՝ թոյներ, խայթեր ու կծոտող
զէնք:

Աննշան բոյսերին, եթէ նրանք գտնուում են ցուրտ վայրե-
րում իւղոտ, ցրտից պաշտպանող կազմածք, տաք տեղի
բոյսերին՝ լայնատարած տերևներ, որ շաք անելով, իրենց
կենդանութիւն անելով, իրենց կենդանութիւն տուող գետնի
խոնաւութիւնը կարելիին շափ երկար պահեն:

Քարերին իսկ, որոնք սառնամանիք տեղեր են գտնում,
ծածկում է մամուռով, իրենց կեանքը երկարացնելու հա-
մար:

Մարդուն էլ խելք է տւել արարչագործութիւնը, որ մտածի
իր գոյութեան համար, սև օրւայ համար՝ համաճարակնե-
րից, ցրտից ու տաքից ապահովելու համար և մանաւանդ
իրեն նմաններից՝ գազանաբարոյ մարդ-արարածից անկախ,
ազատ ապրելու համար: Քանի որ մարդը ամենակարողն է,

ամենագիտունը — համարձակում է նոյնիսկ իրեն փնտառուք-
ների մէջ, մրցել հենց իրեն ստեղծող, իրեն պատկերի նման
Արարիչ-Աստուծոյ հետ և Աստուած զգոյշ է նրա վերաբեր-
մամբ:

Եւ փնտառութեան ճանապարհին մարդը Գասաւ մինչև
աթոմիք ոյժին, ջրածնային ոյժին և տուն քանդող, տուն
փոշիացնող քորայթի գիւտին և դեռ նորից փնտառութեան ի
մէջ է, ով է իմանում, վաղը ինչ պիտի գտնի:

Բայց այդ բոլորը գտնելուց յետոյ, նա նորից փնտառուք-
ների մէջ է, իր գոյութիւնը պաշտպանելու համար, նոր և
նոր զէնքեր է հնարում նոր միջոցներ խորհում:

Եւ այս իրողութիւնները շտեպնողներն ու տեսնել շուրջը-
ները՝ Դրոյին ու նրա գաղափարակիցներին անւանել են մաու-
զերիստ:

Դրոն անմահ է և անմահ էլ մնում է մեր սրտերում, մեր
պատմութեան մէջ:

Եւ իրօք խելագար, խոհեմութիւնից ու զգացմունքներից
զուրկ, դահճապետներ փառաբանող ու պաշտող, նրանցից
միայն փրկութիւն հայցող ու սպասող «հայ» հատածին, չի
յաջողի հանել մեր սրտից յաւիտենականութեանն անցած,
անմահ Դրոյին ու Դրոյականներին:

1905 թ. Մայիսի վերջերին կովկասահայութիւնը մի Դրո-
յեադա ապրեց, մի ժամանակաշրջան, որի օրհներգած անու-
նը — Դրոյեադա կնքեց:

Այդ Դրոյեադան շարունակեց ու ապրեց նաև այն շրջա-
նում, երբ հայ հայրենիքի դռները փակեցին մեր առաջ,
բայց դրոյեադան մնաց ու մնաց:

Մնաց մինչև այսօր էլ, կը մնայ նաև վաղը, նոյնիսկ մինչև
աշխարհի վախճանը, և այդ վախճանից յետոյ էլ:

Յարգա՛նք, բիւր յարգա՛նք քո յիշատակին:
Անմահ Դրո, հայ մօրից, հայ հողից, Մասիսի օտորոտնե-
րում ծնւած, Մայր Արաքսի սուրբ ջրերում մկրտւած Դրո.
հայի դարձրով ծանրաբեռնւած, ծնւած օրիցդ մինչև մահդ
անմահ՝ մեզանից յաւէտ ու անհետ հեռացած Դրո:

Գեղ. ԵՊՈՐ ՏԷՐ-ԱՆՏԻՔԵԱՆ

1919 թ. Յունիս ամսից Ղարաբաղի ներկայացուցիչներն
անընդհատ դիմում էին Երևան Լ. Լ. կառավարութեան՝ խընդ-
բելով պաշտպանել Ղարաբաղը, Ազերբեյջանի նւաճողական
քաղաքականութեան դէմ:

Ի վերջոյ ազգ. հաս. տրամադրութիւնների ճնշման հետե-
վանքով և գաղտնօրէն, Լ. Լ. կառավարութիւնն Զանգեզուրի
միջոցով սկսեց օգնել Ղարաբաղին, — թէ դրամով և թէ գի-
ւանագիտական ճամբով:

Լ. Լ. կառավարութիւնը Դրոյին նշանակում է զինւորա-
կան հրամանատար Զանգեզուրի բովանդակ ոյժերի, որին
ենթարկում էին նաև զինւորական և քաղաքացիական իշխա-
նութիւնները:

Դրոն մի պատժիչ զօրամասով 1919 թ.ի վերջերին ուղևոր-
ւում է Զանգեզուր. նա, անուղղակի ճանապարհով պիտի օգ-
նէր Ղարաբաղի ժողովրդին: Իր հերթին Ազերբեյջանի կառա-
վարութիւնը արտակարգ միջոցառումներով ուժեղացնում է իր
ռազմական ոյժերը Ղարաբաղում:

Դրոն իր սպայակոյտով գտնւում էր Գորիսում և հետևում
Ղարաբաղում զարգացող քաղաքական դէպքերին...

Լ. Յ. Դ. Բիւրոյի կողմից նշանակւած քարտակարգ գոր-
ծերի ղեկավար Արսէն Միքայէլեանը կապ է հաստատում
Դրոյի հետ և պարբերաբար, սուրհանդակների միջոցով, տե-
ղեկութիւններ է հազարդում նրան: Դրոն գիտէր, որ պատ-
րաստ չէ գործօն կերպով Ղարաբաղում ռազմական գործը-
ղութիւնների գիմելու որովհետև ո՛չ համապատասխան կազ-
մակերպութիւն կար ոչ էլ զէնք ու ռազմամթերք:

Դրոն իր նամակների մէջ Ա. Միքայէլեանին գրում և
խոսիւ հրահանգում է, ո՛չ մի դէպքում նախայարձակ չլինել,
զգուշութեամբ կազմակերպել տեղական ոյժերը և սպասել,
իսկ եթէ Ազերբեյջանի ուժերը յարձակման անցնեն դաշ-
տավայրում գտնուող ժողովրդին տեղափոխել լեռնային մասը
և զբաղւել միայն և միայն ժողովրդի ինքնապաշտպանու-
թեամբ, մինչև որ ինքը գնայ Երևան, կառավարութիւնից
զէնք և ռազմամթերք ստանայ ու փոխադրի Ղարաբաղ:

Փետրւար 14-ին, 1920 թ., Դրոն և Զ.-ն մեկնեցին Երևան:

Փետրուար 19-ին, 5-օրեայ ճամփորդութիւնից յետոյ հասանք Երևան: Այստեղ ես լաւապէս ճանաչեցի Դրօշին, այդ երկաթէ մարդուն:

Փետրուարի 22-ին Նախարարների Խորհրդին ներկայացրինք մեր զեկոյցը Զանգեզուրի և Ղարաբաղի քաղաքական ու ռազմական կացութեան մասին և շեշտեցինք, որ անխուսափելիօրէն գարնանը խոշոր զէպքեր տեղի կունենան Ղարաբաղում: Դրօշի կողմից պահանջ դրեց՝ զէնքեր և փամփուշտ առաքել Զանգեզուրի և Ղարաբաղի համար:

Դրօն յայտարարեց, որ ինքը գիտի գաղտնի մի պահեստ Քանաքեռում՝ ուր ասե օրւայ համար» պահուում է կէս միլիոն Մոսկի փամփուշտ: Դրօշին թոյլատրեց բացել այդ պահեստը և փամփուշտները փոխադրել Զանգեզուրի և Ղարաբաղի ռազմական պէտքերի համար: Դրօն անմիջապէս գործի անցաւ, հայթայթեց փոխադրական միջոցներ և առաջին 4 հրթիռն 200,000 փամփուշտ փոխադրեց Նոր-Բայազէդ, որտեղից հնարաւոր չէր փոխադրութիւնը շարունակել սայլերով, որովհետև ձիւնի խոր շերտը, որ հասնում էր 1 մետրի և Սէլիմ-Գեաղուկի փակած լինելը, փոխադրութիւնը զէպի Դարալագեազ, դարձնում էին անհնարին:

Դրօշի կարգադրութեամբ, ինչպէս և Նոր-Բայազէդի իշխանութեան որոշմամբ յայտարարեց պարտադիր աշխատանք: Իւրաքանչիւր քաղաքացի պարտաւոր էր մէկ թիթեղեայ արկղ փամփուշտ շալակով տանել Սէլիմ-Գեաղուկ լեռը և յանձնել Քարազուլիս գիւղի պահեստը՝ ստանալով համապատասխան ստացական: Այսպիսով, 200,000 փամփուշտ փոխադրեց Դարալագեազ, որտեղից Զանգեզուր գնացող կարաւանը աննախընթաց դժարութիւններով, փամփուշտները փոխադրեց Գորիսի պահեստը:

Սուրմալուում քրդերի հետ տեղի ունեցած կռիւների պատճառով՝ Դրօն Զանգեզուր հասաւ հազիւ Ապրիլի 10-ին, ուր իմացաւ, Շուշի քաղաքի հայոց հետ պատահած ազէտի մասին:

Հասնելով Զանգեզուր, Դրօն ձեռնարկեց նրա ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու գործին, Առաջին հերթին իր զօրամասով շարժեց զէպի Չուլ մեծ գիւղը, որտեղ հաւաքուել էին մեծ թւով թաթարական զինուած ուժեր, որոնք զբաղ-

ւած էին 4այ գիւղերի թալանով ու սպանութիւններով: Դրօն որոշեց ոչնչացնել նախիջեանցի թաթարների համար ռազմադիտական մեծ յենակ ծառայող այդ կէտը: Մի քանի օրւայ ուժեղ դիմադրութիւնից յետոյ, թաթար ոյժերը պարտուցին ու փախան զէպի Նախիջեան, Դրօշի զօրամասերը փախչու թշնամուն կրկնկակոխ հետապնդեցին մինչև Նախիջեանի մօտերը:

Դրօն ուզում էր գրաւել նաև Նախիջեանը, սակայն Երևանից ո՛չ մի պատասխան շտացաւ այդ առաջարկի մասին:

Նախիջեանի ղեկավար խաները նախազգալով քաղաքի անկումն և նրա հետևանքով իրենց համար ստեղծելիք ծանր ողբերգական վիճակը, մի պատգամաւորութիւն ուղարկեցին Երևան գնդապետ Քերբալի խանի գլխաւորութեամբ Զ. Զ. կառավարութեան հետ բանակցելու՝ Հայաստանի իշխանութեան ենթարկելու մասին: Ի վերջոյ Հայաստանի ղինւ. նախարարից մի հրաման յղեց ըստ որում, Դրօշի զօրամասը ուր որ գտնուում է, այնտեղ էլ պիտի կանգ առնի: Դադարեցեցին ռազմական գործողութիւնները:

Ա. ԱՇԵՍՏՈՒՆ

ԿՈՒՈՒԱԿ

(Անմահ Դրօշի յիշատակին)

... Հայ Յ. Դաշնակցութեան շարքերը՝ հին սերունդից նօսրանում են: Դեռ երկկ էր, երբ հողին յանձնեցինք ընէ. Զ. Տէրտէրեանին, և խմբապետ հայդուկ Մուշեղին: Իսկ այսօր, շկայ այլևս անմահ, անմահ Դրօն: Անողոր հիւանդութիւնն նրան էլ զգտնեց:

Ճիշտ է, հայ ժողովուրդն ընդունակ է եղել Դրօնի ծնելու, բայց, այս մէկի տեղը՝ երկար ժամանակ բաց պիտի մնայ: Նա ծնել էր հազար երկունքով, լուսաշող արևի տակ: Մասիսի ստորոտին, իսկ անշնչացաւ հեռաւոր Ամերիկայում:

Յանդուգն էր, թիկնեղ, և ազդեցիկ հայեացքով, բայց փրկորուն սրտի տէր: Գործի ժամանակ խիստ էր, պահանջկոտ, բայց ընկերական յարաբերութիւնների մէջ՝ մտերիմ:

18 Դր

Նա ծնել էր հայդուկ, առաջնորդ և ղեկավար լինելու համար, այդ բխում էր իր ներքին էութիւնից նա «խաղաղ» մարդ չէր, այլ գործի: Իր ահաբեկումները, յատկապէս հայտնաց և հայակեր նակաշիճէների վրայ, իր ժողովրդականութիւնը շատ բարձրացրին:

Այնտեղ, ուր հայի կեանքը սպառնալիքի տակ էր, այնտեղ էր Դրօն՝ իր խիզախ կորովի յանդգնութեամբ, առաջին նետուղը, կազմակերպողը:

Այդպէս էր նա հայ թրքական ընդհարումների ժամանակ. այդպէս էր նա մեծ պատերազմին՝ կամաւորական բանակի մէջ և այդպէս էր նա երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, երբ նրա շնորհիւ՝ Գերմանիայի սպառնալիքի տակ գտնուող հարիւր հազարաւոր հայերի կեանքը փրկւեց:

Եւ այդ օրերին, գտնվեցին հայ անունը արժանօրէն կրող անձինք, որոնք ոգի ի բոլի կեղծ նկարներ հրատարակելով, ուղեցին արատաւորել մեծ հայի պայծառ դէմքը:

Մեծ դէմք, մեծ հայ, կորովի և տաղանդաւոր առաջնորդ՝ Դրօն իր ազգային պարտքը կատարեց և պատմութիւնը կը գնահատի նրան ըստ արժանւոյն: Նա բնաւորութեամբ անհանգիստ էր մէկ տեղ նստել չէր կարող. կարօտ էր գործի, ծարաւի էր կենդանի գործի:

* * *

1947 թին էր Պատահմամբ ընկերոջս հետ գտնուում էինք Կահիրէ, այնտեղ էր նաև Դրօն: Նա ցանկացաւ մեզ հետ տեսնել և մի օր երբ բոլորը հանգստանում էին, նա երկուսիս կանչեց իր մօտ, պառկած էր, մեզ ընդունեց ժպիտը դէմքին, առաջին անգամն էի նրան տեսնում, անձնապէս ծանօթ չէի:

— Հը, դէ պատմէք տեսնեմ, ինչ կայ Ձեզ մօտ: Եւ մենք ինչ որ գիտէինք պատմեցինք նրան:

Նրան հանգիստ էր պէտք, ուստի 15 րոպէից դուրս եկանք նրա սենեակից՝ թողնելով նրան մենակ իր խոկումների հետ: Պիտի ասեմ, որ մի խնդրի կապակցութեամբ նա դժգոհ էր ինձնից: Այդ իմ հոգու վրայ շատ վատ էր ազդում:

Սակայն երբ նրան տի անհրաժեշտ բացատրութիւնները, նրա դէմքը բացուեց, գժգոհութիւնն անցաւ, աւելի մօտեցաւ

ինձ, շատ խօսքեր ասած, խրատներ տուց և հայրական գորովանքով պահանջներս քաշելով ասաց.

— Գնա՛ և մեղքդ քաւիր, անելիք շատ Քննեմք: Դաշնակցութիւնը այդպես է, գիտէ պատժել և յարգել ընկերներին: Իմ այն հարցին թէ ինչն՞ է չի գալիս Իրան, նա պատասխանեց.

— Այդ էլ կը լինի, կը գամ Թեհրան, կուտեմ ձեր յայտնի կոլոլակը (քուֆթա) և յետոյ կը շենք դէպի մեր հայրենիքը: Սիրելի ընկ. Դրօ, դու չկաս այսօր, բայց դեռևս ականջիս հնչում է քո կախարդական խօսքերը՝

«Կոլոլակ կուտենք և կը շենք դէպի մեր հայրենիքը»: Երանի այն ընկերներին, որոնք քեզնից իրենց վերջին կարօտն առան:

Սիրելի Դրօ, հեռուից հեռու հոգեպէս քո շիրմին այցի ենք գալիս և շրթունքներս հպում քեզ ծածկող հողակոյտին կրկին երդելով, որ քո լուսաշող ճամբով պիտի քայլենք մինչև վերջ:

Մի գեղեցիկ օր քո աճիւններդ, որոնք սրբացել են մեզ համար, կը տանենք մայր հայրենիք յանձնելու հողին՝ Մասիսի հովանու տակ քո յաւիտենական հանգիստը ապահովելու համար:

ՆԱԶԵՑ ԴՐՕՆ, ԲԱՅՑ ԾԱՒԷՑ ԱՆՄԱԶ Է ԴՐՕՆ

Անագորոյն մահն եկաւ ու ամենից քաջարի, ամբողջ հայութեան համար այլևս դիցազնացած դօր. Դրօյին առաւ ու տարաւ. սակայն Դրօն այն անմահներից է, որ իր անձնէր ու բեղուն գործերով միշտ կենդանի պիտի մնայ հայութեան սրտում սերնդէ-սերունդ:

Դրօյի շքեղ ու պայծառ անունը հայոց արիւնտ պատմութեան ծալքերում ոսկէ տառերով պիտի գրւի. նրա գործը լուսաշող ճառագայթներով պիտի առաջնորդի ապագայ սերնդին դէպի լաւ ու գեղեցիկը:

Դրօն հայոց Արարատեան ընաշխարհի ճակատի (Սիւրմալու) գաւառի ծնունդն է. այն գաւառի, որտեղից եկած աւան-
18°

ցած են զուլումի զոհերը, «նայ»երն ու որդեկորոյս մայրերը, «փշուր ըմ խացի» կարօտ, մերկ ու բոկոտն, թալանւած ու բզկտւած հայորդիները:

Դրօն դեռևս իր մանուկ օրերից շատ ու շատ անգամ տեսաւ ու լսեց զուլումի աշխարհից փախստական, ազատութեան ճամբայ որոնող արիւնլայ հայ գաղթականների հեծեծանքները:

Այդ պայմաններում կազմակերպեց Դրօյի վրիժառու կամքն ու կորովը. նրանց հառաչանքներից ծլեց ու զօրացաւ Դրօյի անվախ սիրտը: Այդ իսկ պատճառով նրա՝ ըմբոստ ու բողոքող ոգու համար նեղ էր, անտանելի դպրոցական կեանքը: Դրօն օր առաջ շտապում է պայքարի դաշտն իջնել: Հազիւ գիմնագիտոնի 4-րդ դասարանը հասած, նետում է դէպի փշալից ճամբարներ. պատանի օրերից անդամագրում է Ն. Յ. Դաշնակցութեան և դառնում ուխտեալ, վրիժառու, հաւատարիմ, քաջ ու հմուտ զինուոր:

Դրօն մտնում է զինուորական դպրոց, սակայն նա ևս կիսատ թողնելով, մեկնում է Կովկաս, ծառայելու իր ժողովրդին:

Դրօն Ն. Յ. Դաշնակցութեան կարգադրութեամբ 1903—1905 թվերի եկեղեցական կալածների գրաման և հայ-թաթարական կռիւների օրերին, ուրիշ նոյնքան քաջ ու պաշտելի ընկերների հետ ու նրանց գործակցութեամբ, կատարեց մի շարք կառավարական պարտօնեաների և յեղափոխութեան թշնամիների ահաբեկումները: Այդ շրջանին էր, որ ահաբեկւեցին Գանձակի փոխ նահանգապետ Անդրէէը, Իգդիրի գաւառապետ Բոգոսլաւսկին, Կարսի ժանդարմական թարգման Դրոզդովը, Շուշիի ոստիկանապետ Սախալովը և հարկային տեսուչ Շչերբակովը, Գուրիայի ջարդարար զօր. Ալիխանովը և որ գլխաւորն է Բագուի նահանգապետ իշխան Նակաշիձէն՝ Բագուի հայոց ջարդերի գլխաւոր պատասխանատուն, որի ահաբեկումով Դրօն դարձաւ՝ հայ ժողովրդի պաշտելի քաջերից մէկը: Եւ այսպէս ուրիշ շատ ահաբեկումների մէջ, Դրօն իր քաջարի և հմուտ մասնակցութիւնը բերեց որպէս առաջին կարգի փորձ ու խիզախ ահաբեկիչ:

Եկեղեցական կալածների գրաման, և հայ-թաթարական կռիւների տարիներին, հայ ժողովրդի արգար իրաւունքները և

նրա՝ ֆիզիքական գոյութիւնը պաշտպանողների շարքում, որպէս հարածող բռունցք, Նիկոլ Դումանի, Դաշնակցական եւջօնների, Սաքօների, Մուրադների և այլ աննման քաջերի հետ Դրօն կանգնած էր առաջին դիրքերում:

Ահա նման հերոսական գործերի հետեանքով էր, որ ցարական կառավարութիւնը, լծինի դատավարութեան օրերին, շատ հետապնդեց ահաբեկիչ Դրօյին, որնէ ստոյգ մահւան դատապարտեալ տեսողիստ, սակայն Դրօն արհամարհեց ոստիկանութեան սպառնալիքները և նրաց սւիների արանքից թոխը գործեց ու անցաւ Արևմտեան Հայաստան, այնտեղ Սուրէն ծածկանունով հայ ժողովրդին ծառայելու նպատակով:

Առաջին մեծ պատերազմն սկսւած է. Արևմտեան Հայաստանից աղեկտուր հառաչանքներ են լսում: Նրանց օգնութեան փութալու նպատակով Արևելեան Հայաստանում, ցարական կառավարութեան գիտութեամբ, հայկ. առանձին կամաւորական գումարտակներ են կազմած: Աչքի ընկնող, բոլորից սիրւած, հմուտ ղեկավար ու քաջարի կուռղ Դրօն 2-րդ բանակի ընդհանուր հրամանատարն է: Դրօն էր, որ իր բանակով, առաջինն օգնութեան հասաւ հերոս վանեցիներին ու հայակեր Ջէլդէթ փաշային փախուստի մատնեց:

1917 թվի Նոկտեմբերից ռուս զինուորը Կովկասեան ճակատը թողած շտապեց տուն. իսկ տաճկական բանակը արշաւեց դէպի Կովկաս: Կովկասի հայութիւնը բնաջնջելու վտանգի տակ էր: Անհրաժեշտ է այստեղ նշել, որ երբ Կովկասեան լայնածաւալ ճակատը ռուսական աւելի քան 200 հազարանոց բանակից լքեց, Օսմանեան հսկայ բանակն իր դիմաց միայն հայ ժողովրդին գտաւ: Բնական է հայկական նորակազմ ու փոքրաթիւ բանակը չպիտի կարողանար ու շատ դժւար էր, միայն լայն ու մեծ ճակատում ուժեղ թշնամու առաջխաղացքը կանգնեցնել:

Այս ահաւոր վտանգը իր ժամանակին և ամենից շուտ զգաց Դրօն և առաջարկեց, առ որ անկ էր, օր առաջ Արևմտեան Հայաստանի ժողովուրդն ու հայկական զօրամասերը յետ քաշել մինչև 1914 թվի սահմանը և այնտեղ հարածող բռունցք կազմել, թշնամու յարձակումին դէմ դնելու համար: Զօրավար

Նազարբէկեանն ու այլ ռուսական դպրոցի զօրավարներ այս առաջարկին դէմ գնացին, թէև յետոյ զղջացին ու դէպքերն էլ ցոյց տւին, որ Դրօն աւելի հեռատես էր: Այս անհեռատես-սութեան գոհ գնացի և Կարսի բերդը:

Ինչպէս գիտենք տաճկական բանակը Կարսն անցաւ ու եկաւ դէմ առաւ Արարատեան դաշտին և ճակատեց Սարգա-րաբաղի, Աբարանի և Ղարաքիլիսայի դէմ: Այսպիսով ճակա-տը շատ փոքրացաւ, Դրօյի պահանջից էլ շատ աւելի և հայ-կական փոքրաթիւ բանակն ինքն իր մէջ խտացաւ, ամրացաւ և դարձաւ անխորտակելի պատնէշ և տեղին հարւածող բռունցք, որով և թշնամուն ծունկի բերեց Արարատեան ճա-կատամարտում:

Դրօն Աբարանի ճակատի ընդհանուր հրամանատարն է. ամբողջ բանակը առանձին սիրով ու յարգանքով է կապւած խիզախ, յանդուգն ու հմուտ ռազմագէտ՝ Դրօյի հետ:

Թշնամին մեծ ուժերով Ալեքսանդրապօլից յարձակում է Աբարանի ճակատի վրայ, այն նպատակով, որ այնտեղից խուժի Արարատեան դաշտը և հայկական աջ ու ձախ թևերի, այսինքն Սարգարաբաղի և Ղարաքիլիսայի դիմադրական թափը թուլացնի:

Մայիսի 23-ից սկսած են ահեղ ճակատամարտերը: Աբա-րանի ճակատի հրամանատար Դրօն իր աննման ռազմախա-ղերով, ոչ միայն թշնամու ահեղ ուժերի յարձակումն է կանգ-նեցնում, այլև շափազանց մեծ թւով զոհեր է խլում թշնամուց: Սակայն թշնամին յամառ է և ճիգ է գործ դնում անպայման Աբարաններից Արարատեան դաշտը թափանցել: Նոյնքան ու աւելի յամառ է Դրօյի ղեկավարած հայկական բանակը: Դրօն ամէն տեղ է, խրախուսում և ռազմական ոգի է ներ-շնչում զինուորներին: Աբարանի ճակատի մասին խօսում եմ որպէս ականատեսի:

Այլևս մահւան կամ ազատութեան վերջին գուպարն է. թշնամին կատաղած, մեծ ուժերով նետում է դէպի Աբա-րան. — լուր է ստացում որ Ալէքսպօլից տաճկական նոր զօ-րամասեր իրենց ուժերին օգնութեան են շտապում:

Դրօն աշալուրջ է. թշնամուն անակնկալի պիտի բերել: Մայիս 26-ի երեկոյեան շտապ կարգադրութիւն է անում և

խիստ հրաման տալիս: Մայիս 27-ի լուսաբացին ամբողջ Աբարանի հայկական զօրամասը ուժգին հաւաճով պիտի բուշի դէպի թշնամին-դէպի Ալեքսպօլ:

Իրօք, Մայիս 27-ի վաղ առաւօտից, Արագածի հիւսիսա-յին լանջերից մինչև սպիտակ-լեռնաշղթայի հարաւային փէ-շերում փուած Շիրակի դաշտը՝ երկու հակառակորդ բանակ-ները իրար են խառնւած. զէնքերի գոռ թնդիւնից ու շաշիւնից լեռ ու ձոր թնդում են: Դրօյի կարգադրութեամբ հայոց այ-րուձին մի քանի կողմերից այլևս թշնամու թիկունքումն է: Դրօն գլխաւոր բանակն առած Նորաշէն-Արխիվալի գիւղերից առանց նւազ ինչ ընկրկելու արշաւում է դէպի Ալէք-պօլ: Հայ-կական բանակի հարւածը ուժգին է ու վճռական:

Ջօրամասից-զօրամաս լսում է Դրօյի խիստ հրամանները, հայոց ֆաշ'ր, յառաջ ու միշտ յառաջ: Եւ իրօք հայկական բանակը անսահման ոգևորութեամբ, անսալով իր քաջարի հրամանատար Դրօյին՝ մահն արհամարհած նետում է դէպ յառաջ, դէպի Հայոց Գիւմրին:

Թշնամին հայոց վճռական զարկից շփթւած խուճապի է մատնում և սկսում է խառնի խառն նահանջել: 27-ի երեկո-յեան Դրօյի ղեկավարած հայկական բանակի յաղթութիւնը կատարեալ է. թշնամին շարաշար պարտւած է ու ճակատը լքած: Մահը՝ հայոց բանակի վճռականութեան առաջ մեռաւ և 500 տարւայ կորսւած ազատութիւնը վերածնեց:

Սարդարապատ, Աբարան ու Ղարաքիլիսա ճակատամար-տերում հայկական ամբողջ բանակը յաղթական է, թշնամին ծունկի է եկել, բռնութեան տակ հեծող հայ ժողովուրդն ան-սահման ցնծութեան մէջ է. 1918 թւի Մայիս 28ի յաղթու-թեամբ վերածնւում է Հայաստանի ազատ, անկախ հանրա-պետութիւնը: Ահա թէ ինչու այսօր ու ընդմիշտ հայ ժողո-վուրդը սերնդէ սերունդ հպարտութեամբ պիտի գոչէ. — Դրօ-նեբը բերին 500 տարւայ կորսւած ազատութիւնը: Թէև Ֆի-զիքապէս մեռան Դրօն ու Դրօնեբը բայց հայոց սրտի մէջ ընդմիշտ կենդանի են ու կապրեն Դրօնեբը: Դրօյի բազմաթիւ հերոսական գործերից պիտի նշի և հայ վրացական պատե-րազմը: 1918 թւի Դեկտեմբերին էր, երբ հայկական բանա-կը, նորից քաջարի Դրօյի ղեկավարութեամբ յաղթելով վրա-

ցական անհամեմատ անելի պարենաւորած, զինւած ու թուվ էլ հայկականից երկու անգամ անելի բանակին, մօտեցաւ Ռիֆլիսի դռներին: Ու թիֆլիսն ազատեց շնորհիւ դաշնակիցների միջամտութեան:

Յարգանք քեզ ընդմիշտ անմահ ու պաշտելի Քաջարի Դրօ:

Յ. ԱՆ. ՔԶ. ՀԱՃԵԱՆ

ԱՆՎԵՉԵՐ ՌԱԶՄԻԿԸ

Հայ ժողովրդի ամէնաբնութիւր զաւակներէն մէկն ալ գերեզման իջաւ:

Խիզախ, յանւուզն, անվեհեր ու անձուէր հայուկը՝ Դրօն՝ ոչ ևս է:

Դրօ... Եռուն ու անհանդարտ ռազմիկ մը, որ հայրենիքի ճակատագրական բոլոր վայրկեաններուն ժայռի պէս կեցած էր: Մեր ազատագրական պատմութեան մէջ միշտ պիտի հանդիպինք իր անբասիր անւան: Այս մտաւորական հայուկը իր զէնքէն անբաժան մնաց: Օր մը ռազմի դաշտին մէջ, օր մը ցարական հայատեաց գործակալներու պատուհասման գործին մէջ, օր մը պետական մարդու կամ բանագնացի դերին մէջ: Ամէնուրեք, ո՛ր որ իր ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր: Հայրենի երկրին մէջ իր անունը կարձագանգեն Հին Պայազիտ, Բագու, Դիատին, Ալաշկերտ, Վան, Շատախ, Տարօն, Սարիղամիշ, Բաշ-Ապարան, Ղարաբաղ, Զանգեզուր, Դարալագեազ, Պէլլիք-Վէտի և այլն: Հայաստանի Հանրապետութեան անկումէն ետք՝ խորհրդային դժոխք, քսոտր և փախուստ: Գաղթաշխարհի մէջ դարձեալ պատասխանատու դիրքերու վրայ, յանուն հայ մնացորդացի փրկութեան: Դու ու դադար չունէր, հակառակ իր խախտած առողջութեան:

Դրօն, որքան ընկերական ու պարզ, սրտաբաց ու կենսուրախ, նոյնքան վճռական էր և անընկճելի գործի ժամանակ: Կովկասեան բոլոր ժողովուրդներուն մէջ անգամ առասպելական զէնք մըն էր դարձած, պողպատէ բազուկ մը հայ ժողովրդի ցասման խորհրդանիշը:

Ահա քանի մը դրւագներ յոյզի ու յոյսի, խանդավառութեան ու յուսաբեկութեան օրերէն, իր անշնչելի անւան հետ կապւած:

* * *

Արարատեան գունդը, Խանասորի Վարդանի հրամանատարութեամբ, 15 Ապրիլ 1915ին, Քանաքեռէն և Երևանէն, ահօրինակ ցնծութեան մէջ, ճամբայ ելաւ դէպի Վան: Իրեն կրնկերանային Երկրորդ գունդի հրամանատարներ Դրօ, Արմէն Գարօ, Խէչօ, Երրորդ գունդէն Համազասպ, Եգոր և Վ. Վալադեան, Չորրորդ գունդէն Քեռի, Զալլադ, Ուսուլ Խէչօ և ուրիշներ: Հասան էջմիածին: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը՝ Գէորգ Ե. պիտի օրհնէր մեր քաջամարտիկները, որպէսզի իրենց սուրը հատու և բազուկները հուժկու ըլլային: Ի՞նչ ծաղկեփունջեր ու ովսանաններ, ի՞նչ յուզիչ տեսարաններ ու կեցցէներ... Մերուկները կարտասուէին, երիտասարդները կը խայտային:

Արարատեան գունդը գիշերը անցուց էջմիածին: Երգ ու պար, ցնծութիւն:

Առաւօտեան, Գէորգեան ձեմարանի հարաւային բակի մէջ կատարեցաւ դրօշներու օրհնութիւնը: Այրուծի և հետևակ, զէն ի ձեռին, պատի էին կեցած, երբ Վեհափառը, շրջապատւած եպիսկոպոսներով և վարդապետներով, յամրաքայլ մօտեցաւ պատույ սեղանին, ուր դրօշակիրներն էին կանգնած: Արարողութիւնը սկսաւ խոռոններամ բազմութեան ներկայութեամբ, խորհրդաւոր լուծեան մէջ: Վեհափառը օրհնեց դրօշակները և հրամանատարներուն ուժ ու կարողութիւն մաղթեց: Ձեմարանի ուսուցիչներէն Մեսրոպ վրդ. Մաքսուտեան, հոռտորական սքանչելի թոխըով, բարի ճանապարհ մաղթեց Արարատեան գունդին: Կարծես պատմութիւնը կը կրկնէր, Աւարայրի նոր դաշտ մը կը բացէր ուրիշ Վարդանի մը առաջնորդութեամբ: Ո՞վ կրնար համբերել... Մեր արիւնը կեռար: Մանաւանդ որ սահմանէն անդին, մեր հարազատներու և արիւնակիցներու խողխողման շարագուշակ լուրերը շրջան կ'ընէին բերնէ բերան:

կամաւորները շարժւեցան դէպի Իզդիր: Հեռուէն, Արարատեան դաշտի մշուշի մէջէն, իրենց երգերը կարձագանդէին մեր ականջներուն մէջ... Անկարելի էր հանգիստ նստիլ և դաս պատրաստել: Երեք ընկերներ, Հայկակ Քաշունի, Փանոս Գրիգորեան և ես, որոշեցինք ձգել Ճեմարանը, կամաւոր գրիլ և «փրկել ազգը»: Չուզեցինք վշտացնել մեր այդ օրերու բարի տեսուչը՝ հանրածանօթ գիտնական Ստեփան Մալխասեանը, և առանց թոյլտուութեան փախուստ տւինք: Տարակոյտ շունէիք, որ ընդհանուր հրամանատարը մեզ սիրով պիտի ընդունէր...

Քալելով հասանք Իզդիր և ներկայացանք Վարդանին:

— Հը՛, ճեմարանցիներ՛, ի՞նչ էք անում այստեղ:

— Պ. Վարդան, եկեր ենք խնդրելու, որ մեզ ալ կամաւոր արձանագրէք, մենք ալ կուզենք զոհիլ մեր ազգին համար...

Հայրական ականարկ մը նետեց մեր վրայ և հանդարտ ու անխոռով, սկսաւ խրատական մը կարդալ մեր գլխուն այն իմաստով, որ մենք տակաւին «անշափահաս» ենք, «բանակը» մեր տեղը չէ և թէ ուրիշ մարզերու մէջ հետազային շատ աւելի օգտակար պիտի ըլլանք, և այլն, և այլն: Եւ յորդորեց վերադառնալ էջմիածին:

Գլխիկոր դուրս եկանք և գացինք ներկայացանք Դրօշին: Ատրճանակը կողքին, փափախը ետ հրած, մօրուքը ցցած, արգոսեան աչքերով կանգնեցաւ մեր առջև: Դեռ մենք բերան չբացած և խնդրանք չներկայացուցած, սկսաւ մեզ «ամբակոծել»:

— Ի՞նչ գործ ունիք հոս, մենք բաւական չե՞նք: Շո՛ւտ, վերադարձէք Ճեմարան, աչքիս շերտիք այլևս...

Դրօն պաղ ջուր լեցուց մեր գլխին: Մենք ինչե՛ր կերակայէինք... Կը կարծէինք, թէ մեզ «սիրով» պիտի ընդունին և քաջալերեն, թէ մեր օրինակը վարակիչ պիտի ըլլար մեր միա ընկերներուն համար և ա՛հ՛ կը մատնէինք յուսախաբութեան: Եթէ վերադառնայինք, ի՞նչպէս պիտի հեզնէին մեզ մեր ընկերները:

Որոշեցինք յամառօրէն շարունակել մեր դիմումները և

ներկայացանք Վալադ Վալադեանին: Ան ալ «զորս դու պատփրեցիր» լաց մեզ և ցոյց տուաւ էջմիածնի ճամբան:

Քեռիէն ամէնքը կը վախնային իր խստամբեր բնաւորութեան պատճառով: Բայց չներկայացանք իրեն և գացինք գտանք Համազասպը:

Մեր դատը այս անգամ «պերճախօս» ձեւով պաշտպանեցինք և կրցանք մեղմել իր ընդիմութիւնը:

— Կա՛, բալանե՛րս, եկէ՛ք, բայց ձի շեմ կրնար տալ: Մինչև Վան պիտի քալէք: Ձեզի մէկ-մէկ հրաշտան ալ կուտամ քանի մը փամփուշտով, մինչև որ վարժուիք:

Անր ուխտը կատարուած էր:

* * *

1918 Մարտին, Կարինէն նահանջելով հասած էինք Սարիղամիշ: Ճակատի ընդհ. հրամանատարն էր զօր Արէշեան, թոյլ և անշիղ մէկը: Դասալիքները օրէ օր կը շատնային: Հակառակ Մուրատի և Սեպուհի կորովի միջամտութեան, անկարելի էր զօրամասերու ռազմական ոգին բարձրացնել և կարգ կանոն մտցնել: Կանոնաւոր բանակը կը դառնար անկանոն, անկանոնը կը դառնար կանոնաւոր: Օր մը, շուրջ տասը տասներհինգ հօգի բերին մեր զօրանոցը: Յանկարծ, Մուրատ և Սեպուհ ատրճանակները քաշած դուրս խոյացան: Սիրտս սկսաւ տրոփել: Չըլլա՞յ թէ սպանեն: Դասալիքներ էին: Սեպուհ սկսաւ կրակել ճիշդ իրենց երկու ոտքերուն մէջտեղը, գետնին: Դեփ-դեղին կտրած էին ամէնքն ալ: Մահացու էր սարսափը: Շարք-շարք կանգնեցուցին և հրամայեցին անմիջապէս միանալ իրենց զօրամասերուն: Ռուս զօրամասերու «գէպի տուն» նշանաբանը պարարտ գետին էր գտած: Գերբնական ճիգեր էին պէտք կասեցնելու համար դէպի տուն նահանջը: Այդ տազնապալից օրերուն, Ազգային Խորհուրդին կողմէ ճակատ էին եկած ընկերներ Ս. Վրացեան և Վ. Նաւասարդեան: Ապահովութեան Խորհուրդին կողմէ ալ՝ ընկ. Վ. Փափազեան: Ուրկէ՞ ուր յանկարծ Դրօն մէջտեղ ելաւ իբրև զինուորական կոմիսար: Իրօք, Դրօն անմիջապէս գործի անցաւ: Արտակարգ ատեան մը կազմուեցաւ Դրօշի մասնակցութեամբ և երեք խոռովյալ դա-

սախիքներ մահուան դատապարտեցան: Դրոյի անունը բերնկ բերուն շրջան կընէր և սարսափ կազդէր:

Հետագային, ճակատագրական դէպքեր տեղի պիտի ունենային Սարգարապատի, Ղարաքիլիսէի և Բաշ-Ապարանի մէջ, և Դրոն դարձեալ բախտորոշ դեր պիտի կատարէր:

* * *

Անցան տարիներ, և ի՛նչ տարիներ... Գաղթ, սով, արիւն-արցունք: Եւ ահա՛ Հայաստանի Հանրապետութիւն: Աւա՛ղ, ոչ երկարատեւ: Ինկանք դարձեալ տարագրութեան փոշիներուն մէջ, հողմացրիւ:

1925 Յունւարին, Փարիզի մէջ տեղի ունեցաւ Հ. Յ. Դ. Ժ. Ընդ. Ժողովը: Ռումինիայէն պատգամաւոր էր եկած նաև Դրոն: Յաճախ կերթայի քովը:

Մեր պատգամաւորներէն խնդրած էինք հրապարակային զեկուցումներ տալ իրենց շրջանի հայկական «մնացորդաց» ի մասին: Կարգը եկած էր Դրոյին: Դեռ «Յառաջ»ը գոյութիւն չունէր, հարկադրած էինք մասնաւոր յայտարարութիւններ տպագրել: Դրած էինք, թէ կը խօսի «Զորավար Դրո»... Հազիւ յայտարարութիւնները տպագրած՝ կուզէինք ցրել, չեմ գիտեր ինչ առիթով մօտը գացի և, ի միջի ալոց, ցոյց տւի յայտարարութիւնը:

Արդար զայրոյթով գոռաց երեսիս:

— Գի՛ժ էք դուք, ի՛նչ էք, զօրավարս ո՞րն է: Շո՛ւտ, ջնջեցէք այդ բառը, այլապէս չեմ գար խօսելու: Ես Դրո եմ և ո՛չ զօրավար:

Իմ բոլոր բացատրութիւններս զուր անցան: Եւ յայտարարութեան մէջ ջնջեցինք զօրավարը:

Համեստ էր մեր աննման Դրոն, Եւ ո՛վ աւելի իրաւունք ունէր կրելու զինուորական այդ բարձրագոյն աստիճանը, քան ինքը, Բաշ-Ապարանի անվեհեր ոռզմիկը:

ՎԱՀԱՆ ՀԱՄԱԲՐՉՈՒՄԵԱՆ

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մի խորհրդաւոր կազմակերպութեան կերպարանք է ստացած, որովհետև շնորհիւ իր արտասովոր գործունէութեանը, նա դարձած է մի անձնաւորւած, անհաստականացած (իրև միաւոր) նկարագիր:

Մեր՝ ներկայ սերնդի ամենամեծ սխալներից մեկն այն է, որ ամբողջ եօթը տասնեակ տարիներ անօրինակ ինքնամոռացութեամբ, անհաւասար խիզախութեամբ, սովորական տրամաբանութեան շեղարկուող հաւատքի լաւատեսութեամբ, ընկրկելու, յուսահատելու բացարձակապէս անտրամադիր կամքով մեր ցեղի ազատագրութեան, ո՛չ, վերապրելու արիւնոտ ծառայութեանը լծած այս կուսակցութեան էութիւնը, գործին ու ընթացքին ուղղութիւն տուող ոգին հասկանալու լուրջ փորձեր չկատարեց: Դա միանգամայն մի համազգային տկարութիւն է:

Անկախ այն բանից, թէ հեռից դիտողներն ի՛նչ եզրակացութիւններ են հանում Դաշնակցութեան այս կամ այն գործից կամ տրամադրութիւնից, մէկ բան արեւի պէս պարզ է — այն, որ նա (Հ. Յ. Դ.) անբաժանելիօրէն միս և արիւն է դարձած ողջ հայութեան կեանքին ու խոշոր շափով ընթացք տնել և շարունակում է դեռ տալ նրա առօրեային, անգամ ընդհանուր պատմութեանը, լինի դա քաղաքական, հասարակական, մշակութային թէ կրօնական մարզում:

Սա մի անհարկի կամ անպատեհ արտայայտութիւն չէ իմ կողմից՝ մեր կուսակցութեան անհատականութեանը վերաբերմամբ: Տեղը չէ մանրամասնութիւնների մէջ մտնելու: Առիթը մեր նորագոյն հերոսական շրջանի ամենարժանաւոր և որոշ բաներում՝ բախտաւորագոյն զաւակներից Դրոն է:

Անկախ իր անհատական—մարդկային արժանիքից, Դրո կանայեանը՝ կուսակցօրէն նկարագրային անհատականութեան հասած Հ. Յ. Դաշնակցութեան լաւագոյն ստեղծագործութիւններից մէկն էր, և հէնց դրա համար էլ արժանի է շատ լուրջ ուշադրութեան—յատկապէս մեր՝ սկեպտիկացած, կրքից ցաւալի շափով կուրացած օրերին:

Դրոյի մասին մտածելիս, ասէք բնազդօրէն, միտքս է գալիս Հոմերական Ոդիսևսը: Իր բնածին ընդունակութիւնը, ար-

կածալի կեանքին հանդէպ ունեցած իր անտարբերութիւնը, փոփոխուող պայմաններն արագօրէն ըմբռնելու և ըստ այնմ իր դիրքը որոշելու իր կարողութիւնը, հասարակաց գաղափարականի համար զոհողութեան առաջ կանգ շաննելու իր վճռականութիւնը, հաւաքական աշխատանքի համար՝ կազմակերպուած քաղաքականութեան հանդէպ ցուցաբերած իր հնազանդութիւնը, մարդկանց ճանաչելու և համապատասխան կերպով նրանց գործի լծելու իր շնորհքը, աստիճանաւորին և ստորադասին, իրենց տեղում, վստահութիւն և հնազանդութիւն պարտադրելու իր հմայքը, և, վերջապէս, ճակատագրական վայրկեանին ուղիղ կերպով մահուան լարած բիբերի ուղիղ կենտրոնին յառելու իր անայլալ կեցածքը, Դրօ Կանայեանին դարձնում են մեր նորագոյն դիւցազնական շրջանի իրապէս վիպական դէմքերից մէկը և դեռ երկար նա կը շարունակէ քննադատել և սիրել որպէս այդպիսին. սիրել նրա համար, որ նրա յայտնաբերած առաքինութիւնները ասպետական են և հէնց այդ պատճառով էլ բուռն կերպով աղերս են անում ասպետութեան մէջ մարդկային փրկութիւնն ու յառաջադիմութիւնը փնտռող երիտասարդ սրտերին, մտքերին և երեակայութեան:

Ես Դրօյին տեսայ ընկերական շրջանակում, ուր նա իր հոգու բովանդակ թափով ջան էր անում և ջան լսում, առաջ բերելով անխառն, սրտագեղ ոգևորութիւն: Ես նրան տեսայ Կողբի ճակատի վրայ (նախքան հայ-տաճկական պատերազմը, 1920 թ.), ուր իր անակնկալ երևումը, կիսամերկ ու կիսաքաղց մեր զօրքի մէջ, առաջ բերաւ պաշտամունքի տանող խանդավառութիւն: Ես նրան տեսայ իւր հայրենիքի յարկի տակ, շրջապատուած բարձրագոյն կրթութիւն ստացած և ռազմական փառք վաստակած սպաներով, որոնք ո՛չ միայն սիրում էին նրան, որպէս մարդու, այլև սրտանց, այո՛, անվերապահօրէն արժէք էին տալիս նրա ռազմական կարողութիւններին: Ես նրան տեսայ Հայաստանի Խորհրդարանի Դաշնակցական Ֆրակցիայի նիստում, ուր նա, կեռահայաստանից վերադարձածին, զեկուցում էր իր տեսածների և կատարածների մասին: Եւ ի՞նչ—այդ ընտրուած մտաւորականներն ու քաղաքական գործիչները ունկնդրում էին նրան պաշտկառօք:

և գնահատում նրա կշռած, համադրուած մտքերը որպէս արժէք:

Հայ-տաճկական պատերազմի (8 Սեպտ. — 18 Նոյ. 1920 թ.) օրերին մօտ լինելով մեր ճակատին (Կարսի) և պանդխտութեան բազմամեայ կարօտը դեռ սրտումս, ես ուշուշով հետևում էի մեր ճակատների հրամանատարների ռազմավարական ընթացքին: Մեր բարձր սպայութեան մէկ կարևոր մասը չէր սիրում ժողովրդական խաւերից դուրս եկած, ռազմական արժանիքի հասած, բայց խմբապետ անունով ճանաչուած դասակարգին: Մենք շատ մեծ վնաս կրեցինք այդ թիւրիմացութիւնից: Հակառակ այդ ամէնի, սակայն, երբ հարցը վերաբերում էր խմբապետ Դրօյին, անգամ մեր ամենաբարձր սպայութիւնը, զգուշութեամբ էր նրա անունը բերան առնում: Եւ հէնց այդ թարմ ու յստակ տրամադրութեան տակ, սրանից երեք տասնեակ տարիներ առաջ աշխատասիրած իմ անտիպ «հայ-տաճկական-պատերազմ» անուն կրող հատորին մէջ արձանագրեցի. «եթէ այդ ճակատագրական օրերին (Հոկտեմբեր, 1920 թ.) Դրօն Կարսում լինէր, թերևս մեր ճակատագիրը մի տարբեր բան դուրս գար»:

* * *

Դեռ շատ է մօտ մեր հերոսական անցեալը, դեռ շատ են սուր մեր արիւնադանգ կրքերը, դեռ խիստ շատ են մեզ շրջապատող սպառնալից փորձութիւնները՝ առարկայական ակնոցով վերագնահատութեան նիւթ դարձնելու համար մեր երէկի կեանքը, որի մէջ մէկ անգամ էլ, լուսաշող կերպով, վերապրեցին մեր ցեղային առաքինութիւնները, մեր անթեղուած կարողութիւնները, մեր անկախ ապրելու արժանիքները: Շատ ենք մօտ այն օրերին և մեծ մասով դեռ մասը նրանց՝ վայել կերպով ներկայացնելու համար այն, ինչ որ մեր աշխարհն անգամ քիչ տեսաւ՝ իբրև խորք ու իբրև բովանդակութիւն: Բայց անկասկած է, որ կգայ օրը նաև, երբ մեր պատմութիւնը կը գրի իր պատուաւոր պատանդանին վրայ: Մինչ այդ սակայն, շմոռանանք միշտ յիշել, որ իմ՝ վերը յիշած

անձնաւորած, անհատականութեան նկարագիրն ստացած Դաշնակցութեան շարքերից դուրս եկան բազմաթիւ անձնուրացներ, որոնց ինքնամոռացութիւնը բաւական եղաւ, որ իրենք երեւան բերէին ասպետական առաքինութիւններ, ցեղային սքանչելի յատկութիւններ, ռազմական ընդունակութիւններ և որ աւելին է՝ Աքիլէսեան դարուն յատուկ ինքնաժխտումով ամբողջապէս խորասուզւելին իրենց ցեղի ցաւերի ու երազների մէջ եւ մոմի պէս վառւելին անտրտունը:

Դրօ Կանայեանը Դաշնակցական կուռ շարքերում պահեց իր անհատականութիւնը, ապրեց կուսակցական լոյսալուծիւնը, երեւան բերաւ ռազմական բարձր կարողութիւն և այդ ամէնով՝ արժանւոյցաւ մեր անմահների Պանթէոնին:

ՎԱՀԷ ԱՐՄՐՈՒՆԵ

ՄԵՐ ՕՐԵՐԻ ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱՒԻՔԸ

Երկրաշարժով ու փոթորկով աշխարհ եկաւ եւ ձիւնամրրիկով հեռացաւ աշխարհից պայծառ ու անջնջելի հետք թողնելով հայոց երկնակամարում — Դրօն — հայ դիւցազնավէպի հերոսը, նոր ժամանակների Սասունցի Դաւիթը:

Դրօն ոչ եւ է... Մահը միակ բանն էր, որ չէր հաշտուել ու ներել Դրօյին, որ համակ կեանք էր շարժում: Ասում են՝ «մեռել է», մեզ համար նա ողջ է, ապրում ու շնչում է մեզ հետ, մեր մէջ: Հայոց պատմութեան համար նա անմահ է:

Մեծութիւններն ու գեղեցկութիւնները տեսնելու, հասկանալու եւ լիովին գնահատելու համար ժամանակ է պէտք եւ որոշ տարածութիւն: Չէնք կարող տեսնել եւ գնահատել Մասիսի վեհութիւնը նրա ստորոտից: Հեռացէք նրանից եւ դիտեցէք Քանաքեռի բարձունքից: Կարո՞ղ եք շարքենալ նրա վեհափառ գեղեցկութեամբ:

Դրօ մարդը դեռ շատ մօտ է, մեր մէջ, մեզ հետ է, մեզ պէս՝ մարդկային երեւոյթով: Ժամանակ պէտք է անցնի, որպէսզի լիովին տեսանելի լինի ու գնահատի, որպէս ազգային հերոս՝ իր բազուկի եւ իմացական զօրութեամբ, իբրեւ պատմութիւն կերտող անհատ:

288

Մարտիկ ծնեց եւ անվախ բազուկով պատուհասեց հրէշածին նաէաշիճէներին ու Ալիխանովներին, բանակներ վարեց արիւնոտ մարտի դաշտերում, եւ պատմութիւնը նրան արձանագրեց մեծանուն ահաբեկիչների ու հայդուկների շարքին:

Հայդուկն ու ահաբեկիչը, սակայն, դուրս եկաւ մարտիկի նեղ սահմաններից եւ որպէս պետական մարդ էլ, ազգային եւ պետական ուժեղ գիտակցութեամբ ու պայմանների խորաթափանց ըմբռնումով, դարձաւ քաղաքական եզակի մի դէմք:

Իր կեանքի վերջին շրջանում Դրօն արդէն իրաւ առաջնորդ էր իր ժողովրդի եւ իր կուսակցութեան՝ Գամբէտեան իմաստով — «Ես առաջնորդում եմ իմ ժողովրդը, որովհետեւ ես նրա յետեւից եմ գնում»:

Իրական առաջնորդները նրանք չեն, որոնք յոխորտ աղմուկով ամբոխի առջեւից են վազում, իրական առաջնորդը, որպէս հովիւ քաջ, ժողովրդի յետեւից է քայլում՝ միշտ ականջը ժողովրդին ուղղած, ունկնդիր նրա սրտի բաբախումներին եւ մտքի ելեւէջներին՝ ո՛չ իր անձնական փառքի, այլ ժողովրդի բարօրութեան համար:

Դրօն երբեք փառք չփնտոեց — միշտ փառքը վազեց նրա յետեւից: Երբեք յաջողութիւն չը մուրաց, յաջողութիւնը ընկերացաւ նրան՝ ողջ կեանքում: Բախտաւոր աստղի տակ էր ծնւել Դրօն, եւ հայ ժողովուրդը բախտաւոր է, որ նրա նման զաւակ ունեցաւ:

Պատմութիւնը ժամանակի փոշում կը թաղէ հորիզոնի վրայ փայլփող շատ անուններ, բայց Դրօյի լուսապայծառ անունը յաւէտ կապրի հայ ժողովրդի հոգում:

Փոթորիկով աշխարհ եկաւ եւ ձիւնամրրիկով հեռացաւ աշխարհից, բայց յաշխարհի էր եւ, կարող ենք ասել, աշխարհ ժանեաւ զնա — հայ նոր դիւցազնավէպի հերոսը, մեր օրերի Սասունցի Դաւիթը — ԴՐՕՆ...

Քեհրան

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

«Զա՛րկ, երեսն ջա՛ն...»
(Իր Յուշերից «Վէժ»)

Որքա՛ն տարբեր բոլոր անուններից. թէև պարզ, սովորա-
կան հայ մարդու անուն:

ԴՐՕ... Առանձի՛ն, մե՛ծ, ամբողջական. ամբողջ մի պատ-
մութիւն: Անիրաւած մի փոքր ազգի կեսդարեան արիւնոտ
պայքարների խորհրդանշան. պատմութիւն կերտող գագաթ-
ներից մէկը. պատմութիւնը իր արիւնով դրողներից մէկը ու
մի՛շտ թշնամու դիակների վկայագրութեամբ:

Նեմեզի՛ս... Որքա՛ն իրական ու որքա՛ն ընդհուպ, հար-
ւածը ժամանակին հասցնող:

Նեմեզի՛ս... Օրհնեալ ձեռք:
Զա՛րկ, Դրօ ջա՛ն,
Նակաշիձէ՛ մէկ:
Արիխանով՝ երկու:
Ցեռոյ՝ երեք, շորս... Զա՛րկ, Դրօ ջան...

* * *

Նոյն օրերին զարնում է Երևանը, Զանգեզուրը... Եզրայ-
րասպան կռիւ են գցել հարևանների մէջ... ու տգէտ-գողաց-
նաբարոյ հարևանը կրակը ձեռին ընկել է հայ շէներն ու քա-
ղաքները, Զա՛րկ, Երևան ջա՛ն...

* * *

Համաշխարհային առաջին սպանդն է սկսւում... Հայոց
պատմութեան ահաւոր պահը... արևմտեան Հայաստանը հո-
գեվարքի մէջ... Կեանքի ու մահուան օրհասական պայքար
Վանում... Ու Սպիտակ Զիւտուրը փոթորիկի պէս հասնում է
Վան. գալիս է ձի՛շտ ժամանակին... Զա՛րկ, Վա՛ն, Վաս-
պուրական ջա՛ն...

Իսկ յետոյ, աւելի ուշ, բովանդակ հայութեան լինել շի-
նեւու ճակատագրական պահը... Արևը հորիզոնից թեքելու

վրայ է... Պիտի մթնի հայոց աշխարհը... Բորենու տաք շուն-
ըր այնքա՛ն մօտ... և սակայն... Զա՛րկ Սարգարաբատ ու...
Զա՛րկ Բաշ Աբարան... Զա՛րկ հայ ժողովուրդ...
...Մեր Սուրբ լեռան ու քառագագաթ Արագածի երկնա-
կամարում տեսա՛ք բոցերի ու արեան միջից բարձրացող
ՄԱՅԻՍ 28ը... Տեսա՛ք հսկաների դէմքերը... ԴՐՕՅԻՆ տեսա՛ք:
Տեսա՛ք իր շալակին Մայիս 28-ի վէժ քարերի խողորագոյննե-
րից մէկը, որ Բաշ Աբարանից Երևան էր տանում...

Օ՛ր ԴՐՕ... Ո՞ր զուպարին, ազատագրական պայքարի ո՞ր
էջին, հայ ժողովրդի նեղ օրերի ո՞ր ժամին ներկայ շեղար
դու քո բոլորանւեր զոհաբերութեամբ: Օրհնեալ լինի ծնունդդ
ու անունդ և փառաւոր անցնչելի յիշատակդ ո՛վ քաջերի մէջ
առաջիններից՝ անզուգական ԴՐՕ:

Թեհրան
ԵՐ. ՆԱՏԵՅԱՆ

ՓՈՆԱՆ ՄԱԿԵՊՍԱԿԻ

1914-ին, Առաջին Աշխարհամարտի հետ, Հայոց Աշխար-
հում կարծես ծագեց Մեծ Երազի լուսացնցող այգաբացը:

Մթնոլորտը յագեցել էր ապերասան արեցումով և ար-
շալուսող Ապագայի բոցավառ յոյսով: Հայ յեղափոխական
համաստեղութեան հսկաները, որոնք լծել էին խաղաղ ստեղ-
ծագործ աշխատանքի, թողնում էին մաճն ու բրիչը, գար-
բինի մուրճը, բահն ու մկրատը պարտէզի, գրիչն ու տետրա-
կը և հապշտապ փութկոտութեամբ վազում էին դէպի մար-
տադաշտ, որպէս թէ պատերազմի որոտը ռազմահրաւէրի
դօղանջն էր: Աշխարհի շորս ծագերից եկել և Արևմտահայաս-
տանի սահմանի վրայ խմբել էին արիւնահեղ կռիւ մոլորանք
ուխտաւորները, լուսապսակ ախոյեանները ազատագրական
փառապանծ կռիւների: Կամաւոր էին եկել նաև շարանը հա-
զիւ շափահաս դպրոցականների, որոնց զրասեղանի վրայ դեռ
մեկանը թաց էր:

Անդրանիկ, Քեռի, Համազասպ, Աւօ, Դաշնակցական Խէ-
շօ, Իշխան, Վարդան, Սմբատ... կախարդական հոյլը հայ
հայդուկային աստեղատան, փառաշուք քուրմերը հայ ճեղա-

փոխութեան տաճարի, իրենց առաքելութեան հմայքով մագնիսել էին արիւնոտ բախումների մէջ թրծւած համայն երիտասարդութիւնը:

Անըմբեր ոգևորութիւնը եռում էր սաստիկ թափով: Շուտով կազմեցին կամաւորական շորս գունդեր մարտական կարկառուն համբանների գլխաւորութեամբ:

Այդ լուսաշող դէմքերի մէջ հնչում էր զօրեղ՝ անունը մի երեսնամեայ երիտասարդի, որի արժէքը քշերին էր միայն ծանօթ:

Դա Դրօն էր:

Հանդիպեցի այն ժամանակ անտեղեակներին, որոնք ապշանքի և շարանքի էին մատնել, որ այս դեռատի և «անփորձ» մարտիկին էր վստահւած ու յանձնւած՝ կամաւորական Բ. գունդի հրամանատարութիւնը, իր ձեռքի տակ ունենալով Արմէն Գարօյի նման հին յեղափոխական մի տիտան և Դաշնակցական ինչոյի նման ճարտար ու յանդուգն մի խմբապետ:

Կային ընկերներ, որ լսել էին իր փայլուն հռչակը, իբրև խիզախ, ճապուկ, արագոտն և հնարագէտ ահաբեկիչ, որի դիպուկ և մահացու հարւածից ազատում չէր ունեցել յեղափոխական դատավճռի ենթարկւած ոչ մի մեղապարտ:

Քսան տարեկանին իսկ, իրեն վերապահւած «գործը» կատարել էր անթերի և անսպասելի ճշտութեամբ: Հետագայ յատուկ ձեռնարկներում, Դրօն ցուցաբերել էր կազմակերպելու արտակարգ կարողութիւն, դժւարին և անկարելի ծեստեւեր իրագործելու բացառիկ հմտութիւն և գործողներին վարելու տիրական հեղինակութիւն: Եւ այս ամենը՝ Պոզեզրու վեհանձնութեամբ, անմեղների հանդէպ բարեգութ թծախնդրութեամբ և բարոյական բարձր սկզբունքների պաշտպանութեան համար՝ դաժան խստութեամբ:

Քշերը՝ իր զինակիցները և մարտական շարժումի ղեկավարները միայն իմանում էին, որ Դրօն՝ այս վարպետ, յանդուգն ու ձեռներէց ահաբեկիչը, օժտւած էր ուղղամարտի ընդոժին ձիրքով: 1905—6-ի 4այ—թաթարական կոիւններին, նախ իբրև սոսկ զինուոր, բայց շուտով իբրև խմբապետ, Դրօն առարկան դպուռ զինւորական Գանձարեղ ղեկավարներին՝ Նիկոլ Դումանի բարձր գնահատանքին, Դրօն կարկառում

մարտիկի և ներհուն ուղղամարտի անուն շահեց: Նիկոլ Դումանը Դրօյի մէջ նշմարեց ու գտաւ նրբազգաց հոտառութեամբ հետախոյզը, ուղղամարտի բանիբուն գիւտարարը, թշնամու դիտաւորութիւնները նախատեսելու ընդունակ հայդուկը և ճակատամարտերի զաղտնիքին ու իմաստին դիւրաւ թափանցող տաղանդը: Սրանց վրայ աւելացրէ՞ք իր պայծառ իմացականութիւնը, իրադարձութիւնները յատակ տեսնելու և դատելու իւրայատուկ քանքարը, և հասկանալի պիտի լինի այն բարձր համարումը, որին իրաւամբ արժանի էր Դրօն:

Ականատես եմ եղել Սորբից մինչև Դատոան ու Գրգուր կամաւորական շորս գունդերի, Անդրանիկի, Դրօյի, Քեռիի և Համազասպի մղած ճակատամարտերին: Ես տեսայ և խոր յուզումով տեսայ, թէ ի՞նչպէս Սորբի յաղթանակից անմիջապէս յետոյ, Անդրանիկը բաղեղի պէս փաթաթեց Դրօյին, համբուրեց նրան ու իր վաղեմի ընկերոջ, աննման հայդուկին՝ Քեռիին ուղղելով խօսքը, ասաց.

— Ասլան է Տերօն, Ասլան:

Անդրանիկը Տերօ էր արտասանում՝ Դրօյի անունը: Բայց այդ հնչիւնին մէջ մէկտեղւած էին հիացում, խանդաղատանք, բերկրանք և հպարտանք: Չկար ուղղական մի խնդիր, մի դժուար հանելուկ, որի լուծման համար Անդրանիկը չորոնէր Դրօյի կարծիքը: Քեռիի հանդէպ Անդրանիկը պատկառանք և հիացում ունէր որպէս քաջարի հայդուկ, հմուտ ուղղամարտ և հանդարտ ու պաղարիւն դատող մարդ: Ձիւտներին խմբապետ Աւօյի հանդէպ տածում էր անհուն սէր և խոր յարգանք, իբրև անսահմանօրէն յանդուգն և խիզախ հայդուկ և մաքրամաքուր հոգի: Միմիայն Դրօյին էր նկատում միակ հրամանատարը, որի հետ խորհրդակցութեան նստելը իրեն համար հոգեկան անյետաձգելի պահանջ էր: Անդրանիկը իր հրամանատարների ժողովը բաց չէր անում առանց Դրօյի ներկայութեան:

Ա. Աշխարհամարտին կամաւորական Բ. գնդի մէջ, իր շուրջն էր բոլորել հայ — թրքական կոիւններին՝ կրակով մկրտւած երիտասարդ մարտիկների ընտիր փաղանգը: Ոգեպինդ և աշխոյժ, անհամբեր և անհանդարտ վաշտերը յաղթապանժանցնում են սահմանը, անկորուստ յառաջխաղացում են կատարում և իրենց արագ ու շեշտակի հարւածներով ջլմեց-

նում թշնամուն: Անզուսպ մոլեգնութիւնով սպասում էին վճռական այն պահին, երբ մի մահառիթ զղրղիչ գրոհով խորտակեն թշնամուն և մէկ ոստումով իջնեն Աբաղայի դաշտը՝ Վանի բաց դուռը:

Հասնում է այդ բախտորոշ և վճռական րոպէն կատուրշմայի առջև: Դրոյի ճարպիկ ուզմախաղը, մերոն ջախջախում են թշնամու յառաջապահ շարքերը և ստիպում նրան նահանջել՝ շար ու դասալիք:

Կամաւորների շարքերի մէջ եռ ու զեռ ու բոցավառ ցրնծութիւն է: Բայց կարճատև է լինում դա: Սև լուրը հովի թևերով հասնում է զինւորներին, թէ հրամանատարը՝ Դրօն, ճակատամարտի ամենատաք պահին, կրծքից վիրաւորել է, սակայն այս եղելութիւնը թագցրել է: Թշնամու զնդակը փորել է ձախ կուրծքը և թաղել է թոքի մէջ: Դրօն միայն այն ժամանակ խելամուտ է եղել իր լուրջ վիճակին, երբ ջղաձգական հագի հետ, մի բուռ արիւն է թքել:

Դրոյին անմիջապէս փոխադրում են Թիֆլիս: Սպաներին յատկացած զինւորական մասնաւոր հիւանդանոցում դարմանում է մօտ երկու ամիս:

Այդ օրերին, Ռուսաստանի վերջին վեհապետը՝ ցար Նիկոլայը այցի է գալիս Կովկաս: Գալիս է իր օրհնաբեր անձի ներկայութեամբ կուռզ և շարշարուզ զինւորի բարոյական կորովը բարձրացնելու, իր գովական խօսքով խրախուսելու վարանողներին, որ աւելի առատօրէն արիւն զոհեն, ի փառս հայրենիքի և արքունիքի, և միաժամանակ գալիս է վարձատրելու արիների և քաջագործների հերոսութիւնը, նրանց պարգևատրելով Ս. Գէորգի Խաչով:

Յարը այցելում է հիւանդանոցի բոլոր վիրաւորներին: Թերթեր բարձրաձայն աղաղակով յայտնում են, որ բարեհամբոյք գահակալը մեծահոգի առատաձեռնութեամբ ժպիտ և սիրալիր խօսքեր է բաշխում: Նա յատկապէս կանգ է առնում սնարի առջև մի քանիսի, որոնք ակնառու են գառել իրենց սխրագործութիւններով: Նա ջերմօրէն սեղմում է հերոսների ձեռքը, ներբողներ է շուայում նրանց կատարած գործերի համար և հայրենիքի երախտիքը մատուցում: Եւ որքան շոյած էր ռուս մարզու ինքնասիրութիւնը, որ մեծ կայսրութեան մեծ միապետը գիշում էր և հաճում՝ այց տալ իրենց:

Յարը մօտենում է նաև Դրոյի սնարին: Նա ուշագիր և հիացական հայեացքով լսում է իր համհարգի բերնով հայ կամաւորական Բ. գունդի հրամանատարի ոգիսականը: Լսում է սեւեռուն և խանդավառում զգլխիչ այդ պատմութիւնով: Հաւանաբար ցարը ինքն իրեն հարց է տալիս.— Այս մարտական փառապանծ սխրագործութիւնների հերոսը արդեօք ո՞ւմն է պարտական իր բանիբուն ուզմագէտի տաղանդը:

— Հրամանատար՝ բերկրանքով ոնկնդրեցի քո մեծագործութիւնների նկարագրութիւնը: Շատ ապրիս. սակայն քո զինւորական ուսուցումը ո՞ր դպրոցում ես ստացել, հարցնում է ցարը ժպտաշուրթն և գոռոզ ինքնագոհութեամբ:

— Վեհափա՛ռ,— պատասխանում է Դրօն բառերը յստակ և մէկիկ մէկիկ արտասանելով.— Հայ Յեղափոխական Գաղակցութեան դպրոցում:

Երևակայեցէք բռնակալի դէմքը այդ րոպէին:

Բ

Լեզրանի համաձայնագիրը հագիւ երեք օրայ կեանք ունեցաւ: Հէնց որ Ռեկոմը Հայաստան ժամանեց, յայտանառութիւնները, այլ և վատօրէն և անարգօրէն թքեց իր ստորարեց համաձայնագիրը ապագօր և հրապարակով ուրացաւ իր ներկայացուցչի ստորագրութիւնը և զրծեց իր բոլոր խոստումները: Բուլշեիկի համար խոստումը բուրժուական նախապաշարում է, դրամատիրական շղթայ, որ անցնում են թշուա պրոլետարիատի վզին: Իսկ ստորագրութիւնը ուրանալ, դա առաքինութիւնների գերագոյնն է, եթէ այդ պիտի ծառայէ որոշ մի նպատակի:

Բուլշեիկեան Յեղկոմը՝ Յեղափոխական Կոմիտէն՝ ոչ միայն լյարգեց իր պատուիրակութեան պետի հանդիսաւոր յանձնառութիւնները, այլ և վատօրէն և անարգօրէն թքեց իր ստորագրած պայմանագրի վրայ:

Սկսեց անլուր հալածանքներ, հանրային գործիչների, մտաւորականների և պետական դէմքերի ձերբակալութիւնները և հայ զինւորականների քարոզը:

Անբեկելի և անվերաբննելի որոշում էր կայացրել Յեղկոմը՝ բոլոր հայ զինւորականներին անխտիր հեռացնել Հա-

յաստանից և տարագրել նրանց ռուսական հեռաւոր տափաստանները: Գուցէ արդարացում կարելի լինի տարազել քաղաքական անձնաւորութիւնների նկատմամբ ձեռնարկած խիստ միջոցների համար, իբրև քաղաքական շարժառիթներից մըղւած նախազգուշութիւն, սակայն դոյզն իսկ պատճառ չկար սպայութիւնը զանգաժօրէն ենթարկելու դաժան, անխիղճ ու վայրագ այդ պատուհասին: Հայրենի երկրից խաբէութեամբ տեղահանել պարկեշտ, պարտաճանաչ ու հայրենաւնէր ռազմիկներին, զօրականներին, որոնք Հայաստանի ամէն մի թիզ հողը պաշտպանել են իրենց կուրծքով, քրտինքով ու արիւնով, և քսորել նրանց օտար մի երկրի խուլ ու անյայտ խորշերը, տմարդի արարքից աւելի, նենգօրէն նիւթւած մի դիւային սադրանք էր: Աքսորը, այս բարբարիկ դաւը, ոչ միայն միտում էր հայ սպայութիւնը զրկել իր հայրենիքից, այլ և մանաւանդ մայր հողը պարպել իր հարազատ զաւակներից, արթուն և բոլորանէր պահակներից, անվհճեր ու անձնուրաց պահապաններից:

Այդ հրէշային ծրագիրը գործադրեց նաև Դրօյի՝ հայ ժողովրդի պաշտելի հերոսի, Բաշ-Աբարանի դիւցազնական ախոյեանի նկատմամբ: Ցեղկոմը կտրուկ և վերջնական ազդարարութիւն էր յղել Դրօյին պատրաստ լինել և անմիջապէս մեկնել:

Այս վրդովիչ լուրը շուտով տարածեց ամէնուր: Երևանի և շրջակայքի հայութեան մէջ առաջ եկաւ իրարանցում և շփոթութիւն: Ժողովուրդը խորապէս մտատանջ էր, թէ ի՞նչ պիտի լինի իրենց պաշտելի հերոսի ճակատագիրը: Հազար ու մի շարաշուք զուշակութիւններ խուժում էին խոռված ուղեղների մէջ: Ոչ ոք ուզում էր հաշտուիլ այն խիստ, անողոր ու դժնէ կարգադրութեան դէմ, որին Դրօն անարդար կերպով ենթարկւած էր: Ժողովուրդը ատամները կրճտելով, զսպում էր իր իրաւացի ցասումը, որովհետև երկիւղ էր կրում որ, յախուռն ու անխոհեմ մի արարք կարող էր վտանգել Դրօյի կեանքը:

Ձերբակալութիւններից զերծ մնալու և խոյս տալու նպատակով, մեծաթիւ մտաւորականներ, զանազան կուսակցական գործիչներ, աշքառու և ականաւոր մարդիկ և պատասխանատու դէմքեր պահել էին թագաւորների մէջ, մինչև բոլշևիկեան

այսահար մոլուցքը իր թափը կորցնէր: Դրօյի աքսորի վճիռն ու հրամանը ցնցել էր նրանց:

Աքսորի նախօրեակին կարկառուն դէմքերը մէկիկ-մէկիկ գողունի մտնում էին Դրօյի բնակարանը՝ ստեղծւած նոր կացութեան մասին խորհրդակցելու: Դրօն բոլորին յանձնարարում էր պահել պաղարիւնը, համակերպել եղելութեան: Իր մտերիմ ընկերներից մէկը՝ Վ. Ն. հիացումով նկարագրում էր Դրօյի հոգեկան բարձր կորովը: Մինչ Դրօյի բարեկամները մտահոգութեամբ և շարագուշակ գալիքով տագնապում են, նա լիովին պահում է ոչ միայն իր հաւասարակշռութիւնը, այլև ետուն կենսուրախութիւնն ու լաւատեսութիւնը:

Այս գիծը Դրօյի նկարագրի և խառնածքի ամենից ցայտուն և զօրեղ նիշն էր: Դրօն պարտութիւնից ընկճւողն ու փուլ եկողը չէր: Պառտութիւնը ձախողանք էր նկատում. արդիւնք կա՛մ թերացումի, սայթաքումի և կամ թիւր դատողութեան: Մինչև պարտութիւնը արթուն էր, զգոյշ, հաստատակամ և բոլորանէր: Գործի համար միշտ մտածող, շրջահայեաց, կշռադատող և անվախ էր: Խստապահանջ էր և անզիջող՝ պարտականութեան հանդէպ: Սակայն ձախորդութեան դէպքում, երբ պարտութիւնը մինչևիսկ հետևանքն է իր նախազգուշութիւնների և հրահանգների անտեսումին ուրիշների կողմից, մեղքը ուրիշի վրայ չէր բեռնեցնում: Կը ճշտէր սխալները, կը մանրամասնէր ձախողանքի բոլոր մեքենականութիւնը, նրանից դաս առնելու դիտումով: Բայց երբեք չէր խորտակում պարտութիւնից, որովհետև ա՛յնքան հզօր էր իր յաղթելու կամքը, որի խոր գիտակցութիւնը ունէր. ա՛յնքան աներբ էր իր հաւատքը հայ ժողովրդի մեծութեան և յաւերժութեան վրայ, որ ոչ մի դժբախտութիւն չէր կարող իր լաւատեսութիւնն ու կենսուրախութիւնը սարսել: Փոխանակ հայ ժողովրդի տառապանքը ողբալու, խորաթափանց իմացութեամբ ըմբռնում էր տառապանքի աղբիւրը, էութիւնը և ներիմացումով գտնում էր դարմանը:

Եւ բնաւ զարմանալի չէր, որ Դրօն աքսորի նախօրեին իսկ, աւելի եռանդուն, զւարթախոհ և կորովի էր, քան իր այցելուները: «Ծղածն ի՞նչ է, որ խուճապի էք մատնել, պիտի ասէր Դրօյին բոլոր վլվլուկ հանողներին. փոփոխութի՛ւն. փո-

փոփոխութիւն է տեղի ունեցել. փոփոխութիւնը կայունութիւն չի նշանակում. նա էլ պիտի ունենայ իր փոփոխութիւնը:

Դրօն լաւ էր իմանում որ արքայը իրեն համար պարտութիւն էր: Հանդուրժում էր դրան առայժմ, բայց իսկի չէր կարող համակերպիլ: Նա իր ուղեղում տւարար որոճում էր այդ պարտութիւնը յաղթանակի վերածելու մասին: Նա յայտնում է իր մտածումները Վ. Ն.ին: Իր հաստատ համոզումը փոխանցում է իր ընկերոջ, թէ երկուսով կարող են հրաշքներ գործել հայ դատի համար:

— Արի՛, դու էլ միացիր իմ արքային:

Եւ պարզում է իր ծրագիրը:

Երբ խօսակցութիւնը աւարտում է, Վ. Ն.-ը, օգտուելով գիշերայ մութից, ուզում է մեկնել բայց Դրօն նրան չի թողնում:

— Տնաշէ՛ն, ասում է Դրօն, ընկերդ էգուց արքայ է գնում. ո՞վ է իմանում, գուցէ մէկ էլ շտեմնես նրան. առանձին պիտի թողնես ու մեկնե՞ս: Նստի՛ր, մի՛ գնա:

Երկար խօսքից ու զրոյցից յետոյ, Վ. Ն. համաձայնում է ոչ միայն շմեկնել, այլև մինչև իսկ միասին գիշերել:

Կէս գիշերայ խոր ու անշշուկ լուսութիւնը պատում է ինքնաշարժների ազմուկով: Բնակարանի փողոցում անիւները կանգ են առնում և ասպարէզ տալիս մարդկանց ժողովին: Մի քանի բոպէ անց դուռը թակում են: Վ. Ն. ուշադիր նայում է Դրօյին, որի դէմքի վրայ ուրազօժում է գոհունակութեան մի թեթև ժպիտ: Նա խորհրդածում է այն անտոժոր և տարօրինակ երևոյթի առջև. կա՛մ այն է, որ Դրօն չի ըմբռնում վերահաս վտանգի լրջութիւնը, ի լուր և ի տես Չեկայի ներխուժումի, և կամ նորահնար մի ելք է գտել:

Դուռը բացում է և ներս են մտնում ուրախ զւարթ կատակներով Յեղկոմի անդամները, Չեկայի բարակներ, բանակի ռուս զօրավարներ և բարձրաստիճան սպաներ: Դրօն հարևան սենեակը բաց է անում և իր խայտարղէտ հիւրերին ներս է հրամցնում: Սրահի մէջտեղում սարքած է երկար մի սեղան, ընթրիքի համար պատրաստած: Կոշուկ է, մտերմական խրախճանք և գինարբուք: Դրօն ոչինչ չի խնայիլ, որ կեր ու խումը լինի ճոխ, ըմպելին գերընտիր և ուտելիքը՝ համադամ:

Դրօն ունևոր և լայն միջոցների տէր ընտանիքի գաւազ էր: Հայոց նահապետական առաքինի աւանդութիւնները՝ տանը արիւնն ու աւիշն էին: Հարուստ կամ չբաւոր, արհեստաւոր կամ շինական, բոլորն էլ նախամեծար հիւրն էին Կանայեաններին: Դրօն պատմում էր, թէ չի անցել մի կիրակի կամ տօն օր, ուր հօր տանը հիւրամեծարանք տեղի չունենայ, ու բոլորին էլ անխտիր նոյն քաղցրահամ խորտիկները, խմորեղէնը, քաղցրեղէնն ու մրգերը: Դրօն սքռութեամբ և բժախնդրութեամբ պահել էր այդ շքնաղ բարեմասնութիւնը: Նա սրտանց հաճոյք էր զգում, երբ իր տան մէջ սեղանակից էր ունենում: Հոգեկան պահանջ էր դա, ամենօրեայ աղօթք էր և սրտաբուխ, նւիրական պարտականութիւնը: Հիւրասիրել՝ աղօթել էր Դրօյի համար:

Կերուխումի տենդավառ պահին, Ասքանազ Մուսկանը, որ հետագային, հիասթափ եղած բոլշևիկեան անկարելի շեղումներից և անմարդկային վայրագութիւններից, իր կեանքին վերջ տուաւ անձնասպանութեամբ, ոտքի է կանգնում և ռուսերէն մի կենաց առաջարկում Դրօյի համար:

— Դրօ՛, մենք լաւապէս գիտենք գնահատել քո արժանիքները որպէս զինւորական, կարգապահ անձնաւորութիւն, ներհուն ռազմագէտ և ժողովրդասէր մարդ: Քեզ շնք նկատում սովորական խմբապետ, ապա թէ ոչ՝ մենք կը վարէինք քեզ հետ այլ կերպ: Եթէ մենք այսօր սիրայօժար տունք եկանք քո հացն ու գինին ճաշակելու, դա նշանակում է, որ մենք քեզ համարում ենք բացառիկ յատկութիւնների տէր և թանկագին կարողութիւններով օժտւած մէկը: Վաղը դու պիտի մեկնես համաշխարհային Մեծ Յեղափոխութեան օրերանը: Բարի ճանապարհ եմ մաղթում քեզ. բայց պարտք եմ զգում նախազգուշացնել քեզ. այն երկիրը, ուր ոտք պիտի դնես, մի հրեղէն, բոցավառ գետին է, որ կարող է քեզ այրել և մրրկել:

Բոլորը լուռ են. լուռ է նաև Դրօն, որ անբաժան ժպիտը դէմքին, կարծես ուզում է հասկացնել, թէ «ըմբռնում եմ թէ ասածիդ իմաստը և թէ շասածիդ գաղտնիքը: Հայ ժողովուրդը թէ՛ ինձ է ծնել և թէ քեզ: Քո սիրտը թէ՛ օտարի լեզու է խօսում և թէ օտարի բերնով: Իմ սիրտը հայ ժողովրդի սիրտն է,

ուր օտարը չի կարողացել նստել: Դո՛ւ, խղճուկ վարձկան, ձայնդ բարձր է հնչում միայն քու ականջին»:

Հասկանո՞ւմ են, կոահո՞ւմ են կոշականները՝ Դրօյի հոգում եռացող մտորումները: Քու՛ւմ է թէ՛ այ՛ո՛ւ:

Մի քանի բույժ յետոյ, ծանր լուսթիւնը խզում է Սաշա Բէկզատեանը. նա՛ որ հետագային իր գլուխը վրայ տուաւ և անհետ ու անանուն կորաւ ընդմիջոյ:

Բէկզատեանը յայտարարում է.

— Ուղիղ է Մուսեանը: Ռուս հողը համակ կրակ է. սակայն մի մոռանալ, որ Դրօն ինքը՝ համակ կրակ է: Կրակը կրակով չի այրւի:

Գ

Դրօն Մոսկա հասաւ մեծ պատիւներով և արժանացաւ արտասովոր ընդունելութեան: Ծամբորդեց գնացքի մէջ իրեն յատկացած առանձին ու մասնաւոր բաժնեակով: Բոլշևիկ կուսակցութեան վաղեմի, փորձառու և գաղափարապաշտ պարագլուխները, որոնք լաւապէս տեղեակ և իրազեկ էին Ն. Յ. Դաշնակցութեան անցեալին, մարտական և ահաբեկչական գործերին ու գործունէութեան, ճանաչում էին Դրօյին և կամ իմանում էին, թէ ինչ արժէք և արժանիք է ներկայացնում նա: Նրանց ճիգն ու ջանքն էր մեծարանքներով սիրաշահել Դրօյին՝ օգտւելու համար նրա տաղանդից, կարողութիւնից և բացառիկ ձիրքերից:

Բոլոր գլխաւոր կայարաններում, ուր Դրօյի գնացքը կանգ էր առնում, տեղացի հայութիւնը հոծ ու խուռն բազմութեամբ խուժում էր դէպի կառաշարը, դիմաւորելու մեծանուն հերոսին: Ականատեսները վկայում են, որ ցուցաբերած հիւրընկալութիւնը, ընծայած մեծարանքը և հրճւանքի խօլական բացազանչութիւնները կատարեցին այնպես ջերմութեամբ, անկեղծութեամբ և յորդ սրտազեղումով դիմաւորողների կողմից, որ Դրօյի աքսորը ստացաւ շքեղ ու հանդիսաւոր երթի բնոյթ ու կերպարանք:

Հակառակ այն իրողութեան, որ Դրօն էր վարիչը հայ-վրացական սահմանային վէճի առիթով յառաջացած դիմաբախումի, որ վրացական բանակին ցնցիչ հակահարած տւեց,

սակայն վրացի բոլշևիկները սիրալիր վերաբերում յայտնաբերեցին նրա հանդէպ: Նրանք չէին մոռացել, որ Դրօն այն անվրէպ բազուկն էր, որ վրացիների վրէժը լուծեց: Ալիխանովը՝ Վրաստանի գիւղացիութիւնը կեղեքող և զուլումի ենթարկող ճիւղին էր, որի դէմ անէծք և լուտանք էին տեղացնում վրացիք, սակայն որին անզօր էին արժանի պատիժը տալու: Դրօյի ձեռքով կատարած ահաբեկումը երախտիքով, զոհունակութեամբ և շնորհապարտութեան զգացումով լցրեց վրացիների հոգին:

Մի օր, Ստալինը, որ արդէն տէր էր դառել Պոլիտբիւրոյի, և Զերժինսկին՝ Զեկայի ընդհանուր պետը, տեսակցութեան են հրաւիրում Դրօյին: Սրտզողած և մեղադրանքի տեղատարափով, նրանք յայտնում են Դրօյին, թէ Դաշնակցութիւնը, անգլիական իմպերիալիստների փողով վարձել է երկու ոռուների, որոնք սպանել են Զեմալ փաշային Թիֆլիսում՝ Զեկայի պաշտօնատան առջև: Դրօն անտեղեակ էր այս ահաբեկումին:

— Անգլիական փողով... ո՞վ, Դաշնակցութիւնը, — հարց է տալիս Դրօն, տարակոյսով և խայթիչ հեգնանքով:

Դրօն դաշնակցական էր իր ուղն ու ծուծով: Նա թրծած էր Դաշնակցութեան վեհ աւանդութիւններով և բարոյական մաքուր սկզբունքներով: Անկարելի էր, որ Ն. Յ. Դաշնակցութիւնը օտարից փող ստանար իր նպատակները իրագործելու համար: Օտարից փող ստանալ նշանակում է գերի դառնալ: Օտարը ձրի փող բաշխողը չէ: Նա մի գրոշ իսկ չի զոհի, եթէ տաժի դէմ մի քանի պատիկը ապահոված չլինի: Դաշնակցութիւնը, թէկուզ ամենալաւ նպատակի համար, եթէ փող ընդունի օտարից, պիտի խորտակւի այդ օտարի նպաստի ու երախտիքի տակ, որովհետեւ պիտի կորցնի ընդմիջոյ գործելու իր ազատութիւնն ու անկախութիւնը և խաղալիք դառնայ նրա քմայքին ու կամայական պահանջներին: Դաշնակցութիւնը երբ փողի կարիք ունենայ, կը դիմի իր ամենահարուստ ակունքին՝ հայ ժողովուրդին, որ 65 տարի անընդհատ իր սիրտն է տւել այս կազմակերպութեան:

Դաշնակցութեան հիմքը, իր բարոյական հմայքը, իր զօրութեան բանալին զոհաբերութեան և նւիրումի ոգին է: Դաշնակցականը մի՛միայն պիտի տայ, առանց փոխարինութեան և առանց առնելու ակնկալութեան: Ուր առնելու մտածում

կայ, ուր հատկացումի և վարձատրութեան դիտում կայ, այնտեղ զոհարեթութեան ոգին բացակայ է իսպառ: Եթէ դաշնակցականը վարակի դրամի և շահի, նիւթապէս օգտուելու մտայնութեամբ, շահամոլութիւնը տիրական ախտ կը դառնայ, կապականի նրա հոգին սատանայի նենգ ու վարնոց հնարքներով, իսկ Դաշնակցութիւնը կը մեռնի: Դաշնակցութիւնը հարուստ է, որովհետև անարծաթ է: Դաշնակցութիւնը անասան է, որովհետև իր էութիւնը զոհարեթութիւնն է:

Դրօն, Դաշնակցութեան բարոյական առաքինութիւնների խստասիրտ աւանդապահը, իրաւամբ չէր հաւատում Ստալինի և Զերժինսկու պատմութեան:

— Չեմ իմանում ո՞վ է սպանել Զեմալ փաշային,— յարում է Դրօն անկեղծութեամբ և պարկեշտօրէն:

— Դաշնակցութիւնը երբ մահապատժի է դատապարտում որևէ դաւաճանի, հարածը տալիս է առանց դրամի և առանց միջնորդի: Նրա բազուկը այնքան ուժեղ է, որ մահապարտին տապալելու համար ուրիշի օգնութեան երբեք պէտք չէ ունեցել: Ասում էք, թէ Չեկայի կենտրոնի առջև սպանել են Զեմալին: Ամբողջ Ռուսիայում չէք գտնի մի անձ, մի կազմակերպութիւն, որ յանդգնութիւնը ունենայ այսպիսի վտանգաւոր և արկածալից ձեռնարկ ատանձնելու: Միայն մէկ ուժ գոյութիւն ունի, որ կարող է այս գործը յաջող և անվտանգ զուլի հանել: Դա Հայ Ցեղափոխական Դաշնակցութիւնն է: Մի՞թէ է, որ այդ երկու ուսաներին բանտարկել էք: Նրանք ապահովաբար անմեղ են, և անգիտակ անցուղարձին: Թիֆլիսում ձեր Չեկան ապիկար է դուրս եկել և չի կարողացել ահաբեկիչների հետքը գտնել: Շճած ու ամօթահար, նա իր անզօր գայրոյթը թափել է այս երկու անմեղների վրայ: Եւ ծածկելու համար իր ապիկարութիւնն ու խաղբութիւնը, յերիւրել է անզօյն և կեղծ ապացոյցների ու փաստերի մի թղթածրար: Ես կարող եմ այդ կեղծիքը քօղազերծ անել:

Ստալինն ու Զերժինսկին ուշադիր և անքթիթ ունկնդրուեցին Դրօյի ինքնավստահ, համարձակ և անսթիկեթ բացատրութիւնները:

— Այս խնդիրը մէկ լուծում ունի, առաջարկում է Դրօն: Արտօնեցէք ինձ մեկնել Թիֆլիս: Կը տեսակցեմ այն դաշնակցականների հետ, որ բանտում արգելափակւած են: Երեւան կը հանեմ ճշմարտութիւնը և ձեզ կը ներկայացնեմ գործի ծալքերը: Կը գործադրեմ այս դաժան ու ծանրակշիռ առաքելութիւնը հետեւեալ պայմանով,— իմ տեսութիւնը կալանատը ընկերներիս հետ պէտք է լինի զուլի զլիսի, առանձին և ազատօրէն: Զեր մարդկանցից ոչ ոք պէտք է ներկայ կամ միջամուխ լինի մեր խօսակցութեան: Ոչ միայն ազատ պէտք է արձակէք տասնեակներով անմեղներին, որոնց զանգաձօրէն ձերբակալել և բանտ էք նետել, այլև խօսք պիտի տաք ահաբեկչի կամ ահաբեկիչների կեանքը խնայել:

Ետտումը ստանալուց յետոյ Դրօն զնացքով մեկնում է Թիֆլիս, պաշտպանութեանը տակ Չեկայի գաղտնի մի ոստիկանի:

Բազու չհասած, Դրօն գաղտագողի իջնում է գնացքից ու հետիոտն հասնում Բազու: Իր ճամբրուկը թողնում է գնացքի մէջ, որպէսզի ուղեկիցը չկասկածի, թէ փախուստ է տուել: Ցարաբերութեան մէջ է մտնում երկու յայտնի ընկերների հետ, նրանցից քաղում՝ հարկ եղած տեղեկութիւնները ահաբեկումի առնչութեամբ և հետեւալ օրը մեկնում է Թիֆլիս:

Թիֆլիսում նրան ընդունում է Վրաստանի Կոմկուսի առաջին դէմքը՝ Լավրենտի Բերիան: Մոսկուան նախօրօք հաղորդում էր այնտեղ Դրօյի ժամանումի շարժառիթը:

Ահհա՛, անտեղի և պատահական խոշընդոտներից Դրօյի մուտքը զերծ պահելու զգուշատրութեամբ, Բերիան մինչև բանտ ընկերանում է նրան: Բանտի դարբասից ներս մտնելիս, դաշնակցական բանտարկեալները անակնկալի են գալիս: Բեփան նկատում է այդ և դառնալով Դրօյին, դառն հեզնութեամբ ասում է.

— Ընկերներդ, որ ինձ հետ տեսան քեզ, պիտի մտածեն, թէ արդէն դու էլ ծախւած ես բոլշեակներին:

— Ո՛չ, պատասխանում է պատրաստախօս Դրօն իւրայատուկ տրամտութեամբ,— ընկերներս ինձ հետ տեսան քեզ, կեանքդ ապահովագրւած է:

Ահաբեկիչները Դրօյին պատմում են ամբողջ ճշմարտութիւնը առանց գաղտնիքը ծածկելու և առանց վերապահու-

թեան: Եւ իր հաւաքած վաւերական և մեկին տւեալներով քողազերծ է անում Թիֆլիսի Չեկայի յերիւրած զրպարտութիւնները, դարբնած շինծու պատմութիւնը և նիւթած դաւը:

Աննշա՞ն բան էր դէմ յանդիման կանգնել Չեկայի նենգամիտ, յիշաշար և դաժան դահիճներին: Յանդգնութիւն չէ՞ ձեռնոց նետել պատմութեան ամենից արիւնատուշտ կազմակերպութեան և նրա խարդախութիւնները մերկացնել: Ո՛չ, Դրօյի համար անհրաժեշտ չէր ճիգ թափել յանդուգն լինելու համար: Դա՛ իր բնատրութեան ինքնաբոլս զեղումն էր: Ուրիշ կերպ չէր կարող վարել: Սուտի, կեղծիքի, խաբէութեան չէր հանդուրժում: Այս էր իր քաջութեան, խիզախութեան աղբիւրը: Ըմբոստ էր անարդարութեան դէմ, պարկեշտ էր իր կարծիքների մէջ և անխնայ՝ հացկատակների ու փարիսեցիների հանդէպ:

* * *

Անզուգական էր Դրօն իբրև հայ: Տարագիր էր, բնակում էր օտար երկրում, բայց ապրում էր Հայաստանում, իր մայր երկրում: Հայաստանն իր բնութեամբ, իր լեռներով ու դեռերով, իր լոյսերով, գոյներով և ստեղծերով, որպէս կենդանի և յարաշարժ ոգիներ ապրում էին իր արեան գնդիկների և մարմնի հիւսկէնների մէջ: Մաճի տակ քրքրող հողի դղրդիւնը, մուրճի տակ հեծող երկաթի ճոխնը, յուշիկ թաւալող ջուրերի մրմունջը և ծիծղուն և հասուն մրգերի խայտանքը, հայրենի հողի մունջ բնութիւնը համօրէն, իբրև հզօր ու անդու մի մեղեգի, թրթռում էին իր հոգու մէջ: Նա նոյնացել էր Հայաստանի հետ, Դրօն և Հայաստանը Մեծ Երազի իրականացման զօրութիւնն ու կարելիութիւնները ծծում էին նոյն աղունքից, նայն յաւերժական ուժից, որ կոչում է Ոգի: Եթէ փորձենք տրամաբանական տարազների վերածել, եթէ ջանանք իմացականութեան տւեալները վերլուծելով գտնել այդ ոգին, չենք կարող ըմբռնել, ընդհակառակն, կը կորչենք անվախճան խարխափանքի բաւիղի մէջ: Ցեղի հոգին միայն ապրելով կարելի է հասկանալ:

Մի անգամ, խօսքն ինձ ուղղելով, հեզանքով հարց տուց:

— Ի՞նչ է քո արժէքը, ի՞նչ է քո արժանիքը:

Ես էլ նրան խորտակելու, իր հեզանքը կոտրելու դիտու՞մով, պատասխանեցի:

— Եթէ մինչև իսկ ոչինչ արժեմ, քո վրայ գէթ մէկ առաւելութիւն ունեմ. ֆրանսերէն և անգլերէն եմ իմանում:

Չպատասխանեց, լուռ մնաց: Բայց ինքն իրեն կրկնում էր մի յանկերգ «ֆրանսերէն և անգլերէն է իմանում»: Ուզում էր ասել, «ի՛նչ մեծ արժանիք է անգլերէն և ֆրանսերէն գիտենալը»: Հաւանաբար մտովի ասում էր. «Մարդիկ եմ ճանաչում, որ տասը լեզու գիտեն. տասը համալսարանի վկայական ունեն, տասը կաճառից տիտղոս են ստացել, այնուամենայնիւ մնացել են անբան անասուն»:

Ուղիղ էր Դրօն: Կարելի է մտային զարգացման գագաթին հասնել, կարելի է քաղաքաքրթական բարձրագոյն գիտերը, ստեղծագործութիւնները օգտագործելու շափ ճաարտոր լինել, բայց մնալ նախնամիտ վայրենի: Որովհետև մարդ էակը մարդ անողը ոչ թէ գիտութիւնն է, ուսումն է, քաղաքակրթութեան բարիքներն են, այլ հոգեկան այն արժէքները, զգալու և կենսագործելու այն թափը, հաւատքով ապրելու այն արարչական կարողութիւնը, որ որակում ենք աստուածային:

Դրօյի մէջ այդ գոյութիւն ունէր իբրև յարատև ապրում: Նա յարաշարժ ու անհանդարտ մարդ էր: Կորու վն իր մէջ եռում էր և եփում էր նրան: Նրա ճիգը, նրա աշխատանքը դուրս էր պարտականութեան, ձեւականութեան սահմաններից: Ներքին մղումով էր նա գործում և նրա ճիգը ստեղծագործութիւն էր, յօրինում, բանաստեղծութիւն:

Դրա համար էր, որ բանակուի, վիճաբանութիւն, կուսակցական պայքարում արձակած պարսաւանքները մի նշանախեց իսկ չէին ազդում իր վրայ: Խորապէս գիտակից էր իր կարողութիւններին և փառատենչութիւնը ունէր այդ կարողութիւնները արժանաւոր ու բաղմարդին կերպով ի սպաս գնելու հայութեան և Հայաստանի համար:

Ե

Մի երիտասարդ դաշնակցական, որ հմայւել էր հայ հերոսների փառքով, հարց տուա Դրօյին.

— Ի՞նչպէս կարելի է երբեք վախ չունենալ, մշտապէս անվախ լինել:

Դրօն իր խորաթափանց հայեացքը սևեռեց երիտասարդի աչքերի մէջ, ուր կարդաց անկեղծութիւն և հոգեկան վերա-
ցում:

— Բալիկս, ասաց Դրօն, հայրական քնքուշ հոգածութիւ-
նով, մարդ էակը ստեղծել է վախի զգացումով: Արարչու-
թիւնն այդ բնագոյով օժտել է նրան՝ ինքնապաշտպանութեան
համար: Դա բարիք է: Բայց շարիք է դառնում այդ, երբ փա-
խուստ է տալիս նրանից: Որքան փախչես, այնքան պինդ կը
կպչի քեզ: Համարձակ նայի՛ր նրա աչքերի մէջ. երբ ճանա-
չես նրան, նա զինաթափ կը լինի:

Ինձ գործացրեց Դրօյի այս ինքնատիպ բացատրութիւնը,
որ հոգեբանական վերլուծումներով չէ, որ գտել էր, այլ փոր-
ձառութեամբ, մանաւանդ ներիմացումով:

Հերոսը նա չէ, որ իր կեանքը վտանգելով, արտակարգ ու
հրաշապատում գործեր է կատարում, ինչպէս աւազակները,
չելուզակները և գանգրատները: Հերոսը նա չէ, որ ներքին
անզուսպ մղումով, դէպի մահ է սլանում, ինքնոչնչացումի
քայլ է առնում, անձնասպան է լինում, ինչպէս անմխիթար
սիրահարը, անբուժելի յուսահատը և խելագարը: Սրանք վախ-
կոտներ են, որոնց համար կեանքը շարշարանք է, տառապանք
և անտանելի բեռ: Սրանք անարի, եզկելի վատեր են, որոնք,
սարսափած կեանքի դաժան փուկերից, անզօր են զգում դի-
մագրաւելու վտանգը և փախուստի այս ուղին են ընտրում:
Սրանք ինքնամոլներ են, որոնց անյազուրդ եւր պարտութեան
է մատնւած, կեանքի խոչընդոտները անյաղթելի գտնելով:

Հերոսը՝ անվեհեր մարտիկն է, նա պայքարում է կեանքի
թիւրի և ծուրի դէմ: Նա կուում է յաւիտենական արժէքների
համար. ազատութեան, անկախութեան, ճշմարտութեան, ար-
դարութեան համար: Այդ նպատակին հասնելու համար, նա ոչ
մի զստողութեան առջև կանգ չի առնում: Հերոսի եւր տիրա-
կան չէ. նա սոսկ ծառայ է: Հերոսը ամէն օր իր եսից մի քան
է մեռցնում, որպէսզի վեհ սկզբունքները իշխեն ամենուրեք և
միշտ:

Դրօն հերոս էր:

Նա շէնշող, լաւատես և կենսուրախ էր: Ձախողանք և
գժբախտութիւն չէին կարող խորտակել նրան, չէին կարող
խաթարել իր սիրտը, որովհետեւ անսպառ կերպով ունէր մա-

քառելու և յաղթելու: Կեանքը մի ելակ է. նա ունի իր մութ և
պայծառ երեսները, տխուր և զւարթ կողմերը:

«Ձախող օրերը ձման նման կը գան ու կերթան,
վհատելու չէ, վերջ կունենան, կը գան ու կերթան»:

Հերոսական, յաւերժական հայութեան փիլիսոփայութիւնն
է սա կեանքի մասին, որ Դրօյինն էր միաժամանակ: Պէտք է
պայքարել, անդու պայքարել, իսկ պայքարը յաջողութեամբ
պսակելու համար, պէտք է զոհել, միշտ զոհել, և զոհել ամէն
բան իր անձից, անգամ իր կեանքը:

Մահ իմացեալ անմահութիւն է:

Հերոսի համար կեանքը՝ առկայութիւն և մահը նրա բա-
զակայութիւնը չէ: Կեանքն ու մահը իրարյաջորդ տևողութիւն
են: Մարդն իր կեանքով ու մահով բնութեան յայտնութիւնն
է: Բնութեան, որ բեղմնաւորող, ստեղծարար արգանդ է, արա-
րիչ ոգիների ետուն աշխատանոցը: Հերոսը մշտապէս այդ ոգի-
ների հետ է ապրում և զգում է իրեն բնութեան մի անքակ-
տելի մասնիկը: Կեանքն ու մահը հերոսի մէջ, նրա էութեան
խորքում լուծել են, իրրև դաշնաւոր և ներդաշնակ միու-
թիւն:

«Հող էիր և ի հող դարձիր»: Հերոսը իր մահով չի անհե-
տանում, այլ վերադառնում է բնութեան: Դրանից է բխում իր
անմահութիւնը:

Աննման Դրօ՛ւ, անշունչ մարմինդ, նիւթեղէն անօթը քո
Ոգու, յանձնեցինք հողին, իսկ գողից սլացաւ միանալու
հայոց հոյակապ ու փառաշուք պանթէոնի պաշտելի հսկա-
ներին:

Քո սիրտն ու քո թոքից հանւած թշնամու զնդակը պիտի
պահենք իրրև յուշք և յիշեցում գալոց հայ սերունդներին:

Քո սիրտը խորհրդանշանն է այն բոլոր առաքինութիւն-
ների, որ գու ժառանգել ես յաւերժական հայութիւնից:

Քո թոքում թաղւած զնդակը խորհրդանիշն է Հայ Դատին,
անխրալւած քո ժողովրդի իրաւունքներին, որին կեանքդ

նւիրեցիր և որի մարտական յարածածան դրօշը ամրակուռ բազուկովդ միշտ բարձր բռնեցիր:

Վշտակոծ ենք, բայց ողբ չենք արձակում: Արցունք էլ չենք թափում, որովհետև արցունքը ընկրկումի, տկարութեան նշան է, ինչպէս դու սովոր էիր մեզ ասել: Չենք ողբում, որովհետև հաւատացած ենք, որ մեր ժողովուրդը, որ քեզ է ծնել, կարող է Դրօսներ նորէն ծնել:

Այսօր, քո աճիւնի առջև կանգնած, գլուխներս բարձր, նորոգում ենք մեր ուխտը: Ուխտում ենք բարձր բռնել այն պաշտելի դրօշակը, որ մեզ փոխանցեցիր, և ընթանալ այն նւիրական ճանապարհով, որ դու ցոյց տւիր:

Դու անմահացար, որովհետև հայ ժողովուրդն անմահ է:

ՔԺ. ԵՐ. ԽԱՔԱՆԱՍՅԱՆ

ՍԱՐԸՂԱՄԻՇՈՒՄ 1918-ԻՆ

(Հատած)

Սարըղամիշը գտանք քառասային վիճակի մէջ: Քաղաքը դատարկւել էր: Բնակիչները թողած տուն ու տեղ՝ հեռացել էին: Մնացել էին կասկածելի մարդիկ, որոնք գիշեր ու ցերեկ թալանով էին զբաղւած: Զինւորական պահեստները մնացել էին անպաշտպան. անհաշիւ հարստութիւն էր ամբարւած — զէնք ու ռազմամթերք, զինւորական և քաղաքացիական հագուստ, երկրագործական գործիքներ և մեքենաներ, խճուղիներ և կամուրջների շինութեան մեքենաներ, անսպառ դեղօրայք, ալիւր, շաքար — տասնեակ միլիոնների արժէքով հարստութիւն: Ռուս բանակը լքել ու հեռացել էր խուժանացած: Տէր չէր մնացել: Զօր. Արէշեանը հազիւ կարողանում էր իր զինւորական անմիջական պարտականութիւններին հասնել: Ռուս բանակի փայլուն զինւորականի համբաւ ունէր, բայց այժմ խեղճացել, շղայնացել, թրջւած հաւ էր դարձել. բոլորովին անհամապատասխան էր իրեն վիճակւած դերին: Սրտի հիւանդութիւն էլ ունէր — ոմանք ասում էին՝ հիւանդութիւն էր ձեռքնում — և ծանր վայրկեաններին կորցնում էր գլուխը: Նրան օգնելու կոչւած, ճակատի հրամանատարը՝ զնդ. Բէյ-

Մամիկոնեանը նոյնպէս ցաւագար ու վախկոտ մէկն էր: Հաւկառակ իր արտաքին պատկառելի տեսքին և երևութական լըրջութեան՝ իրապէս շրջուն խուճապ էր և ո՛չ մէկ վստահութիւն չէր ներշնչում իրեն ենթակայ զինւորներին ու սպաներին:

Յիշողութեանս մէջ ո՛չ մէկ լուսաւոր գիծ չի մնացել և Արէշեան-Բէյ-Մամիկոնեան շրջապատից: Ո՞րտեղից էին հաւաքւած այս միջակութիւնները և ի՞նչ կարող էին անել ձեռքերիլու Սարըղամիշի անձև քառսը, որ օրէցօր աւելի էր ծանրանում, մանաւանդ, գաղթականական հոսանքի պատճառով: Ամէն օր Սարըղամիշ էին թափում փախստականներ պատերազմի վայրերից, որոնց անհրաժեշտ էր տեղաւորել, կերակրել և երկաթուղիով ուղարկել դէպի հիւսիս:

Աշխատանքը բաժանեցինք մեր միջև հետևեալ ձևով. — Վահան Փափազեանը ստանձնեց գաղթականական գործը: Վահան Նաւասարդեանը դարձաւ զօր. Արէշեանի խորհրդական. մի տեսակ շտաբի պետ: Ինձ բաժին ընկաւ Սարըղամիշի պարէտի պաշտօնը — զինւորական կոմենդանտ: Եւ երեքով անցանք գործի:

Ռազմաճակատից շարունակ մոայլ լուրեր էին ստացւում. թշնամին աւելի և աւելի յանդուգն յարձակումներ էր գործում, Մեր ուժերը բաւական չէին և արագ կերպով տկարանում էին՝ հիւանդութեանց, դասալքութիւնների, կարգապահութեան խանգարման և, մանաւանդ հրամանատարական հեղինակութեան բացակայութեան հետևանքով: Անդրանիկը իր զօրամասերով հեռացել էր կուր դաշտից, իբրև կարգախօս թողնելով իր ետևը. «Թրքահայութիւնը կոտորեց, թո՛ղ ոռւսահայութիւնն էլ կոտորւի»: Այդպէս չէր ասւած իր խօսքը, բայց ամբոխը այդ իմաստով հասկացաւ:

Օրւայ հրատապ պահանջն է՛ր կանգնեցնել թշնամու յառաջխաղացումը: Դրա համար, առաջին հերթին, պէտք էր ուժեղացնել ճակատի զօրամասերը օգնական ուժերով: Սարըղամիշում պահեստի մասերը գրեթէ սպառւած էին. մնացածները ո՛չ մէկ վստահութիւն չէին ներշնչում: Զօր Արէշեանի դիմումները Ալեքսանդրապոլ զօր. Նազարբէգեանին ո՛չ մի արդիւնք չէին տալիս: Սկսեցինք ուղիղ հեռագրաթելով ոմբակոծել Հայոց Ազգային Խորհուրդը Թիֆլիսում: Հետևանքը եղաւ նոյնը:

Սարըղամիշում և, առհասարակ, ճակատի մերձաւոր թիկունքում սուր կարիք կար մտաւորական ղեկավար ուժերի, որոնցով լեցուն էր Քիֆլիսը: Մեր դիմումները Հայոց Ազգային Խորհրդային այս գծով էլ արձագանք չէր գտնում:

Թազմաճակատից պահանջում էին կտրուկ միջոցներով վերջ տալ դասալքութեան: Բանակի կարգապահական ոգին կտարողները մնում էին անսպառիժ: Անհրաժեշտ էր զինուորական դատարան կազմել պատժելու համար դաւաճաններին ու դասալիքներին: Զօր. Արէշեանը յարմար ուժեր չէր գտնում դատական կազմի համար և իզուր բախում էր ընդհանուր հրամանատարութեան և Ազգ. Խորհրդի ղռները: Մեր թախանձանքի խնդրանքներին էլ պատասխանելով Քիֆլիսից յորդորում էին սեփական ուժերով բաւականանալ: Փորձեցինք «սեփական ուժերով» կազմել զինուորական ատեան: Բան զուրս չեկաւ: Երկու Վահանները վճռական կերպով մերժեցին զինուորական դատարանի կազմի մէջ մտնել. նրանց խիղճը թոյլ չէր տալիս մահան դատավճիռ արձակել: Երբ ղեկավարները իրաւունք էին համարում «խղճով» առաջնորդել, բնական էր, որ ստորադասներն էլ նոյնպէս ապաւինէին խղճին: Օրեր տևող խօսակցութիւններից ու վէճերից յետոյ, կարելի չեղաւ զինուորական ատեան կազմել, և դասալիքները անսպառիժ վխտում էին թիկունքում:

Մի օր էլ ըմբոստացաւ և մերժեց ճակատ երթալ Մարտըղամիշում գտնուող 101-րդ ձիաւոր հարիւրեակը. Արէշեանի բոլոր շանքերը կարգի բերելու՝ անցան անօգուտ: Մարդիկ ուզում էին հետեւել դասալիք՝ ռազմաճակատից հեռացած ռուս զօրամասերին:

Զօր. Արէշեանը սիրտը բռնած՝ շարշարում էր ցաւից ու անկարողութիւնից՝ շարշարելով նաև մեզ: Նստած մոռալ՝ ելք էինք որոնում անել և անտանելի կացութիւնից: Եթէ այս դրութիւնը շարունակէր, կարճ ժամանակամիջոցում ռազմաճակատը փուլ կը գար, և թշնամին անարգել կը յառաջանար դէպի Կարս և Ալեքսանդրապոլ:

Մէկ էլ — հրա՛շք: Վազներեան հերոսի պէս՝ ներս մտաւ Դրօն: Ո՛րտեղից որտեղ և ի՞նչ օրհասական վայրկեանի: Կարծես լոյս բերեց հետը: Նոյնիսկ Արէշեանի գէմքը պայծառացաւ: Դրօն բանակի կոմիսար էր:

Բախտաւոր աստղի տակ ծնւած մարդիկ կան, որոնց հիմար անկարելի բան գոյութիւն չունի: Հող առնեն՝ ոսկի կը դառնայ: Յաջողութիւնը անբաժան ընկերն է նրանց:

Դրօն յայտնեց, թէ եկել է Երևանից գէնք ու ռազմամթերք հայթայթելու Արարատեան դաշտի զօրամասերի համար: Կարսից ստացել և ուղարկել է որոշ քանակութեամբ փամփուշտ և հրացաններ ու գնդացիքներ: Հիմա ուզում է Սարըղամիշի պահեստներից գէնք ու փամփուշտ ուղարկել Երևան:

Բոլոր պահեստները, իբրև պարէտի, իմ տրամադրութեան տակ էին: Ես, իհարկէ, առաջարկեցի ինչ որ հնարաւոր է փոխադրել: Արէշեանը անմիջապէս հաւանութիւն տուց.

— Տարէք ինչ օր ուզում էք և ինչքան օր ուզում էք: Միայն թէ, սիրելի պարոն Դրօ, մնացէք մի քանի օր օգնելու մեզ:

Դրօն շտապում էր վերադառնալ Երաանի նահանգը, ուր արինահեղ քաղաքացիական կռիւներ էին տեղի ունենում և ուր ինքը շրջանի հրամանատար էր: Միայն ստիպողական հարկադրանքի տակ անձամբ եկել էր գէնք ու ռազմամթերք տանելու: Բայց զօր Արէշեանի և մեր խնդրանքը այնքան բուռն էր, որ ստիպած եղաւ տեղի տալ: Իր զինուորական բացատիկ բնազդով նա արագ կերպով ըմբռնել էր կացութեան ահաւոր լրջութիւնը և անմիջական դարմանումի անհրաժեշտութիւնը:

Առաջին հերթին անհրաժեշտ էր վերջ տալ 101րդ հարիւրեակի ըմբոստութեան, որ քարոյշւած ու կազմալուծում էր բանակը: Մարդիկ զինւած՝ նստել էին զօրանոցում և մերժում էին ենթարկւել հրամանատարութեան՝ ցուցական կերպով:

Իբրև բանակի կոմիսար, Դրօն արագ կերպով պատրաստեց վստահելի զինուորական ոյժ և հրամայեց, որ ըմբոստները դուրս գան զօրանոցից: Հարիւրեակը դուրս եկաւ և շարեց հրացաններ ձեռքներին: Դրօն մի կարճ ձառով դիմեց նրանց հայրենասիրութեան՝ յորդորելով, որ մեկնին ռազմաճակատ հայրենիքի պաշտպանութեան համար: Աջ ու ձախից լսեցին տրտունջներ, մերժումի բացազանջութիւններ: Դրօն մի պահ լուռ դիտեց և, յանկարծ, վազրի ոտաւնով ատրճանակը ուղղեց հարիւրեակին ու գոչեց.

— Հանդա՛րտ:

Անակնկալի եկած զինւորները արագ կատարեցին հրամանը:

— Տասը քայլ առաջ, պոռաց Դրօն:

Առանց վարանումի զինւորները առաջ անցան տասը քայլ:

— Հրացանները դնել գետին, հրամայեց Դրօն:

Մի պահ տատանումից յետոյ, ամենքը հրացանները վար դրին: Քիչ անդին կեցած էր Դրօյի պատրաստած վաշտը՝ զընդացիրներով զինւած: Զինւորները տեսնում էին այդ:

— Սուրերը դնել գետին, նորից հրամայեց Դրօն:

Զինւորները սուրերն էլ դրին վար:

— Տասը քայլ յե՛տ, գոչեց Դրօն:

Հարիւրեակը մէկ մարդու պէս քաշեց յետ, նախկին տեղը:

Դրօյի կարգադրութեամբ եկան, արագ կերպով հաւաքեցին ու տարին հրացաններն ու սուրերը: Ապա Դրօն պահանջեց, որ անմիջապէս յանձնեմ ըմբոստութեան պարագլուխներին: Առանց դժարութեան յանձնեցին երեք հոգի:

Հարիւրեակը զղջում ու հնազանդութիւն յայտնեց: Լուրջ կայծակի արագութեամբ հասաւ ռազմաճակատի զօրամասերին և ցնցող տպաւորութիւն գործեց նրա վրայ:

Այնուհետև արագ կերպով կազմեց պատերազմական ատեան, դատելու համար խոռվարարների երեք պարագլուխներին:

Առանց ձգձգումի զօր. Արէշեանը հրաման արձակեց. — կազմում էր զինւորական դատարան, նախագահ՝ Ս. Վրացեան, անդամ՝ Դրօ, դատախազ՝ սպայ... ափսո՛ս, մոռացել եմ անունը, քարտուղար՝ տեղակալ Պետիա Բէզզադեան: Դատարանին յանձնում էին վերև յիշած երեք ըմբոստները:

Դատը տեղի ունեցաւ զօրանոցներից մէկում: Սւինաւոր պահակների հսկողութեան տակ ներկայացան երեք ամբաստանեալները: Երկուսը գորշ և աննշան տեսքով մարդիկ էին, նախկին բանւորներ, որոնք անմիջապէս խոստովանեցին իրենց յանցանքը և ամբողջ պատասխանատուութիւնը ձգեցին երրորդի վրայ. նա էր զրգոխ ճառեր ասել և ըմբոստութեան դրդել զինւորներին. իրենք հետևել էին նրան, անմեղ զոհեր էին... Գործից, սակայն, չէր հետևում, որ նրանք անմեղ զոհեր եղած լինէին:

Երրորդը՝ նախկին անտառապահ, քառասունի մօտ, վ՛թխարի հասակով, երկար, սուր ոլորած բեխերով, խոշոր և թափանցող աչքերով, պատկառելի արտաքինով, լեզւանի մի տղամարդ էր: Իսկական հերոս իր տեսքով:

Քննութիւնից — հրամանատարական տեղեկատուութիւնից և վկաների ցուցմունքներից պարզեց, որ երեքն էլ հաւասարապէս յանցաւոր էին. ամէն առիթով դժգոհութիւն էին սերմանում շուրջը, շէին ենթարկում կարգապահութեան, խուսափում էին պարտականութիւնից, ընկերակիցների մէջ զրգոխ քարոզչութիւն էին անում, դրդում էին թողնել դիրքերը և հետևել ռազմաճակատից հեռացած ռուս զօրամասերին: Ակնյայտնի կերպով ձգտում էին կազմալուծել բանակը, որպէսզի շուտով կարողանան տուն վերադառնալ...

Պատկերը ցնցող էր: Մի կողմից հրամանատարութեան անճարակութիւնը, միւս կողմից՝ ծայր աստիճան բարոյալքում: Այս երեքը բացառութիւն չէին. բոլշևիզմը պղծել էր բանակի հոգին. հայրենիքի գաղափարը արագ կերպով ցրնդում էր մարդկանց մտքերից՝ տեղ տալով անասունի նախկին բնազդին:

Դատախազը երեքի համար էլ պահանջեց մահապատիժ: Այսօրայ հոգեբանութեամբ ոմանք թերևս մեղադրեն դատախազին. ինչու ա՛յս երեքը պէտք է մեռցէին, երբ իրենց նման ուրիշներ և աւելի մեծ յանցաւորներ, աւելի բարձր դիրքերում, պտըտում էին անպատիժ — «Չաշկա Չայ»ի և թիկունքային զանազան հիմնարկութիւնների հերոսներ: Ի՞նչու պէս հաշտել նման անարդարութեան հետ: Հապա «մարդկային խիղճը» կամ «սոցիալիստական գիտակցութիւնը»: Հապա՛ «մի՛ սպանաներ»ը: Հապա՛ մեր դաւանանքը մահապատիժ դէմ...

Դիւրին է շարատաւորել պատմութեանները՝ նստած կանաչ սեղանի շուրջ: Տէր Մարգարեանի շքեղ դահլիճում, Գոլովինսկիի վրայ: Դժուար չէ «մաքուր» պահել խիղճը և սուրբի կերպարանքով ներկայանալ ամբոխին ուրիշների վրայ ձգելով «աղտոտ» գործերը: Սեփական պատմութեանի և սեփական խղճի մասին հոգացող ազնիւ մարդը պարտաւոր է մտածել և ուրիշի պատմութեանի ու խղճի մաքրութեան մասին...

Բայց նման նուրբ խորհրդածութիւններով զբաղելու ժամանակ չկար. մեր առջև կանգնած էին երեք ապացուցւած ծանր յանցաւորներ, որոնց համար դատախազը մահուան պատիժ էր պահանջում: Եւ ամէնքի հայեացքը ուղղւած էր մեր կողմը. անպարտ արձակել պիտի նշանակէր քաջալիբել դասալքութիւնը հիմնապէս քայքայելով ռազմաճակատը: Գատարանը միաձանութեամբ որոշեց գնդակահարել երեքին էլ, անմիջապէս, առանց վերաքննութեան իրաւունք տալու...

Երկուսը լսեցին դատավճիռը լուռ, համարեա անտարբեր, բայց անտառապահի վրայ շշմեցնող տպաւորութիւն թողեց: Նա մի պահ կարծես շրմբոնեց կարդացւածի իմաստը, ապա ցնցեց, սուր ճիչ արձակեց, սկսեց պոռալ... Անհասկանալի խօսքեր էր արտասանում: Լալիս: Եղկելի էր երևոյթը. այդքան մեծ մարմնի մէջ այդպիսի՝ փոքր հոգի...

Մի քանի ժամ ժամանակ տրեց ձեականութիւնները լրացնելու և ամբաստանածների պատրաստութեան համար. կարող էին նամակ գրել իրենց ազգականներին: Երեկոյեան դէմ գործադրեց մահավճիռը:

Զօրանոցներից քիչ անդին, վարը, փոքրիկ հարթավայրի վրայ կանգնած էր հրացանաւոր մի շոկատ: Փոքրիկ սեղանի շուրջ կեցած էին դատարանի անդամները՝ նախագահ, Գրօ, դատախազ՝ Պետիա Բէզզադեանը — Հազիւ 20 տարեկան — աղաչեց, որ իրեն ազատեն մահապատժի գործադրութեան ներկայ գտնելու պարտականութիւնից: Անդին, բարձունքի վրայ խոնւած էին դիտողները, որոնց մէջ, անշուշտ, «մաքուր խղճով» մարդիկ էլ...

Արևը մօտենում էր մայրամուտին: Յո՛ւրտ: Սարըղամիշը ծածկւած էր ձեան հաստ շերտով, որ սըրսութում էր կօշիկների տակ:

Սիւնաւոր զինւորներով շրջապատւած երեք դատապարտեալները յամր քայլերով մօտեցան ու կանգ առին հրապարակի մէջտեղ՝ գլուխները կախ:

Սարըղամիշը կարծես դադարել էր շնչելուց. քա՛ր լուրթիւն էր տիրում:

Մի ակնթարթ, և նախագահը կարդում է դատավճիռը... Գերմարդկային մի աղաղակ, ապա, կարծես, վիրաւոր գազանի

ոռնոց՝ անտառապահը տապալւում է գետին ու գլուխը կտրւած հաւի պէս թպրտում, անիմաստ բացազանչութիւններով ճանկըտում է սառած հողը... Պահակները հանում են ոտքի: Միւս երկուսը կանգնած են անտարբեր, կարծես իրենց շվերաբերէր մահավճիռը...

Ու մի վայրկեանի մէջ կապում են աչքերն ու ձեռքերը, կանգնեցնում շարքով... Մէկ, երկու, երեք — որոտում են հրացանները... Հեռախօսը շտապում է հաղորդել առաջաւոր դիրքերը:

— Երեք հայրենիքի դաւաճան խռովարարներ մահուան են դատապարտւած զինւորական ատեանի կողմից: Մահավճիռը գործադրւած է...

Նոյն երեկոյեան, ուղիղ հեռագրաթիւր հաղորդում է Թիֆլիս:

— Զինւորական ատեանը Սարըղամիշում գնդակահարութեան դատապարտեց երեք շարամիտ դասալիքներ: Մահապատիժը գործադրւած է անմիջապէս:

Վաղը առաւօտեան, Տէր Մարգարեանի դահլիճում, Գոլովինսկիի վրայ, կանաչ սեղանի շուրջ, անուշ թէյ խմելիս, Հայոց Ազգային Խորհրդի անդամները, գլուխները օրօրելով պիտի կարդան հեռագիրը...

Եւ օրեր վերջը, Շորագեալի գիւղերից մէկում, լացով ու վայնասունով պիտի կարդացի այն նամակը, որ «հայրենիքի դաւաճան, դասալիք» անտառապահը, մահից առաջ, գրել էր իր կնոջ ու զաւակներին:

Ա՛հ, այդ նամակը... Մինչև այսօր էլ, երբ գիշերը քունը փախչում է աչքերիցս, անտառապահի վիթխարի հասակը ցցում է առջևս և մեծ, թափանցող աչքերը ծակում են սիրտը: Եւ տեսողութեանս պատկերանում է արցունքով թրջած թղթի կտորը, որի վրայ մահապարտը իր կոպիտ ձեռքով շարել էր սրտի այնպիսի քնքոյշ գեղումներ, այնպիսի սրտառու խօսքեր...

Նամակը ուղղւած էր կնոջը և երեք մատաղ զաւակներին, որոնք անհամբեր սպասում էին հօր վերադարձին: Սկսում էր աղաչանքով, որ ներեն իրեն, ինքը Աստուծոյ առաջ իրեն զգում էր մեղաւոր: Իր կամքից անկախ էր գործել յանցանքը:

Վախի ազդեցութեան տակ: Չէր ուզել մեռնել թշնամու զընդակից, բայց ահա քիչ վերջը, պիտի մեռնէր, իբրև դաւաճան, հայի գնդակից...

Ներողութիւն, հազար ներողութիւն: Աստուած այսպէս է կամեցել և Աստուած կը ներէ իրեն, ինքն այդ համոզունով էլ կը մեռնի: Եւ հետը կը տանէ սրտի անհուն սէրը կնոջ և զաւակները հանդէպ... Ապա՝ թախանձագին յորդոր կնոջ, որ պատուով պահէ զաւակներին. թող նրանք յարգեն յիշատակը ապաբախտ հօր, որ այնքան սիրում է նրանց: Եւ փառաքշական անպաճոյճ խօսքեր, կարօտ ու գուրգուրանք զաւակներին, ամէն մէկին առանձին-առանձին... Եւ անէծքի կամ թշնամանքի ո՛չ մէկ խօսք իշխանութեան կամ դատաւորների հասցէին: Միայն արցունք և անհուն սէր հարազատներին...

Թղթատարին յանձնելուց առաջ կարդացի մէկ, մի քանի անգամ: Եւ ինչ որ մի ձեռք ամուր սեղմում էր սիրտս, Միրտս ճմլում է և այսօր, երբ անքուն գիշերին պատկերանում է աչքերիս անտառապահի մահուան սարսափից սառած հայեացքը... Եւ երևակայում եմ անտառապահի կնոջ և զաւակների վիշտը հօր նամակը կարդալիս իրենց որբացած խրճիթում...

Դատաւարութիւնից յետոյ Դրօն մեկնեց ճակատ, վարելու համար կոհները թշնամու դէմ: Ծակատը խոնդէրէի ձորում էր, Սարըղամիշի մօտերը: Թնդանօթների որոտը հասնում էր մեր ականջներին...

Քիչ վերջը Թիֆլիս մեկնեց Վահան Փափագեանը: Սարըղամիշից հեռացան և բժշկա-առողջապահական ու խնամատարական խմբերը: Սուր անհամաձայնութեան հետեանքով զօր. Արէշեանի հետ, ռազմաճակատից հեռացան նաև Մուրադն ու Սեպուհը իրենց մարտիկներով: Մենք մնացինք մենակ, համարեա կտրւած դրսի աշխարհից. Դրօն՝ խոնդէրէի առաջաւոր դիրքերում, որտեղից թնդանօթների որոտը աւելի և աւելի սպառնական՝ մօտենում էր մեզ. Վահան Նաւասարդեանը՝ դայեակի դերում զօր. Արէշեանի մօտ և ես՝ «լինուշրական կոմենդանտ» ամայացած Սարըղամիշի...

1926-ին ես հիւր էի Դրօյի մօտ, Փլոնշտիում, Ռումանիա: Գնացել էի մօտը մի քիչ հանգստանալու, «հոգեշահ» խօսակցութեան համար:

Դուք գիտէ՞ք, ինչ է նշանակում հիւր լինել Դրօյի մօտ: Եթէ չգիտէք, ասեմ:

Նախ՝ կայարանից մինչև տուն, ամբողջ ճանապարհին, ինքնաշարժի մէջ, աղմուկ և իրարանցում. ի՞նչպէս ճամբորդեցիր, հանգի՛ստ էիր, ի՞նչ կայ-չկայ: Ու ոստոստուն խօսքեր մէկ նիւթից միւր. կարօտի և սիրոյ զգացումներ ընկերների հանդէպ...

Ապա, տուն հասնելուդ, հոգուդ մատաղ, երկար ճամբայ ես կտրել, պէտք է բաղնիք առնես: Տունը ամբողջ ոտքի կը հանէ, որպէսզի բաղնիքը պատրաստ լինի: Ու սեփական ձեռքերով քեզ շուրջ կը կոխէ ու վերջը ամբողջ աշխարհի առջև խայտառակ կանէ, թէ այնքան աղտոտ ես եղել, որ ջրի խողովակները փչացել են...:

Ապա՝ նախաճաշ. «մի պատառ հաց» պիտի ուտես և չի հանգստանայ, մինչև որ հաւի, կովի, ցամաքի ու ծովի բոլոր արտադրութիւնները ստամոքսդ շուղարկես:

Ապա՝ ճաշ: Ապա՝ ընթրիք: Փլոնշտիի ամբողջ շուկան կը փոխադրէ տուն: Ամբողջ քաղաքը հիւր կը հրաւիրի, սպասաւորներին վաղէվազ՝ հագի կը հանի, որպէսզի քեզ «մի պատառ հաց» կերցնէ:

Ու անվերջ իրարանցում, գուրգուրանք, ընկերական ջերմութիւն: Խօսք ու զրոյց մինչև երեկոյ, երեկոյից մինչև առաւօտ:

Այցելութիւններ ընդունել և այցելութիւններ գնալ: Գնացել ես մօտը մի քանի օրով հանգստանալու և հիւրասիրութիւնից աւելի յոգնած կը վերադառնաս տեղդ: Ու շես նկատի, թէ ինչպէս անցաւ ժամանակը...

Մի խօսքով՝ ես հիւր էի Դրօյի մօտ, Փլոնշտիում: Գնացել էի մօտը մի քիչ հանգստանալու և թարմանալու: Եւ չզգացի թէ ինչպէս անցաւ ժամանակը: Եւ երբ վերադարձի օրը հասաւ, դեռ մեր խօսելիքների կէսը չէր սպառած: Մինչև կայարան էլ, ինքնաշարժի մէջ, դեռ շարունակեց մեր խորհրդակցու-

թիւնը»: Գնացքը քթիս տակից պիտի փախչէր, եթէ մի վայրկեան էլ դանդաղէի և շնետէի առաջին խսկ վազոնի մէջ:

Եւ երբ արդէն Բուքրէշից բաւական հեռացել էինք, սուկումով լսեցի տոմասակս քննող պաշտօնեայի յայտարարութիւնը:

— Պարոն դուք սխալ գնաց էք նստել:

Ս. ՎՐԱՅՆԱՆ

ՆԻՐՈՒՄԸ

1905—906 տարիները...

Դեռ չէր ցամքած Սասունի և Տարօնի նահատակ ժողովրդի և յեղափոխական մարտիկներու արիւնը. դեռ չէր դադրած մորմոքը թիւրքահայու կրծքին վրայ բացած վէրքին. մանաւանդ ցաւագոյն թարմ էր դեռ Կովկասէն Սասունին օգնութիւն փութացող խումբերու բնաշնչման կսկիծը, բնաշնչում՝ ուս և թիւրք զօրքերու կողմէ միաժամանակ... Այդ շրջանին էր, որ ցարական Ռուսաստանը, շնական պատրաստակամութեամբ ընդառայ կեթթար հարեան Թուրքիոյ բոլոր պահանջներուն: Տնտեսական և ռազմական մեծ ակնկալութիւններ ունէր Ռուսաստանը ի հաշիւ Թուրքիոյ. Գերմանիայէն կուզէր խլել անոր գերակայութիւնը և համեղ պատանները...

Ռուսաստան ունէր նաև ներքին պահանջներ անհաշտ աչքով նայելու Կովկասի հայութեան վրայ: Հայութիւնը, յանձին Դաշնակցութեան, որդեգրած էր պայքարի ուղին նաև ուսական բռնապետութեան դէմ:

Կովկասեան հայութիւնը իր ձեռքը առած էր երկրին բովանդակ արդիւնաբերութիւնը և վաճառականութիւնը. ստեղծւած էր մշակութային հարուստ կեանք, — հայ դպրոցներ, հրատարակչական, բարեգործական և նման քաղաքակրթիչ հաստատութիւններ: Անհանդուրժելի էին այս ամէնը, երբ մանաւանդ այդ շրջանին, հայ տարրը դաշնակից կը դառնար Ռուսաստանի յեղափոխական կուսակցութիւններուն:

Մտածեց և յղացաւ անմիջապէս ազգամիջեան կոիւններ յարուցանելու դիւային գաղափարը, — հայ-թաթարական երկարամեայ պատերազմը եղաւ անոր արդիւնքը:

Թուրք-թաթար բէգերը և աղաները յարմար տարրեր էին այդ ձեռնարկին համար: Եւ ուս իշխանութեան քթին տակ, կողակներու բարոյական — երբեմն նաև ուղղակի — օժանդակութեամբ, թաթար խումբներ յանկարծակիի բերաւ և խուժեց հայ քաղաքներ ու գիւղեր: Ահաւոր էին գազանացած թաթարներում շահատակութիւնները, — ջարդ, թալան, հրդեհ և աւերում: Կատարած բարբարոսութիւնը հասաւ հոն, որ իրենց դուռներուն ետին պահելու, ուղկաններով հայեր կորսային և ներս կը քաշէին մորթելու համար...:

Բազուն հայերու արդիւնաբերական ձեռակերտն էր. Գանձակը, Թիֆլիսը, Ղարաբաղը և Երևանեան նահանգը հոծ հայութեամբ բնակւած էին. հարածները գլխաւորապէս այդ կէտերուն էին ուղղւած: Հարիւրավոր հայ գիւղեր օրհասական ճգնաժամ ապրեցան:

Սարսափելի անակնկալ մըն էր ուս-թաթարական այս հարւածը:

Բայց հայութիւնը արագ ուշաբերեցաւ: Զ. Յ. Դաշոպցութիւնը շուտով ըմբռնեց վայրկեանի ահաւորութիւնը: Անմիջապէս ինքնապաշտպանութեան և ապա յարձակողական խումբեր ստեղծեց, կազմակերպեց և ղեկավարութիւն իր ձեռքըն առաւ: Հայ ժողովուրդը կեցաւ Դաշնակցութեան կողքին և լծեցաւ կեանքի ու մահուան պայքարի:

Արտակարգ գերմարդկային ճիգերով զինեցաւ մեր ժողովուրդը. կազմեցան դիմադրական ճակատներ, պատժիչ խումբեր և զօրակոյի ենթարկւած մեծէն մինչև փոքր, ինչպէս և բոլոր փորձառու հին մարտիկները:

Տարօն աշխարհի և Սասունի «հուրէ ու սուրէ» անցած հրաշք մարտիկները վասպուրականէն և միւս նահանգներէն Կովկաս գտնուող հին հայդուկները ստանձնեցին շրջաններու ղեկաւարութիւնը: Ծուռգեռ, եռանդ, ինքնուրացում: Այնուհետև շրջուցիչ սարսափելի հարւածներ տրեցան թուրք և թաթար խումբաներուն:

Հարւածը այնքան ծանր էր և ահաւոր, որ թաթար խումբեր ու պետերը հաշտութեան ձիթենիներով կը փորձէին մօտենալ և կոկորդիլոսեան զղջումով «շէյթան»ին (ոուսերուն) կը վերագրէին ստեղծւած դժոխքը...:

Երևանի լայնատարած նահանգի ինքնապաշտպանութեան ընդհ. հրամանատարը Նիկոլ-Դումանն էր, մէկը մեր մարտական մեծագոյն ղեկավարներէն:

Անխնայ էր ան ծայրայեղօրէն՝ թշնամիին նկատմամբ. հրամանները՝ դաժան, զորս կարձակէր առանց մկան մը իսկ շարժելու իր դէմքին վրայ. «այս բարբարոսներուն միայն սարսափով կարելի է խելքի բերել», կըսէր յաճախ, խստօրէն արգիլած էր ձեռք դպցնել կանանց և երեխաներու: Բայց երբ դաւադրօրէն հայ մը սպաննէր, մէկի տեղ 3—5 թուրքեր պիտի իյնային:

Սանր ճգնաժամեր ունեցան մասնաւորաբար Ղարաբաղը, Բագուն: Հին-Նախիջևանը և Շարուրը: Զգալի էր պակասը փորձառու և կորովի ղեկավարներու:

1906-ի սկիզբները, կոհները գիրար անխնայ յօշոտելու աստիճանին էին հասած:

Նիկոլ-Դուման, լարած մեքենայի մը պէս, գիշեր-ցերեկ հրամանատարական ղեկին գլուխն էր: Անախորժ կամ վտանգաւոր որևէ տեղեկութիւն կամ սպառնական վիճակ չէր խախտեր անոր հանդարտ, պաղարիւն վճռականութիւնը, այդպիսի պարագաներով՝ մեղէն կելլէր, կը քալէր անկիւնէ-անկիւն և յանկարծ՝ բռնամատն ու ցուցամատը միացուցած՝ հատու և որոշ կուտար իր հրամանները, — ոչ մէկ առարկութիւն. պէտք էր անպատճառ կատարել այդ հրամանները:

Օր մը Զանգեզուրէն սուրհանդակ մը կը հաղորդէր իրեն, թէ թուրքերը նեղը դրած էին շեմ յիշեր ո՛ր շրջանը: Մեր ուժերը բաւարար էին հոն, բայց կը պակսէին գործօն և կորովի ղեկավարները:

Դուման, իր սեղանին վրայ, ռազմական քարտէսին քով (որուն վրայ կարմիր-կապոյտ անհամար կէտեր էր գծած) ունէր տրամադրելի ղեկավար ուժերու ցուցակը:

Ճիշտ այդ օրը, գաւառական քաղաքի մը մէջ, օգտուելով իր արձակուրդէն պիտի ամուսնանար երիտասարդ, յանդուգ և Դումանի կողմէ սիրւած մարտական նոր ղեկավարներէն մէկը:

Գաւառական այդ քաղաքը մեծ խրախճանքի մէջ էր: Խրաքապետը տեղի յայտնի ընտանիքէ էր և սիրւած ողջ երիտասարդութենէն:

Պսակը պիտի կատարէր իրիկունը: Եկեղեցին լուսաւորւած, տեղացիները տօնական հագուստներով խնւած էին եկեղեցիի մուտքին մօտ:

Ահա՛ և փեսան եկեղեցի կը մտնէ իր զինակից ընկերներով շրջապատւած:

Կուգայ նաև հարսը հարսնեղներով: Արարողութիւնը կը վերջանայ. հարսն ու փեսան դանդաղ կը յառաջանան դէպի ելքը. այդ վայրկեանին մարդ մը արագ քայլով կը մօտենայ փեսային և թուղթի կտոր մը կը յանձնէ անոր:

Հեռագիր մըն էր (գրւած պայմանական լեզուով). Նիկոլ-Դումանը կը հրամայէր՝ անմիջապէս մեկնիլ Զանգեզուր...:

Խմբապետ փեսան, վայրկեանն մը շշմած, կարճանայնայ. շուրջիները իրար կանցնին, բայց շփոթութիւնը ակնթարթ մը միայն կը տևէ: Խմբապետը՝ անվրդով և դանդաղ՝ կը շարունակէ իր երթը հարսին քովէն, բայց երբ տուն կը հասնին և ընտանիքի հարազատները կը բոլորին նորապսակներու շուրջը, նոր փեսան կը մօտենայ իր հօրը և կըսէ.

— Հայրի՛կ, հրաման է եկեր Դումանէն, պիտի երթամ անմիջապէս... կիսն քեզի կը յանձնիմ, պիտի պահես ինչպէս քո՞ գաւակը...

Հայրը, աւանդապահ, ծանրագլուխ իշխանաւոր, կը շփոթի, կարծես շմբունելով իմաստը տղայի խօսքերուն, ապա կը մրմնջէ.

- Աղաք չէ՛, բալէս... մեղք է... վա՛ղը կերթաս:
- Չէ՛, հայրի՛կ ջան, չի՛ ըլլի, հրամանը հրաման է, կոխ է... և դառնալով իր զինակից ընկերներուն.
- Դէ՛, տղերք ջան, ձիերը թամբէք:

Ապա արագ կը մօտենայ հօրը և մօրը, ջերմօրէն կը համ-

բուրէ անոնց դողողոջ ձեռքերը, կը շոյէ հարսին գլուխը և դուրս կուզայ...

Պսակէն ուղիղ դէպի մահ կերթայ անխռով: Այսպէս էր սերունդը այն ատեն:

— Այդ փեսան մեր անմոռանալի բնկերն էր՝ Գրօն:

ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱՋԵԱՆ
(ԿՈՄՍ)

ՄԵԾ ՔԷՆԸ

(Հատուած «Աւարայրի ոգեշնչումը» յօդածաշարի
համանուն գլխից)

1918 թ. Մայիսի 21ին, Զաչուռի՝ զօր. Նազարբէգեանի զլխաւոր շտաբից տեղեկացեց. «Առաւօտեան շատ կանուխ, թուրքերն առանց նախազգուշութեան, հակառակ զինադադարին, անցան Ախուրեան և ոմբակոծեցին քաղաքը. որոշել է նահանջել Ղարաքիլիսա, Անկասկած, թուրքերը միւս կողմից պիտի շարժուին դէպի Երևան»:

Դէպի Նոր-Բայազէտ փախչելու ձայները բազմացան ուշա-կորոյս ամբոխի մէջ. մասնաւորապէս ուժեղ դասը ու հայ-կական թշուա խանութպանութիւնը ճւաց տենդահար խուճա-պով:

(Ազգային (Երևանի) երրորդի նիստերը յուզումնալի էին, կրքոտ: Առաջարկ կար Նոր-Բայազէտ խոյս տալու):

Ահա այդ վայրկեանին ոտքի է կանգնում Արամը իր պար-թե հասակով, զահմոտ կերպարանքով, թաւ յօնքերը սև կայ-ծակների պէս գալարուն, շրթունք ու ակունքները իրար սըղ-մած, ուժգնօրէն հարւածում է սեղանին, թէ «Երևանը շփոթ դատարկի, և պէտք է կուենք, դիմադրենք թշնամուն, մինչև մեր վերջին կաթիլ արիւնը, մինչև վերջին գնդակը»:

Բռունցքի իր հուժկու հարւածը, իր ահեղ ձայնն ու իր վճռական խօսքերը Ազգային երրորդի անդառնալի վճիռն է:

(Քաղաքի բոլոր ճամբարներին պահակներ են դրում: Քըշ-նամին դէպի Երևան է խուժում Բաշ-Աբարանի և Սարդարա-պատի վրայով):

Զօր. Սիլիկեանն առանց վայրկեան կորցնելու՝ իր փոքրա-թիւ բանակը շարժման մէջ է դնում: Արդէն առաջացած տա-րիքով, համակ մազ ու միրուքով այդ փոքրիկ, ջլուտ, բայց դիրաշարժ և հմուտ զինւորականը կուի ձայնն դառնում է բոց ու կրակ, իր նպատակը ինքնապաշտպանութիւնը չէ, այլ յաղթանակը. հակառակ արտաքոյ կարգի դժարին, եթէ ոչ անյոյս պայմաններին, թշնամու ոյժերը շարաշար խորտակե-լու իր հաւատը վարակիչ ու սրտապարար է ամէն տեղ, ուր յայտնում է այդ ալեհեր, անվեհեր ու կորովի ծերունին: Այդ հաւատի խոշոր սիւնն է Արամը, որ կազմակերպում է թի-կունքը մի խստութեամբ ու արագութեամբ, որ հասնում է մո-լեգնութեան: Ամէն կողմ եռուզեռ է, ամէն ոք, մեծ ու փոքր, ծեր թէ տղայ, կին թէ մարդ, թիկունքում շարժման մէջ են բանակին օգնելու, ով ինչով կարող է:

Ազգային երրորդի հետ միակամ, զօր. Սիլիկեանը Սարդա-րարադը յանձնում է զօր. Փիրումեանին և Բաշ-Աբարանը Դրօյին:

Այս հնչուն, կոշտ, գրեթէ նախնական յորջորջումը—ԳՐՕ— որ մետաղեայ արկղի վրայ՝ բռունցքի ուժգին հարւած ասես, յաճախակի արտասանեց և համաժողովրդական դարձաւ այս պատերազմի ընթացքին, որպէս մեր կամաւորական գնդերից մէկի խիզախ, աներկիւղ զլխաւոր:

Հապա նրանից առաջ...

Ամրան տաք օրերին, Իգդիրի փոշոտ փողոցներով, տարի-նեք առաջ, ամէն երեկոյ, առանց թամբի և իսպառ մերկ և անսանձ ձիւ վրայ՝ մի վեց-եօթ տարեկան ջլուտ ու նիհար մանուկ էր սլանում, նոյնպէս մերկ՝ ինչպէս իր երիվարը:

Փոքրիկ Գրօն էր... Դրաստամատը, իսկական անունով:

Օրւայ այդ պահին, իր հօր՝ քաջածանօթ Մարտիրոս Կակո-յի ձին ջրելու և զովացնելու համար Իգդիրի մեծ առուն էր առաջնորդում, ինքն էլ լողանում կենդանու հետ, նրա թի-կունքին ցատկելով, մերկ սրունքներով նրա կողերին պլլւած և ձեռքերով բաշին կախած, սիրում էր արշաւել փողոցներով գէպի շուկայ. շոր կողմից բարձրացած ծիծաղին ու կատա-կին պատասխանում էր վրանբաց թշնամանքներով և շարու-նակում իր անօրինակ արշաւը, որսկան բազէի պէս՝ ամենի երիվարի թիկունքին թաւած:

Փոքրիկ Դրօն չէր սիրում, որ խաղն ու զարճութիւնն իսկ, անլուրջ սրախօսութեան ու ծիծաղի նիւթ դառնար: Այդպէս էլ մնաց միշտ. ամենէն վտանգաւոր, ամենէն յանդուգն ձեռնարկներն իր գերագոյն հաճոյքներն եղան: Ուաման օրերին Երևանի գիմնազիոնը շատ շուտ լքեց, հեռացաւ, վասնզի դատարանի պատերը ճնշում էին և կարգապահութիւնն անտանելի էր իր յախուռն, ազատասէր խառնւածքին:

Հազիւ երիտասարդ, կատարեց իր ծննդավայրի ամենէն ազմկալի, ամենէն գեղեցիկ ամուսնութիւնը, սիրահարեց իր հօր մահացու հակառակորդ ազատատոհմի՝ Աւագանների աղջկայ՝ գեղանի Նարդի վրայ. սէրը փոխադարձ էր ու երկու կողմի չկամութեան, գեղջուկ դաժան բռնութեան մէջ, մի նոր Ռոմէօ և Զուլիէտայի դրամա հիւսեց, մինչև որ երկու թայֆաների յամառութիւնը փշրեց և Իգդիրի այս ամենէն կտրիճ ու խենթուկ տղայի և ամենէն գեղեցիկ աղջկայ սէրը յաղթանակեց:

Եւ այնուհետև, ինչպէս և նրանից առաջ էր, նա Լ. Յ. Դաշնակցութեան ռազմիկ խմբերի էն անձնուրաց, առասպելական անվնահերութեան և ճարպիկութեան հասնող քաջարի վարիչն էր, որի անունից դողում էին ցարական մեծ ու փոքր պաշտօնեաները, վասնզի իր հարածները միշտ շեշտակի էին, անխաբ ու արդար: Եւ իր ամէն մի այդպիսի հարածից յետոյ, քանի՜-քանի՜ հայ մայրեր կրկնեցին... «Օրհնեալ լինի քո բազուկը և քո ծնունդը»:

Իր զարմանալի և միշտ մահասարսուռ արկածներով հարուստ կեանքը տակաւին չէ պատմւած — թո՛ղ այդ կատարեան մեր հետագայ սերունդները. և որքան շուտ՝ այնքան լաւ, վասնզի անհատական հերոսութիւնների թողած իր օրինակները միշտ կը մնան բարձր ներշնչումների աղբիւր այնքան ժամանակ, որ մեր բախտի անիւր իր ճամփան չի գտել:

Դրօն մեն-մենակ վարանոտ ու անջիղ բազմութիւնների համար մի հօր ու բեղուն դաստիարակութիւն է:

Հազիւ միջահասակ, կուռ ու թիկնեղ կազմածքով, առնական գեղեցիկ զլուխը հաստատօրէն նստած կարճ պարանոցին, շատ մեղմ, գրեթէ նուրբ դիմագծերով այդ երիտասարդը ամբողջապէս իր զոյգ աչքերի մէջ է. նրանք խորունկ են, իմացական և ուժեղ. իր հայեացքի դիւթիշ զօրութիւն ունի

անգամ իր հանդարտութեան մէջ և երբ մոայլում էր, յօնքերը կիտում և նուրբ շրթունքները ջղայնօրէն կծկում, այդ փոքրիկ մարդը դառնում է մի ահաւոր ու սասանեցնող հսկայ:

Իր ցատումի տարերային պոռթկումը միշտ վտանգաւոր է, վասնզի երբէք առանց հետևանքի չի անցնի:

Մասնաւոր կամ մտերմական յարաբերութիւնների մէջ և նամանաւանդ ընկերական շրջանում անուշ, քաղցրախօս, կատակասէր. նա խստասիրտ է և անողորմ ստանձնած գործի պարտականութեան ճամբին: Անզիջող ու անվարան, յամառ և հետևողական, նա դադար չի առնի մինչև շրագործի թէկուզ և ամենավտանգաւոր, և մահատիթ ձեռնարկը: Ոչ մի արգելք կարող է նրան իր գծած ուղուց շեղել:

Եւ որչափ համեստ, ինքնամփոփ:

Ոչ ոք գիտէ իր ծածուկ և յայտնի խիզախութիւնների մանրամասները: Ընկերների համար հազար ու մի զարճալի գրոյցներ ու պատմութիւններ ունի, բայց իր հերոսական կեանքի ու գործունէութեան, այնքան անգամ հաստատ մահը թեւակոխ իր արիութեան մասին ոչ մի խօսք. մի՛ հարցնէք, կը ձանձրանայ և լուռ կը մնայ:

Իր հեզ, քաղցր և ընկերասէր բնաւորութեամբ յիշեցնում է անզուգական Նիկոլ Դումանին, որի աջ բազուկն եղաւ միշտ յեղափոխական գործունէութեան մէջ և որ նրան սիրեց միշտ, որպէս իր կորիւնը:

Մեր կամաւորական կոհիների օրերից, կարծեմ 1916-ից, ծանրապէս վիրաւորւած ճակատում, հազիւ ճողոպրած է մահից և մինչև այսօր գնդակը իր կրծքումն է թաղւած: Եւ անիծւած արճիճի ծանրութիւնը թոքերի մէջ, յաճախ արիւն թքելով, Դրօն ամբողջ պատերազմը տևողութեանը կոհիների մէջ է և երբէք չի պարտուել:

Թէ ինչպէս գաղտնի, անհատական ու դաւադրական գործունէութիւնից դուրս եկած նա դարձաւ ռազմագէտ, անմասն հրամանատար, դա իր գաղտնիքն է. փաստն այն է, որ մեր ամենածանր օրերին արևմտեան Հայաստանում կուելուց յետոյ, նրա գունդը 1918-ի գարնանը պայքարում էր Արարատեան աշխարհում: Բարդողեան լեռնաշղթայի և Մասիսի փէշերի իւրաքանչիւր բլուր ու ժայռ նրա հերոսութիւնների լուռ վկաններն են:

Ահա զօրավարը, հայ ժողովրդի ծոցից ելած աննման մարտիկը, որին վիճակած էր այնքան վճռական դեր կատարել 1918 թւի Մայիսի վերջերի կռիւներում, Սարգարաբաղի յաղթանակի մէջ:

* * *

Եւ այսպէս, Մայիսի 21-ին կփն սկսւած է Սարգարաբաղում և Բաշ-Աբարանում: Վերջինիս պաշտպանութիւնը ամենէն վտանգաւորն է. այդտեղի ճախողանքը պիտի անդրադառնայ ոչ միայն Սարգարաբաղի, այլև Հարաքիլիսայի բախտին, ուր նոյնպէս սկսւած է մեծ ճակատամարտը:

Դրօն է Բաշ-Աբարանում, անյաղթելի Դրօն:

Եւ մինչ Դրօն կուում է յաղթականօրէն, յանկարծ լուր է հասնում Երևանում, թէ Սարգարաբաղի բանակը նահանջում է: Ի զուր զօր. Սիլիկեանը բացատրում է, համոզում, թէ բնաւ վտանգ չկայ, որ եղածը պարզ ռազմագիտական խաղ է (մանեռով) թշնամուն բաց դաշտը քաշելու և վճռական ճակատամարտը տալու համար: Ի զուր Ազգային Խորհրդի պատշգամբից Արամը ճգնում է հանգստացնել յուզւած, ալիկոծ ամբոխին:

Սպառնալիքով ու հայհոյանքով, կատարեալ ժողովրդական ապստամբութիւն: Արամի կեանքն իսկ վտանգւած է, ինչպէս և Ազգային Խորհրդի անդամները: Եւ յանկարծ պատշգամբից լսում է Արամի որոտածայն հրամանը.

«Կրակեցէք ահա այս երկու սրիկաների վրայ»:

Վարում կանգնած պահակները կրակում են խռովարար երկու գլխաւորներ վրայ, և ըմբոստացած խուժանը ցրիւ է գալիս, մինչ միւս կողմից բարձրանում են «Մեր Հայրենիք»ի գոռ հնչիւնները, «Կեցցէ՛ Արամը, կեցցէ՛ Ազգային Խորհուրդը» աղաղակները:

Որպէս մեր հին հերոսական օրերի մի հզօր արձագանգ, բարձրացաւ հրամանատար զօր. Սիլիկեանի կողը՝ հայ ժողովրդին:

Այս սրտաշարժ կողը և Արամի հուժկու կամքը ապարդիւն չանցան. ճակատը թարմ ուժերով անընդհատ ամրացաւ:

Այո, Դրօն սեղմել է թշնամուն և հալածում է անխնայօրէն. բայց Սարգարաբաղը, Սարգարաբաղը...

Եւ այն գիշեր Հայոց Աշխարհի երկու հսկաները, Մասիս և Արագած, մէկը մօայլ ու ահարկու, միւսը՝ պառու կաթոգին մայր, նայում էին իրենց ոտքերի տակ յեղեղով անցքերին: Դարերից ի վեր առաջին անգամն էր իրենց զաւակներին այս մրրկչաշունչ ընդվզումը թշնամիների դէմ: Հին քէնը թանձրացել էր, Այրարատեան դաշտը թնդում էր ահեղ բախումներից, Արաքսը փրփրուն նժոյգի պէս ծառս ելած ալիքներով կատաղօրէն իր կուրծքն էր ծեծում ու հաւար կանչում. Մասիսի այրերից սանձակոտոր հողմերը դուրս էին պրծել ու սուրում էին դաշտերի վրայ մտրակելով խաւարը, ոռնում էին ու ճշում սրտապատառ. Արագածի կատարին մի ամպ էր խտանում, և աստղերը երկնքում մեղմիւ շնչում էին իրար Հայոց Աշխարհի հէքիաթն անծայր: Եւ վարում՝ կռիւ էր անողորմ ու արիւնահեղ, երկու բանակները իրար պլլւած որպէս երկու վրիժածարաւ վիշապներ:

Մայիս 26-ի երեկոյեան հասաւ վերջապէս այնքան տենդով սպասւած լուրը: Ազգային Խորհրդի պատգամի առջև հազարաւոր ամբօխ հեւում էր անհանգստութիւնից ու անհամբերութիւնից: Յաղթութեան ձայներ էին շնչում իրար: Հաւատա՛ւ... յոյսի ու երջանկութեան դողոցք ամէն կողմ: Արամը երևաց պատշգամբում շրջապատւած գործակիցներով. հայեացքները դարձան նրան: Հեռագիր կայ ձեռքին, յուզմունքից գունատ է, բայց ժպիտ կայ երեսին: Այդ մօայլ մարդը ուրախ է իր ձեռքի խորհրդաւոր թերթիկով, որպէս մանուկըն իր բռնած թռչնիկով: Քար լուծիւն: Բազմութիւնն ասես շնչելուց իսկ դադարել էր, ամբողջ այդ գորշ, եռուն զանգածը դարձել էր մի հատ աչք և լսողութիւն: Մովսէսը Սինա լեռից աւելի մեծ պատգամ չէր բերել Իսրայէլին...

«Ժողովուրդ հայոց, լսեցէք մեր քաջարի հրամանատար զօր. Սիլիկեանի հեռագիրը».—

«Հինգ օրերից ի վեր տեղը ճակատամարտը վերջացաւ թշնամու կատարեալ պարտութեամբ»:

ԱՅԵՏԻՍ ԱՆՍՏՈՒՅՆ

ՄԱՄՈՒԼԸ ԴՐՈՅԻ ՄԱՍԻՆ

«ԿԱՆԱՐԴՕՐԷՆ ՔԱՋ»-Ը...

1956 Մարտ 8-ին, երեկոյեան ժամը 8.45-ին, հեռուոր Ամերիկայի մէջ, փակած վերջին էջը յիսուն և աւելի տարիներում գործօն պատմութեան, որուն առաջին էջին վրայ գրած էր կարճ անուն մը—ԴՐՕ:

Դեռ մինչև երէկ կեանք էր. հիմա դարձաւ պատմութիւն:

Դեռ մինչև երէկ գործ էր. հիմա դարձաւ ոգի:

Մահուրնէն քառորդ ժամ առաջ մահկանացու մարդ էր. մահուրնէն քառորդ ժամ ետք դարձաւ, եղաւ խորհրդանիշ մը: Աշխարհէն հեռացաւ՝ մտնելու համար այն Ոսկեմատեանին մէջ, որ կը կոչւի Հայոց Նորագոյն Պատմութիւն:

Սերոր, Գէորգ Զաւուշ, Քեոի, Խէչօ, Մուրատ, Անդրանիկ, Սեպուհ, Դրօ և ա՛յնքան ուրիշներ,— զինւորեալներ հայրենի հողին և հայրենի ժողովուրդին,— ասոնք բոլորը իրենց ձեռքով գրեցին Հայկական Դիւցազներգութիւնը վերջին 60-ամեակի ընթացքին:

Վաղը, Մարտ 18, յիսուն տարւան անգիր պատմութիւն մը կը յանձնւի հողին, հեռուոր Ամերիկայի մէջ:

Շրջան մը կը փակւի իրմով, ուրիշ շրջան մը կը բացուի դարձեալ իրմով:

Ըսենք տակաւին.— Այս Մէկը մարմինով մեռաւ դուրսը, բայց հոգիով մնաց ներսը: Մարմինը թաղեցաւ հիւրընկալ, այս օտարի հողի մէջ, բայց սիրտը մնաց հայրենի երկրին մէջ:

Հայ էր. քառասուն հազար եղբօր սիրով կը սիրէր իր ժողովուրդը:

Հայ էր. «այս նիւթին վրայ պատրաստ էր մրցել սրա նրա հետ, մինչև թարթիչներն այլևս չշարժեն», ինչպէս որ կըսէր Շեքսպիր՝ Համլետի բերնով:

Հայ էր: Ո՛չ այն հայերէն, որոնց ներկայութեան կարելի է վատաբանել հայութիւնը, այլ այն հայերէն, որոնց մօտ ոչ ոք կը համարձակի աննպաստ բառ արտասանել հայութեան դէմ:

Ցովհ. Թումանեան առիթով մը կը գրէր Ալեքսանդր Խատիսեանի մասին. «Այնքան հայ էր, միակը ամբողջ հայութեան մէջ, որ ես իսկ նրա ներկայութեանը վախենում էի վատ խօսք ասել հայ ժողովուրդի հասցէին»:

Եթէ «այսքան» հայ էր Ալեքսանդր Խատիսեանը, առաւել հայ էր Դրօ Կանայեանը, որուն ո՛չ թէ ներկայութեան, այլ բացակայութեան իսկ կարելի չէր «վատ խօսք ասել հայ ժողովուրդի հասցէին»:

Հայ էր և Մամիկոնեան, թերևս վերջին շառաւիղներէն Մամգուններու առասպելական տոհմին, որ «արութեան գործեր» արձանագրեց Հայոց Պատմութեան մէջ:

Դրօ Կանայեան՝ ո՛չ, Դրօ Մամիկոնեան,— խիզախ, յանդուգն, ձեռքը միշտ սուրին վրայ, ամէն վայրկեան պատրաստ մեռնելու «վասն հայութեանց»:

Ո՛չ միայն ասպետական շունչ էր, այլ և բաբախուն սիրտ: «Շատերէն մէկը» չէր, այլ «շատերուն մէջ Մէկն» էր: Մեծ էր՝ երբ ողջ էր. կարծես աւելի՛ մեծցաւ՝ երբ ողջ չէ այլեւս:

Իր բազուկը խնայել չէր գիտեր թշնամիին, բայց կը դառնար գուրգուրոտ ձեռք՝ հարազատին ու բարեկամին համար:

Քանի՛ անգամ բարձրացած էր իր անվեհեր բազուկը՝ անխնայ պատուհասելու համար հայատեաց, հայաջինջ ու հայադաւ իշխանատրները, պարզ ոստիկան ըլլալին թէ իշխան կամ փոխարքայ:

Իր կեանքը, մրրկայոյզ ու ալեծուփ, անվերջ նւիրում եղաւ, անվախձան զոհարբութիւն իր ժողովուրդին և հայրենիքին համար:

Համեստ էր, խոնարհ, գրեթէ միշտ բացակայ, երբ իր մասին խօսէր:

կը դառնար սակայն խօսուն, առատաբան, գրեթէ ճարտասան, երբ խօսք ըլլար ուրիշներու մասին:

Քաղցր էր առօրեայ կեանքի մէջ, մեղր ու կարագով ծեփուած շաքարահացի պէս քաղցր էր, բայց խստասիրտ ու դաժան՝ անոնց հանդէպ, որոնք կրնային, որոնք կուզէին ո՛չ թէ սվատ գործել» իր ժողովուրդին համար, այլ «վատ խօսել» անոր հասցէին:

Համակ ժպիտ էր հարագատներուն հետ: «Կը մարի՛մ կոր», կըսէր կատակով կամ անմեղ հեգնանքով, երբ ունկնդիր ըլլար,— ակամայ՛ ունկնդիր,— քաղցր զգացումի մը արտայայտութեան իր անունին, հմայքին, համբաւին կամ անցեալին մասին: Եւ խօսքը կը դարձնէր ուրիշ կողմ:

Իր աշխարհը հայրենիքն էր, երկիրը, իր զինակիցները: Անխառն հաճոյքով, անսահման հիացումով կը խօսէր մանաւանդ իր «մեծ ուսուցիչ»ին՝ Նիկոլ-Դումանի մասին:

Նիկոլ-Դումանը կուտք մըն էր իրեն համար, ինչպէս որ ինք կուտք մըն է հիմա մեզի և այլոց համար:

Ռազմիկ էր: Իր նկարագրին, իր խառնածոքին, նախասիրութիւններուն, կարողութիւններուն, տաղանդին, թերևս նոյնիսկ հանճարին տիրական գիծը տւած կըլլանք այս երկու բառերը անդամ մը ևս կրկնելով.— «Ռազմիկ էր»:

Պիտի շլփարանիքը ըսելու, թէ այդ «գիծը» կրնար մարաշախտի գաւազան մը շահեցնել իրեն, եթէ ապրած ու գործած ըլլար ուրիշ ժողովուրդներու մէջ և ուրիշ ժողովուրդներու համար: Բայց նախընտրեց «զինւորն ըլլալ իր ժողովուրդին, քան «մարաշախտ» ուրիշներու համար:

Կը հաւատանք սակայն, թէ մեր խօսքը ո՛չ կաւեցնէ, ո՛չ կը նւագեցնէ հերոսին փառքը: Որովհետև փառքը, որուն հասաւ ան իր ողջութեան, որուն կը հասնի աճաւատիկ նաև իր մահէն ետք, աւելի է, քան մարաշախտի գաւազանը, աւելի՛ քան տրւած կամ ստուած շքանշանները:

Մեզի համար, իր ընկերներուն և բարեկամներուն համար, զինք սիրողներուն և շիրողներուն համար, Հայոց Աշխարհին և Հայոց Ժողովուրդին համար, Դրօն՝ հիմա բացակայ, բայց միշտ ներկայ, յիսուն տարւան պատմութիւն մըն է, յիսուն տարւան դիւցազներգութիւն մը: յիսուն տարւան յուրթերգութիւն մը:

Ինչ որ հողեղէն էր իր մէջ, պիտի երթայ միանալու հողին: Ինչ որ ոգեղէն էր իր մէջ, պիտի մնայ և պիտի երկարաձգի իրմէ անդին, ժամանակին և տարածութեան մէջ: Ան յաղթեց ժամանակին և տարածութեան:

Եւ այս է փառքը, մեծ, իրական, անկորընչելի փառքը: Հիմա որ փակւած է դազաղը, և փակելու վրայ է նաև հողակոյտը, մեզի կը թւի, թէ իր հին զինակիցները, որոնք միասին կուեցան, բայց միասին չմեռան, պիտի ըսեն իրեն.

Պե՛տք է, որ դա՛ն մեռնէ՛իր, մահաւանդ դո՛ւն, երբ մե՛նք ողջ ենք դե՛ռ...»:

«ՏՈՒՍԱԲԱՐ»

ՏԻՇԱՏԱԿԻՆ ԱՌՋԵՒ

Մեր ողբեցեալ մեծանուն ընկերոջ՝ Դրոյի մարմինը «Հայրենիք»ի Սրահը փոխադրեցաւ, ուր մնաց Շաբաթ և Կիրակի, պատեհութիւն տալու համար հայ ժողովուրդին, որ գայ ու իր վերջին յարգանքը ընծայէ:

Եկաւ ժողովուրդը, արցունքն աչքերուն, կսկիծը սրտին, խոնարհելու համար հայութեան դիւցազն գաւազան առջև, որ պիտի չմոռցի: Կարելի չէ բացատրել այն յուզումը, որ կը համակէր հայ բազմութիւնները, որոնք, յանձին Դրոյի, հայ ժողովուրդի հինաւուրց ոգին և քաջութեան ու զոհարեցութեան պաշտելի առաքինութիւնները կը պանծացնէին:

Ահաւոր է մահուան գաղափարը և անընդունելի վերջնական ոչնչացման զգացումը: Մարդկային միտքը չը կրնար հաշտուիլ երբեք այս ահուկի վարկածին հետ:

Ի՛նչպէս հաւատալ, որ Դրօն, մէկը մեր ժողովուրդի դիւցաղուններէն, որ հայուն թշնամիները գետին փռած է, արիւնատենչ վիշապները «քաղած» է, ինչպէս առասպելական Վահագնը, մէկը՝ որ բանակներ շարժման մէջ դրած և յաղթանակներ շահած է, հայութեան անունը պանծացնելով, մէկ էրէն միւր անէութեան մէջ իյնայ, Մե՛ծ Ոչինչին ամենակու գոգը:

Ուրեմն ամէն բան վերջացա՞ծ է. ուրեմն փոշի՞ կը դառնայ մեծ ու շքեղ այն մարդը, որ հայութեան նոր ժամանակներու

փառքը հանդիսացաւ և հայոց պատմութեան շքեղագոյն էջերէն մէկ քանին գրեց իր քաջութեամբ ու արիւնով:

Ի՞նչպէս հաշտուիլ այս անաւոր ու ցուրտ իրականութեան հետ:

Մահը անխուսափելի է, որուն շուշին առջև կը խամրին կեանքի գեղեցկագոյն ծաղիկները, մարդկային դիւցազնական դէմքերը, ստեղծագործ հանճարները, աննւաճելի խառնուածքները, անբեկանելի կամքերը:

Ի՞նչպէս հաւատալ...

Վէճ չկայ սակայն այս մասին, ո՛չ ալ դարման. ո՛չ ալ խուսափումի որևէ միջոց:

Յաղթական է մահը, անողոք, անճողոպրելի՝ իր շնական քրքիչով, իր մահասփիւռ խորշակներով, մարդկային ամենէն շքեղ և դիւցազնական արարքներուն հանդէպ: Խաւար է կեանքը ամենէն փաղկուն լոյսերուն հանդէպ:

Դառն, կծու իրականութիւն մը, որուն երկաթէ մագիլներուն տակն են բոլոր արարածները, կեանքի բոլոր արտայայտութիւնները և հետևաբար, արարչագործութեան գեղեցկագոյն ստեղծագործութիւնը՝ մարդը, իր հանճարով, իր երազներով և գերմարդկային թւող իր նւաճումներով:

Եիշդ՝ այս ամէնը, անվիճելի ու վերջնական:

Սակայն այս բոլորը մէկ երեսն են միայն խորհրդասքող իրականութեան, կեանքի ու մահուան միջև տեղի ունեցող մեծ գօտեմարտին:

Ամենազօր է Մահը, անընկճերի և անպարտելի. սակայն կեանքը իր կարգին պակաս չէ իր զօրութեան, գոյութեան, նաև իր գաղափարական յաղթանակներուն մէջ:

Դրօնները յաղթական ու դիւցազնական, կը մեռնին, բայց չեն կորուսի: Փոշի կը դառնան բայց չեն անհետիր իբրև բուրմունք. կապրին՝ իբրև յուշ ու յիշատակ, իբրև անշէջ կրակ, իբրև անդրշիրիմեան յաւերժական Առաջնորդ:

Մահը, մեծ Անծանօթը, իր զօրութիւնը և իր ճիրանները կրնայ տարածել մարդոց միայն մարմիններուն վրայ. նիւթեղէն գոյութեան, վրայ, սակայն անզօր է ան կեանքին հանդէպ, շօշափելի, փխրուն և առժամանակ գոյացութեան որ կը ծաղկի միշտ ու կը ծլարձակի և յաւիտենական է: Նոր Դրօններ

կը յառնեն, նոր դիւցազուններ կընծիւղին հին արմատներուն, անկորնչելի կոճղերուն վրայէն:

Մահն անզօր է անշօշափելի արժէքներուն հանդէպ, որոնք չեն հպատակիր Մահուան իշխանութեան:

Դրօյի դագաղին առջև՝ մարդիկ արցունքն աչքերուն մէջ, կրնան հառաչել, թէ «մեռա՛ւ Դրօն». սակայն կրնան բացազանչել նաև «կեցցե՛ն նոր Դրօնները», որոնց պիտի գան, Դրօյի ոգիէն ծաղկելով, անոր գաղափարներէն յափշտակած, անոր յիշատակին կեանքին ու զործին կրակներէն տաքցած:

Մարդը և անոր շքեղագոյն տիպարները աննւաճ կը մնան իրենց ոգիովն ու գաղափարներով: Կը մնան անմահ, յաւիտենական:

Չեն մոռացւիր և չեն մեռնիր:

Հրացանի այն գնդակը, որ աւելի քան քառասուն տարիներ առաջ խոցեց ռազմադաշտին վրայ մեր աննման հերոսին կուրծքը, շկրցաւ մեռցնել զայն: Քառասուն տարի մնաց ան իր թոքերուն մէջ, և նոր, իր մահէն ետքը միայն հանւեցաւ: Գնդակը, կապարի կտոր մը, այսօր մետաղի բեկոր մը չէ այլևս. նւիրական աւանդ մըն է, պատմական մասունք մը, անմահ վկայութիւն մը՝ վախճանաւոր Դրօյի անվախճան գոյութեան. անոր անվեհեր քաջութեան: Պիտի յիշւի ան դարէ դար. հայկական թանգարաններուն մէջ պիտի ապրի, ապրեցնելով Դրօյի յուշը, որքան ատեն որ ապրի հայ ժողովուրդը:

Գնդակին հետ պիտի ապրի Դրօյի փառքը, որ հայունը պիտի ըլլայ. յանդուգն խոյանքն ու զոհարերութեան թափը, որոնցմով ապրած է մեր ժողովուրդը:

Յաւիտենական փառք հայ հերոսներուն և պատի՛ւ հերոսածին հայութեան:

«ԱՍՅՐԵՆԻՔ»

Դ Ր Օ

Այս անունով ծանօթ է ան, Դրաստամատ Կանայեանը, և հայ ժողովուրդի յիշողութեան, ինչպէս Հայոց Պատմութեան մէջ՝ այս անունով պիտի մնայ, կայծակի մը ուժովն ու փայլովը:

Դժուար է, անկարելի նոյնիսկ հաւատալ, թէ Դրօն, հայ հերոսներու պանծալի փաղազին ամէնէն շքեղ ու վերջին անգամներէն մէկը՝ մեզի հետ չէ այլեւս:

Այս կեանքէն հետո է, շատ հետո, յաւերժօրէն...

Անողորմ մահուան շունչը հասած է նաեւ Անոր, որ կը թուէր անմահ ու անխոցելի, Մահուան դէմ ճակատած էր, մէկէ աւելի անգամներ:

Այնքան ուժ, այնքան դիւցազնութիւն, գաղափարական ու գործնական այնքան յանդգնութիւն՝ մէկ մարդու մէջ, դժուար է գտնել պատմութեան մէջ:

Եւ հազուադէպօրէն այնքան բարութիւն ու գուրգուրագին սիրտ՝ արիւնէն ու արկածներէն շվախոցող այս արտասովոր մարդուն մէջ:

Նախախնամութիւնը շատ քիչ անգամ ստեղծած է նման դէմքեր, ուր մարդկայինն ու աստուածայինը միաձոյլ՝ ներդաշնակուած էին իրարու հետ:

Դրօ, իր լայն ու ամուր ճակատով, կլոր ու համակրելի դէմքով եւ բարի այլ խորաթափանց աչքերով ու անուշ նայուածքով, բացառիկ ստեղծագործութիւն մըն էր. գերազանցօրէն հայկական տիպար մը, ժողովրդական բարքերով ու կենցաղով, այլ հոգեկան ազնուականութեամբ:

Ուժի, զօրութեան եւ անսպառ հաւատքի բիրեղացած խտացումն էր ան, որ յարգանքի զգացում կ'արթնացնէր իր շուրջը, առանց պարտադրութեան արուեստական ճիգերու:

Երիտասարդ տարիքէն, կէս ձգած դպրոցական կեանքը, նետուեցաւ ան Հայկական Յեղափոխութեան կրակէ ալիքներուն մէջ, եւ, անընդհատ, գործեց ու պայքարեցաւ, զարմանք ու հիացում ստեղծելով իր շուրջը:

Լքելով բարեկեցիկ ընտանիքի մը շնորհած կեանքը, նուիրուեցաւ ան իր ժողովուրդին ծառայութեան, անոր Ազատութիւնը պահանջելով, արիւնի ճամբաներուն վրայ:

Խառնուածքով գաղափարական եւ հոգիով զգայուն ու վսեմ, Դրօ Հայկ. Յեղափոխութեան բոցերուն մէջ թրծուեցաւ, իր կազմակերպութեան՝ Լ. Յ. Դաշնակցութեան գաղափարական դրօշին տակ:

Առանձին չէր ան իր նուիրումին ու ծառայութեան մէջ. իր հետ կային դիւցազնածնունդ ուրիշ դէմքեր, սակայն, ան

դիտցաւ առանձին պատմութիւն մը ստեղծել, իրեն՝ յատուկ միայն, իր քաջութեամբ, յանդուգն արարքներով, զինուորական բացառիկ ընդունակութիւններով:

Դրօյի կեանքը, ինքնին առանձին ու շքեղ դիւցազններգութիւն մը եղաւ, հրեղէն վէպ մը, վիպագրութիւն մը, դասական սլացքներով եւ անօրինակ խոյանքներով:

Իր երիտասարդութեան, յեղափոխականի իր առաջին օրերուն, հալածեց ան հայ ժողովուրդի դաւաճանները եւ անոր թշնամիները. հայ կեանքի հրձիգները, որոնցմէ երկուքը, հայակեր Նակաշիձէն, Բագուի զինուորական հրամանատարը, եւ զօրավար Ալիխանով, Ալեքսանդրապոլի նահանգապետը, գետին փռեց, օր ցերեկով, որովհետեւ թաթարական հորդանները զրգոած էին անոնք հայ ժողովուրդին դէմ, արիւնի մէջ խեղդել փորձելով զայն:

Հայ-թաթարական կռիւներուն ընթացքին, արի ու հարուածող բազուկներէն մէկն եղաւ ան Լ. Յ. Դաշնակցութեան, որ հայ ժողովուրդի պատմական ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպեց, ղեկավարութեամբ հերոսատիպ ուրիշ դէմքի մը, անմոռանալի Նիկոլ Դումանի:

Աւելի ուշ, իրբեւ հրամանատար կամաւորական Բ. Գունդին (1914—16), եւ, յետոյ, երկու տարի ետք, Հայաստանի Անկախութեան ստեղծման անհաւասար կռիւներուն ընթացքին, իրբեւ հրամանատար Բաշ Աբարանի ճակատին, մնաց անընկճելի եւ յաղթանակէ յաղթանակ առաջնորդեց իր բանակը:

Անվեհճի դրօշակներէն եղաւ ան Հայկական Ազատամարտին եւ հաւատաւոր դարբիններէն՝ Հայկ. Անկախութեան:

Վահագնատիպ այս հերոսը պարտութիւն չտեսաւ երբեք, ոչ իսկ ձախողանք՝ իր գրոհներուն մէջ, որովհետեւ իրմով իր բանակները կը կերպարանափոխուէին դիւցազնական զաղափարներու:

Համաշխարհային Երկրորդ պատերազմին, իր գերագոյն մտահոգութիւնը եղաւ հայրենիքի հայութեան պաշտպանութիւնը, բախելով անհուն դժուարութիւններու, Առաքելութիւն մը՝ զոր տարաւ պատուով, գնահատուելով հայ ու օտար բարձրագոյն շրջանակներէ:

Խաղաղութեան օրերուն, շմեաց խաղաղ, շարունակեց իր

նուիրական գործը, հետապնդելով Հայկական Դատը, իր պայծառատեսութեամբ ու զոհաբերութեան ոգիով, յարգանք պարտադրելով բոլորին:

* * *

Իր ներկայութիւնը Սփիւռքի մէջ, Միջին Արեւելքէն Եւրոպա ու Ամերիկա, վառ կը պահէր բազմութիւններու մէջ հայրենիքի սէրն ու կարօտը եւ հպարտութեան զգացումներով կը լեցնէր հայկական զանգուածները:

Հայրենիքէն բեկոր մըն էր իր գոյութիւնը, հայրենի լեռներէն հզօր արծազանք մը, բազմահազար մեր մարտիկներէն շքեղ աւանդ մը:

Այսօր, իր մահով, սուգ են բոլորը, տարագիր հայութենէն մինչեւ հայրենիքի մէջ ապրող հայութիւնը, սգաւոր՝ հայրենի լեռներն ու դաշտերը, որոնք իր խոյանքներուն արծազանգը կը պահեն դեռ եւ իր սպիտակ երիվարին վազքերուն դոփիւնը:

Առօրեայ կեանքի մէջ համեստ, ընկերական ու քաղցրաբարոյ այս դէմքը, գործի ընթացքին վճռական միշտ, շարունակեց պայքարը, որ իբր շէր միայն, այլ իր ժողովուրդինը: Խրատեց ու խրախուսեց հայկական բոլոր կազմակերպութիւնները, հայութեան բոլոր ջանքերը՝ մնալու եւ տոկալու Իրմով ոգեւորուեցաւ ազատատենչ հայութիւնը, եւ, յատկապէս հայ երիտասարդութիւնը, որոցմէ առաջինին՝ փառքը դարձաւ, երկրորդին՝ դիւցազնական մտատիպարը:

Իր երկարատեւ եւ տաժանագին հիւանդութեան օրերուն, պահեց ան հերոսական իր կեցուածքը: արհամարհելով մահը եւ քաջութեամբ դիմագրաւելով ճակատագիրը, այն միակն, այն խոր կսկիծով՝ որ մահը կը գտնէր զինք ոչ թէ ռազմաճակատներու վրայ, այլ հիւանդանոցներու մէջ...

Վրիպած, աննուաճելի այդ Երազին առջեւ, արցունքը կը կախուէր իր անուշ աչքերէն, որոնք փակուեցան ընդմիշտ, իրենց հետ փակելով նաեւ հայոց պատմութեան ամէնէն փառաւոր էջերէն մէկը:

Զգա՞ց արդեօք, ունեցա՞ւ անկարելի պատրանքը, վերջին պահուն, ճակատամարտի մը մէջ իյնալու հպարտութեան, իր սպիտակ ձիուն վրայ նստած:

Ո՛վ կրնայ գիտնալ հերոսի մը հոգեվարքին վերջին ողբերգութիւնը:

Կորսնցուցինք աննման Դրօն:

Հեռացաւ այս աշխարհէն, մտնելու համար հայոց պատմութեան էջերուն մէջ. բնակելու համար հայ ժողովուրդի Ուժի, զօրութեան եւ անսպառ հաւատքի բիւրեղացած սրտին, հոգիին մէջ:

Ցարգա՞նք ու համբոյր իր մեծ ու յաւիտենական յիշատակին:

Իր քաղցր ու անմոռանալի պատկերին, որ կ'ընկզմի յաւերժութեան մութ ալիքներուն մէջ:

Փա՛ռք իրեն, իր սգաւոր ընտանիքին, իր դիւցազնակերտ կազմակերպութեան եւ իր դժբախտ ժողովուրդին:

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ»

ՔԱԶՆ ԴՐՕ ԱԶՔԵՐԸ ՓԱԿՅՑ ՊՈՍՔՆԻ ՄԷՋ

Ո՛րքան յաճախադէպ դարձան գուժկան լուրերը: Խոնարհներու հետ, կաղնիներ են որ կը տապալին, իրենց ետին ձգելով սուգ և ամայութիւն:

Անհուն կսկիծով կը գուժենք վերջինը, անփոխարինելի կորուստը առիւծասիրտն ԴՐՕՅԻ Պոսթընի մէջ, տաժանելի հիւանդութենէ մը ետք:

Շաբաթ օրան թերթը տպագրութեան յանձնած էր, երբ ստացանք հետեւեալ երկու հեռագիրները.—

Գահիրէ, 9 Մարտ.— Ընկեր Դրօ մեռաւ Մարտի 8ին, իրիկան ժամը 8. 45ին, Պոսթընի մէջ:

Պոսթըն, 9 Մարտ.— Ընկեր Դրօ մեռաւ ճինգլաբքի, 8 Մարտ, ժամը 8. 45ին:

Անակնկալ մը շէր այս դառն հարւածը: Բժիշկները քանի մը շաբաթ ի վեր ամէն յոյս կտրած էին և անխուսափելի կը համարէր վախճանը: Ամէն անգամ որ ցրիչը երևար հեռագիր մը ձեռքը, դող մը կը համակէր մեզ:

Քանի մը տարի առաջ վիրաբուժական գործողութեան մը ենթարկուեցաւ Փարիզ, մեծ յաջողութեամբ, Ամերիկայի մէջ

22 Դրօ

237

ալ ամէն վտանգ անհետացած կը համարէին: Վերջերս կը նեղէր պարբերական տագնապներէ և Դեկտ. վեցին Պէյրուֆէն Պոսթըն գնաց, բժշկական քննութեան մը ենթարկելու համար:

Նախապէս լուրերը յուսատու էին և բժիշկները լաւատես կերեային: Դժբախտաբար, փետուարի առաջին օրէն իսկ շարադէտ հիւանդութիւն (խլիրդ) սաստկացաւ, օրէ օր ծանրացնելով իր կացութիւնը:

Հակառակ իր յուսահատական վիճակին, Դրօ նոյն քաջութեամբ կը տոկար, յոյս և կորով ներշնչելով իր շրջապատին, Արդէն հիւանդանոց փոխադրած էր, և ընկերները կարգով կը հսկէին իր սնարին վերև, մինչ գիտութիւնը ամէն միջոց կը փորձէր, վախճանը յետաձգելու համար:

Այդ անհնարին տագնապին մէջ իսկ, երբ այլևս անդարմանելի կը համարէր, Դրօ ընկերներուն դառնալով կըսէ.— «Պէտք է հպարտ ըլլալ, որ Դաշնակցութեան նման կազմակերպութեան մը անդամներ ենք»:

* * *

Անոգոք հարածին ազդեցութեան տակ, գրիչն անգամ դժար կը սահի թուղթին վրայ, քանի մը բառով պատկերացնելու համար կորուստին խորութիւնը և կորուսեալին կեանքն ու գործը:

Առ այժմ քանի մը համառօտ տեղեկութիւններ.—

Դրօ, իր բուն անունով Դրաստամատ Կանայեան, ծնած է 1884 Մայիսի 31-ին, Իգդիր, Արարատի ստորոտը: Աւետիս Ահարոնեանի հայրենակիցն էր և Կակոյեց ծանօթ ընտանիքի զաւակ: Աշակերտած է Երևանի ուսական գիմնազիոնը: Խորապէս ազդած է իրրև յեղափոխականի ու զինւորականի՝ Նիկոլ Դումանէն, զայն միշտ որակելով «Իմ ուսուցիչը»:

էջմիածնի կալածներու գրաման շրջանին տեղի ունեցած համաժողովրդական բողոքի ատեն, մահափորձի կենթարկի Իգդիրի հայտեսաց զաւուսպետը, որու հետևանքով Դրօ կանցնի Բագու: Երբ կը սկսին 1905ի հայ-թաթարական կռիւները, նախային մեծ կեդրոնին մէջ, Դաշնակցութիւնը կորոշէ մահափորձի ենթարկել նահանգապետ Նակաշիճէն:

Այդ պարտականութիւնը պատիւով կատարեց Դրօն: Անցեալ տարի, գարնան, մտերիմ ընկերներու սեղմ շրջանակի մը մէջ, ան կը յիշեցնէր այդ յիսնամեակը ու կը պատմէր, թէ ինչպէս կատարած էր այդ ահաբեկումը:

Աւելի ետք, ցարական հալածանքներէն խուսափելու համար, Օսմ. Սահմանադրութեան շրջանին Դրօն Պայազիտ հաստատեցաւ «Սուրէն» անունով:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը երբ պայթեցաւ, վերադարձաւ Կովկաս, կամաւորական շարժման գլուխը անցաւ և առաջիններէն եղաւ որ մտաւ Վասպուրական ու ազատեց բազմահազար ժողովուրդ: Նախ քան Վասպուրական մուտքը, Դրօն ծանրապէս վիրաւոր կը գտնէր Քիֆլիսի հիւանդանոցը ուր ցար Նիքոլան անձամբ այցելեց և Ս. Գէորգի պատուանշանը տուաւ:

Ռուս յեղափոխութեան շրջանին մեծ դեր կատարեց Երվանի և Քիֆլիսի մէջ:

Մայիս 28ի նախօրէին Սարտարապատէն Ղարաքիլիսէ երկարող պաշտպանութեան գիծին կեդրոնը, Բաշ Աբարանի լեռնային շրջանին մէջ, Դրօն հերոսական պաշտպանութիւն մը կազմակերպեց, ազատելով Հայաստանի ժողովուրդը բնաջնջման վտանգէն:

Հայաստանի Հանրապետութեան շրջանին, Դրօ շուքեց նախարար դառնալ, բայց մնաց միշտ հայ զինւորին ու զինւորականներուն կողմէ ամէնէն աւելի յարգած ու սիրած տնձնաւորութիւնը և փնտռած գործակիցը զօրավարներ Նազարէկեանի, Սիլիկեանի և Հախվերտեանի: Հայաստանի ներքին խաղաղութիւնը ամրապնդելու և օտար զրգոխ տարրերէ ազատելու համար լուրջ աշխատանքներ կատարեց լուս ու մունջ: Մասնաւորաբար մշտապէս ապահովեց Երևանի ու Զանգեզուրի շրջանի հաղորդակցութիւնը, հիմնովին վերցնելով արգելքները:

Հայաստանի խորհրդայնացման նախօրէին ստանձնած էր Զանգեզուրի պաշտպանութիւնը և կը պատրաստէր Ղարաբաղ մտնել, երբ քեմալական բանակը Հայաստան արշաւեց բուշեկիներու օգնութեամբ:

Այդ օրերուն Դրօն ստանձնեց Սուրմալուի (Իգդիր) շրջանին պաշտպանութիւնը և կատաղի կռիւներ տեղի ունեցան,

առանց թիզ մը նահանջելու: Կարսի անկումը հարկադրեց որ Դրօն քաշւի Սուրմալուէն:

Զինւորական պարտութիւններու հետեանքով, Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը քաշեցաւ իշխանութենէն և նոր կառավարութեան մէջ զինւորական նախարարութիւնը ստանձնեց Դրօն որ Լըկրանի հետ կնքեց 1920 Գեկտ. 2-ի ծանօթ համաձայնութիւնը: Խաղաղ պայմաններու մէջ, շնորհիւ Դրօյի ուշիմութեան ու անձնական հեղինակութեան, իշխանութիւնը փոխանցեցաւ կարմիրներուն:

Հակառակ այդ ուղղամիտ վերաբերմունքին, բոլշևիկները առաջին անգամ Դրօն իր խումբ մը սպաներուն հետ աքսորեցին Ռուսաստան: Յետոյ սկսան զանգաժային ձերբակալութիւններ ու հալածանք Հայաստանի մէջ:

Երկու տարի ետք, Թիֆլիս, Չեկայի շէնքին մօտերը, Գաշնակցական ահաբեկիչներ պատժեցին Ճէմալ փաշան: Այս դէպքին հետեանքով ձերբակալեցան մօտ երկու հարիւր Գաշնակցականներ: Դրօն այս դէպքի առթիւ հրապարակ եկաւ իբրև միջնորդ: Թոյլ տրեցաւ իրեն երթալ Թիֆլիս և իբրև հարկադրական տուրք յայտարարութիւն մը ստորագրելով գոհացում տուաւ խորհրդային բռնակալներուն և բանտերէն ազատեց իր զինակից ընկերները:

Այս ձեռնարկին համար ալ իրեն թոյլ տրեցաւ հեռանալ Խ. Միութենէն: Դրօ հաստատեցաւ Պուրէշ և երկար տարիներ զբաղեցաւ անձնական գործով, իրեն համար տնտեսութիւն մը ստեղծեց, միշտ օգնութեան հասնելով բազմաթիւ տարագիր մտաւորականներու, գործիչներու և հայրուկներու:

«ՅԱՌԱՋ»

ՍՈՒԳԻՆ ԱՌՁՅԻ

Մեզմէ առ յաւէտ բաժնւողներու գործն ու վաստակն է որ կը փառաւորենք, ու անոնց հետ կորսւող հոգեկան և բարոյական արժանիքներն են որ կողբանք:

Ռուբէն Տէր Մինասեանները, Լևոն Շանթերը, Նիկոլ Աղբալեանները, Գնդապետ Բաղդասարեանները և Դրօները՝ մեր

այդ փառաբանանքին պէտք չունին. կրնանք ըսել և ընդգծել նոյնիսկ, որ անոնց անձը վեր կը մնայ մարդկային մեր այդ տուրքէն: Սակայն, մարդկային մտքերու և հոգիի ազնւագոյն արտայայտութիւնները պէտք է ցայտուն դարձին, ոգեկան այդ արժանիքներու ճամբով թրծելու, ներշնչելու համար յետնորդ սերունդները, ու մանաւանդ պատմութեան առջև՝ վկայութեան մեր բաժինը վերածելու համար «արժանաւորներուն ընծայած պատիւի» մը:

Պաշտամունքի հաւասար սէր և համակրանք կը վայելէին Դրօները, որովհետև անձնուրացներու փաղազին կը պատկանէին, ուր իրենց կեանքը կապրէին մե՛ր հաշուոյն: «Անձ»եր չէին՝ այլ «մենք»եր: Կը սպառէին իրենց՝ ժողովուրդի՛ն համար, ու իրենց առօրեայ այդ մաշումին մէջ կը վերանորոգէին իրենց ժողովուրդով:

Մեր ողբացեալ ընկերը առաքելատիպ դէմքերէն մէկն էր այն կազմակերպութեան, որ ծանօթ է Հ. Յ. Գաշնակցութիւն անունով, և որուն զաղափարական և ոգեկան կառոյցով խորհրդանշող բոլոր բարոյական և հոգեկան արժանիքները կը մարմնաւորէր իր անձին մէջ, — վաղ պատանութեան տարիներէն միևեւ ծերութիւն: Ասոր համար էր, որ, ամէն բանէ առաջ, իր անհատականութեան մէջ կողջունէինք ո՛չ թէ մէկը, ո՛չ թէ մարդ մը, — այլ, շրջա՛ն մը, մեր պատմութեան մէկ է՛ջը, կարելի է ըսել՝ ամէնէն փառահեղ էջերը: Ասոր համար էր, նաև, որ տարիքի ծանօթութիւնը կը կորսնցնէինք իր ներկայութեան, ու մեր դէմ կը գտնէինք խանդավառ երիտասարդ մը, յաւիտենապէս նորոգելու, թարմանալու, բազմապատկելու պատրաստ մարմնեղէն անօթ մը:

Հիմա որ չկայ իր շօշափելի ներկայութիւնը, անգամ մը ևս կը հաւատանք մահւան վատութեա՛ն, ու, նոյնքան, մահւան տկարութեա՛ն: Չունինք զինք, երբ ամէն ատենէ աւելի պէտք ունէինք իրեն, — սակայն՝ որքան ալ շունենանք իր ներկայութիւնը, ունինք իր գործին պատմական շքեղութիւնը և իր զաղափարական էութեան աննիւթ երկարաձգումը մեր մէջ: Մեռնողները ապրեցնել՝ մե՛ր ձեռքն է որոշ չափով, — անշուշտ եթէ կրցած ենք անհետ կորսւողներու հոգիէն ու մտքէն բաժին մը ստանալ, երբ անոնք բաշխա՛ծ են իրենց ցատկածութիւնը մեզի. իրենց կեանքով ու գործով իսկ փաս-

տած են՝ թէ աւելի՛ են քան մարդիկ, իրենց տրած ժամանակը ապրող մահականացուններ:

Այդ անմահներէն մէկն էր մեր ընկերը, ազգային հերոս մը և մարդ մը՝ միաժամանակ: Մանուկ հոգիով, մանկանալու մեծութիւնը իր վերաբերումն, խօսքին, ձայնին ու շարժումին մէջ անդիմադրելի հաղորդականութեան մը վերածող մարդը. մանաւանդ՝ խոնարհներուն համար նւիրելու, անոնց ցան ու վիշտը բաժանելու, անսակարկ ծառայելու յօժարակամ մարդը.— «ամէնուն զինքը տուող, ամէնուն բաժանուող և սակայն նշխարքին պէս անբաժան մնացող «Լոյսին նման. «Մեծութեան և զոհագործումի համար փայլող» Լոյսին նման զոհելու համար զրկած առաքեալին նման. ինքն իրեն չպատշտող առաջնորդին պէս:

Նւ այդպէ՛ս ապրեցաւ մեր ընկեր Դրօն: Պատանութեան տարիներէն մինչև իր մահը, երբեք ինքն իրեն համար չապրեցաւ. ինքզինք տուաւ հայրենիքին, ժողովուրդին, զինւորին ու քաղաքացիին, մեր հաւաքական գոյութեան: Զպատկանեցա՛ւ իրեններուն,— իր ընտանիքին: Պատկանեցաւ մեր ամբողջին: Անսահման հարստութեան հնարաւորութիւններ ունէր. սակայն, ինչ որ ունեցաւ, բաժանեց միշտ. տուա՛ւ առանց որեւէ ակնկալութեան, ու երջանիկ եղաւ միշտ այն գաղափարով, որ երբ իրենները կունենան, երբ իր ժողովուրդի գաւակները կը սփոփուին, երբ իր շուրջ ցան ու կարիքը կը մեղմանան, ինքն իր օրերը կրնայ անցընել անփոխարինելի հոգեկան գոհունակութեամբ:

1903—1953, ամբողջ յիսուն տարի, ճակատեցաւ նիւթական և աննիւթական բոլոր այն շարիքներուն դէմ, որոնք մեր ժողովուրդը իր գոյութեան խարխիսներէն ցնցելու հակամիտութիւնը ցոյց կուտային: Եղաւ պատուհասիչ բազուկ և ներշնչեալ մարտիկ, կուի կախարդ մը, քաջերուն մէջ ամէնէն քաջերէն, խռովիչ ըլլալու շափ աններող՝ Հայուն բոլոր տեսակի դահիճներուն դէմ: Ժամանակակից մեր պատմութիւնը շափազանցութիւն մը գործած պիտի ըլլայ, եթէ 451-ի Վարդանին հետ զուգահեռ մը ստեղծէ 1918-ի Դրօսին միջև: Աւարայրն ու Արարատեան դաշտը, գոյութեան երկու պատերազմներու մէջ, 451-ին և 1918-ին, ճանչցան հայութեան հաւատա-

քի և հայրենիքի երկու լուսաճակատ մարտիկներ: Բաշ-Աբարանի յաղթական զաւակը, այն նո՛յն ոգիով և այն նո՛յն անկարելի կոհիւր մղելու վճռականութեամբ կախարդած էր իր զինւորեալները, որքան Վարդանը:

1903-ի բախտորոշ և խռովայոյզ օրերուն, երբ ցարական իշխանութիւնը եկեղեցական կալածներու գրաւումին կը ձեռնարկէր, և 1905ին, երբ հայ թաթարական կոհները մեզ մեր բոլոր նւիրական և սրբազան իրաւունքներուն մէջ խեղդելու կը ձգտէին, Դրօսի շանթահարիչ բազուկն էր՝ որ անգամ մը ևս մեր ցեղին առուգութիւնն ու ապրելու կամքը մը պատգամէր... Մենք չենք որ պիտի գրինք պատմութիւնը. սակայն կրնանք վստահ ըլլալ, որ անցողիկ պղտորութիւններու սա շրջանէն ետք, օր մը, Հայոց Պատմութիւնը հպարտութեամբ պիտի քանդակէ անոր անունը՝ անմահներու Պանթէոնին մէջ:

Ոգեկոշումները, սուգն ու վշտի զանազան արտայայտութիւնները իմաստ ունենալէ կը դադրին, եթէ անհետացող դէմքերու կեանքն ու գործը ուղեցոյց շղատան եկտրոններուն:— Ա՛յս գիտակցութեամբ կողբանք մեր մեծ ընկերոջ անդառնալի կորուստը:

«ԱՐՄԵՆԵՐ»

ՄԵԿՆՈՂՆԵՐԸ ԵՎ ԵԿԻՈՐՆԵՐԸ

Դրեներու անդարձ մեկնումը՝ անգամ մը ևս մեզ կը կեցնէ յաւիտենական հարցականին առջև.— Ո՞վ պիտի լեցնէ անհետացողներու շիջումով գոյացած փարապը:

Այս հարցումը տարւէ տարի եղբրաշէշտ կը դառնայ կարծես: Մեզմէ ամէն մէկը կը թի հաւատացած ըլլալ, թէ եկտրոնները պիտի չկարենան ըլլալ մեկնողներու պէս, տարբեր խօսքով, այնքա՛ն ջատագոված նւիրումի և զոհաբերութեան զգացումը պիտի չշարունակի նորերուն մէջ և ասիկա, ո՛չ թէ անոր համար՝ որ Հայութիւնը կը պարպի այդ առաքինութիւններէն, այլ որովհետև կեանքի մեր նոր պայմանները անձնասէր ու նազ հանրանէր կը դարձնեն մեզ:

Անշուշտ որոշ ճշմարտութիւն մը կայ այս տրտում եզրակացութեան մէջ: Մասնատրաբար Գրօներու պարագային, մենք աւելի անխաբօրէն կրնանք հաստատել, որ հոգիի ու ազգայինի աշխարհահայեացքի այդ կառուցածքով մարդիկ սակաւ կը հասնին արտաշխարհի մէջ: Եւ ինչո՞ւ առարկայական շրջալ մեր դատումներուն մէջ, աւելացնելու համար՝ որ անբնական ուշինչ կայ այս երևոյթին մէջ: Անոնք հայրենի հողը ունեցան իրենց ոտքերուն տակ, ու մեր լեռներու օդով լեցուցին իրենց թոքերը. հայութիւն շնչեցին, հայութեամբ թրծեցան և հայութեան պաշտամունքը իրենց երիտասարդական տարիներու մեծագոյն սէրը եղաւ: Հիմա տարբեր պայմաններու մէջ հասակ կառնեն մեր սերունդները, և որքան ալ հիններու և երէց սերունդի օրինակը կենդանի ըլլայ նորերու մտքին ու աչքերուն առջև, ակնկալելի չէ՞ որ նո՛յն և հաւասար՝ նւիրումով մեր դատին ծառայելու պատրաստ մարդիկ գտնենք մեր շուրջ բոլորը:

Ասիկա ընդհանուր ճշմարտութիւն մըն է, և մենք ցնորքներու շնք ուզեր յանձնելի, հաւատալու համար՝ թէ եկտրները կրնան մեկնողներու տիպարով ու շափանիշով մարդիկ դառնալ, մեր ներկայ ու ապագայ հաւաքական կեանքին մէջ:

Այսուհանդերձ, ճիշտ չէ այս արդար հաստատումը վերածել ամբողջական յոռետեսութեան մեկնակէտի մը, և նահանջական հոգեբանութեամբ եզրակացնել՝ թէ մեկնողներուն հետ կամայանայ նաև հանրային մեր կեանքը:

Չենք հաւատար ասոր: Ընդհակառակն, կուզենք շեշտել մեր խորունկ համոզումը, որ նոր սերունդին մէջ ևս նո՛յնքան խորունկ հայրենասիրութեան մը հոգեյատակ կայ, — և եթէ միշտվայր ու մթնոլորտ ստեղծի անոնց հողի, ազգի և ազգային սրբութեանց պաշտամունքը վերածելու հաւատքի և գիտութեան, մենք կունենանք ա՛յլապէս վստահելի և ամբօրէն գիտակից երիտասարդութիւն մը, — վաղան մեր յոյսն ու ապահովութիւնը միաժամանակ: Անշուշտ դիւրին չէ նոր սերունդները խանդավառել անյայտացող ու երազական կարգախօսներով, գոց սովրած կամ կաղապարատիպ բանաձև վերով: Բայց, որքան ատեն կայ Դաշնակցութեան գաղափարական դպրոցը, կրնանք ակնկալել՝ որ հայութիւնը ունենայ

Գրօներու, Ռուբէններու, Բաղդասարեաններու և Աղբալեաններու նւիրումով և խորունկ գիտակցութեամբ այս ժողովուրդին ծառայելու պատրաստ նոր արժէքներ: Մեր դժբախտութիւնը կամ դժարութիւնը կը սկսի հո՛ն, ուրկէ օտարամտութիւնը կամ խորթ բարքեր կամ մե՛ր իսկ ծոցին մէջ սնուցած ու մեր հոգիին հակադիր քաղաքական համոզումները կը թունաւորեն մեր զանգաժներու միտքը ու զանոնք պատրաստ գետին կը դարձնեն խաթարիչ վարդապետութիւններու: Մեր ներքին մթնոլորտի ապականութիւնը կը սկսի հո՛ն, ուր մեր պատմութենէն և հայրերէն մեզի փոխանցած ցեղային ստորոգելիները կը դժգունէին՝ դարավերջիկ համոզումներու և կեանքի հանգանակներու անդրադարձումով, — կրաւորականութիւն, անհաւատութիւն, վեհերոտութիւն, ստորադասութեան զգացում և ստրկամտութիւն: Ա՛յս դառն իրողութեան մէջ պէտք է փնտոել ցաւը, որ կը գալարէ մեզ և ամուլ կը դարձնէ հասնող սերունդներու մէկ մասը: Եկեղեցին և Հայրենիքը ամէնէն մեծ նւիրականութիւններն էին մեզի համար, որքան ատեն որ մենք այդ երկու իրականութիւնները կը մբռնէինք իրենց անխարդախ ըմբռնումին մէջ, Այսօր, առաջինը թէ երկրորդը պատրակ դարձած են՝ քան նպատակ, ու անոնց անունով մեր բազմութիւններուն ներկայացող կարգ մը ոյժեր՝ կց շահագործեն մեր միամտութիւնը ու մաքուր հաւատքը:

Կրնենք այս հաստատումները, ու կը բաղձանք՝ որ մեր ժողովուրդի բացարձակ մեծամասնութեան և որակին մէջ անայլալ այս զոյգ նւիրականութիւնները պահեն իրենց ազգային և հոգեւոր նշանակութիւնը անաղարտ: Չենք հաւատար յոռետեսութիւններուն, որոնք լսելի կըլլան յաճախ, մեր երիտասարդութիւնը կրթոտ ու անհաւատ տեսնելու հակամիտութեամբ մը: Անոնք որ շփում ունին 15—30 տարու մեր տղոց ու աղջիկներու հոժ զանգաժներուն հետ, շին կրնար շհաստատել՝ թէ նոր սերունդը թանկագին և անփոխարինելի արժանիքներ ունի, — հոգեկա՛ն արժանիքներ, զոր զարգացնել և գործի վերածել անկարելիութիւն մը չէ, հակառակ մեր օրերու քաղաքակրթութեան փորձիչ գառիթափերուն: Կրնդունինք, թէ հայ ապրիլ անկարելիութիւն մըն է, տառապանք է և երբեմն տաժանք: Եւ սակայն, հայ երիտասարդութիւնը գիտէ՛ այդ տառապանքը, երջանկութեան վերածել, եթէ կիր-

քի մը կարենանք փոխակերպել հայրենիքի ու ազգի իսկական ըմբռնումը:

Դրոսներու անդարձ մեկնումը նոր խթան ու մեկնակէտ թող ըլլայ՝ գօտեպնդելով՝ այս հաւատքին մէջ, ու աւելի քան երբեք փարած մնալու անոնց գաղափարական դրօշին:

ՀԱՍՏԱՐՈՒՆ ԿԱՂՆԻՆ ՏԱՊԱԼԵՑԱԻ

Գուժկան հեռագիր մը՝ երկէկ առաւան դէմ, Պոսթընէն, հինգշաբթի, 8 Մարտ թւականով (ժամը Տին քաշւած).— ԴՐՈՆ ՄԵՌԱԻ:

Հակառակ այն իրողութեան, որ վերջին քանի մը օրերու ընթացքին, մտերիմներու շրջանակին մէջ մահազուշակ լուրեր շրջան կընէին մեր անփոխարինելի ընկերոջ առողջական վիճակի ծանրացման մասին, այնու ամենայնիւ, անսպասելի էր այսքան շտմեցուցիչ հարւած մը, մէկ անգամէն, մէկ օրէն միւսը: Գուժկան հեռագիրը կուգար միանգամ ընդմիջտ փարատելու ամէն լաւատես ենթադրութիւն, բարեւալման մը հաւանականութեան մասին: Անողորք և անբուժելի նկատւած հիւանդութիւնը, որ բաւական երկար ժամանակէ ի վեր կը տանջէր՝ իր կեանքի ընթացքին մարմնական ու հոգեկան բազմատեսակ տառապանքներու արիաբար կուրծք տւած անըման հայդուկը, կըզգետնէր զինքը, անվերականգնելի կերպով: Վիթխարի կաղնին էր որ կը տապալէր մեծաշառաշ փուռումով մը և արձագանքը, արագօրէն կը տարածէր Սփիւռքի ամէն կողմը, խոր սուգով համակելով բովանդակ հայ ժողովուրդը՝ ընդհանրապէս, և իր սիրելի ընկերներու և բարեկամներու բազմութիւնը՝ մասնաւորապէս:

Սև լուրի շտմեցուցիչ տպաւորութեան տակ, անկարելի է մեզի համար լայնօրէն անդրադառնալ կեանքին ու բազմաբեղուն գործունէութեան մասին անձնաւորութեան մը, որ տիրական դեր ունեցաւ Հայոց ժամանակակից պատմութեան վերջին յիսնամեակի ընթացքին, յեփոխական, ռազմական, քաղաքական և ազգային բոլոր մարզերու մէջ: Սիւնակներ, էջեր, գիրքեր կարելի պիտի ըլլայ լեցնել, արժանապէս ներ-

կայացնելու համար անփոխարինելի յեղափոխականը, մարտիկն ու քաղաքական գործիչը, որ Դրօն եղաւ իր ամբողջ կեանքի ընթացքին և հայ կեանքի այնքան դաժանօրէն ճակատագրական երկարամեայ շրջանին:

«ԱԶԳԱՅ»

ՆԵՐՇՆՁՈՒՄԻ ԱՂՐԻՒՐ

(Անվեհեր Դրօյի յիշատակին)

Դիւցազնական շրջանի ամէնէն կարկառուն ներկայացուցիչներէն մէկը եւս բաժնուեցաւ մեզմէ: Հեռաւոր Պոսթընի մէջ, հայրենի լեռներէն ու դաշտերէն հորիզոններ անդին, հայ ազատագրութեան նուիրեալներէն մէկը եւս փակեց իր աչքերը՝ շքեղ կեանքի ու գործի տապանակ մը ձգելով յետնորդ սերունդներուն:

Իր կեանքի ամբողջ տեսողութեան, Դրօ եղաւ ներշնչումի աղբիւր մը, թէ իր քաջարի մարտիկներուն, որոնք սրբազան գործին համար, գնդակներու սուլոցին մէջ, կռուի դաշտ նետուեցան շքեղօրէն կերտելու համար մայիսեան արևշող առաւօտը, եւ թէ այն բոլոր դաշնակցական հայորդիներուն, որոնք այս ժողովուրդին ծառայելու նւիրական ուխտը կատարեցին:

Դրօ, անվեհեր ռազմիկը, որուն համար գուցէ չգտնուի ուրիշ աւելի վսեմ որակում քան «քաջ» մակդիրը, որ այնքան արժանաւորապէս կը խորհրդանշէ իր յեղափոխականի եւ մարտիկի առաքինութիւնները, ապրեցաւ ու գործեց մեր նորագոյն պատմութեան ամէնէն դժնդակ ու նոյն ատեն հրաշալի օրերուն, երբ հայութիւնը կենաց մահու կռիւ կը մղէր դարաւոր թշնամիներուն դէմ, Դրօ, իր անհամար քաջերուն հետ, որոնք ինկան նահատակութեան ճամբուն վրայ, կամ իրենց զօրավարին պէս, իրենց վերջնական հանգիստը գտան անհարազատ երկինքներու տակ, տարիներ շարունակ կուրծք ցցեց Հայաստանի թշնամիներու դէմ եւ կատարեց արութեան գործեր, որոնք իրենց խիզախութեամբ առասպելական գիւցազուններու հոյիւն մէջ արժանի տեղ մը կուտան Այրարատեան դաշտի զաւկին:

Դրօ մէկն եղաւ այն քիչերէն, որոնց կեանքն ու գործը կատարեալ ներդաշնակութիւն մը եղան: Պատանին, որ 21 տարեկանին ռումբով ահաբեկած էր Բագուի հայտեանց քաղաքապետ Նակաշիձէն, մարտունակութեան եւ հայուն վրիժառու բազուկին խորհրդանիշը հանդիսացաւ մինչեւ իր կեանքին վերջին օրերը, նաեւ իր հրաբորբ ճառերով, որոնք անտաշ անկեղծութեան բնոյթն ունէին եւ ուժի ու անօրինակ կորովի վկայութիւններն էին:

Ու այսօր, իր մահէն ետք, որուն բօթը սուգի մատնեց բովանդակ հայութիւնը, սկսած Արաքսի ափերէն մինչեւ հեռաւոր Ամերիկաները, կաղնիի մը հանգոյն, ահաւոր դրոշմանով մը, կարծէք մեռած չէ:

Ներկայութիւններ կան, ուժի, կորովի, կենսունակութեան եւ խանդավառութեան, որոնք կը շարունակեն մնալ մահէն ալ անդին: Ու մարդուն, մարդոց բախտաւորներուն անմահութիւնը այդ յաւիտենական ներկայութեան մէջն է: Դրօն այդ բախտաւորներէն մէկն է: Միշտ ներկայ իր հնչող ձայնով, իր դիւցազնական պոռթկումներով եւ յաճախ բիրտ անկեղծութեամբ:

Ներկայ էր Դրօն հայ ժողովուրդի սրտին մէջ, որ այսպէս ալ պիտի մնայ յաւիտեան, որովհետեւ եղաւ այդ ժողովուրդին ամէնէն հիմնական ցանկութիւններուն խորհրդանիշը: Տարիներով պայքարեցաւ ու կռուեցաւ իր հայրենիքի ազատութեան եւ անկախութեան համար, միշտ պատնէշին վրայ, իր անձին պերճախօս օրինակով ոգեւորելու համար թէ՛ իր զինւորները եւ թէ՛ բազմութիւնները:

Բոլոր սերունդներուն համար, անիկա պիտի մնայ տիտանեան դէմք մը, եկած Հայոց Պատմութեան դիւցազնական օրերէն, ընկճուած ու նուաճուած ժողովուրդի մը կեանքը յեղաշրջելու եւ անոր շղթայուած հայրենիքը իր փառքին ու մեծութեան վերադարձնելու համար:

Դրօյէն պիտի մնայ՝ ինչ որ ան ստեղծած էր իր փոթորկոտ կեանքի մարտնչումներով, ու պիտի շարունակէ ներշնչել գալիք բոլոր սերունդները, ինչպէս ներշնչուած էին իր ռազմի ընկերները եւ բազմութիւնները, երբ տապալած չէր տակաւին վիթխարի կաղնին:

«ԱԶԳԱԿ»

Երէկ, Ուրբաթ իրիկուն, խմբագրութեանս հասած հեռագիր մը կը գուժէր մահը հայ ժողովուրդի ԱՆՁՈՒԳԱԿԱՆ և ՔԱՋ զաւակին, մեծանուն յեղափոխականին և Հ. Յ. Դաշնակցութեան ուխտեալ զինւորին՝ ընկեր Դրօյին (Դրաստամատ Կանայեան), որ իր աչքերը յաւիտենապէս փակած է, 8 Մարտ, հինգշաբթի առաւօտ ժամը 8,45ին, հեռաւոր Ամերիկայի մէջ, ուր գացած էր վերջերս Միջին Արևելքէն, անողորմ հիւանդութենէն մը դարմանելու յոյսով:

Գոյժին առաջին ազդեցութեան տակ, գրիչը կը դողայ մեր մատներու արանքին, երբ կը գրենք այս տողերը:

Կսկիծ կը կրծէ մեր սիրտը և սուգը կը պատէ մեր ամբողջ էութիւնը, երբ կը մտածենք մանաւանդ՝ որ ամբողջ կէս դար հայ ժողովուրդի ազատագրական պայքարներու առաջին գծերուն վրայ «ներկայ» արտասանած այս մարտիկն ալ իր վերջին քունը մը գտնէ օտար հողերու տակ, հեռու իր պաշտած հայրենիքէն, որուն հողն ու քարը թիզ առ թիզ շափեց տասնեակ տարիներով, իբր հայդուկ, իբր թշնամիի ահաբեկիչ, իբր անվախ հրամանատար ու նաև պետական դէմք:

Սգաւոր է այսօր ազատատենչ Հայութիւնը: Սգաւոր է մանաւանդ Դաշնակցութեան ընտանիքը, որուն յարկին տակ սնաւ, մեծցաւ և գործեց այս փոթորիկ-մառդը, անցնելով ահեղ և տարերային փոթորիկներէ, որոնք ալեկոծութեան մատնեցին հայ կեանքը, վերջին վաթսունհինգամեակին:

Իր կեանքին ու գործին մասին, լայնօրէն պիտի անդրադառնանք յառաջիկային, մինչ այդ, խոր յուզումով մը խոնարհինք իր դազադին առջև և կուխտենք շարունակել այն սրբազան պայքարը, որուն Դրօ նւիրեց իր ամբողջ կեանքը:

«ԱԶՍՏ ՕՐ»

ԶՕՐԱՒԱՐ ԴՐՈ ՈՉ ԵՒՍ Է

Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ, անողոք հիւանդութեան մը հետևանքով, Հինգշաբթի՝ Մարտի 8-ին, մահկանացուն կընքեց զօրավար Դրօ:

Մնած է Իգորը, ուսումը ստացած է Երևանի Գիմնազիոնին մէջ, ապա յաճախած է զինւորական վարժարան: Պատանի տարիքէն մտած է Դաշնակցութեան շարքերը: Եղած է մարտական խումբի անդամ և յայտնի ահաբեկիչ: Առաջին անգամ ահաբեկած է Գոլիցինը, որ հայ եկեղեցւոյ կալածներու գրաման միջոցին օգնած էր ցարական կառավարութեան:

1905-ին ահաբեկեց Բագրի հակահայ նահանգապետ Նակաշիձէն: Նոյն տարին ահաբեկեց նաև զօր. Ալիխանովը: Քեռիի հրամանատարութեան տակ մասնակցեցաւ հայ թաթարական ազգամիջեան կռիւներուն՝ Զանգեզուրի մէջ:

1914-ին դարձաւ կամաւորական Բ. գունդի հրամանատար: 1917-ին վարեց Արամ Մանուկեանի հետ Հայաստանի ինքնապաշտպանութեան գործը և նշանակեցաւ Արարատեան շրջանի զինւորական հրամանատար:

1918-ին, իբրև Երևանի շրջանի զինւորական հրամանատար, վարեց Բաշ Աբարանի յաղթական ճակատամարտը: 1920-ին հայ թրքական պատերազմին ստանձնեց Մուրմալուի ճակատին հրամանատարութիւնը:

1921-ին համայնավարներու կողմէ աքսորեցաւ Մոսկւա, ուր 4 տարի մնալէ ետք անցաւ Եւրոպա և հաստատեցաւ Ռուսիոյ միջին:

Երկրորդ աշխարհամարտէն ետք հաստատեցաւ Վրաստան, ուր կուսակցական եռուն գործունէութիւն ցուցաբերեց:

Մեր խոր ցաւակցութիւնները՝ հանգուցեալ զօրավարի ընտանիքին և իր կուսակցութեան:

«ԱՅԳ»

(ԱՆԿԱՆ ՕՐԱՔԵՐԹ)

ԶԵՐՈՍԻՆ ՄԱԶՈ

Իսկ Գրոս, Իգորիցի այդ խմբապետը
Որ եղել է հերոս, անվախ տեղորոշում...
ՆՂԵՆ ԶԱՐԵՆՆ

Վերջին կէս դարու Հայոց Պատմութեան կերտիչներէն, որ իր ծանր ու կարծր անձին ճնշումով դրոշմեց մէկէ աւելի էջեր, ու երբեմն միակը լեցուց ամբողջ ժամանակաշրջանի

մը պարապը: Խիզախութիւնը իր տարերքը եղաւ, և նւիրումը կազմեց իր անհանդարտ ներաշխարհը ոճաւորող միակ անխախտ զգացումը: Փոթորիկը սիրեց, փոթորիկը փնտոնեց, որովհետև իր էութեամբ իսկ մարմնացեալ փոթորիկ մըն էր արդէն, ու խտացեալ ուժականութիւն մը:

Եթէ ապրէր Քրիստոսի դարուն, Յիսուսը խաշող զինւորներուն մէջ չգտնէր հաւանօրէն, բայց ապահովաբար խաշալին արիւնն իսկ դժւար յաջողէր խախտել զինք, հեթանոսական իր հաւատքէն: Մեր դարուն մէջ՝ իր հաւատքը Հայութիւնն էր, հայ հայրենիքը, իր ամէնէն նախնական ու նոյնատեան գերագոյն առումին մէջ:

Պատմութիւն չէր գիտեր, հայ մշակոյթի աւագանէն չէր անցած իր հոգիին մկրտութիւնը, բայց կրնար արիւն թափել, փրկելու համար հայ մշակոյթի կոթող մը, յիշատակարան մը, թանկագին մատեան մը: Կրօնասիրութեամբը չէր փայլեր, բայց կրնար դժոճքը վար բերել, պաշտպանելու համար հայ եկեղեցին, իր ոգեղէն կերպարանքէն մինչև նիւթական կալածներուն յետին փշրանքը: Հայութիւնը, հայկականութեան ապրումը մնալուն վիճակ մըն էր իր մէջ, արդէն իսկ ուժեղ իր խառնուածքը տեւաբար եռուն պահող ու խոյանքի պատրաստ ընող:

Լոկ քաջութեան արարքներով և պարագայական առիթներու մէջ չէր որ կազմեցաւ ճշմարտապէս հերոսական իր դիմագիծը, այլ ինքն իսկ յաճախ ստեղծեց դէպքերը, իշխելով անոնց վրայ և իր կարճ անունին մեծ շուքը տարածելով ամենուրեք, շրջապատին մէջ և հեռուները, ոչ նւազ արժանաւոր շատ մը դերակատարներ սուրբի մէջ ձգելու աստիճան: Ինչ որ էր Անդրանիկ արևմտահայ ժողովուրդին սրտերուն մէջ, նոյնը եղաւ Գրո՝ Կովկասի համար: Երկուքն ալ ծնունդ ազգային անկրկնելի պահի մը, արիւնով ու փառքով ծանր շրջանի մը, ուր ապրող և մեռնող բոլոր լուսաւոր դէմքերուն, Մուրատներուն, Քեռիներուն, Սեպուհներուն և Մուշեղներուն ոգին առաւել փայլով մը իրենց վրայ ճառագայթեց երկուքին ալ արժանիքներուն անվիճելի ձգողութեամբը անշուշտ, բայց և երկուքին ալ յասուկ բախտաւորութեան մը շնորհիւ, վերածնունդ համար զիրենք այլաբանական դէմքերու և անունների:

րու, գաղափարական խորհրդանիշներու, բոլորէն աւելի հնչեղ անուններով, ու բոլորին տիրապետող սաւառնումով:

Իբրև մարդ՝ բարեմոյն հրեշտակ մը չէր անշուշտ, բայց և շատ հեռու էր տեսանելի դաժանութեան և վայրագ բռնկումներուն տիպարը ըլլալէ: Օր մը առաջ իր զայրոյթին և կրքոտ որակումներուն ենթարկած մէկը, զարմանալի չէր որ օր մը վերջ արժանանար ժպիտի և հաշտարար գուրգուրանքի շարժումի մը: Գիտէր ատել ծայրագոյն կատաղութեամբ, բայց անվթար էր իր մէջ սիրոյ զգայարանքը, այլ մանաւանդ սիրելու հմայքը, Վազրի կեցածքը և մոնչիւնը իր ոճն էր, բայց այս պարագային ոճը ամբողջովին և անպայման մարդը չէր:

Մեծատունի զաւակ, փարթամ կեանքը կը սիրէր: Հայդուկի շարքալ ասպարէզը թրծած էր մարմինը և հոգին, բայց չէր յաջողել խամրեցնել շքեղութեան իր բնածին ճաշակները: Ընդհակառակը, այդ հակումները աւելի շեշտած էին, հակադրութեան օրէնքով: Կրնար քա՛ր մը բարձ ընել ու շոր գետինը անկողին՝ երբ լեռն էր, բաց պալատականի կենցաղն էր որ կը խօսէր սրտին երբ քաղաք իջնէր: Չոր հացով ապրելը զրկանք մը չէր համարեր իր անձին համար, բայց խորապէս դժբախտ էր, եթէ ամէն օր հիւր շունենար և կոշուների սեղանը առաւելագոյն ճոխութիւնը չպահէր:

Ցուցամով չէր, բայց երկիրը կը սիրէր: Պերճանքի հետամուտ չէր, սակայն իր պարզութիւնը գիտէր խնամել: Մարդ մըն էր, որ կը յաջողէր միշտ իրմով լեցնել միջավայրը, ու երկրորդական անկիւններու սահմանած պահել ուրիշները: Իրմէ ոչ նւագ արժանաւոր և մտացի անհատներ յաճախ գտնւեցան իր շուրջ և իրեն հետ, բայց տիրակալը միշտ ինք մնաց, իր անհուն հեղնակութեամբը և կշիռով, երբեմն նոյնիսկ շալկելով պատասխանատուութիւններ, որոնք իրը չէին միշտ, բայց աւելի կը յարմարէին իր յաղթ ուսեքուն, և որոնց տակ բուն տէրերը կրնային կքիլ:

Ռազմիկ էր ծնունդով, հետևաբար անմիջական, պարզ ու շիտակ նկարագիր մը, բայց դիւանագիտական ոլորուն ու դաւադիր ճամբարները անծանօթ չէին իրեն, և ինք բոլորովին խորթ չէր անոնց: Ունէր սուր հոտառութիւն մը և թափանցող իրատես աչքեր, բառին յատուկ և փոխաբերական առումնե-

րով: Վերջին տասնամեակներու գաղութահայ կեանքի խեղճուկ պայմանները, բաւարար ասպարէզ մը չէին անշուշտ արձակ տարածութիւններու վարժ և թոխքի ծարաւ իր հոգիին համար, մանաւանդ հերոսութեան և խոյանքի պատեհութիւններ շատ քիչ կային, բայց իր փայլուն աստղը մէկէ աւելի անգամներ կրկին շողաց, ոչ անպայման դիւցազնական արարներու վրայ, բայց էապէս հայրենասիրական արարքներու և գերզանցօրէն ազգօգուտ ձեռնարկներու մէջ:

Կարգ մը մարդոց համար շատ դիրքին եղաւ վճռել, թէ հայրենադաւութեան համազօր գործ մըն էր գերման սպայի տարագ կրել և դէպի Կովկաս արշաւող գերման բանակներուն հետ առաջ քալել: Բայց նոյն մարդոց համար՝ քիչ մը աւելի դժւար պիտի ըլլայ բացատրել, թէ ի՞նչպէս եղաւ, որ ամբողջ պատերազմի տևողութեան, գերման կրունկներուն տակ հեծող գրաւեալ Եւրոպայի մէջ, հարիւր հազարաւոր հայութիւնը խաղաղ ապրեցաւ: Ամբոխավարական դարձածքներով և զգացումներու շարաշահութեամբ, կարելի է անշուշտ դաւաճան հռչակել մէկը, որ օտար բանակի մը հետ իր հայրենիքին դէմ կարշաւէ, բայց մեր եղերական ճակատագիրը և աճաւոր պայմանները հաշի առնող որևէ լուրջ մարդ, չի կըրնար անգիտանալ, թէ պողպատի և վառօդի հեղեղի մը մէջէն թաւալող շորս միլիոննոց բանակի մը թիկունքին, քանի մը հարիւր հայ երիտասարդներու ներկայութիւնը, հայդուկի մը գլխաւորութեամբ, ո՛չ կրնար արշաւող գերման բանակը թիզ մը աւելի առաջ մղել, և ոչ ալ ըրպէ մը կասեցնել անոր տարերային ընթացքը: Բայց երբ տեսանք, թէ յաջորդական ճախողանքներէն հետզհետէ ջղային, և օրէ օր աւելի վայրագ գերմանական մոլուցքը ինչպէս կը կոտորէ հրեան, բոլոնիացին, սերպը, յո՛յնը՝ բայց մէկ հատիկ հայու մը քիթը շարիւնիւր, ապագայ պատմաբանին վճիռին սպասելու պէտք չունինք այլևս, որ կը բաւէ որ իմաստականութեան հետ դաշինք շունենանք, որպէսզի ընդունինք, թէ այս մարդը ա՛յդ գնով միայն կրնար փրկել, ու փրկե՛ց, Եւրոպայի հայութիւնը:

Քաղաքականութիւնը իր բնոյթովն իսկ ապերախտ և պղղտոր բան մըն է արդէն, ու քիչ անգամ փառք պսակ ունի նոյնիսկ անոնց համար, որ յաջողած են իրենց առաքելութեան մէջ: Ու տեսանք նաև մեր աչքերով, թէ Յրանսայի պէս մեծ

ժողովուրդ մը անգամ, իր ցեղին պարծանքներէն համարող մարաջախտ Փեթէնը ինչպէ՛ս դատապարտեց, Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի իր մեծ հերոսը, ազգային պարծանքը, Երկրորդ Պատերազմին դաւաճա՛նը հռչակելով, բայց գեռ տասը տարին շրջապատ, այսօր ազգովին կը խոնարհի անոր շիրիմին առջև ու անբասիր զինուորականին փառքը կը մնայ անաղարտ:

Այո՛, պղտոր է քաղաքականութիւնը, և հերոսներն անգամ շին կրնար անվնաս առաջանալ անոր լարծուն ճամբարներէն: Եւ կրկնապէս պղտոր ու դժբախտ է հայ կեանքի ներկայ շրջանը, ուր յստակութիւնը կը պակսի և ողջմտութիւնը հրապարակաւ կը դատապարտուի: Բայց կայ, բարբախտաբար, գերագոյն դատաւորը, անկաշառ և անկաշառելի ժամանակ որ մը հասնի ուշ կամ կանուխ արդարութեան իր կշիռքով:

Դաժանօրէն անողոք բարքեր ունի մեր ժամանակը: Սայրայեղական ու այլամերժ գաղափարաբանութիւնները, խախտած են բոլոր շփանիշները, բարոյական ըմբռնումներու ամբողջ կառոյցը: Այլապէս, ազգային հերոսի մը մահը ազգովին սգալու տարրական առաքինութիւնը պիտի չպակսէր մեզի: Կարգ մը հայ թերթեր Դրօշի մահը ծանուցեին իրենց վերջին էջին վերջին սիւնակին վերջնագոյն անկիւնէն, ընդամէնը քանի մը տողով: Գէշ բան մը չզրոյցին — երախտապարտ ենք... — ու անպայման պզտիկութիւն մը չէ գոցէ հակառակորդի մը մահը անտեսելը: Բայց մեծնալու առիթ մը կար այդտեղ, որմէ շուքեցին օգուտի, ափսո՛ս: Որքա՛ն հեռու ենք այն օրերէն, երբ պահպանողական «Թիւզանդիոն»ները յարգանքով կը խոնարհէին Զաւարեաններու դագաղին առջև, ու կարճանագրէին ամէնէն շերմ գնահատանքը անոնց գործին և նւիրումին համար, շնորհակալով նաև իրենց տարակարծութիւնները անոնց ուղիին և գաղափարներուն հանդէպ:

Դաժան ու անողո՞ք ժամանակ մը, արգարև, երբ հայ ժողովուրդի քաջութեան դրօշակիր հերոսները, հայ հաւատքին խորհրդանիշ կաթողիկոսները անգամ շին յաջողի կիրքերը մեղմել ու սիրտեքը կակուղցնել, իրենց մահով, իրենց կեանքով:

* * *

Շատեր, իրենց կեանքին երկրորդ կէսը կանցնեն առաջին կէսին վրայ զոյջալով, կամ հիւծելով, նահանջելով, լրջանալով և պզտիկնալով: Իր մէջ, թոխջին թափը զօրեղ մնաց միշտ, ու եօթանասունին՝ եթէ միակ ցաւ մը ունէր, քսան տարեկանի խոյանքներուն պակսող պայմաններն էին: Ասպարէզին սահմանափակութիւնը, բայց երբէք կորովն ու ոգին, զարնելու և զարնելու ծարաւը, թոքերուն մէջ պահած զընդակը թշնամիին շկարենալ վերադարձնելու դառնութիւնը:

Շատ բան պիտի ըսի և գրի իր մասին, արդար և անարդար շատ դատումներ պիտի ըլլան իր անունին ու գործին շուրջ, բայց ինք այլևս պիտի չսէ, որովհետև, թօթափած այլևս մարդկային մարմինը, մեզի՛ թողած մեր կիրքերն ու հաշիւները, հայոց պատմութեան դժուար ճամբարներէն վերջին խոյանքով մը իր սպիտակ ձիուն վրայ, մտած է, շիտա՛կ, Արքայութիւն...

«ԱՄՈՒՐԻ»

ԴՐՕՅԻ ՄԱՂԸ

Արտասահմանի հայ թերթերը գլոժեցին Դրաստամատ Կանայեանի մահը, որ տեղի ունեցեր է Մ. Նահանգներու ժէջ, 8 Մարտին:

Վերջին յիսուն տարիներու հայոց կեանքին մէջ՝ Դրաստամատ Կանայեան կը գրաւէ իր յարգելի տեղը, իբրև զինուորական և քաղաքական դէմք: Այդ զոյգ հանգամանքներով ան գործեց ի սէր հայ ազգին ազատութեան: Պատմիչները պիտի քննեն անշուշտ, և գծեն անոր հարազատ պատկերը:

Դրաստամատ Կանայեանը, որ ծանօթ էր առհասարակ Դրօ անունով, ծնած էր 1884-ին, Իզդիր, ուսած էր Երևան, ստացած էր զինուորական կրթութիւն: Իր մարտական գործունէութեան առաջին օրերուն իսկ ահաբեկած էր Նակաշիճէն (Բազուի նահանգապետը), հայատեաց զօրավար Ալի-Խանովը: Փրկած էր կորուստէ՝ Զանգեզուրի հայ բնակչութիւնը, կուելով թաթարներու գէմ, Քեռիի կողքին: Հայթայ-

Թած էր զէնք՝ մարտնչող ուժերուն, Հին Բայազիտէն, ուր կապրէր իբրև նաւթի վաճառական, Ս. Գէորգի հաշով պատուած Նիկոլայ Բ. Յարին կողմէ, համաշխարհային առաջին պատերազմին ընթացքին իր ցոյց տուած քաջութեան համար:

Եղած էր Փետրուարական Յեղափոխութեան վարիչներէն մին: Նշանակուած էր Արարատեան շրջանի կոմիսար: Վարած էր կռիւները՝ վրացիներու դէմ: Ընտրուած էր հրամանատար՝ Երևանի շրջանին: Յաղթութեամբ պսակած էր Բաշ-Աբարանի ճակատամարտը: Կուած էր թուրքերուն դէմ՝ Սուրմալուի մէջ: Եղած էր զինուորական նախարար: Հ. Տէրտէրեանի հետ ստորագրած էր Լգրանի մատուցած հայ-ուս դաշնագիրը: Աքսորուած էր բոլշևիկներուն կողմէ Մոսկու: 1935-էն ի վեր կապրէր արտասահման, Հայ Դատին լուծման ակնդէտ սերունդի մը հիացումին առարկայ:

«ՄԱՍԻՍ»
(ՕՐԳԱՆ ԿԱՓՈՂԻԿ ԷԱՅՈՑ),

ԴՐՕՅԻ ՄԱՀԸ

Պոսթընէն «Յուսաբեր»ի հասած հեռագրէ մը ցաւով կը տեղեկանանք մահը ծանօթ յեղափոխական և ռազային գործիչ Դրօյի (Դրաստամատ Կանայեան), որ տեղի ունեցեր է հինգշաբթի օր, 8 Մարտ, Երեկոյեան ժամը 8.45-ին:

Մեր ցաւակցութիւնները կը յայտնենք իր շաղափարի ընկերներուն:

«ԱՐԱՔՍ»

«ԶՕՐԱՎԱՐ ԴՐՕ ՈՋ ԵՒՍ Է»

(Թարգմանած է ֆրանսերենից)

Դաշնակցութիւնը սուգի մէջ է. երկու հեռագիրներ, մէկը Բոստոնից, միւրը Գահիրէից, մեզ տեղեկացնում են սարսափելի և տխուր լուրը.— Ընկեր Դրօն վախճանել է հինգշաբթի, 8 Մարտ, ժամը 8.45-ին Բոստոնում:

Մի հեռագրի մի քանի շոր բառերը մի հարւածով կարող են սպանել, մեր մանկութեան երազների հերոսին:

Նա մեզ ներկայանում էր, միջին դարերի առասպելական ասպետների ցեղից, միշտ ներկայ, միշտ պայքարի գագաթնակէտին, նա խորհրդանշում էր հայ ժողովրդի ընդդիմութիւնը, քաջութիւնը և հերոսութիւնը:

Մենք գիտէինք, որ նա հիւանդ է, մենք գիտէինք, որ նա ոչ մի յոյս չունի, սակայն մեր մանկութեան երազները մեզ կրկնում էին «նա անմահ է, նա անմահ է»...

Ես լսում եմ տակաւին նրա մեղմ և հաստատուն ձայնը, երբ անկողնում, հիւանդ, ջերմութեան մէջ, հայեացքն հեռուն ուղղած ասում էր.—

«Գաղափարներն են, սկզբունքներն են, ձգտումներն են, որ ապրում են և շարժում մեր գործերը, մնացածը՝ ունայնութիւն է միայն»:

Իր ամբողջ կեանքը օրինակ և արտացոլումն եղաւ այս նախադասութեան:

Դրօ, դու հանգչիր հանգիստ, քո անշեղելի կամքը, քո առասպելական քաջութիւնը, քո ճարպկութիւնը և քո հայրենասիրութիւնը մեզ համար, մնում են միշտ կենդանի:

Դու կենդանի ես ու կը մնաս մեզ համար այն փարոսը, որ տանում է դէպի Ազատ և Անկախ Հայաստան:

Ո՛չ Դրօ, դու մեռած չես մեզ համար:

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ»

ԴՐՕ

Մեր անճամառ ու անհաւասարելի Դրօներն են,
որ գծեցին

Ու կերտեցին հայ ժողովրդի պատմական ետ
ուղին:

ՎԱՉԵԱՆՅ

Եւ գոյժը ծովեր ու ցամաքներ կտրելով, հասաւ մեզ:
Ընկեր Դրօ ոչ եւս է»...
Բիւրաւոր սրտեր կծկւեցին վշտից, որովհետև տապալ-
ւեց կաղնին:

Հողմաշունչ ու խօլական փոթորիկը շէր, որ զգեստնեց հըսկային, այլ շնչին, դաւադիր մի մանրէ թերես, որ գաղտնօրէն կրծեց այդ շքեղ կեանքը:

Եւ լուռ, ինքնաբերաբար, առանց պատւէրի մարդիկ «պատ-ի» կանգնեցին, մեծ հայի, հազագիւտ մարդու և անվեհեր յեղափոխականի դագաղի առջև, վշտահար գլուխները հակած վար:

Եւ հայոց «գորավարի» դին, օտարութեան մէջ, սրբազան իղձերը սրտում՝ իջաւ գերեզման, առանց «պատույ համազարկերի»...

Դրօն ոչ ևս է:

Թերթերը լոյս տեսան սև շրջանակներով, յետաձգեցին հանդէս-ներկայացումները, առկախեցին հաւաքոյթներն ու ձեռնարկները...

Չէ՞ որ սուգ է համատարած:

Աշխարհի շորս ծագերից. բազում լեզուներով թռան ցաւակցութիւնները՝ թռան օդով, ջրով ու ցամաքով, ողբալու համար հայութեան կորուստը և մասնակցելու Դաշնակցութեան մեծ սուգին:

Հայ ժողովուրդը կորցրել էր իր «բուլս» տղին:

Դաշնակցութիւնը՝ իր հերոսներից մէկին, մեծ ներուճերից:

Իսկ Կովկասը՝ իր ազատութեան անվեհեր ախոյեաններն:

* * *

Իր կեանքը...

Մի ամբողջ պատմութիւն, հայոց պատմութեան վերջին, փոթորկոտ յիսնամեակը:

Հերոսական դրագների երկա՞ր շարան, որոնցից իւրաբանչիւրը մեն մենակ բաւական է, իրաւ հերոսի համբաւ տալու որևէ մահկանացուի, քանդակելու համար նրա անու-նը Հայոց պատմութեան ոսկեղէն էջերում:

Հազիւ երիտասարդ, նետում է յեղափոխութեան քուրայի մէջ և գառնում մարտիկ:

Ցարը դաւ է նիւթել Կովկասի հայութեան դէմ և թաթար ամբոխը մոլեգնած, հրդեհում է գիւղերն ու քաղաքները:

Գործի՛, հրամայում է Դաշնակցութիւնը. գործի՛, կրկնում է Հնդհանուր հրամանատարը և Դրօն նետում է կրակների մէջ՝ իր ամուսնութեան գիշերն իսկ:

Ջա՛րկ Երևան ջան, զա՛րկ Զանգեզուր... Եւ հողմի պէս խենթ, դիրքից-դիրք միշտ յաղթական, սլանում է նա, պաշտպանելու համար հայ գիւղացու թէ քաղաքացու կեանքն ու պատիր:

Իր ազգի պատիր...

Այնուհետև... «Նակաշիձէն պէտք է պատժի», հրամայում է Դաշնակցութիւնը և հայակուլ հրէշը փուտմ է գետին՝ Դրօյի ումբից բզկտած...

Քոյր վրաստանը արիւն է լալիս և Գուրայի շար ոգին՝ գններալ Ալիխանովը՝ ահաբեկում է Դրօյի ձեռքով: Եւ քա-նի՛ Ալիխանովներ ու Նակաշիձէներ, բռնակալութեան մեծ թէ փոքր մարդակերներ պատուհասում են նրա ձեռքով կամ մասնակցութեամբ, օրը ցերեկով, հրապարակներում, յաճախ ոստիկանութեան աչքի առաջ, ի խնդիր արդարու-թեան և վրէժի:

Թնդում է բովանդակ Ռուսաստանը, հրճում յեղափոխա-կան Ռուսիան և մէկը սարսափով ու առեւութեամբ, միւսը՝ սիրով ու հպարտութեամբ կրկնում անվերջ՝

Դրօ...

Այնուհետև գաղտնի գործ, վտանգներ, հետապնդում ու խուսափումներ, կամաւոր աքսոր, ծպտած կեանք «Նաւթի վաճառական» զէնքի փոխադրութիւն և 1914...

Դրօն նետում է բոցերի մէջ. կամաւորական գնդի հրա-մանատար է և հազիւ 30 տարեկան, իր մարտիկների գլուխն անցած՝ խոյրնթաց սլանում է սահմանից այն կողմ, փրկե-լու համար ազգակիցներին իսպառ բնաջնջումից և ապա դարբնելու մեծ երազը՝ ազատ Հայաստանի:

Յառա՛ջ տղաներ...

Դրօն բերնից արիւն է ժայթքում, թշնամու գնդակը քե-րել է սիրտը ու թաղւել թոքի մէջ, բայց կարո՞ղ ես պահել հիւանդանոցում, համոզել որ մնայ տանը՝ կազդուրի:

Ու հազիւ սպիացած վէրքը կրծքին, նորից առաջին գծե-րում, իր սիրելի «տղաների» հետ միասին, ձեղքում է տա...

րածութիւնը տենդագին թափով ու մտնում վան, Շատախ, փրկելու համար Վասպուրականի վերապրող հայութիւնը:

Ցեղապաշտ...

Վերահաս աղէտներ, դաւեր, կոհներ, ոգորումներ, Սարդարապատ, Բաշ-Աբարան, Ղարաքիլիսէ, անկախ Հայաստան, Զանգեզուր, Երևան, նորից դաւեր, անհնարին հերոսական պայքարներ, Դեկտեմբեր 2, Մոսկա և վերջապէս արտասահման...

Մի ամբողջ ողիսական...

Եւ ահա Բ. աշխարհամարտը:

Հիթլերի բանակները յաղթական երթով շափում են բովանդակ Եւրոպան ու իրենց ծանր գլանի տակ ճգնում ամեն ինչ, ազգերն ու պետութիւնները:

Բազմաթիւ ժողովուրդներ յայտարարած են «օրէնքից դուրս» և հրէա արիւնն իր յաւելեալ տուրքն է տալիս նացիստական նեղմտութեան:

Ճիշտ է գերագոյն ճիգերով հաստատուած է հայ ժողովրդի արիական ծագումը, սակայն նա համարում է անվստահելի քաղաքական տեսակէտից և հետևաբար անբաղձալի՝ ըստ էութեան:

Վտանգած է Եւրոպայի հայութիւնը, վտանգած նոյն իսկ Կովկասի և Հայաստանի հայութիւնը, իսկ ուսական բանակները նահանջում են «ծրագրուած կարգով» և այդ նահանջին վերջ չկայ: Արդէն որոտում են Մեսերշմիդներից նետուած ուղիները Թիֆլիսի շրջակայքում և վտանգը դամոկլիան սուրի պէս կախում է հայութեան գլխին...

«Լինե՞լ, թէ չլինել, այս է խնդիրը»:

Լինե՞լ վճռում է Դրօն:

Պէտք է փրկել ինչ որ հնարաւոր է, պէտք է փրկել հայութիւնը որևէ գնով: Միթէ՞ այդպես չի՞ եղել ինք՝ իր ամբողջ կեանքի ընթացքում, մի՞թէ իր պարտականութիւնը չի այդ:

Դէպքերի բերումով կտրուած է ընկերներից և տառապում է հոգեպէս, ի՞նչ անել...

Եւ Դրօն նորից նետում է «Գործի» գերագոյն վճռակա նութեամբ, իր մտքի ու սրտի անսուտ թելադրանքով:

Ու նորից «ձիռ» վրայ, մի խումբ նոր «քեալաշների հետ», յոյսով ու երկիրով լի հայացքն ուղղած դէպի հայրենիք,

քայլում է նա, որպէսզի վճռական վայրկեանին այնտեղ լինի, «իր» ժողովրդի կողքին, ինչպէս միշտ:

Ճիշտ է, հետագային իր մտահոգութիւնները շարդարացան, դէպքերը զարգացան բոլորովին այլ ուղղութեամբ, սակայն Դրօն փրկեց հազարաւոր կեանքեր, յատկապէս հայ կեանքեր, վիրաւորներ, հիւանդներ, գերիներ, անկարներ, որոնք վերապրում են այսօր Դրօյի շնորհիւ:

Այնուհետև գորշ, սպասումներով ու կարօտներով լեցուն տարագրի կեանք, երբ շնչեց նրա անհղ մարտագոշը, շորտաց հրամանն ու սաստը, բայց թրթռաց իր հոգին՝ շուրջը խլրտացող նորելով հայ «բալա»ներին ի տես: Իր գուրգուրոտ խօսքով վառ պահեց վաղաւյ լաւ օրերի կայծը երիտասարդ հոգիներում և հուժկու խօսքով պաշտպան կանգնեց հայ դատին:

* * *

Դրօն մտքի տիտան շէր և ոչ էլ գրշի վարպետ, ազատութեան զինուոր էր և արդարութեան պաշտպան: Հոգու ու սրտի հսկայ, որ կարող էր ընդգրկել ողջ աշխարհը և արդար ատելութեան հրաբուխ, անզուսպ ու տարերային ժայթքումներով վտանգաւոր ու զարհուրելի:

Սիրում էր կեանքը և արհամարհում մահը:

Կեանքի իմաստը՝ ծառայելն է իդեալին և առանց իդեալի՝ անիմաստ, ճղճիմ է կեանքը:

Հայութիւնն էր իր միակ իդեալը, նրա ազատութիւնն ու երջանկութիւնը, իսկ իդեալի համար «ամեն ինչ, կամ ոչի՞նչ»:

Եւ նա տեց ամեն ինչ իր իդեալի համար, ինչ որ հնարաւոր է մարդկայնօրէն:

Ուր բռնութիւն կար ու վտանգ, հալածանք կար կամ մահ, այնտեղ էր Դրօն:

Հայոց աշխարհն իր տունն էր, լեռներն իր մահիճը և ժողովուրդն իր ընտանիքը:

Իր ունեցածը ազգինն էր և ազգի ունեցածը իրենը, ինչպէս որ իր կեանքը ազգինն էր:

Մեր օրերի վարդան զօրավարն էր նա, կամ Սասունցի Դաւիթը: Ժամանակը կը պայծառացնի մթնոլորտը և ժողո-

վուրդը կանմահացնի նրան բոլոր դարերի դիցազանց շարքին:

Այդպէս է ժողովուրդը, արդար ու իմաստուն, վերին արդարադատը բոլոր ժամանակներին:

Դրօնները ծնւում են հայութեան ծոցում, մեծանում Գաշնակցութեան յարկի տակ և անմահանում հայոց պատմութեան ոսկեղէն էջերում:

Փառք նրա պայծառ յիշատակին:

«ԱՒԲ»

ԴՐՕՅԻ ՄԱՀԻԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ ԵՎ ԹԱՂՈՒՄԸ

1954 թւի ամռան, Դրօն Բէյրութից Ամերիկա եկաւ իր ընտանիքի մօտ, խախտած առողջութիւնը վերականգնելու համար:

Յայտնի մասնագէտների մանրակրկիտ քննութիւնից պարզւեց, որ մեր անզուգական հերոսի միզափամփուշտի մէջ քաղցկեղի ճիւղաւորումներ կան: Հռչակաւոր մասնագէտ բժիշկները գիտական վերջին միջոցներով ձեռնարկում են բժշտութեան: Վեց ամսւայ ընթացքում կատարելապէս բժշկելուց յետոյ, ընկ. Դրօն բժիշկների թոյլտւութեամբ վերադառնում է Բէյրութ, մէկ տարուց յետոյ վերադառնալու պայմանով:

1955 թւի ամառը Բէյրութում թոքերի բորբոքում ստանալով հիւանդանում և բժշկում է. դեռ կատարեալ չապաքինած, նոյն թւի Դեկտեմբերին զալիս է Ամերիկա և բժշկութիւնը շարունակում մեր ընկերներից՝ բժիշկ Թուզեանի մօտ: Յունւար ամսին զգում է ուսերի ոսկորների ցաւ, ենթադրում է, որ ընմատիզմ է: Այդ ժամանակ արդէն գնացել էր իր մասնագէտ բժիշկների մօտ և քննութեան ենթարկել: Այդ քըննութիւնը պարզում է որ քաղցկեղը կատարելապէս բուժւել է: Սակայն ուսուկրների ցաւը քանի գնում է զգալի է դառնում: Ընկերների խորհրդով և ուղեկցութեամբ Դրօն գնում է Բոստոնի Լէյք Քլինիկայում քննութեան ենթարկելու:

Մի քանի հռչակաւոր բժիշկների մօտ քննելուց յետոյ, ուղարկում են Բոստոնի Տիքնս հիւանդանոցը բժշկութեան համար: Այդ հիւանդանոցում շորտ մասնագէտներ քննելով

հիւանդին և օրը երկու անգամ խորհրդակցութեան նստելով, թոյլ են տալիս տուն վերադառնալ և իրենց տւած դեղորայքով ու ցուցմունքներով բժշկութիւնը տանը շարունակել, ի հարկէ երկու օրը մի անգամ իրենց մօտ գնալու պայմանով: Բայց ուսերի ցաւը քանի գնում սաստկանում է, որի հետևանքով բժիշկները անհրաժեշտ են համարում ուսի ոսկրները բանալ հետազօտելու համար: Աջ ուսը գործողութեան ենթարկելով, մի կտոր ոսկոր և ոսկրային հիւթ են հանում քըննութեան ենթարկելու համար, իսկ իրեն երկու օրից յետոյ կրկին տուն են ուղարկում: Քննութիւնը պարզում է որ ուսի ոսկրների վրայ տարածւած են վատ տեսակի՝ արագ աճող քաղցկեղի ճիւղեր, որոնց ծայրերը հասել են ողնաշարի մի քանի ողներին: Գործողութիւնից յետոյ, բժիշկների համար պարզում է հիւանդութիւնը, ըստ այնմ էլ տանը շարունակում են բժշկութիւնը: Հիւանդութիւնը գաղտնի են պահում Դրօյից, միայն յայտնում են տիկ. Գայանէին և հիւանդին տէր կանգնած Կենտ. Կոմիտէի անդամներին:

Երկու շաբաթ, երբեմն թոյլ, երբեմն խիստ ցաւերի մէջ տառապում էր մեր աննման հերոսը: Հիւրերի ներկայութեամբ, երբեմն տխրաղէմ նստած, կատակներ էր անում, շրջում էր սենեակի մէջ, անկողնու վրայ պառկում, անքուն ու անհանգիստ անցկացնում իր օրերը: Մի գիշեր խիստ արիւնահոսութիւն է ունենում, ուստի գիշերայ ժամը 3-ին փոխադրում են հիւանդանոց, ուր մնում է մինչև իր մահը:

Հիւանդանոցում տեղի է ունենում նոր արիւնահոսութիւն և գէմքը դեզնում է, բժիշկները հարկադրւած են լինում նոր գործողութիւն կատարել. նկատում է որ հաստ աղիքի մէջ ուսէր հիւանդութեան վէրքեր կան, պարզում է որ արիւնահոսութիւնը դրանից է: Լեարդը անկանոն է և լեղին չի աշխատում: Այդպիսով հիւանդութիւնները մէկը միւսի վրայ բարդելով Մարտի 8-ին, երեկոյեան ժամը 8 45-ին, յալիտենապէս փակում է իր աչքերը մեր անզուգական հերոս Դրօն: Մահւանից երեք ժամ առաջ զրկում է խօսելու կարողութիւնից:

Ինչպէս վերն օսացի, հիւանդին տէր կանգնեց Ամերիկայի Լ. Յ. Դ. Կենտրոնական Կոմիտէն և հնարաւորն արաւ, փրկելու համար մեր հերոսի կեանքը:

Հիւանդանոցում Դրօյի սնարի մօտ, ցերեկները հսկում էին տիկին Գայանէն և իր երկու զաւակները, ամուսնացած Օլզան և Մարտիկը, իսկ գիշերը մինչև լոյս հերթապահութեամբ ընկերները, որից շատ զոհ էր մնում Դրօն: Քանի որ հիւանդանոցը ուխտատեղի էր դարձել, ուստի հիւանդանոցի վարչութիւնը ստիպւած եղաւ խիստ արգիլել այցելուների երթևեկը, բացի Կ. Կ. երկու անդամներից և երկու կարգապահ ընկերներից: Մահանից երկու օր առաջ ինձ յաջողեց տեսակցութեան գնալ, ձեռքս բռնեց և թօթելով ասաց «ղուրբանդ ըլնեմ Վահան, կը բարեւս ընկերներին, ամենքին, ամենքին»: պարտք եմ համարում այդ բարեւ հասցնել հեռուոր Իրանի ընկերներին: Մահանից յետոյ առաջարկ եղաւ հրկիզել դիակը և մոխիրը տուփի մէջ պահել Զ. Յ. Դ. թանգարանում, սակայն տիկին Գայանէն չհամաձայնեց և թոյլ տեց միայն թոքի միջից հանել այն գնդակը, որ 1914 թւից մնացել էր այնտեղ:

Յարգելի տիկնոջ ցանկութիւնը կատարեց. թոքի միջից հանեց արճիճի գնդակը, որ այժմ դրած է փոքրիկ սրակի մէջ, թանգարանում պահելու համար:

Կենտ. Կոմիտէն ընդառաջելով Նիւ-Յորքում եղած տարագիր կառավարութիւնների ներկայացուցիչների դիմումներին, որոշեց երկու օր դադաղը ի ցոյց դնել «Հայրենիք» սրահում, ապա ութ օրից յետոյ թաղումը կատարել Նիւ-Յորքում, Սակայն նեղ շրջանակում տեղի ունեցած խորհրդակցական մի ժողովում, որոշեց խնդրել Կ. Կ.-ին, թաղումը կատարել Բոստոնում, աչքի առաջ ունենալով մի շարք առաւելութիւններ. Կ. Կ.-ն ընդառաջեց և թաղումը կատարեց Բոստոնում:

Բոստոնի նահանգում, օրէնքով խստիւ արգիլւած է Կիրակի օրերը որևէ թաղում կատարել. Կենտ. Կոմիտէի ձեռք առած միջոցների շնորհիւ որպէս բացառութիւն, հնարաւոր եղաւ թոյլատուութիւն ստանալ, Դրօյի թաղումը Մարտի 18-ին՝ կիրակի օրը կատարելու:

Քէյմբրիճի նշանաւոր փողոցի վրայ գտնուում է Մաունթ Օպլըրն նշանաւոր գերեզմանատունը, որ հարիւրաւոր տարիների պատմութիւն ունի, ուր թաղել ու թաղում են նշանաւոր մարդիկ. Կենտ. Կոմիտէին յաջողեց Դրօյի գին ամփոփել

այդ նշանաւոր գերեզմանատան մէջ, նշանաւոր բլուրի ծոցում:

Համաձայն Կենտ. Կոմիտէի յայտարարութեան, Մարտի 10-ին և 11-ին, Դրօյի մարմինը գեղեցիկ դազողի մէջ դրեց ի ցոյց հասարակութեան, «Հայրենիք»-ի ընդարձակ սրահում: Սրահի բեմի մօտ ծածանում էին ամերիկեան աստղանիշ և հայկական եռագոյն դրօշակները: Ցածում դրած էին բազմաթիւ ծաղկէպսակներ, որոնց մէջ թաղած էր դադաղը, առանց կափարիչի, դէմքը եռագոյն դրօշակով ծածկւած: Երկու օրւայ ընթացքում հազարաւոր ուխտաւորներ արցունք թափելով եկան ու գնացին: Հնարաւոր է մոռանալ հասակաւոր Սահակին որ, մղոններ հեռու մի վայրից եկած, կրթնելով ձեռքի փայտի վրայ, ուրիշների օգնութեամբ դողդողալով բարձրացաւ սրահը և ապա դողդողալով ու արցունք թափելով մօտեցաւ դազողին, բազկատարած աղօթեց ու մրմնջալով, արցունք թափելով յետ դարձաւ, յուզելով ամենքին:

Երկու օրից յետոյ դադաղը դրեց սառցարանում, իսկ որոշած օրը Մարտի 18-ին, ժամի 3-ին, Բոստոնի Ս. Թրինիթի (Երրորդութեան) անգլիական եպիսկոպոսական մեծ եկեղեցում, ուր և կատարեց եկեղեցական արարողութիւնը:

Պատույ ծոպակիրներն էին Զ. Յ. Դ. Կենտ. Կոմիտէի անդամները, իսկ սգակիրները՝ թեքերին սև կապած, հայրենիքի վարչ. անդամները, վետերան ընկերներ և շրջանի կոմիտէների ներկայացուցիչներ, որոնք առաջնորդում էին դադաղը: Եկեղեցական արարողութիւնը կատարեց ղլխաւորութեամբ Նիւ-Յորքի հովիւ Տէր Արսէն աւ. քհ. Սիմոնեանի՝ մասնակցութեամբ հինգ քահանաների. Եկեղեցին լցած էր շրջաններից եկած հազարաւոր ընկերներով և բարեկամներով, ներկայ էր նաև Վենետիկի Մխիթարեանների արքահայր արհի. Ուլուհաճեանը: Արարողութիւնից յետոյ, «ի վերին Երուսաղէմը» շատ յուզիչ երգեց տիկին Նաւասարդեանը, ամենքի աչքերից արցունք խլելով:

Այդ եկեղեցում առաջին անգամ Բոստոնի և շրջանի հազարաւոր հայութիւնը ժամանակին դիմաւորել և ընդունել է

Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին վարչապետ Քազազնունուն, յուզմունքի և հրջանկութեան արցունքներ թափելով. իսկ այսօր նոյն հայութիւնը, հանրապետութեան անվեհեր հերոսի՝ Դրօշի մահուան կապակցութեամբ սգոյ արցունքներ էր թափում:

Եկեղեցում խօսեցին արժ. Տէր Սիմէոնեան հայրը, Զ. Յ. Գ. Բիւրոյի կողմից ընկ. Կ. Թանտրճեանը, Զ. Յ. Գ. Ամեր. Կենտր. Կոմիտ. կողմից ընկ. Մ. Օզանեանը, Ամերիկ. Կոմիտէների կողմից Վ. Ահարոնեանը և Ուկրաինաի ժող. պատւիրականների ներկայացուցիչ դոքտ. Ս. Վիտվիցկի:

Արարողութիւնից յետոյ, շքերթը նոյն կարգով եկեղեցուց դուրս եկաւ և հարիւրաւոր մեքենաների առաջնորդութեամբ ուղղեց Մանութ Օպլըն գերեզմանատունը, ուր հանգուցեալի դին յանձնեց հողին: Գերեզմանատանը խօսեց Բէզլար Նաւասարդեանը, որը դագաղի վրայ ցանեց Հայաստանի մի բուն հող, յետոյ բազմութիւնը խորը յուզմով երգեց «Մեր հայրենիք»ը:

Թաղումից յետոյ «Հայրենիք»ի սրահում, Կենտր. Կոմիտէի կողմից հոգեճաշ տրեց, որին մասնակցում էին 500-ից աւելի ընկեր-ընկերուհիներ: Ճաշից յետոյ Կենտր. Կոմիտէի նախագահ դոքտ. Տաղլեանը խօսք տեց ընկ. Գ. Մխիթարեանին, Վ. Աֆրիկեանին, Յ. Տէր Յովհաննիսեանին, Եղ. Սահակեանին, Տ. Դէվէջեանին, Զարեհ Զարգունուն, դոքտ. Դարբինեանին (Տիթրոյթից), դոքտ. Թուզեանին, դոքտ. Բաղդասարեանին, Ա. Կիրակոսեանին (Պրովիտենս) Վ. Թովմասեանին (Լոս Անջելոս): Նախագահը փակելով ճաշկերոյթը, իր շնորհակալութիւնը յայտնեց ընկ. Զ. Բաղրամեանին և ընկ. Կ. Լաչինեանին, իրենց թափած աշխատանքների համար և ճաշկերոյթը պատրաստող յարգելի տիկիներին:

Թաղման ամբողջ արարողութիւնը նկարահանեց:

ՎՕՁԱՆ ԱՅՐԻԿԵԱՆ

Բոստոն, 1956

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱԶԴԻՐ

Զ. Յ. Գ. ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՅ

Ա

Զ. Յ. Դաշնակցութեան Կովկասեան Բ. Կ. Կոմիտեի որոշմամբ՝ Բագրի նահանգապետ իշխան Նակաշիճէ, Փետրուարեան եղեռնի զլխաւոր հեղինակը, Մայիսի 11/24-ին ենթարկեց տեղորի՝ ռումբի միջոցով: Նահանգապետը սպանեց տեղն ու տեղը:

«ԴՐՕՇԱԿ»

1905 Յունիս

Բ

Ռումբը խօսեց:

Գազազած հայ ժողովրդի վրէժի որոտածայն խօսքն էր այն:

Հրէշը, որ քամեց մեր սրտի արիւնը, ողորմելի դիակ է հիմա: Փետրուար 6—9-ին նահատակած մեր սիրելիների հոգիները թող հանգիստ առնեն այժմ:

Ռումբը գատեր շատ ունի դեռ եւ վա՛յ նրանց, որոնք կը կամենան այսուհետեւ յօշոտել հայ ժողովուրդը:

Կորչի բռնակալութիւնը,

Կեցցէ՛ կովկասեան ժողովուրդների եղբայրութիւնը,

Կեցցէ՛ ազատ Դաշնակցական կառավարութիւնը:

11 Մայիս 1905

Գ

Քաղաքացիներ,

Չորեքշաբթի, Մայիս 11-ին, գերեկայ ժամը 3-ին, քաղաքի կենտրոնում, Պարապետի վրայ Բագրի նահանգապետ իշխան Նակաշիճէն մահուան պատժի ենթարկեց:

2. 3. Դաշնակցութիւնը նրան դատապարտել է մահւան իբրեւ Փետրուարի 6—9-ի արիւնոտ օրերի գաղտնի կազմակերպիչը եւ հիղիւնակը: Այս վճիռն իր ժամանակին հաղորդած էր դատապարտածին: Սոյն վճիռը արձակած էր նաեւ Բագումամ գործող միւս յեղափոխական կազմակերպութիւնների կողմից՝ առանց ազգութեան եւ կուսակցական խտրութեան: Վճիռը ի կատար ածեց Դաշնակցութեան կողմից, որ այս պարագայում առաւելագոյն իւրատէրն է հասարակական վրէժխնդրութեան:

Իշխան Նակաշիձէի կրած պատիժը թող չշփոթեցնի ոչ ոքին: Դա մի արդար յատուցումն է մի զազիր ոճրի — կանգնեցնել հարեւանը հարեւանի դէմ եւ կազմակերպել մասսայական կոտորած՝ խաղաղ ժողովուրդը ահաբեկելու նպատակով: Իշխան Նակաշիձէն մարդասպան էր եւ դաւաճան: Նա մատնեց իր պաշտպանութեան յանձնած քաղաքը հրոսակների եւ աւարառուների եւ դրեց մարդասպանների ձեռքը մահացու զէնքեր, եւ այդ զէնքերը թաթախեց հարիւրաւոր անմեղների արիւնով: Մահապարտ Նակաշիձէն պարտաւոր էր կնքել եղեռնալի կեանքը անարգ մահով: Այդ էր պահանջում հասարակական վրդոված խիղճը եւ 2. 3. Դաշնակցութիւնը դրա արտահայտիչը հանդիսացաւ:

Հրաւիրում ենք ձեզ, քաղաքացիներ, խաղաղութեան եւ անդորրութեան:

Մի կորցնէք ձեր սառնասրտութիւնը: Իշխան Նակաշիձէն պատժեց իբրեւ եղեռնագործ, որի ճակատին արդէն դրոշմւած էր հասարակաց անարգանքը եւ որ դատապարտւած էր հասարակական դատարանով:

Պարագետի վրայ պայթած ումբը թո՛ղ չներշնչի ձեզ երկիւղ վաղւայ համար: Այդ ումբը ուղղւած էր մի սրիկայի դէմ՝ որ սերմանում էր ազգաբնակչութեան մէջ ատելութիւն եւ երկպառակութիւն, որ ձեր եւ մեր թշնամին էր, որ կոտորեց ձեր որդկերանց, հայրերին, մայրերին, եղբայրներին եւ քոյրերին:

Հայ Ցեղափոխական Դաշնակցութեան
Բազմի կենտ. Կոմիտէ

12 Մայիս 1905

ԴՐՕՆ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԸ*

ԱՆԴՐԱԴԱՐՁ

* «ՅՈՒՍԱՐԵՐ» ՀԱԼԷՊ, ՄԱՅԻՍ 1948, ՏՂԱՐԱՆ Ն Ա Ի Ր Ի

ԵՐԿՈՒ ԽՕՄՔ

Գրեոյկի մը մէջ ամփոփելով *Յուսարեթի* խմբագրականներու ներկայ շարքը, որ սպառիչ կերպով կը լուսաբանէ համաշխարհային Բ. Պատերազմի տեսողութեան հայ ժողովուրդի մէկ կարեւոր հատուածին վիճակուած նակատագիրը, կը կարծենք հայ մարդուն տուած ըլլալ թանկագին յուշատետր մը, որ ոչ միայն կը բացատրէ իր մօտիկ անցեալը, այլեւ յստակ կերպով կը մատնանշէ ապագայ ուղեգիծը:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒԹՅՈՒՆ ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ԳՈՅՈՒԹԻՒՆԸ ԱՄԷՆ ԲԱՆԷ ՎԵ՛Ր — անա՛ այն իմաստուն կարգախօսը՝ որ մէջտեղ նետեց Դաշնակցութիւնը վերջին պատերազմի նախօրեակին, ու հաւատարիմ մնաց անոր ամէն տեղ, բոլոր պայմաններուն մէջ, անժամաբար անտեսելու գնով իր ֆաղափական ձգտումները, եւ, նոյնիսկ, ընկերային վարդապետութիւնը: Կէս դարու արիւնոտ փորձառութիւն մը, Հայ ժողովուրդին վիճակուած բախտը, իբրեւ ֆանակ ի սպառ կոտորուելու եւ անդարձօրէն պատմութեան անցնելու մղձաւանջը բերին Դաշնակցութիւնը այս «պահպանողական», այս «յետադիմական» տեսակէտին: Ու անցնող փոթորիկը ցոյց տուաւ, թէ որքան իրատեսութիւն եւ ողջախոհութիւն կար Դաշնակցութեան որդեգրած ֆաղափականութեան մէջ, ու նաեւ, որքան հայրենասիրութիւն:

Արդ, Դաշնակցութեան փողաճարած այս կարգախօսը ոչ մէկ տեղ այնքան հաւատարմօրէն կիրարկուեցաւ, ու ոչ մէկ առեւն այնքան բարեբախտ արդիւնքի յանգեցաւ, քան պատերազմի ընթացքին Գերմանիոյ զբաւած վայրերուն մէջ: Ամբողջ վեց տարի արիւնը հոսեցաւ Եւրոպայի մէջ, ֆառսի վերածելով այդ երկրամասը, Ֆրանսայէն մինչեւ Հիւսիսային Կովկաս: Միլիոնաւոր կեանքեր փնացան, պետութիւններ եւ ազգեր բնաշնչուեցան, ու համատարած աղէտէն անվնաս

դուրս եկաւ ամէնէն տկարն ու խոցելին՝ ցիրուցան ու անպաշտպան Հայութիւնը, որ ոչ միայն ֆիզիքապէս անվթար մնաց սպանդէն ետք, այլեւ շատ մը վայրերու մէջ բարձրացաւ դիրքով ու հարստութեամբ:

Հեաշքի համազօր այս անհաւատալի յաշողութիւնը հայ ժողովուրդը կը պարտի մարդու մը եւ իր ընկերներուն: Կը պարտի Դաշնակցութեան աննման մէկ գաւազին՝ Դրօյին եւ իր գործակիցներուն: Հայ կեանքի ցեցերը, տարիներ շարունակ, ի զօ՛ւր փորձեցին ազարտել մեր մեծ ընկերոջ նակատը: Սուտի եւ ֆուրքեան առասպելներով ի զօ՛ւր նզնեցան «շողացող աստղին վարագոյր ֆաշէլ»:

Օգտուելով մութ ու խառնակ ժամանակէն, դիրին էր անշուշտ զրպարտութեան սիւնակներ շարել անունին տակ մարդու մը, որուն ամբողջ կեանքն ու հերոսութիւն եղած էր միայն ու միայն հայրենիքին համար. դիրին էր «դաւանան» որակելի ողջ իր էութիւնը պատանի տարիքէն հայութեան նօսրաբերած մարդ մը, բայց քիչ մը դժուար էր՝ ա՛յժմ եւ յափտեա՛նս՝ պատասխանել հետեւեալ հարցումին — ի՞նչ պիտի ըլլար նակատագիրը գերման կրօնկներու տակ ինկող հայութեան, եթէ չըլլար Դաշնակցութեան արքուն պահակը՝ Դրօն:

Իբրեւ դաւանանութեան փաստաթուղթ իրենց թերթերէն գերման սպայի համազգեստներ հօնող բախտախնդիրները, եթէ կրնան, թող պահ մը իրենց անհուն ուղեղներէն նարեն պատասխանը այս միայն հարցումին. — Ի՞նչ պիտի ըլլար Եւրոպայի հայութիւնը՝ առանց «Դրօյի դաւանանութեան»...

Վաղուց վերջացած է պատերազմը: Երէկի թշնամիները բարեկամ են այսօր ու բարեկամները թշնամիներ: Վիժած խաղաղութիւն մը իր կարգին թուխս նստած է արդէն, ով. գիտէ ի՞նչ հրէշային երկունքի մը համար: Մէկ օրէն միւտը, երկրագունտը կրնայ դարձեալ մտնել ֆառսի մը մէջ: Ու նորէն խունապահար ու շուար հայ մարդը կրնայ գտնուիլ միեւնոյն հարցումին առջեւ. — Ի՞նչ ընել, ո՞ւր երթալ, որո՞ւն կառչիլ:

Այս գրեոյկը կու տայ պատասխանը բոլոր հարցումներուն: Կը թելադրէ անշեղ հետեւիլ Դրօներու կուսակցութեան ցոյց տուած համբուն: Որովհետեւ, աշխարհի մէջ չկայ անվի պայծառ հայելի ֆան Դրօներու աչքերը, որոնց մէջ միայն

հայ ժողովուրդը կրնայ տեսնել իր հարազատ պատկերը: Ի՞նչ վշտին համար պահուած արցունքը: Ի՞ր յաղթանակին համար անհրաժեշտ վնասկանութիւնը: Ի՞ր շքեղ անցեալին արժանի հերոսութիւնը: Ի՞ր մոայլ օրերուն համար անհրաժեշտ յոյսի շողը:

Ամբողջ կէս դար՝ Դաշնակցութիւնը արիւմ քամեց իր երակներէն ու հայ ժողովուրդին ցոյց տուաւ զոհողութեան ու պայխարի համբարներ: Քարոզեց՝ մեռնի՛լ գիտնալ հայրենիքին համար: Ու սուրեցուց հայ ժողովուրդին՝ զոհողութիւններուն գերագոյնն ու սրբազանը — մեռնի՛լ հայրենիքին համար: Քսան տարեկան Դրօներ ունէր Դաշնակցութիւնը, որոնք վրէժխնդիր ռուբերով կը դղրդացնէին բովանդակ Կովկասը ու մեռնիլ գիտցող ու մեռցնել գիտցող մարդո՛ւ կը վերածէին ստրկատիպ հայր: Նոյն Դրօն է ահաասիկ, միեւնոյն Դաշնակցութիւնը, որ կը պատգամէ այսօր՝ թէ մեռնիլը սուրվելի ետք, հարկ է նաեւ ապրի՛լ սուրվիլ հայրենիքին համար, սպասելով լաւագոյն օրերու...

Թող ամէն հայ մասունքի պէս բարձին տակ պահէ այս գրեթէ քաղցր որպէս յուշատետու անցեալին եւ ուղեցոյց գալիքին, որպէսզի վաղը, երբ նոր մարտեր ապրեն երկրագունտը եւ նիւն ու նոր Դրօներ ցցուին վտանգին դէմ իրենց կուրծք վահան դարձնելով անտէր հայութեան առջեւ, աւանան ստահակներ շփորձուին այլեւս «դաւանանքի» շապիկ հագցնել միեւնոյն իրենց արեան յետին կաթիլը հայ՛ ու հայրենապաշտ հերոսներուն...

Կա՞յ անլի մեծ փառք, կա՞յ պատմութեան թողուելիք անլի մեծ երախտիք՝ քան վարպետի ձեռքով ծրագրուած ու գործադրուած այս «դաւանանքութիւնը», քառորդ միլիոն հայ կեանքներու փրկութեամբ:

Ապրի՛ն հայութեան խիզախ կորիւնները, որոնք այսպէ՛ս «դաւանանքելով» կը ծառայեն իրենց հայրենիքին...

Ապրի՛ իրենց ծնունդ տուող Կազմակերպութիւնը՝ Հայ յեղափոխական Դաշնակցութիւնը:

Ապրի՛ բոլոր հերոսներու եւ հերոսական կուսակցութիւններու Մայրը՝ Հայ ժողովուրդը:

Հ. Յ. Գ. ՅՈՒՐԻՐՈՑ

Կ. ԿՈՄՒՑԷ

Երկրորդ մեծ պատերազմին հայ կեանքի մէջ ամէնէն անլի աղմուկ ստեղծուեցաւ մեր ընկերներէն Դրօյի անուան շուրջ:

Երբեմնապէս հակադաշնակցական մամուլը իր անկման մէջ հասաւ մինչեւ անբարոյութեան վերջին ծայրակէտը՝ ամէն սուտ յօրինելով և անխղճաբար ամէն տիղմ թափելով հայ ժողովուրդի ամէնէն ազնուական զաւակներէն մէկուն՝ ընկ. Դրօյի հասցէին:

Երբ այս յարձակումներն ու սուտերը կու գային բուլշեփկներու կողմէ՛ մենք չէինք զարմանար, որովհետեւ Մոսկուան գիտէ — գիտենք նաեւ մենք — թէ ինչո՛ւ կը հալածէ Դաշնակցութիւնը, ինչո՛ւ կը հալածէ դաշնակցական Դրօն:

Սակայն մենք, ծանօթ ըլլալով հանդերձ մեր ոչ-բուլշեփկ հակառակորդներու բարոյականին, այնուամենայնիւ, կը զարմանայինք, երբ նոյն սուտերն ու յարձակումները նոյնութեամբ կը կրկնէին նաեւ անոնք.

— Մի՛թէ այսքա՛ն ստորացումի ընդունակ է հայ մարդը, — տազնապով ու խորին դառնութեամբ կ'ըսէինք մենք մեզի:

Նիւ Եորքի համայնավար պաշտօնաթերթը՝ «Լրաբեր»՝ իր 1944 Յուլիս 6ի թիւին մէջ, ամբողջ էջի լայնքին, ազդի մը ձեւով, իբրեւ առաջին էջի առաջին տող, խոշորկէկ գիրերով, կը յայտարարէր.

— «ԴՐՕՆ, ԴԱՇՆԱԿՆԵՐԸ ՀԱՅ ԱԶԳԻ ԴԱՆԱՃԱՆ:

«էջՄԻԱՄԻՆ ԿԸՍԷ.— ՎԱՍԱԿ ԴՐՕՆ ԻՐ ԴԱՇՆԱԿ ԼՐՈՒՍԱԿՆԵՐՈՎ ԿԸ ՍԱՌԱՅԷ ԼԻԹԵՐԱՆԻ ԲԱՆԱԿԻՆ»:

«Լրաբեր»ի ելույթէն երեք օր վերջ, Պոսթընի ռամկավար պաշտօնաթերթը՝ «Պայքար»՝ իր 1944 Յուլիս 9ի թիւին մէջ, «էջմիածին» պարբերականի 1944 Յունուարի թիւէն արտատպելով Սուրէն ծ. վարդապետի գրութիւնը — «Ուղեւորութիւններ Հիւսիսային Կովկասում» — և այս առթիւ ընկ. Դրօյի դէմ խմբագրական մըն ալ թխելով, թերթի առաջին էջին վրայ, ազդի մը ձեւով ու խոշորկեկ գիշերով, կ'աւետէր:

— «ԴԱՇՆԱԿՅԱԿԱՆ ԴՐՕ ԼԻԹԵՐԱՆԻ ԿՈՎԿԱՍ Կ'ԵՐԹԱՅ ՆԱՅԻՍՏՆԵՐՈՒՆ ԼԵՏ, ԿԸ ԹԱԼԷ ԱՆՈՆՅ ԼԵՏ, ԿԸ ՓԱԽՉԻ ԱՆՈՆՅ ԼԵՏ»:

Եւ որովհետեւ այսքան ցնծայի լուր մը հազորդած էր «էջմիածին», ուստի Հիւս. Ամերիկայի «Ազգային Խորհուրդը», ուր համախմբուած էին բոլշեւիկները, ռամկավարներն ու հնչակեանները, նիւ Եորքէն հեռագիր մը կը քաշէր Մոսկուա՝ «Բզովեստիա»յի, խստօրէն դատապարտելով Դրօյի դաւաճանութիւնը և առ այդ՝ ի քաջալերութիւն Մայր Աթոռի կղերականներու՝ 1000 տողար տրամագրելով «էջմիածին»ի... Եւ «Լրաբեր»ներու ու «Պայքար»ներու այս պիղծ արարքները կ'արձագանգէին գաղութէ գաղութ՝ լայնօրէն տեղ գտնելով բոլոր հակադաշնակցական — բոլշեւիկ, ռամկավար և հնչակեան — թերթերու մէջ:

Առանց ամենափոքր խղճահարութեան, առանց ցաւի և ամօթի կը քաշքշուէր մարդ մը, որ իր պայծառ ու շքեղ անունով զարդարած է Հայկական Ազատամարտի ամէնէն դիպրազնատիպ էջերը...

Դաւաճան կը հռչակուէր մարդ մը, որուն հայրենապաշտ բազուկի ահեղ հարուածներուն տակ արիւնլուայ գետին փռուած են մեծազօր ու վաւերական դաւաճանները հայ ժողովուրդի...

Թալանճի, Վասակ կ'որակուէր իրա՛ւ անձնուրաց մը — քաջերուն մէջ շքեղօրէն քաշը և հերոսներուն մէջ կախարդօրէն հերոսը — որուն բովանդակ մրրկայտոյզ կեանքը անհաշիւ, անկաշառ և անվերջ նուիրում մը եղաւ իր ժողովուրդին և հայրենիքին...

Ի՛նչպէս հրապարակ եկաւ Դրօյի անունը:

Թերթի ժլատ սիւնակները, տարաբախտաբար, հնարաւորութիւն չեն ընծայեր մեզ այս հարցի սպառիչ պատասխանը տալու:

Մենք ստիպուած ենք գոհանալ քանի մը սեղմ լուսաբանութիւններով:

Երկրորդ մեծ պատերազմին, նախածրագրուած «հանդիսաւորութեամբ» մը, Դրօյի անունը երեք անգամ հրապարակ դրուեցաւ:

Առաջին անգամ այդ անունը մամուլի նիւթ եղաւ 1943ի Յունուարին, երբ բանաստեղծ Ա. Իսահակեան Երևանէն արտասահմանեան թերթերու ուղղեց «Արկածախնդիրներ» խորագրով իր ծանօթ յօդուածը:

Երկրորդ անգամ Դրօյի անունը շուրջ աղմուկ ստեղծեցաւ գաղթաճայ մամուլին մէջ 1944ին, երբ Երևանէն ստացուեցաւ «էջմիածին» պարբերականի 1944 Յունուարի թիւը, ուր ամեն Սուրէն ծ. վարդապետ գետեղած էր իր ծանօթ թղթակցութիւնը՝ «Ուղեւորութիւններ Հիւսիսային Կովկասում»:

Եւ, վերջապէս երրորդ անգամ կատաղի արշաւ մը շղթայազերծուեցաւ Դրօյի անունը շուրջ 1945 ամբան, երբ Ազգային Եկեղեցական Համաժողովէն արտասահմանեան պատուիրակները վերադարձան իրենց տեղերը:

Պատահականութեան արդիւնք չեն այս թուականները: Աւելի ուշ՝ մեր կեանքի խուզարկու գրիշը, աւելի խաղաղ պայմաններու մէջ, ի վիճակի պիտի ըլլայ ստոյգ և անվիճելի տուեալներով պարզելու, թէ ինչո՞ւ յատկապէս այս թուականներուն, 1943 Յունուար, 1944 Յունուար, և 1945 Յուլիս — ՄՈՍԿՈՒԱՆ Երևանի և էջմիածնի միջոցով արտասահմանեան իր քարոզչական մեքենան լարեց ընկ. Դրօյի դէմ:

Այսօր և առ այժմ — քանի մը խօսք միայն:

1942 Յուլիսի կէսերուն գերման բանակը իր գլխաւոր ուժերը ուղղեց դէպի Սթալինկրատ: Օրհասական կռիւնները պատմական քաղաքի պատերուն տակ շարունակուեցան մինչև 1942 Նոյ. 19, երբ սկսաւ ռուսական հակայարձակումը. բուն յաղթանակը եկաւ 1943 Փետրուար 2ին՝ գերման բնտրիչազօյն բանակը, աւելի քան 300.000 սովի, իսպառ փոշիացնելով Սթալինկրատի հարթադաշտերուն վրայ:

Սակայն յաղթանակը եկաւ, ինչպէս ըսինք, 1943 Փետր. 2ին: Մինչև այդ թուականը, մանաւանդ Դեկտեմբեր-Յունուարին, բնաւ յայտնի չէր մարտերէն ահեղագոյնի բախտակշիռ ելքը: Կոհը կրճար վերջանալ նաեւ գերման յաղթանակով: Այս յոռի ենթադրութեամբ ահա, 1942ի Դեկտեմբերին Չեկան կը թխէ «Արկածախնդիրներ» խորագրով իր յօդուածը, զայն ստորագրել կու տայ Իսահակեանի և շտապ կը լղկարտասահմանեան բռնորթ թերթերուն (որոնց կարգին նաեւ «Յուսարեք»ի):

Յօդուածը 'Իաշնակցութեան դէմ ուղղուած չէ', այլ ուղղուած է սոսկ անոր ծոցին մէջ տեղ գտած «արկածախնդիրներու...

Յօդուածով Դաշնակցութիւնը դատախազ կը կարգուի իր «արկածախնդիր զաւակներու նկատմամբ, որոնք դաւաճանած են դաշնակցութեան անցեալին և դաւանանքին»:

Բանաստեղծը, արտասահմանէն Հայաստան դառնալէ ի վեր առջին անգամ ըլլալով, այդ գրութեան մէջ հանդէս կու գայ իբրև դաշնակցական, և իր կուսակցութեան կը խօսի անոր վարկին նախանձախնդիր դաշնակցականի՝ ոգիով:

Ահա այն Հայաստանը, որ Երեւանէն բանաստեղծը կը ներկայացնէ իր կուսակցութեան.

պարտէ՞ անոնց վտանգաւոր քայլերը, անոնց ազգակործան գործունէութիւնը, կը պայքարի՞ անոնց դէմ, կը մերկացնէ՞ զանոնք զանգուածներու առջեւ» (քաղուածքները տեսնել «Ժողովուրդի Ձայն», Պէյրութ, 1943 Յունուար 27-28ի թիւերը):

Պարզ էր, թե ո՞վ է յօդուածին բուն հեղինակը և ի՞նչ է գրութեան հետապնդած բուն նպատակը:

Սթալինկրատի մտայ վախճանը նկատի առնելով՝ Չեկան քօղարկած ճիգ մը կ'ընէր Դաշնակցութիւնը ռոզմեխու և զայն Դրօշի և իր ընկերներու դէմ հանելու:

Աւելին. այդ նոյն օրերուն Չեկան, որուն խանձող շունչին տակ թօշնած ու դալկացած էր Հայ քնարը, իրեն օգնութեան կը կանչէ հրեղէն զաւակը Է. Յ. Դաշնակցութեան՝ զիցազնաշունչ Սիամանթօն...

Առաւօտ մը Երեւանի մէջ լոյս կը տեսնէ «Ս. Հայաստան»ը, որու բովանդակ էջը, ամբողջ լայնքին, հսկայ գիրերով, բռնած է դաշնակցական անմահ երգչի բոցեղէն թաղարարութիւնը — «ԶԱՐԿ ԿՈՎԿԱՍ»...

Եւ ո՞վ գիտէ, ո՞վ կրնայ ըսել, թէ ինչպէ՞ս թունդ ելաւ տազնապահար Հայրենիքի վառուած հոգին, երբ ան լսեց իր անմեռ, իր հարազատ զաւկի կրակոտ խօսքը...

Այսպէս է Բուլշեիզմը, այսքան անարի և այսքան վատ... Երբ Սթալինկրատի գոյամարտը վերջացաւ ուսական զէնքի փառաւոր յաղթանակով՝ այդ յայթանակի հետ միասին լոնց նաեւ Սիամանթոն...

Նոյն յաղթանակին հետ միասին մեռաւ նաեւ Իսահակեանի գրութիւնը...

Բուլշեիկները այլեւ անյարմար նկատեցին այս վերջին գրութեան անդրադառնալ, կարծես իրենք չըլլալին անոր հեղինակները:

Այդ գրութիւնը — նկատենք անցողակի — Հայաստանէն գալով՝ Հայաստանի թերթերուն մէջ երբեք չեբեցաւ:

Այսպէս լուռ անցաւ տարին մինչև 1944 Յունուար, երբ մէկէն «Էջմիածին» պարբերականը, իր անդրանիկ թիւը հրապարակելով, անոր մէջ հրատարակութեան տուաւ Սուրէն Ժ. վարդապետի ծանօթ գարշելի գրութիւնը՝ «Ուղեւորութիւններ Հիւսիսային Կովկասում» խորարգի տակ:

Անցողակի յիշատակենք, որ նաեւ այս յօդուածի մասին Հայաստանի խորհրդային թերթերու մէջ ոչ իսկ Մէկ ՏՈՂ երեցաւ:

«Ուղեւորութիւններ»ը, նմանութեամբ «Արկածախնդիրներ»ու, Չեկայի կողմէ պատրաստուած գրութիւն մըն էր, բացառաբար արտասահմանի համար:

Երբ «Էջմիածին»ը հասաւ մեզի, գաղթաշխարհի հակադաշնակցական բռնորթ թերթերը, զխաւորութեամբ բուլշեիկներու, առանց որեւէ կասկածի և կամ վերստուգման ենթարկեալու անծանօթ կղերականի մը անարժէք գրութեանը մէջ, ամբողջութեամբ իւրացուցին զայն և բուն ու ատելալառ պայքար բացին թէ՛ Դաշնակցութեան և թէ՛ ընկ. Դրօշի դէմ:

Սուրէն վրդի բերնով խօսողը կարծես մարգարէ մը ըլլար, որ եկած էր իր հօտին — համայնաւար և համայնաւարամիտ — ճշմարտութիւններ պատգամելու...

Սակայն երկար շտեմեց այս կեղծ մարգարէի սին փառքը:

Պայքարը մէկէն դադարեցաւ, և դադարեցաւ խորհրդաւոր պայմաններու տակ:

Ձեռագլու Մայր աթոռը բացած ըլլալով պայքարը (իր պարբերականի էջերէն)՝ ձեռագլու Մայր Աթոռն ալ զայն փակեց, երբ իր պատուիրակները — պրոֆ. Աշոտ Աբրահամեան և Անուշաւան Տէր Գրիգորեան — 1944ի գարնան արտասահման անցան՝ կաթողիկոսական ընտրութեանց համար մերձարեւելեան գաղութներու մէջ՝ Իրանէն մինչև Եգիպտոս՝ նախապատրաստական աշխատանքներ տանելու համար:

Դրոյի խնդրին նուիրուած «Մեր պատասխանը» խորագրով խմբագրականին մէջ «Յուսարբեր»ի 1945 Օգոստոս 9ի թիւով կը գրէինք:

«Երբ այս տղայամիտ եւ զգոնչ գրութեանը առթի հարցում ուղղեցինք Երեւանի կարեւոր անձի մը՝ մեզի ըսուեցաւ.

« — ԻՐԱՆԻԱՅԻ ԷՔ. ՊԷՏՔ ՉԷ, ՈՐ ԱՅԴ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՏՊՈՒԷՐ. ՊԻՏԻ ԱՌԱՋԱՐԿԷԻ ԶՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՆ ԱՅԴ ԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՐՅՐ ՓԱԿՈՒԱՍ ԵՎԱՏԵՆ. ԹԻՒՐԻՄԱՅՈՒԹԵԱՆ ԱՐԴԻՒՆՔ Է ԱՆՈՐ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄԸ. ՆՄԱՆ ՅՕԴՈՒԱՍ ԱՅԼԵՍ ՉԻ ՏՊՈՒԻՐ»:

Ինչպէս քսինք, պատահական անձ մը չէր այս խօսքերը մեզի ըսողը, այլ լիազօր մը, որ իրատեւք և արտոնութիւն ունէր այս կարգի յայտարարութիւններ ընելու:

Մեր նոյն խմբագրականին մէջ, շարունակելով մեր խօսքը, կը գրէինք:

«Այս յայտարարութիւնը որոշ հատուա՛մ ներշնչեց մեզ հենց այն պատճառով, որ Դրոյի դէմ յօդուածը հրատարակուած էր ոչ թէ «Ս. Հայաստան»ի մէջ (որ կառավարական եւ կուսակցական պաշտօնաբերք մըն է), այլ «էջմիածին»ի մէջ (որուն կրօնական հանգամանքը անարժէք կը դարձնէր իր կուսակցական-ֆաղափական ելոյթը):

«Համաձայն մեզ տրուած խորհրդի՝ մենք շղատախանեցինք, եւ Երեւանն ալ լռեց: Ու լռեց ասելի քան տարի մը: Երեւանի այս վերջին լռութիւնը տեսցա՛ւ Յունիս 1945, Միւշեւի էջմիածնի Ազգային Եկեղեցական Ժողովը»:

Արդ, ինչո՞ւ Երեւանը «Դաշնակցութիւն-Դրօ» երկուօրեակի դէմ պայքարը վերսկսաւ 1944ի Յունուարին և արագօրէն ալ զայն փակեց և մնաց լուռ մինչև 1944 Յունիս:

Եթէ վերսկսման շուրջ կրնան տարբեր կարծիքներ գոյութիւն ունենալ, ԴԱԴԱՐԵՅՄԱՆ շուրջ, բոլոր պայմաններու տակ, տարակարծութիւններ պէտք չէ որ ըլլան:

Դադարեցումը որոշապէս ու պարզօրէն կապուած է կաթողիկոսական ընտրութիւններուն:

Մոսկուան իրեն վերապահուած պատճառներով կ'ուզէր նաեւ «Տայրենուրաց» ու «Տայրենադաւ» Դաշնակցութեան մասնակցութիւնը ապահովել 1945ի կաթողիկոսական ընտրութիւններուն:

Իսկ եթէ անհնար է այս, կ'ուզէր ապահովել Դաշնակցութեան գոնէ բարեկամական կեցուածքը ընտրութիւններու հարցին մէջ:

Նոյնը եղաւ Մոսկուայի վերաբերումը կաթողիկոսական ընտրութեան նաեւ առաջին Համագումարին, 1941 ապրիլ, երբ քանի մը օրուան մէջ կիբանանի դաշնակցական պատուիրակի՝ ընկ. Գ. Իփէքեանի վիզէն եկաւ Մոսկուայէն:

Արդ, 1944-1945 թուականներու կաթողիկոսական ընտրութեան այս նախապատրաստական շրջանին կարելի չէր միաժամանակ «կարկանդակը ե՛ւ ուտել, ե՛ւ պահել», ինչպէս որ լինը կ'ըսէ:

Կարելի չէր ե՛ւ Դաշնակցութեան օժանդակութիւնը ունենալ ընտրութեան հարցին մէջ, ե՛ւ Դաշնակցութեան դէմ հայհոյելը:

Այս նենգ նկատումներով խորհրդային վատագի իշխանութիւնը լռեց մինչև 1945 Յունիս, երբ կարելի դարձաւ էջմիածնի մէջ գումարած Ազգ. Եկեղեցական Ժողովին կողմէ կաթողիկոսական տեղակալ Գէորգ Չէօրէքճեանը հռչակել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս:

Հոտ իսկ, էջմիածնի մէջ, Համաժողովի փակման օրը, 1945 Յունիս 25ին, բացառաբար Սթալինի ուղղուած ուշագրաւ հեռագրով մը — այս հեռագիրը ուսմակավար թերթերը շուտին — հայկական ճակատի վրայ բացուեցաւ այն պայքարը Անգլիոյ և Ամերիկայի դէմ, որ այսօր ծաւալած ու թունաւորած է ամբողջ աշխարհը:

Վստահ, որ այս պայքարի մէջ կարելի չէ Դաշնակցութեան համեմատութիւնը ունենալ, Երեւանը էջմիածնին արտասահման ճամբեց գաղութահայութեան բոլոր պատուիրակները՝

զանոնք ամէնը Դաշնակցութեան դէմ զինելով և անոնց ամէնուն ձեռքը ինչ որ լուսանկարներ տալով, ուր Դրօն կը տեսնուի գերման մէկ-երկու զինուորականներու հետ...

Պատուիրակները վերադարձան, նոյն լուսանկարները անթիւ անգամներ, զանազան շփերու վրայ, զետեղեցին հակադաշնակցական բոլոր թերթերու մէջ՝ ահաւոր, խուճուժ ու անպատկառ ոռնոց մը բարձրացնելով թէ՛ Դրօսի և թէ՛ Դաշնակցութեան դէմ:

Անցողակի դարձեալ շեշտեմք հոս, որ նաեւ այս պիղծ պայմարին երկրի խորհրդային մամուլը շանդադարձաւ ոչ իսկ Մէկ ԲԱՌՈՎ:

Համբաւաւոր լուսանկարներէն ոչ իսկ Մէկ ՀԱՏԸ երեցաւ խորհրդային թերթերու մէջ:

Չեկայի նաեւ այս ցածրորակ հոգեւոր կերը սահմանուած էր բացառաբար արտասահմանեան հօտի համար:

Այս վերջին պայթարը այդ օրերէն գրեթէ նոյնութեամբ կը շարունակուի մինչեւ այսօր:

Ընթերցողը նկատեց անշուշտ, որ խորքին մէջ պայթարը Դրօսի դէմ էր, այլ դաշնակցութեան, ըլլա՛յ այն ժամանակ՝ երբ Չեկան Դաշնակցութեան դատապարտանքը կը հայցէր «արկածախնդիր»ներու դէմ, ըլլա՛յ այն ժամանակ՝ երբ Չեկան բուն «արկածախնդիր»ը Դաշնակցութեան մէջ կը տեսնէր:

Ընկ. Դրօն համազգային կշիռով Դաշնակցութեան առաջնորդներէն ըլլալով՝ Բոլշեւիզմը իր պայթարը Դաշնակցութեան դէմ տարաւ առաւելաբար ընկ. Դրօսի գիծով, միաժամանակ նաեւ այս անբասիր հայրենասէրը մրտտելու համար:

Ընթերցողը տեսաւ նաեւ, որ Բոլշեւիզմը յաւիտենական սէրեր և ատելութիւններ չունի, ո՛չ իսկ Դրօսի և Դաշնակցութեան հանդէպ, այլ ունի յաւիտենական շահեր:

Երբ իր շահերը կը պահանջեն, Բոլշեւիզմը քողարկուած «դատապարտանք»ի ձեւին տակ մինչեւ իսկ կը ԲՃՆԻ՝ Դաշնակցութեան առջեւ՝ անոր յեղափոխական անցեալը ոգեկուշելով, ինչպէս որ ըրաւ 1942ի դեկտեմբերեան մտայլ և յուսահատ օրերուն, «Արկածախնդիրներ» ծանօթ յօդուածին մեջ:

Երբ իր շահերը կը պահանջեն, թունաւոր պայթարը կը վերսկսի՝ մէկէն և անակնկալաբար ձայնը կտրելու պայմանով, ինչպէս որ ըրաւ 1944-1945 թուականներուն:

Եւ երբ իր շահերը կը պահանջեն, տիպար վատ մը դառնայ թէ՛ Դրօսի և թէ՛ Դաշնակցութեան նկատմամբ, ինչպէս որ եղաւ 1945 Յունիսէն այս կողմ, մինչեւ այսօր:

Այսքան ոչի՛նչ, այսքան անարժէք է Բոլշեւիզմի խօսքը գաղափարներու, տեսակետներու և հաւատքի լոյսին տակ:

Բայց մի՞թէ նոյնը չէ Բոլշեւիզմը մի՛շտ, ամէ՛ն տեղ և բոլորի՛ նկատմամբ:

1941 Մայիս 19ին, երբ տակաւին իր ուժի մէջ էր 1939 օգոստոս 23ի ռուսագերման բարեկամութեան ուխտը, երբ Հիթլէր և Սթալին սրտակից եղբայրներ էին տակաւին և երբ այնքան անհաւանական կը թուէր 1941 Յունիս 22ին շղթայազերծուած ռուսագերման զինաբախումը, նիւ Եորքի համայնավար պաշտօնաթերթը՝ «Լրաբեր»՝ դժուարացնելու համար Միացեալ Նահանգներու օժանդակութեան գործը Մեծն Բրիտանիոյ, Ապրիլեան ջարդերու առիթով կը նկատէր:

«Ամերիկահայե՛ր, յիշեցէ՛ք այն ընդվզեցուցիչ եւ շարագուշակ փաստը, թէ ի՛նչպէս առաջին մեծ պատերազմին անգլիական կայսերապաշտութիւնը Հայերը իր «փոքր դաշնակից»ը կ'անուանէր, մինչ թէ՛ այդ նոյն պատերազմի ընթացքին եւ թէ՛ այդ պատերազմէն ետքը ան կը գործէր այնպէս, որպէսզի իրագործուի Հայերու իսպառ բնաջնջումը...»:

Աւելի ուշ նոյն «Լրաբեր» իր 1944 Մարտի 9ի խմբագրականով կը գրէր:

«Առաջին համաշխարհային պատերազմի ատեն հայերու զանգուածային բռնագաղթը եւ բնաջնջումը ծրագրուած էր Պերլինի մէջ եւ գործադրուեցաւ գերման զինուորականներու անմիջական ղեկավարութեամբ»:

Երբ Սթալին եղբայրացած էր Հիթլէրի՝ մեզ բնաջնջողը, շատ համայնավար «Լրաբեր»ի, ԱՆԳՆԻԱՆ էր, մինչ ետքէն, երբ Հիթլէր գաւաճանեց եղբայրութեան ուխտին և յարձակեցաւ Սթալինի վրայ, մեզ բնաջնջողը, ըստ նոյն «Լրաբեր»ին, եղաւ-դարձաւ ԳԵՐՄԱՆԻԱՆ...

Վաղը կրկին ԱՆԳՆԻԱՆ պիտի դառնայ, երբ անգլիւտուս տարակարծութիւններն ու ատելութիւնները աւելի խորանան...

«Մե՛նք շատ լաւ գիտեմք,— կը գրէր Ա. Միասնիկեան, «Յուամեայ Խ. Հայաստանի առօրեայ խնդիրները» խորագրին տակ,— որ արտասահմանում պատրաստուած մարտական

կուսակցութեան շարքաւորուած զինակիւնները պատրաստ են կոչելու, ո՛չ, Հայկական Հարց կայ, Թրքահայաստանի խնդիրը մնում է:

«Տանկահայաստանի խնդիր», — լուծուած է... Մեզ համար գոյութիւն չունի ե՛ւ սահմանների հարց»:

Արձագանգելով Միասնիկեանի այս յայտարարութեան, ուրիշ ականաւոր բոլշեւիկ մը՝ Ա. Կարինեան՝ կը գրէր.

«Հայաստանի խորհրդայնացումով Հայկական Հարցը միանգամ եւ քննարկուած լուծուած է»:

Աւելի առաջ, 1918 Նոյ. 29ի ծանօթ «Դեկլարացիա»-ի հեղինակները — Ս. Կասեան, Աւ. Նուրիջանեան, Ալ. Բէգ-զադեան, Ս. Դովլաթեան, Ա. Մուսեան և Ս. Տէր Գաբրիէլեան — իրենց ստորագրութեանը տակ սրտագին ողջոյն մը ուղղելով Թուրքիոյ՝ կը յայտարարէին.

«Հաւատում ենք, որ իմպերիալիստական լծից ազատագրող ժողովրդական Տանկաստանը մեզ եւս իր հետ Սեւրի գաղնագրի հակառակորդ համարելով՝ մեզ եղբայրական ձեռք է մեկնելու...»:

Ստրուկներու այս ամբոխը ունենալով իր առջեւ՝ Քրեմլը Թուրքիոյ հետ կնքած իր զոյգ գաղնագրերու մէջ — Մոսկուայի (1921 Մարտ 16) և Կարսի (1921 Հոկտ. 13) — ուրանալով կ'ուրանար Հայկական Հարցը՝ ԲՈՎԱՆԴԱԿ ԹՈՒՐԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԹՐԲԱԿԱՆ ՀՈՂ ՆԿԱՏԵԼՈՎ...:

Այս հերոսական գործերու հեղինակները այսօր մե՛զ կը հռչակեն «Թուրքիայի հողային ամբողջականութեան անձեռնմխելիութեան սկզբունքի կողմնակից» («Լրաբեր», 1948 Հունուար 22), երբ ստոյգ է, որ նաեւ վաղը այս նոյն ազգադաւանները նոյնքան դիւրութեամբ հայկական հողերը պարգեւ պիտի տան ե՛ւ Թուրքիին, ե՛ւ վրացիին, ե՛ւ Թաթարին...

Եւ ինչո՞ւ վաղը...

Երէկ, իր 1944 Փետր. 24ի խմբագրականին մէջ, «ԽՍՀՄ ԴԱՒԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ» խորագրին տակ, համայնավար «Լրաբեր» մեր հասցէին կը գրէր.

«Դաշնակները մինչեւ այսօր ալ կը ծառայեն Հիթլերի պատերազմական նպատակներուն. ԱՅՍՕՐ ԱՆՈՒՔ ՆՈՐ ԴԱՒԱՎՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԿԸ ՍԱՐՔԵՆ, ՈՐՈՒՆ ԱՆՈՒՆԸ ԴՐԱՄ ԵՆ «ԹՐԲԱՀԱՅ ԳԱՒԱՌՆԵՐՈՒ ԿՑՈՒՄ ՍՈՎԵՏ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ»:

Այս սողներուն հեղինակը՝ նոյն «Լրաբեր»ը, իր 1948 Մարտ 13ի խմբագրականին մէջ, դարձեալ մեր հասցէին, կը գրէր.

«Դաշնակցութեան կուսակցապետները անզուսպ կառավարութեամբ կը կոտին Թրքահայ հողերու ազատագրումին դէմ»:

Ա՛յս է Բոլշեւիզմը, և այսպէս մի՛շտ, այսպէս ամէ՛ն տեղ և ամէնքի՛ նկատմամբ:

Իր բոլոր ամբաստանութիւնները նաեւ ընկ. Դրօյի դէմ նոյն կշիռը, նոյն ազատութի՛ւնը և պարկեշտութի՛ւնը ունին:

Ահա թէ ինչո՞ւ որքան աւելի Բոլշեւիզմը իր բոլոր թմբկահարներով միասին կը շարախօսեն ընկ. Դրօյի հասցէին. այնքան աւելի ոչ միայն իր կուսակցութեան, այլ և համայն հայ ժողովուրդի մէջ կը ծաւալին յարգանք ու սէր Դրօյի անձին շուրջ:

Ասկայն ընկ. Դրօն — ըսէ՛ և կրկնէ՛ — հակադաշնակցական վնասակի յուրացած խժալուր վայնասունին մէջ զո՛հն է իր կուսակցութեան:

Այս անպարկեշտ և սանձարձակ արշաւին մէջ Դրօն սոսկ պատուաւ է, բայց երբեք պատճառ:

Բուն պայքարը Դաշնակցութեան դէմ է՝ զայն արատաւորելու և զայն զգեստնելու համար:

1944 Դեկտ. 28ի գիշերը Ռուսանիոյ մայրաքաղաքին մէջ, Պուրէշ, անահնկալարար զանգուածային խուզարկութիւններ տեղի կ'ունենան և կը ձերբակալուին շուրջ 1200 ումանացի լէգէոնականներ:

Նոյն գիշերը, գործակցութեամբ ումէն և խորհրդային գինուորական իշխանութեանց, կը ձերբակալուին նաեւ բազմաթիւ անմեղ հայեր, կա՛մ իբրեւ դաշնակցական և կա՛մ իբրեւ Դաշնակցութեան համակիր անձեր:

Ահա քանի մը անուններ համոզելու համար, թէ որքան անմեղ էին այդ մարդիկը, Ռուրէն Իսրայէլեան (առեւտրական), Ֆէօրց Ղազարեան (դաշնակցական, շուրջ 75ամեայ ուսուցիչ), Գուրգէն Սարգսեան (ուսուցիչ), Խաչատուր Եզանեան (ուսուցիչ, դաշնակցական), Յարութիւն Աբանասեան («Հայ Մամուլ»ի նախկին խմբագիր), Վահան Կէմիքեան (փաստաբան), Գէօրց Քէտամեան (առեւտրական), Վարդան Առաքելեան (դաշնակցական, նախկին ուսուցիչ, առեւտրական), Սերոբէ Սուրեան (սուրճի առեւտրական) և այլն:

Այս մարդիկ շահեկանեցան երկրէն, գիտակցօրէն մնացին Ռուսմանիա, որովհետեւ ոչ մէկ յանցանք գործած էին ո՛չ Կարմիր Բանակի և ոչ ալ Խորհրդային իշխանութեանց դէմ:

Հակառակ այս բացայայտ իրողութեան, անոնք ամէնքն ալ մէկէն և անակնկալաբար ձերբակալուեցան և ետքէն ալ թշուեցան դէպի Ռուսիոյ խորերը...

Ռուսմանիոյ բովանդակ հայութիւնը յուզումի մէջ իր այս անխիղճ և տմարդի ձերբակալութեան առիթով:

1945 Յունուար 14ին լոյս կը տեսնէր Պուրբէշի համայնավար պաշտօնաթերթը՝ «Պահակ»՝ ամբողջութեամբ նուիրուած ձերբակալութեանց:

«Դաշնակցական կամ համակիր անձեր՝ զարմանք ու ցաւ կը յայտենեն ձերբակալութիւններու առիթով», — կը յայտարարէր «Պահակ»:

«Հայաստանեան շրջակայքներ՝ փաստացի դատադուրբեանց ու հայ պետական ըմբռնումի վրայ կանգնած՝ կ'արտայայտէին իրենց հաւատքը սովետական իշխանութեանց միջոցառումներու ճշդութեան եւ արդարամտութեան վրայ» — կը յայտարարէր նոյն բոլշեւիկ պարբերաթերթը:

Այս «արդարամտութեան» թէ՛ ապացոյցը տալու և թէ՛ ցնցուած ռոմանահայութիւնը լուսաբանելու և խաղաղեցնելու համար, նոյն «Պահակ» իր նոյն թիւով կը գրէր:

«Ո՛րն է հայ պետութեան տեսակետը» (ձերբակալութեանց մասին. — «Յուս.»):

«Ահա պաշտօնական կարծիքը մեր Ընդհանուր Հայրենիքի, Սովետական Միութեան բարձրաստիճան պաշտօնատար Մոլոթովի.

«ՌՐՈՒ ԶԱՄԱՐ ԱՅԺՄ ՊԱՐԶ ԶԷ, ԹԷ ՈՎ ՈՐ ԴԵՌ ԻՆՔՋԻՆՔԸ ԴԱՇՆԱԿ Կ'ԱՆՈՒԱՆԷ, ԶԻ ԿՐՆԱՐ ՈՅԻԷ ԱՅԼ ԴԵՐ ԽԱՂԱՆ, ԲԱՅԻ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹՇՆԱՄԻԻ ԴԵՐԷՆ, ԱՅՆ ՍՈՎԵՏ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ՈՐ ՈՏՔ Է ԴՐԵՐ ՊԱՆԾԱԿԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԵՐԱՇՆՈՒՆԴԻ ՈՒՂԻՆՆ ՎՐԱՅ»:

Ուրեմն խօսքը բացառաբար Դրօյի մասին չէր, այլ ԱՄԷՆ դաշնակցականի, որու մէջ համայնավար կուսակցութեան Պոլիտբիւրօյի անդամը՝ «բարձրաստիճան պաշտօնատար» Մոլոթով՝ Հայաստանի ԹՇՆԱՄԻ կը տեսնէր...

«Զեն հասկնար կամ շհակնալ կը ձեւացնեն, — կը գրէր «Պահակ» անոնց հասցէին, որոնք «զարմանք ու ցաւ յայտնած են ձերբակալութեանց առիթով, — թէ ինչքա՛ն պախաւակեյի, ազգակործան ու հայրենադաւ գործեր կատարեցին դաշնակները, ՄԱՆԱԻԱՆԴ ՎԵՐՋԻՆ 24 ՏԱՐԻՆԵՐՈՒ ԸՆԹԱՅԻՆ (ընդգծումը՝ միզմէ. — «Յուս.»), արտասահմանի մէջ:

«Ի՞նչ բրին դաշնակները:

Ըրին այն բոլորը, ինչ որ մարդկօրէն չէինք կրնար երեւակայել, որ կրնան ընել աշխարհի մեծագոյն շարագործները: ՄԱՏՆՈՒԹԻՆ, ԵՂԲԱՅՐԱՍՊԱՆՈՒԹԻՆ Ե՛... ՀԱՅՐԵՆԱԴԱԻՈՒԹԻՆ. ահա՛ թէ ի՛նչ բրին»:

Ուրեմն խօսքը Դրօյի ունեցած գործակցութեան մասին չէր — պատերազմի շրջանին նացի Գերմանիոյ հետ — այլ խօսքը Դաշնակցութեան ընդհանուր գործունէութեան մասին էր, թէ՛ մինչև 1920ը ու ՄԱՆԱԻԱՆԴ 1920էն այս կողմ, «վերջին 24 տարիներու ընթացքին», գործունէութիւն մը, որ լի է ՄԱՏՆՈՒԹԻՆ, ԵՂԲԱՅՐԱՍՊԱՆՈՒԹԻՆ և ՀԱՅՐԵՆԱԴԱԻՈՒԹԻՆ մարդկօրէն աներեւակայելի շարագործութիւններով...

«Կրկին անգամ յստակ դարձաւ մեզի, — կը գրէինք մեր 1945 Օգոստ. 9ի խմբագրականին մէջ, — որ մեր դէմ ձեռնարկուող նոր արշալի մէջ Դրօյի խնդիրը որոշապէս ՊԱՏԸՐԻԱԿ է, բայց երբեք ՊԱՏՃԱՌ»:

Այո՛, ստոյգ է, օրուան շափ պարզ ու պայծառ, որ բուն պայքարը Դաշնակցութեան դէմ էր:

Սակայն ինչո՞ւ Դրօյի՛ անուան շուրջ և ինչո՞ւ Դրօյի՛ կապակցութեամբ:

Պարզ էր և այս:

Դրօն վճճա չէր (Սթալինի նման) և ոչ ալ ֆիւրեր (Հիթլերի նման) — Դաշնակցութիւնը գլխադիր Ղեկավար կամ Առաջնորդ չունի (ինչպէս որ պիտի ըսէր Ռոստոմ), սակայն Դրօն իր կուսակցութեան անվիճելի առաջնորդներէն էր՝ պայծառ, շքեղ ու կախարդիչ անունով: Իրա՛ւ դաշնակցական մը, որու անձին հանդէպ շարքերը լեցուած են անսահման ու խանդավառ հաւատքով:

Դաշնակցութիւնը սպաննելու համար, դաշնակցական շարքերը խորտակելու համար՝ մրտտել, վարկաբեկել ու ոչնչացնել պէտք է — բարոյապէս ու ֆիզիքապէս — Դաշնակցու-

թեան այս պայծառ դէմքերն ու վարիչները և անոնց մէջ առաջին հերթին իր ժողովուրդի և իր կուսակցութեան անմահ զաւակը՝ Դրօն:

Բայց ի՞նչ էին մեր դատախազներուն մեղադրանքները: Հանրային գործը նիւթ չէ, այլ ոգի առաւելարար: Եւ այդ իսկ պատճառով հանրային գործի մէջ կարելորը այն չէ միայն, թէ ի՛նչ գաղափարներ կը քարոզուին, այլ և այն, թէ այդ գաղափարները ո՛վ կը քարոզէ և ի՛նչ նպատակներով:

Առանց ստոյգ գիտնալու այս վերջին պարագաները, անկարելի պիտի ըլլար թափանցել քարոզութեան արժէքին, անոր բուն նպատակներուն:

Օրինակ, Բոլշեւիզմը մեզ կ'ամբաստանէ երկու ծայրագոյն մեղքերով, — հայրենակցութեամբ և հայրենադաւաճութեամբ:

Կը յայտարարէ, որ մենք, հայրենասէր ըլլալով, դիրուծեամբ ուրացած ենք մեր հայրենիքը, և, ուրանալով զայն, դիրուծեամբ դաւած ենք անոր դէմ և գործակցած անոր թըշնամիներուն՝ նացիստներուն:

Արդեօք անկե՞ղծ է Բոլշեւիզմը իր այս ամբաստանութեանց մէջ:

Արդեօք կը հաւատա՞յ ան իր ըսածին, երբ այնքան կրթութեամբով ճիգ կ'ընէ իր խօսքին մէջ համոզել նաև ուրիշները:

Եթէ իրօք Բոլշեւիզմը անբաւելի ոճիր կը նկատէ հայրենուրացութիւնը և հայրենադաւաճութիւնը, այդ պարագային կարելի չէ շնաւատալ իր խօսքին անկեղծութեանը: Իր ամբաստանութեանը մէջ ան այդ պարագային կրնայ սխալի, սակայն չի կրնար կեղծել: Սխալվելով իսկ, սխալ տեսնելով մեր գաղափարական դէմքն ու մեր կատարած գործը, իր բուն նպատակը կ'ըլլայի ջատագովել հայրենասիրութիւնը իրեն վսեմ, անմեռ և շքեղ գաղափար:

Իսկ եթէ Բոլշեւիզմին անհաղորդ են հայրենասիրութեան և հայրենադաւաճութեան գաղափարները, եթէ Բոլշեւիզմը՝ իրեն վարդապետութիւն՝ կրնայ ե՛ւ հայրենիք ունենալ, ե՛ւ անոր դէմ դաւել՝ այն պարագային պէտք չէ՛ հաւատալ իր խօսքին, պէտք չէ՛ հաւատալ անկեղծութեանը իր ամբաստանութեանց, այլ, ընդհակառակն, այդ պարագային զանոնք պէտք է առնել

ափի մէջ, ինչպէս Նիցշէ կը խրատէր, շօշափել, պրպտել ու հոտոտել, գիտնալու համար, թէ ինչո՞ւ և ի՛նչ նպատակով կ'ըսէ:

Համայնավար վարդապետութեան հիմնադիրը՝ Լենին՝ որ անսխալական հռչակուած է Խորհրդային Աշխարհին մէջ, տակաւին 1915 Յուլիսին, առաջին մեծ պատերազմի ամենատաք օրերուն, Զուիցբերիայէն կը գրէր.

«Ով դէմ է պետական դաւաճանութեան, ով դէմ է Ռուսիոյ փայտաշէնին... ան կեցած է ֆալսեմիական եւ ոչ պրոլետարական տեսակետի վրայ. ԱՌԱՅՑ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳԱԻԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆ ԳՈՐԾԱՍ ԸԼԼԱՆՈՒ՝ բանուորը չի կրնար ո՛չ դասակարգային հարուած հասցնել իր կառավարութեան եւ ոչ ալ իրական ձեռք կարկանդակ մեզի դէմ կոտուղ օտար երկրի մը իր բանուոր եղբոր» («Սոցիալ-Դեմոկրատ». 1915, No. 43):

Ինչպէս յայտնի է, Լենին, քրէական օրենքքի կողմէ պահանջուած «ամուր յիշողութեան և պայծառ գիտակցութեան մէջ», պետական այս ԳԱԻԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆԸ գործեց, և, միջնորդութեամբ ծանօթ Փարվուսի և կոմս Պրաքֆորտ-Րանթցաուի, կրցաւ թշնամի երկրի մը՝ Գերմանիոյ վրայէն 1917ին վերադառնալ հայրենիք՝ պատերազմի ամենատաքնապոտ օրերուն սեփական կառավարութեան «դասակարգային» մահացու հարուած մը իջեցնելու համար:

Այն միակ տարբերութեամբ, որ Փարվուսի և կոմս Պրոքտորֆ-Րանթցաուի այս միջնորդութեամբ Լենին իր ձեռքը երկարեց ոչ թէ թշնամի գերման երկրի իր «բանուոր եղբոր», այլ Քանցլեր Պետման-Հոլվեկի և գերման բանակի սպայակցոյտի պետ գօր. Լուտէնտորֆի...

Եւ գերման կառավարութիւնն ու Հրամանատարութիւնը սիրայօժար անցք տուին Լենինի դէպի Ռուսիա՝ վստահ գիտնալով, որ հոն կ'երթայ սեփական կառավարութեան մահացու հարուած մը հասցնելու համար:

Միամիտներ պիտի կարծեն, որ Լենին այս դաւաճանութեան գնաց ցարականութիւնը խորտակելու համար, մոռնալով, որ նոյն Լենին իր գործակիցները այս նոյն պարտադական-դաւաճանական գործակցութիւնը գերման կառավար-

րութեան հետ շարունակեցին նաև Փետրուարեան Յեղափոխութեան օրերուն, երբ ցարական գահը խորտակուած էր արդէն և երբ երկրի իշխանութեան տէրը աշխատաւորութիւնը դարձած էր.

«Այնպիսի ազատութիւն, որպիսին մենք ունինք,— կը յայտարարէր Սթալին 1917ի Օգոստոսին, տակաւին Հոկտեմբերը չեկած, իր կուսակցութեան 6րդ Համագումարին մէջ,— չկայ եւ ո՛չ տեղ. պրոլետարիատը ոչ մէկ տեղ ունեցած է եւ ունի այսֆան լայն կազմակերպութիւններ» («Ն. Ժուռնալ», գիրք XVII, նիւ Ծորք, 1947, էջ 151):

Այս խոստովանութիւնը արգելք չեղաւ սակայն, որպէսզի «մահացու հարուած»ի քաղաքականութիւնը շարունակուի նաև ազա՛տ հայրենիքի նկատմամբ, միշտ գործակցութեամբ քշնամի ուժերու:

Նոյնը եղաւ նաև Պրեսթ-Լիթովսքի մէջ, ուր բոլշեւիկ վարիչները, առաջին առթիւ Հայ Դատը վաճառքի հանելով, անջատ հաշտութիւն կնքեցին Գերմանիոյ հետ, 1918 Մարտ 4/17ին, և այսպէս դաշնակից ընդհանուր ճակատը խորտակեցին:

Եւ այս գաղտնի սիրաբանութիւնները անոնք շարունակեցին իրենց իշխանութեան ամբողջ շրջանին մանաւանդ նացի Գերմանիոյ հետ, մինչև 1939 Օգոստ. 23, երբ Սթալին, իր, Ռիպենտրոփի, Մոլոթովի և կոմս Շուլէնպուրկի լուսանկարներով «Պրաւդա»ի և «Իզվեստիա»ի էջերը վարդերով, նացի-բոլշեւիկ բարեկամութեան ուխտը կը ստորագրէր Հիթլէրեան Գերմանիոյ հետ:

Այս բոլորին մէջ Բոլշեւիզմի համար ոչի՛նչ կայ արտառոց և դատապարտելի, որովհետեւ Բոլշեւիզմին անհարազատ է ճայրենիքի գաղափարը, որովհետեւ ան չ'ընդունիր, չի ճանչնար զայն:

1922ին Ռուսիոյ ամէնէն մռայլ օրերուն, դաւադրութեամբ Քրեմլի աթոռին տիրացած Լենին՝ անխռով կը յայտարարէր.

«Մենք ԿԸ ՎԿԱՅԵՆՔ, ՈՐ ՀԱՄԱՇԵԱՐԶԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՇԱՀՆԻՐԸ ԲԱՐՁՐ ԵՆ ՄԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ՇԱՀՆԻՐԷՆ, ԲԱՐՁՐ ԵՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇԱՀՆԻՐԷՆ» («Ն. Ժուռնալ», գիրք XVII, էջ 153):

Նոյնն է Բոլշեւիզմը նաև այսօր:

Իր իշխանութեան մէջ «ընկերավարութիւն» տեսնելով՝ Բոլշեւիզմը այդ իշխանութեան շահերը վեր կը դասէ Ազգի և Հայրենիքի, բոլո՛ր ազգերու և բոլո՛ր հայրենիքներու բոլո՛ր շահերէն:

Այսօր, երբ ան շարունակ «հայրենասիրութենէ» կը ճառէ, այդ «հայրենասիրութիւն»ը տարբեր բան չէ, քան «անզգամի վերջին ապաստանը», ինչպէս որ պիտի ըսէր հանճարեղ Լ. Թոլսթոյ:

Ո՛չ, Լենինեան և սթալինեան գաղափարներն ու գործերը քարոզող ու կատարող մարդիկ ԱՆԿԵՂՍ ՉԾ՛ն, երբ մեզ հայրենուրացութեամբ և հայրենադաւութեամբ կ'ամբաստանեն:

Զիրենք շահագրգռող երբե՛ք Հայրենիք չէ, երբե՛ք Ազգը չէ, որովհետեւ իրենք մերժելով կը մերժեն այդ գաղափարները և դաւաճանութիւնը անոնց դէմ «պրոլետարական» պարտականութիւն կը նկատեն:

Մովսեսի աթոռին բազմած դպիրներ և փարիսեցիներ են այս մարդիկ, որոնք «ասեն և ոչ առնեն», կը քարոզեն գաղափարներ՝ հիմնովին տարբեր գործեր կատարելու համար:

Ահաւորագոյնը Բոլշեւիզմի բերած բոլոր շարիքներուն մէջ այն է, որ Բոլշեւիզմը նպատակին տանող բոլո՛ր միջոցները սուրբ կը հռչակէ:

Ոչի՛նչ պախարակելի, ոչի՛նչ դատապարտելի Սուտի, կեղծիքի և Խաբբայութեանց այն բոլոր շահերու մէջ, որ բոլշեւիկեան նպատակին տանող ճամբաները կը լուսաւորին...

«Իրեւու արմա՛տը նայէ»,— կը խրատէր իմաստուն Կողման:

Իսկ համայնավար ամբաստանութեանց «արմատ»ը պրպրտելով՝ ուշիմ հայը պիտի տեսնէ, որ Մոսկուան դաժանաբար Դաշնակցութիւնը կը հալածէ ո՛չ անոր համար, որ հայրենուրաց է Դաշնակցութիւնը, այլ անոր համար՝ որ հայրենուրաց չէ՛:

Մոսկուան Դաշնակցութեան ոչնչացման վառ երազը կը հետապնդէ, մանաւանդ 1920էն այս կողմ, վերջին 28 տարիներու շրջանին, ո՛չ այն պատճառով՝ որ Դաշնակցութեան մէջ հայրենադաւը կը տեսնէ, այլ այն պատճառով՝ որ անոր մէջ հայրենադաւը չի՛ տեսներ:

Մոսկուան անողորքորէն հալածած է, կը հալածէ ու պիտի շարունակէ հալածել Դաշնակցութիւնը այն միակ պատճառով որ անոր մէջ տեսած է ու կը տեսնէ Հայ ժողովուրդին, Հայ Հայրենիքին անդաւաճանօրէն նուիրուած մոլեռանդ ու անկաշառ հայրենապաշտն ու ժողովրդասէրը:

Տեսած է այն ուժը, որուն համար Հայրենիքէն ու ժողովուրդէն վեր, անոնցմէ թանկ ու անոնցմէ նուիրական ոչինչ կայ այս աշխարհին վրայ:

Բոլոր դաւանանքները, ընկերավար ու ոչ-ընկերավար, բոլոր կարգերը, համայնավար ու ոչ-համայնավար, կու գան ու կ'երթան, մինչ Հայ Հայրենիքն ու Հայոց Ազգը կը մնան ու պիտի մնան ընդմիշտ և առյաւէտ, իբրեւ անմեռ ու մըշտակեաց արժէքներ:

Ահա թէ ինչո՞ւ ազգութաց և հայրենուրաց Բոլշեփզմը ատելով կ'ատէ և հալածելով կը հալածէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:

Այս նոյն — ու միակ — պատճառով ան փրփրած կը յեղինդէ շարունակ նաև ընկ. Դրօյի անունը:

Ի՞նչ փառքեր ան պիտի շթափէր Դաշնակցութեան այս անգուգական վագրին առջև, եթէ երբեք կարենար զայն ՀԱՅՐԾՆՈՒՐԱՅ ու ՀԱՅՐԾՆԱԳԱԻ դարձնել...

Այս ակամայ շեղումը բրինձ լոկ ըսելու համար, որ այն, ինչ որ պիտի գրենք Դրօյի և իր անուան կապուած գործի մասին, երբեք նպատակ չունի ո՛չ Դրօն և ո՛չ ալ այդ գործը բոլշեփկներու առջև «արդարացնելու»:

Պատերազմի ամբողջ շրջանին մենք կտրուած էինք մեր ընկերոջմէն. այդ ամբողջ շրջանին լուր չունէինք — անջուշտ վաւերական աղբիւրէ — ո՛չ իրմէ և ոչ ալ իր մասին:

Այսօր, երբ անհուն երջանկութիւնը ունինք մեր ընկերը ողջ-առողջ վերստին մեր մէջ և մեզ հետ ունենալու, պարտք կը զգանք, զինք լսած ըլլալով, գէթ սեղմ տողերու մէջ տալ մեր ընթերցողներուն պատկերը այն կացութեան, որ պատերազմի շրջանին ստեղծուեցաւ մեր ժողովուրդին համար, ըլլա՛յ Գերմանիոյ, ըլլա՛յ Գերմանիոյ իշխանութեանց ենթակայ երկիրներու մէջ:

1940 Յունիս 22ին Գերմանիա իր իշխանութեան տակ առած էր Ֆրանսան:

1941 Մայիս 28ին, Կրետէն գրաւելով, Գերմանիա իր տիրակալութիւնը հաստատած կ'ըլլար, Իտալիոյ հետ միասին, գրեթէ բովանդակ Եւրոպայի վրայ:

1941 Յունիս 22ին անակնկալաբար Խ. Միութեան վրայ յարձակելով, Գերմանիա արագօրէն յառաջացաւ պէպի Ռուսիոյ խորերը ու հասաւ գրեթէ Մոսկուայի դուռներուն:

Յաջորդ տարին նոյնքան արագութեամբ Գերմանիա իջաւ դէպի հարաւ. եղաւ պահ մը, երբ գերման բանակները Վլադիկաւկազի (այժմ Օրշոնիկիձէ) փէշերէն կը սպառնային Պաքուի և Թիֆլիսի:

«Այս հսկայածաւալ տարածութիւններու վրայ, — կ'ըսէր մեզի Ընկ. Դրօ, — գերման իշխանութեանց տակ կ'ապրէին անլի քան 500,000 հայեր, որոնցմէ շուրջ 200,000ը՝ միայն Եւրոպայի մէջ»:

Արդ, այս հայ բազմութիւններու ճակատագրով զբաղուիլ պէ՞տք էր թէ ոչ:

Սե եթէ պէտք էր, այս պարտականութեան մէջ Դաշնակցութիւնը մասնակցութեան իր բաժինը պէ՞տք էր ունենար, թէ՞, ընդհակառակն, Պիղատոսի նման ան իր ձեռքերը կրնար լուալ և քաշուիլ մէկզի:

Սե եթէ Դաշնակցութիւնը իր ժողովուրդի այս ցրիւ ու տագնապահար մնացորդային ճակատագրով պէ՞տք էր զբաղուէր, ապա ընկ. Դրօ, որ վարիչ և պատասխանատու դէմքերէն է Հ. Յ. Դաշնակցութեան, մասնակցութեան իր բաժինը պէ՞տք էր բերէր թէ ոչ:

Երկրորդ աշխարհաւեր պատերազմը այս հարցերու առջև դրած էր մեր Կազմակերպութիւնն ու մեր ընկերները այն միւս հատուածին մէջ — ենթակայ գերման իշխանութեանց — որ պատերազմի գրեթէ բովանդակ շրջանին մեզմէ կտրուած մնաց:

Դժուարութեանց խորապէս թափանցելու համար նկատել պէտք է, որ մեր Մարմիններն ու ընկերները ՏԵՂԵԱԿ էին իրենց Կուսակցութեան բռնած դիրքին պատերազմի մէջ:

Անոնք ԳԻՏԷԻՆ, որ Դաշնակցութիւնը իր որդեգրած քաղաքականութեամբ Մեծ Ժողովրդավարութեանց հետ է:

Գիտէին այս մասին ոչ միայն Եւրոպայի մեր ՄԱՐՄԻՆ-ՆԵՐԸ, այլ և գիտէին ԳԵՐՄԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ:

Այս ծանր պայմաններու տակ է ահա, որ մեր ընկերները, իրենց կարողութեան և հմտութեան առաւելագոյնը փորձելով, պիտի ջանային, ինչպէս առածը կ'ըսէ, ե՛ւ գերման «գալլու կուշտ պահել», ե՛ւ հայ «գառը ողջ փրկել»:

Առանց պատերազմին մասնակցած ըլլալու — կուսակցաբար և կազմակերպչօրէն — անոնք պիտի աշխատէին, պարզ գործակցութեամբ գերման զինուորական իշխանութեանց հետ, հնարաւորութեան սահմաններու մէջ մեր ժողովուրդին սպառնացող վտանգները մեղմել:

Ի՞նչ խնդիրներ կային պատերազմի առաջին շրջանին, մինչեւ 1941 Յունիս 22, երբ Գերմանիա տակաւին յարձակած չէր Խ. Միութեան վրայ.

1. — Գրաւեալ վայրերու մէջ հակահայ հալածանքներու դէմ անմիջօրէն միջոցներ ձեռք առնել:

2. — Ֆրանսահայ գերիները ազատել:

3. — Անհրաժեշտ աշխատանքները տանիլ՝ միշտ վառ պահելու համար Հայ Դատը:

4. — Հայաստանի դրկից ժողովուրդներու ներկայացուցիչներու հետ շփումներ ունենալ՝ պատերազմի վախճանիմ իրաւախօսութեամբ հարթելու համար առնոց հետ ունեցած մեր սահմանային վէճերը:

Գերմանական պատերազմի բռնկումով՝ մեր ժողովուրդի վիճակը շատ աւելի ծանրացաւ:

Կէտ մը հոս կ'ուզենք առանձնակի յիշատակել՝ նախ քան այս շրջանին անցնիլը:

Նացի Գերմանիան որդեգրած էր ցեղային վարդապետութեան սկզբունքը. գերման ազգը հիւսիսային և արիակամ հռչակելով՝ ան վայրագ և արիւնալի պայքար մը բացած էր ոչ-արիական ժողովուրդներու, մասնաւորաբար սեմական ծագում ունեցող հրէութեան դէմ:

Պայքար բացած էր նաև մեր դէմ:

Նացի Գերմանիոյ ցեղային տեսարանները հրէութեան,

չինքու և մոնղոլներու կարգը դասած էին, մասնաւորաբար ռուսահպատակ ազգերու մէջ, նաև Հայութիւնը:

Ատոյ՛ք Ռոզընպերկ՝ ցեղային վարդապետութեան մեծահմուտ տեսարանը՝ իր ծանօթ գործի մէջ — որ ճշմարիտ Աւետարանի հանգամանքը առած էր գերման աշխարհին մէջ — կը գրէր.

«Տոսթոնսկիի քով գրեթէ կարելի է ձեռնով շօշափել իր սրբազան կամքը, որ կը գտնուէր մշտական պայքարի մէջ կործանման գորութեանց հետ: Մինչ ան տակաւին կը դուռտէ ռուս մարդը՝ իբրեւ ուղեցոյց եւրոպական ապագային, Ռուսիան, սակայն, յանձնուած կը տեսնէ արդէն դեւերուն: Ան արդէն գիտէ, ո՛վ յաղթող պիտի հանդիսանայ ուժերու խաղին մէջ, — «պաշտօնաբափ փաստաբաններ եւ ժպիւրհ հրեաներ»: Քերեմսկիյ եւ Տրոցկիյ մարգարէացուած են: 1917ին «ռուս մարդ»ը, վերջապէս, փրկուեցաւ (ակնարկը՝ Հոկտեմբերեան յաղթական դաւադրութեան. — «Յ.»): Ան բաժնեցաւ երկու մասի: Հիւսիսային ռուսական արիւնը լքեց պայքարը, մինչ արեւելեան-մոնղոլականը ուժգնօրէն բռնիք առաւ՝ շինացիներ եւ անապատային ժողովուրդներ (վերախմբումի) կոչելով հրեաներ եւ ՀԱՅՅՐԸ (ընդգծումը՝ մեղմէ. — «Յ.») սպարդեցան ղեկավարութեան մէջ, եւ դալմուխ-քաքար լեճիներ տէր դարձաւ իշխանութեան» A. ROSENBERG — «DER Mythus des 20 Jahrhunderts», 1939, Միւնիխ, էջ 218—214):

Նացի տեսարանի խտացած տողերուն մէջ տեղ գտած է այն խոր ատելութիւնը, որ նախապէս կար դէպի մեր ժողովուրդը Հիթլէրեան Գերմանիոյ մէջ:

Այս ատելութեան մէկ այլ արձագանգը կը լսուէր Կէորինկի այն գաղտնի հրամանագրին մէջ — ուղղուած գերման բանակին — որ բռնուեցաւ ռուսական ճակատին վրայ:

Կովկասում, — ըսուած էր այդ հրամանագրի մէջ, — մեր շահերի համար օգտագործել հակասութիւնները, որ կան բնիկների՝ վրացիների, հայերի, բուրքերի եւ ռուսների միջեւ ՀԱՇՈՒԻ ԱՌՆԵԼ ՀԱՅՅՐԻ ԱՌԱՆՁԱՊԷՍ ԱՆՐԱՐԱՅԱԿԱՄՈՒԹԻՆԸ ՄԵՐ ՆԿԱՏՄԱՄԲ, («Սովետ. Հայաստան», 1942 Ապր. 29):

Այն փաստը, որ Մոլոթով բոլոր պետութեանց ուղղած իր 1942ի ապրիլեան յուշագրի մէջ — գերման բռնութեանց առի-

թով — այս հրահանգը կը չիշատակէր, ինքնին ապացոյց էր փաստաթուղթի վաւերականութեան:

Աւելութեան և թշնամանքի այս մթնոլորտին մէջ է ահա, թէ ցեղասպաններու և թէ իշխանութեանց, որ կ'ապրէր մեր ժողովուրդը, ըլլա՛յ Գերմանիոյ, ըլլա՛յ անոր ենթակայ երկիրներու մէջ:

Գերման և ոռու պատերազմի հետեւանքով մեր ժողովուրդի վիճակը, ինչպէս ընկ. Դրօ կը վկայէ, շատ անելի ծանրացաւ:

Նոր թափով մը կրկին վերսկսան ծանօթ մեղադրանքներն ու զրպարտութիւնները հայ ժողովուրդի դէմ:

1. — Հայերը սեմական ծագում ունին:

2. — Հայերը անգլիասէր են եւ ի նպաստ Դաշնակիցներու ամէն տեղ փորձաշարքի կ'ընեն:

3. — Հայերը անգլիացիներու միտնալով՝ կամատրական գունդեր կը կազմեն Առանցքի պետութեանց դէմ:

Այս մեղադրանքներն ու զրպարտութիւնները զուր շանցան. ստոնց հետեւանքով ստեղծուեցաւ հետեւեալ կացութիւնը, վկայութեամբ միշտ ընկ. Դրօյին.

ա. — Մինչ կովկասեան այլ ազգերու գերիներու հաւելչաբայատու վերաբերում ունէին նացիները, հայ գերիներու հանդէպ անոնք դարձած էին դաժան եւ անգութ: Մեր գերիները ամենավատքաւ պայտաններու մէջ կը լծէին բռնի աշխատութեանց:

բ. — Մտադրած էին Յրանալէ եւ Պալաններէ հայերը փոխադրել Գերմանիա եւ հոն լծել բռնի աշխատանքներու:

Այս նոյն շրջանին տենագահնօրէն կ'աշխատէին նաեւ թուրքերը. անոնք կը պատրաստուէին առանցքին միանալու: Նուրի փաշա և Շամիլ, կովկասեան այլ ազգերու պատուիրակութեանց հետ՝ վրացի, ազերի և լեռնականներ, փոխադարձ համաձայնութեամբ եկած էին Պերլին, հաս, Գերմաններու պահանջով, անոնք կազմած էին Ազգային Խորհուրդները, որոնք ձեռով մը իրենց երկիրներու ապագայ դահլիճները կը ներկայացնէին: Այս Խորհուրդները ոչ միայն ցեղակից գերիներու հոգատարութիւնն էին ստանձնած, այլ և ձեռնարկած էին ազգային բանակներու կազմութեան:

Հայութիւնը ենթակայ էր մեկուսացման վտանգի:

Այս վտանգը փարատելու համար՝ կ'որոշուի շրջադիմանալ գերման պահանջին եւ բոյլ տալ նաեւ Հայկական Ազգային Խորհուրդ կազմելու, որու անդամները կը նշանակուէին իրենց իսկ՝ գերմաններու կողմէ:

Դաշնակցութիւնը ռեւէ մաս չունի այս գործին մէջ. Ազգային Խորհուրդները բառին բուն առումով ոչ թէ ազգային եւ կուսակցական, այլ գերման կառավարական մարմիններ էին:

Գերման պահանջներուն մէջ կար անելի էականը, — կը յայտարարէր ընկ. Դրօ, — այն է՝ կազմել ազգային կամատրական գունդեր. մենք կրցանք դէմ կենալ այդ պահանջին, բայց հանդուրժեցինք — ակամայ եւ հարկադրաբար — որ գերմանները իրենք գերաւած կարմիր բանակայիններէ կամատրական գունդեր կազմեն: Հանդուրժեցինք, բայց չֆաշալեւեցինք: Աւելին: Անպաշտօն ձեւերով խորհուրդ տալին գերիներուն՝ խուսափիլ կամատրագրուելէ: Մեր այս ջանքերու շնորհիւ կարելի դարձաւ կամատրագրումէ գերծ պահել հայ գերիները եւրոպական բոլոր երկիրներու մէջ, բացառութեամբ Գերմանիոյ: Այսպէս կազմուեցաւ բանակ մը, բաղկացած բացառաբար գերմանաբնակ ուրբ ինք հազար հոգիներէ, որոնցմէ իւրաքանչիւր իր թեւին նուագոյն դրօշի նշան մը կը կրէր: Այս բանակին հրամանատարական կազմը զուտ գերմանական էր: ԲԱՆԱԿԻՆ ՄԷՋ, — շափազանց կարեւոր է նաեւ այս պարագան, — ԴՈՒՐՍԻ, ԳԱՂՈՒԹՆԵՐՈՒ ԶԱՅՈՒԹՆԷՆ ԶԿԱՐՈՂ ԻՍԿ ՄԷԿ ՍՊԱՅ ԿԱՄ ԶԻՆՈՒՈՐ: Կարելի եղած էր նաեւ այս դժուարին գործը գլուխ հանել:

«Ինչպէս ըսինք, բանակին հրամանատարութիւնը ամբողջովին գերմաններու ձեռք կը գտնուէր: Անոնք չէին հանդուրժեր ոչ մէկ միջամտութիւն ո՛չ մէկու կողմէ, անգամ Ազգ. Խորհուրդներու, պարագայ մը, որ մղեց այս վերջինները իրենց հրաժարականները ներկայացնելու. հրաժարողներու մէջ առաջինը Հայ Ազգային Խորհուրդն էր»:

Այս բանակին համար է ահա, որ գոր. Հիմիխի կողմէ ընկ. Դրօյի կ'առաջարկուի ընդհ. ֆենիչի (inspecteur) պաշտօնը, սակայն ընկ. Դրօ կը յաշողի իրեն եղած այս առաջարկը մերժել, առաւելաբար այն առաւելութեամբ, որ բանա-

կին մաս կազմող գունդերը ազգային միաւորներ չեն, այլ գերմանական:

Ռուսիոյ գրաւեալ վայրերուն մէջ, մանաւանդ Ուքրաինոյ, ուր խտիր չէին դներ հայի և հրեայի միջև, խոր ատելութիւն կար մեր ժողովուրդի հանդէպ: Գերմանները բռնի կը ժողվէին գրաւեալ վայրերու երիտասարդութիւնը, կին թէ տղամարդ, և կը քշէին զանազան տեղեր ծանր աշխատութեանց: Հայութիւնը այս վերահաս վտանգէն փրկելու համար կը յաջողուի, չափազանց դժարին ճիգերով, գերման իշխանութեանց ընդունիլ տալ, որպէսզի հայերէ 180 հոգիանոց քաւոր մը կազմուի՝ օժանդակելու համար գրաւեալ վայրերու վարչական կազմակերպութեան:

Այս 180 հոգին կը տեղաւորուին գրաւեալ հողերու հայաբնակ կեդրոններու մէջ և կը ձեռնարկեն հետեւեալ աշխատանքներուն.

1. — կը վերաբանան դպրոցները:
2. — կը բանան եկեղեցիները:
3. — կը կազմակերպեն գաղութները:
4. — կը հիմնեն արհեստանոցներ:
5. — Եւ, վերջապէս, արգելի կ'ըլլան հայերու բռնի տեղանաւորեանց, բռնի կեդրոնացումներու եւ հայաճալած փախակաւորեանց:

Գերման զինուորական իշխանութիւնները, — կը յայտարարէ ընկ. Դրօ, — կ'օժանդակէին մեզի: Եւ որպէսզի մենք կարողանայինք անարգել մտաւ ունենալ ամէն տեղ ու նանչցուիլ իշխանութեանց կողմէ, մենք որոշ համազգեստ կը կրէինք, որ ցոյց կու տար մեր պաշտօնն ու առաքելութիւնը:

«Մենք ոչ միայն համայնքները կը կազմակերպէինք եւ կը պաշտպանէինք, այլ եւ արգելի կ'ըլլայինք վրէժխնդրական որեւէ աֆի գործարումին համայնավարութեամբ ամբաստանուած որեւէ մեկու նկատմամբ:

«Հակառակ այն անուանալի իրողութեան, որ ժողովուրդի մէջ խոր եւ ընդհանուր ատելութիւն կար համայնավարներու եւ կոմերիտներու հանդէպ՝ մենք պաշտպանած ենք զանոնք բոլորը եւ անոնցմէ ե՛ւ ոչ մէկը յանձնած ենք գերմաններու ձեռքը: Ամէն կերպ ջանացած ենք, որպէսզի հայութիւնը իր միասնականութիւնը պահէ»:

Այս բոլոր աշխատանքները տանելով հանդերձ, պատերազմի ամբողջ ընթացքին, ո՛չ ընկ. Դրօ և ոչ ալ իր գործակիցները.

1. — Ո՞՞՞՞՞ ՄԷԿ ՏԵՂ Ո՞՞՞՞՞ ՄԷԿ ՃԱՌ ԽՕՍԱՍ ԵՒ ԿԱՄ ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ԸՐԱՍ ԵՆ:

2. — Ո՞՞՞՞՞ ՄԷԿ ԳՐԱՒՈՐ ԿՈՉ ՈՒՂՂԱՍ ԵՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ:

3. — ԱՄԷՆ ՏԵՂ ԴԱԴՐԵՑՈՒԱՍ ԵՆ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐՈՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ, ՀԱԿԱՌԱԿ ԳԵՐՄԱՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ԱՅԼ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐՈՒՆ, ԱՐԳԵԼՔ ԵՂԱՍ ԵՆ ԱՅՊ ԹԵՐԹԵՐՈՒ ՎԵՐԵՐԵՆՈՒՄԻՆ:

Օրինակ, Յ. Ճ. Սիրունի, իր թերթը փակելով, ամբողջութեամբ նուիրեցաւ Ռուսանիա բերուած անլի քան 1100 հայ գերիներու խնամքի եւ հոգատարութեան գործին. առանկաբար իր եւ իր ընկերներու ջանքերովն է, որ ռուսանահայութիւնը այս գործին բերաւ նիւթական իր լայն աջակցութիւնը:

Անցողակի յիշատակենք հոս, որ «Հայաստան» անունով պարբերականի մը այն երկու թիւերը, որ լոյս ընծայեց Պերլինի Ազգ. Խորհուրդը, կապ չունին Դաշնակցութեան հետ. այդ զոյգ թիւերը սեփականութիւնն են Ազգ. Խորհուրդի, որ կարգուած էր, ինչպէս ըսինք, գերման իշխանութեանց կողմէ:

4. — ՏԱՂՍԱՆԻ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ ԼՈՒՐ ՂՐԿՈՒԱՍ Է ՀԱՅՆԵՐՈՒՆ, ՈՐՊԷՍՋԻ ԱՆՈՆՔ ՀԵՌՈՒ ՄՆԱՆ ԱՅՍ ՇԱՐԺՈՒՄԷՆ:

5. — ԱՐԳԵԼՔ ԵՂԱՍ ԵՆ ԱՆԿԱՐԳԵԼՆԵՐՈՎ ՀԱՅՆԵՐՈՒ ԱՌԱՔՈՒՄԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ՄԻԱԿ ԵՐԿԻՐԸ ԱՄԲՈՂՋ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ, ՈՒՐ ԱՆԿԱՐԳԵԼՈՐԴ ԻՋԱՍ ԶԷ:

6. — ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ԳՐԱԻՄԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ, ԵՐԹ ԳԵՐՄԱՆՆԵՐԸ ԱՌԱՋԱՐԿԱՍ ԵՆ ԸՆԿ ԴՐՕՅԻ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ԿՈՉ ՈՒՂՂԵԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ, ԸՆԿ. ԴՐՕ ՄԵՐԺԱՍ Է ԱՅՍ ԱՊԱՋԱՐԿԸ:

7. — ՅԱՏՈՒԿ ՄԱՐԴ ՂՐԿՈՒԱՍ Է ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ՀՐԱՀԱՆԳԵԼՈՎ ՀԵՌՈՒ ՄՆԱԼ ԱՊՍԱՄԲԱԿԱՆ ՈՆԻԷ ՁԵՆՆԱՐԿԻ ԽՈՐՀԸՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ԴԷՄ:

8. — Ո՞՞՞՞՞ ԸՆԿ. ԴՐՕ ԵՎ Ո՞՞՞՞՞ ԱԼ ԻՐ ԳՈՐԾԱԿԻՑՆԵՐԸ Ո՞՞՞՞՞ ՄԻԱՑՆ ՈՆԻԷ ԿՈՒՈՒԻ ՄԱՍՆԱԿՑԱՍ ԶԵՆ, ԱՅԼ ԵՒ ՄԱՍՆԱԿՑԵԼՈՒ ՈՆԻԷ ԽՈՍՏՈՒՄ ՏՈՒԱՍ ԶԵՆ, ԵՒ Ո՞՞՞՞՞ ԻՍԿ ՄԷԿ ԳՆԴԱԿ ԱՐՁԱԿԱՍ ԵՆ:

9. — Ամբողջ պատերազմի ընթացքին ընկ. Դրօ միայն մէկ ու կէս ամիս եղած է գրաւեալ վայրերու մէջ:

10. — Ընկ. Դրօ Ազգ. Խորհուրդի անդամ եղած չէ, սակայն նշանակուածներու խորհուրդ տուած է համակերպիլ եւ հանդուրժել այս զիջումին՝ յանուն մեր ժողովուրդի Ֆիզիքական գոյութեան:

11. — Ռումանոյ մէջ որոշած էին նանսէնեան անձնաթուղթ ունեցողները մեկուսացնել եւ կեդրոնացնել ճամբարներու մէջ: Շնորհիւ ընկ. Դրօյի միջամտութեան, գօր. Անտենեսկու ջնջեց այս որոշումը եւ ռումանահայութիւնը շարունակեց իր ապահով կեանքը:

12. — Հիմնովին սուտ է այն տարածայնութիւնը, թէ ընկ. Դրօ ռուս եպիսկոպոսի մը ձեռամբ Պետտիկորսկի մէջ հայ տիրացու մը բռնանայ ձեռնադրած է. ընկ. Դրօ ոչ մէկ գործ ունեցած է հոգեւորականներու հետ:

13. — ԵՐՔ ԳԵՐՄԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՆԱՀԱՆՋԸ ՍԿՍԱՄ Է, ԸՆԿ. ԴՐՕ ԽՈՐՀՈՒՐԴ ՏՈՒԱՄ ԵՒ ՅՈՐԴՈՐԱՄ Է, ՈՐՊԷՍՁԻ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՉԼՔԷ ԻՐ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ ԵՒ ՉՆԱՀԱՆՋԷ ԳԵՐՄԱՆ ԲԱՆԱԿԻՆ ՀԵՏ:

14. — Երբ գօր. Վլասով բաճակ կազմակերպած է կռիւլու համար ռուսերու դէմ՝ առաջարկած է կովկասեան ազգերուն, ինչպէս եւ հայերուն, զինապէս մասնակցիլ պատերազմին, սակայն ընկ. Դրօ մերժած է այս առաջարկը այն յայտարարութեամբ, որ իր միակ մտահոգութիւնը՝ հայ ժողովուրդի Ֆիզիքական գոյութիւնը եղած է:

15. — Ընկ. Դրօ միշտ կապ պահած է կովկասեան ազգերու ներկայացուցիչներու հետ՝ անլուրդ վէճերէ խուսափելու եւ հայութեան շուրջ ստեղծուած փրօզմախոսութեան մթնոլորտը փարատելու համար:

16. — Ազգ. Խորհուրդներու կազմալուծումէն յետոյ, գերմանները կը ստեղծեն յարաբերութիւններ մշակող Կապի Մարմին մը, որուն մասնակցած չէ ոչ մէկ դաշնակցական:

Ինչպէս յայտնի է, յաճախապէս, մանաւանդ խորհրդային գեղջները, շիլ նպատակներով կը պղտորեն մթնոլորտը Շթուկարտ համախմբուած հայութեան շուրջ:

Այս հայութիւնը բաղկացած է, ընկ. Դրօ ըստ մեզի.

1. — Ռուսիոյ եւ Եւրոպայի զանազան վայրերէն բռնի աշխատանքներու համար Գերմանիա բերուած հայերէ:

2. — Ախտաւայրերէ փրկուածներէ:

3. — Զանազան վայրերէ հոն ապաստանած հայերէ:

Հայ ժողովուրդին կը մնայ Շթուկարտէն հանել իր այս տարագիր զաւակները և ապահով վայրերու մէջ պարկեշտ աշխատանքի պայմաններ ստեղծել անոնց համար:

Սեղմ տողերու մէջ տուինք պատկերը այն կեանքի, որ հայութեան մէկ հսկայ հատուածը, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ամբողջ տեւողութեան, ապրած է գերման իշխանութեանց տակ, այդ իշխանութեանց հետ միասին ապրելով նաև գերման հսկայածաւալ կայսրութեան ճարճատու մը, անոր անօրինակ տազնապններն ու գալարումները եւ այդ կայսրութեան աննախընթաց և ահեղագոյն կործանումը:

Տուինք — անշուշտ ընդհանուր գիծերով — պատկերը նաև այն գործերուն, որ ծանրագոյն պայմաններու տակ, այդ շըրջանին, կատարուած են գերման ահեղագոր ու ծաւալուն կայսրութեան մէջ, անոր թէ՛ վերելքը և թէ՛ անկման օրերուն:

Իբրև արդիւնք այս իշխանութեանց վկայագրենք հոս, այսօր երբ սարսափով լի վեցամեայ անօրինակ սպանող վերջացած և անցած է պատմութեան, հետեւեալ անվիճելի իրողութիւնները, —

ա. — ԳԵՐԹԷ ԲԱՅԱՌԱՐԱՐ ՄԵՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱՄ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՆՑ ՇՆՈՐՀԻՒՎ ԿԱՐԵԼԻ ԴԱՐՁԱԻ ՊԱՏԵՐԱՉՄԻ ԳԵՀԵՆԵՆՐԷ ԱՆԿՈՐՈՒՄՏ ՓՐԿԵԼ ՄԵՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ:

բ. — ԱՅՍ ՄԵՍ ԵՒ ԱՆՈՒՐԱՆԱԼԻ ՎԱՍՏԱԿԸ ԿԱՐԵԼԻ ԵՂԱԻ ՉԵՌՔ ԲԵՐԵԼ ՈՉ ԹԷ ՆԱՅԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐՈՒՆ ԸՆԴԱՌԱՋԵԼՈՎ, ԱՅԼ ԽՈՀԵՄԱՐԱՐ, ՅԱՃԱԿ ՄԵՍ ՎՏԱՆԳՆԵՐՈՒ ԳՆՈՎ ԻՍԿ, ԱՅԳ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐՈՒՆ ԸՆԴԴԻՄԱՆԱԼՈՎ:

գ. — ՊԱՏԵՐԱՉՄԻ ԱՄԲՈՂՁ ՇՐՁԱՆԻՆ, ԱՇԽԱՏԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄ ԾԱՌԱՅԱՄ Է, ՆԱՅԻ ՉԻՆՈՒՐԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ՀԵՏ, ՈՉ ԹԷ ԶԻՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿՈՒՐԸ ԴԱՇՆԱԿԻՑ ԱՅՍ ԿԱՄ ԱՅՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ, ԱՅԼ ՄԻԱՅՆ ԵՒ ԲԱՅԱՌԱՐԱՐ ՄԵՐ ԱՆՊԱՇՏՊԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ՄԵՍ ՈՒ ԾԱՆՐԱԳՈՅՆ ՀՈԳԸ:

դ. — ԱՐ ԱՅԳ, ԱՄԷՆԷՆ ԱՌԱՋ, ԳԻՏԱԿԱՆ ՄԵՍ ՃԻԳ ՍՊԱՌԵԼՈՎ, ԵՒ ԱՀԱԳԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ ԿԱՏԱՐԵԼՈՎ, ԿԱՐԵԼԻ

ԵՂԱՍ Է ԱՊԱՑՈՒՑԱՆԵԼ, ՈՐ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԻԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄ ՌԵՆԵՑՈՂ ԺՈՂՈՎՈՐԻՄ ՄԸՆ Է:

Ե.— ՀՆԱՐԱՒՈՐ ԲՈՂՈՐ ՄԵՋՈՑՆԵՐԸ ԳՈՐԾԱԳՐԵԼՈՎ ԿԱՐԵԼԻ ԳԱՐՁԱՍ Է ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՀԵՌՈՒ ՊԱՀԵԼ ՏԱՂՍՏԱՆԻ ՇՐՋԱՆԻՆ ՄԷՋ ԾԱԽԱԼԱԾ ԽՈՒՎՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԵՌՈՒ ՊԱՀԵԼ ԱՊՍԱՄԲԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻՆ, ԱՐԳԵԼՔ ԸԼԼԱԼ ԱՆԿԱՐԳԵԼԱԻՐԳՆԵՐՈՒ ԱՌԱՔՈՒՄԻՆ ԳԷՊԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ԾՐԱԳԻՐՆԵՐԸ ԽԱՓԱՆԵԼՈՎ՝ ՀԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱՊՈՒԱԾ ՊԱՀԵԼ ԻՐ ԲՆԱԿԱԾ ՎԱՅՐԵՐՈՒՆ:

Գ.— ԵՒ, ՎԵՐՋԱՊԷՍ, ԽՆԱՄՔ, ՀՈԳԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ ՎԱՅԵԼԱԾ ԵՆ ԳՐԱԽԵԱԼ ԳՕՏԻՆԵՐՈՒ ՄԷՋ ՄՆԱՑԱԾ ԵՆ ՆԱԵԻ ԱՅՆ ԲՈՂՈՐ ՀԱՅՅԵՐԸ, ՈՐՈՆՔ ԻՐԵՆՑ ԴԱԻԱՆԱՔՈՎ ՀԱՄԱՅՆԱՎԱՐՆԵՐ ԷՆ:

Ընդհանուր առումով այս է գործը այն մարդոց — իսկ ասոնց մէջ առաջին հերթին ընկ. Դրոյի — որ երկրորդ մեծ պատերազմին Եւրոպայի մէջ գտնուելով՝ ոչ թէ «խոհմաբար» մէկդի քաշուեցան, այլ կրկին ու վերստին նետուեցան կրակներու մէջ՝ իրենց ժողովուրդին ծառայելու համար:

Այս ծառայութիւնը, թող ներուի մեզ գէթ անցողակի նաեւ այս պարագան շեշտել, արժեց, մասնաւորաբար ընկ. Դրոյի, իր անհատական փայլուն գործի և իր ապահով տնտեսութեան ամբողջական քայքայումը:

Սակայն այս ծառայութիւնը բերաւ վարձատրանք մը, որ կարելի չէ փոխարինել որեւէ զանձով ու փառքով, բերաւ գրեթէ անկորուստ փրկութիւն միւս հատուածի ամբողջ հայութեան:

Աւելի մեծ վարձատրանք — մարդկօրէն անհնար է ակընկալել:

* * *

Երկու խօսք եւս և մենք կը փակենք մեր ըսելիքը:

Երկու անգամ մենք առիթ ունեցած ենք անգրադառնալու ընկ. Դրոյի անուան կապուած խնդիրներուն. առաջին անգամ ասկէ հինգ տարի առաջ, երբ մեր ընկերը անզուգական Համոն՝ իր ընդարձակ, եօթը սիւնակնոց «Բաց Նամակ»-ը կը զետեղէր «Յուսաբեր»ի 1943 Ապրիլի 24ի թիւին մէջ, ուղ-

ղուած բանաստեղծ Ա. Իսահակեանի, իբրև պատասխան «Արկածախնդիրներ» խորագրով անոր յօդուածին, իսկ երկրորդ անգամ ասկէ շուրջ երեք տարի առաջ, «Յուսաբեր»ի 1945 Օգոստ. 9ի և 10ի թիւերուն մէջ, երբ մենք, «Մեր Պատասխանը» խորագրով զոյգ խմբագրականներու մէջ, կը փորձէինք գէթ համեստ պատնէշ մը ցցել այն փորձեցասիրներու առջեւ, որ այնքան մեծ առատութեամբ Երեւանէն բերած էին իրենց հետ Ազգ. Եկեղ. Համաժողովի պատուիրակները:

Թող ներուի մեզ գէթ քանի մը տող յիշատակել հոս այդ գրութիւններէն, ցոյց տալու համար, թէ մենք, կտրած ըլլալով հանդերձ մեր ընկերներէն, հոգիով որքան ճիշդ կը տեսէինք թէ՛ անոնց գաղափարական պատկերը և թէ գաղափարական խորքը անոնց կատարած գործերու:

Հինգ տարի առաջ, այն անստոյգ և խաւարամած օրերուն, յաւէտ անմոռանալի Համոն, իր խօսքն ուղղելով Երեւանի պատգամախօսին՝ բանաստեղծ Ա. Իսահակեանի՝ կը գրէր:

«Տարաբախտաբար, քո գրութեան մէջ կայ միայն ամբաստանութիւն, փաստեր չկան սակայն, չկայ ոչ իսկ մէկ փաստ՝ իբրև բացառութիւն:

«Կարելի չէ ենթադրել, թէ դու փաստեր ունէիր, բայց չհրապարակեցիր՝ խղճալով Դաշնակցութեան:

«Ո՛չ, այդպէս չէ. եթէ խիղճը խօսած լինէր մէջդ, կամ ոչինչ չէիր հրապարակի (քանի որ փաստեր չունէիր) և կամ կը հրապարակէիր՝ փաստերն ու դէպքերը յիշատակելով:

«Չես արել այս վերջինը, որովհետեւ այդ փաստերը բացակայել են քեզ: Ամբաստանութիւնդ մէկ կրկնութիւնն է այն զրպարտութեանց, որ 1920ից ի վեր քո իշխանաւորների կողմից յեղյեղում են Դաշնակցութեան հասցէին:

«Ասեմ, թէ ինչո՞ւ չես կարողացել որեւէ փաստ յիշատակել:

«Նախ՝ ընկերներիս մասին:

«Դու վկայում ես.— Ա. Խատիսեան, Դրո կանայեան և Ա. Արեղեան, առանց ամաշելու, առանց խղճի խայթի Հէտլէրի արիւնտ կառքին լծուելով՝ նրա աղետալի բռնակալութիւնը կը փառաբանեն»:

«Ը՛ն այս յայտարարութիւնից մնում է եզրակացնել, որ իմ ընկերները լուրքեամբ չէ՛ որ փառաբանանք են կատարում, այլ կատարում են բարձրաձայն:

«Արդ, բացի քեզանից ո՛չ ոք, ո՛չ մէկ տեղ և ոչ մէկ անգամ, պատերազմի բովանդակ տեւողութեան, շուրջ շորս տարի, այս ընկերների բերանից լսած չէ ոչ իսկ մէկ բառ:

«Նրանք լուռ են, լուռ են բոլորը և լուռ են տարիներից ի վեր:

«Երկրորդ՝ լուռ է նաեւ Լ. Յ. Դաշնակցութեան Եւրոպայի մամուլը. և լուռ է ոչ այն պատճառով, որ հրատարակում է, բայց չի փառաբանում Հիտլերին, այլ որ ընդհանրապես չի հրատարակում: Ներելի է ենթադրել, որ ամբաստանութիւնդ յիշատակած անձերի հասցէին եթէ արդարացի լինէր, խափանուած չէին լինի այն օրգանները, որ տարիներից ի վեր հրատարակում էին Եւրոպայի ոստաններում: Այդ օրգանները կը մնային՝ քո յիշատակած փառաբանանքը հիւսելու համար: Չեն մնացել, որովհետեւ ո՛չ փառաբանանք կայ և ոչ փառաբանող:

«Երրորդ՝ չկայ այս ընկերների ստորագրութիւնը կրող նաեւ որեւէ փաստաթուղթ — ազդ, հրաւէր, յայտարարութիւն, կոչ, թուցիկ, յօդուած և այլն — ուղղուած հանրութեան: Չորս տարիներից ի վեր այս ընկերները լուռ են ոչ միայն բերանով, այլ լուռ են նաեւ գրչով:

«Չորրորդ՝ որեւէ յայտարարութիւն չկայ նաեւ այս ընկերների անունից, այսինքն չկայ մէկ խօսք — գրաւոր կամ բերանացի — որ արած լինէր ուրիշ անձանոթ մէկը մեր ընկերներից, այս խօսքը վերագրելով քեզ ծանօթ անուններին: Նման դէպք պատահած չէ այս շորս տարիների ընթացքին ոչ իսկ մէկ անգամ»:

Ինչպէս կը տեսնէք, հինգ տարի առաջ անմոռանալի Համոն տառը-տառին կ'ըսէր, այն, ինչ որ այսօր կը կրկնէ ընկ. Դրօս:

Իսկ ասկէ երեք տարի առաջ, երբ Պերլինն ու Հոոմը դաշնակից իշխանութեանց տակ կը գտնուէին արդէն, պատասխանելով ընկ. Դրօսի և իր գործակիցներու շուրջ ծաւալած փրփուքասիտներուն, մեր 1945 Օգոստ. 10ի խմբագրականին մէջ կը գրէինք.

«Երէկ, երբ Հոոմը եւ Պերլինը անմատչելի ամբողջներ էին դաշնակից բանակներու համար, մեր հակառակորդները կրօնային մոլորանքի մատնել միամիտ ընթերցողը:

«Այսօր սակայն, երբ Ֆաշիզմի եւ նացիզմի այդ գոյգ ամբողջները իրենց գաղտնի դիւաններով դաշնակից բանակներու եւ իշխանութեանց հսկողութեան տակ են, այլեւս դժուար է մոլորանքի մատնել մինչեւ իսկ միամիտ ընթերցողները:

«Տարիներով գործակցած ենք Ֆաշիզմին եւ նացիզմին. «Տարիներով եղած ենք սերտ յարաբերութեանց մէջ այս երկու ուժերուն հետ:

«Մասնատարբար ասոնց հետ ծրագիրներ մշակած եւ գործեր կատարած ենք:

«Գեղեցիկ. եթէ այդպէս է, ո՛ր եւն փաստերը. չէ՛ որ Ֆաշիզմի եւ նացիզմի գաղտնի դիւանները ձեր տրամադրութեան տակ են. ինչո՞ւ զանոնք չէք հրապարակել եւ հանրութեան օտփականութիւն չէք դարձնել:

«Զէք ԸՆԵՐ ՈՒ ՊԻՏԻ ԶԸՆՔ, ԱՆԳԱՄ ՄԸՆ ԱԼ ԿԸ ԿՐԿՆՆՔ, ՈՐՈՎՉՆՏԵՆ ԵՄԱՆ ՓԱՍՏԵՐ ԶՈՒՆՔ ԵՒ Զէք ԿՐՆԱՐ ՈՒՆՆԱԼ»:

Տարիներ կ'անցնին ու այս «փաստաթուղթ»երը մէջտեղ չեն գար, որովհետեւ փաստաթուղթերու դէզեր կը քրքրեն օրն-իրուն, կը պրպտեն ու կ'որոնեն, սակայն մեր «արդարամիտ» դատախազները այդ դէզերուն մէջէն ոչինչ չեն գտներ:

Այս չի խանգարեր, սակայն, որ ընկ. Դրօսի, իր գործակիցներու, ինչպէս և համայն Դաշնակցութեան շուրջ ծաւալած փրփուքասիտները շահին, շրագմանան և չկրկնին նոյն թափով և յամառութեամբ, ինչպէս առաջ:

Որովհետեւ անքաւելի է «գառան» յանցանքը «գայլ»ին առջեւ. որովհետեւ մեծագոյն յանցանքը Դաշնակցութեան անոր մէջ կը կրնայ, որ Մոսկուան զինք կ'ուզէ լափել, կ'ուզէ տրորել և փոշիացնել...

«ՈՎ ՈՐ ԴԵՒ ԻՆՔԶԻՆՔ ԴԱՇՆԱԿ Կ'ԱՆՈՒԱՆՔ, — կը պատգամէր Վ. Մուրթով. — Զի ԿՐՆԱՐ ՈՐԵՒՔ ԱՅԼ ԴԵՐ ԽԱՂԱԼ, ԲԱՑԻ ՍՈՎԵՏ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ (Կարդա՛ Սովետ Միութեան. — «Յ.») ԹՇՆԱՄԻ ԴԵՐԷՆ»:

Ահա հոս է թէ՛ ընկ. Դրօսի, թէ՛ իր գործակիցներու և թէ՛ համայն Դաշնակցութեան միակ և մեծագոյն յանցանքը:

«Թշնամի» է Դաշնակցութիւնը Ազգին՝ և Հայրենիքին, որովհետեւ Դաշնակցութիւնը Բոլշեւիզմի ասիատիպ «ընկերավարութեան» շահերը չի՝ դասեր Հայ ժողովուրդի շահերէն՝ ինչպէս որ Լենին կը վարդապետէր, և դաւը Հայրենիքին դէմ «պրոլետարական» առաքինութիւն չի՝ նկատե՛ր՝ ինչպէս որ Լենին կ'ուսուցանէր.

«Թշնամի» է, որովհետեւ ԱԶԳՈՒՐԱՅ և ՀԱՅՐԵՆԱԴԱԻ Բոլշեւիզմին Դաշնակցութիւնը կը հակադրէ իր ժՈՂՈՎՐԴԱՊԱՇՏ և ՀԱՅՐԵՆԱՄՈՂ խօսքը և գործը:

Ա. Իսահակեանի ուղղած իր «Բաց նամակ»ը ընկ. Համո կ'եզրափակէր հետեւեալ տողերով.

«Չերկարեմ խօսքս, ահա մի քանիսը իմ ունեցած փաստերից, միայն գլխաւորները յիշատակելով:

«Կարելի չէ հերքել այս փաստերից ե՛ւ ոչ մէկը. ուրանալ կարելի է՝ ճշմարտութիւնն ու պարկեշտութիւնը խաշելով, սակայն հերքել — երբե՛ք:

«Իսկ ի՞նչ կայ քո ծանր ամբաստանագրի մէջ իբրեւ փաստ, իբրեւ դէպք և իրողութիւն:

«Ոչի՛նչ. կայ սէր դէպի Պղատոնը, դէպի քո նոր իշխանաւորը, սակայն չկայ յարգանք դէպի Ճշմարտութիւնը, դէպի այն Սրբութիւնը, որին երկրպագել ես քո բովանդակ դաշնակցական կեանքի ընթացքին:

«Այս ներքի չէ քեզ:

«Ո՛չ թէ աշակցել, այլ ոգի ի բոլին պայքարել պէտք է անպարկեշտ գրիչների ու բերանների դէմ, որոնք շար նպատակներով թոյն ու որոմ են ցանում մէկ անպաշտպան, մէկ անմեղ ժողովուրդի և նրան հաւատարմաբար ծառայած մէկ առաքինի կուսակցութեան շուրջ:

«Ներքի չէ շարերի և զրպարտիչների այս կառքին լծուել մանաւանդ այսօր, երբ գիտես, թէ ի՛նչպէս բոլոր վատոգի ձկնորաները քաղաքական բոլոր ջրերը պղտորելով՝ նպատակ ունեն քո ժողովուրդի կեանքը վտանգել և մոխիրի վրայ նըստեցնել նրա վերջին մնացորդները»:

Թող ներուի մեր մեզ անզուգական ընկերոջ այս տողերով փակել մեր խմբագրականներու այս շարքը:

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՆՕԹԵՐ*

Դրաստամատ Կանայեան, որ մեր ազատագրական շարժման եւ Հայաստանի Անկախ Հանրապետութեան մէջ իր պատուաւոր տեղն է գրաւած ԴԲՕ անունով, ծնած է Արարատեան դաշտի Սուրմալու գաւառի Իզդիր աւանին մէջ, 1884 թուին:

Բարեկեցիկ ընտանիքի զաւակ, ընկեր Դրօն ուղարկուած է Երեւան, կրթութիւն ստանալու ռուսական գիմնազիայի մէջ: Գիմնազիայի լրիւ դասընթացը շաւարտած, 1904ին ընկեր Դրօ մտած է զինւորական ծառայութեան մէջ, պատրաստուելու համար իբրեւ ռուս բանակի սպայ: Սակայն հայ ժողովուրդի ալիծուի կեանքը թոյլ չէ տուած Դրօյին լրացնելու իր զինւորական կրթութիւնը: 1905 Փետրուար ամսու սկիզբը, Բագուի զինւորական նահանգապետ Նակաշիձէն թաթարներու ձեռքով կազմակերպեց հայերու կոտորածը Բագուի մէջ, Երբ այդ կոտորածի լուրը կը հասնի Հիւսիսային Կովկասի Պետտիգորսկ քաղաքը, ուր զինւորական ծառայութեան մէջ էր ընկեր Դրօ, քանի մը օրով արձակուրդ կը ստանայ եւ կը մեկնի բանակէն, այլեւ երբեք չվերադառնալու համար: Ընկ. Դրօ կ'երթայ Բագու: Նակաշիձէի կազմակերպած հայասպան ոճիրը չէր կրնար անպատիժ մնալ: Եւ Բագուի կոտորածէն երկու ամիս շանցած, 1905 Մայիսին, Նակաշիձէն կ'իյնայ հայերու վրիժառու բազկի հարուածէն: Այդ բազուկը 20 տարեկան Դրօն էր:

* «Դրօ», Փարիզ, 1956 թ.:

Բազուն եղաւ վտանգի ահազանգը, որ ստիպեց կազմա-
կերպել հայկական ինքնապաշտպանութիւնը: Հայ-թաթարա-
կան բախումները ստացան կանոնաւոր պատերազմի կերպա-
րանք: 1905ին եւ 1906ին ընկեր Դրո մասնակցած է հայկա-
կան ինքնապաշտպանութեան կոիւններուն՝ Նիկոլ-Դումանի եւ
Սեբաստացի Մուրատի հրամանին տակ:

Հայ-թաթարական կոիւններու ընթացքին, զօրավար Ալի-
խանով-Աւարսկին աւերած էր հայկական գիւղեր Հին Նախի-
ջեանի շրջանին մէջ: Իսկ ատկէ առաջ, 1905ի ուսական յե-
ղափոխական շարժման ժամանակ, այդ զօրավարը անխնայ
կոտորած եւ աւերած էր Վրաստանի Գորի կոշուած լեռնային
շրջանը: Երկու դրացի ժողովուրդներու արեան համար պա-
տասխանատու էր զօր. Ալիխանով-Աւարսկին: Վրացիներու
կողմէ զայն պատժելու փորձը ձախողած էր: Այդ մահա-
փորձէն ետք ցարական կառաւարութիւնը Ալիխանով-Աւար-
սկին նշանակած էր Ալեքսանդրապոլի (Գիւմրի) շրջանի
զինուորական նահանգապետ: 1907ին Ալիխանով-Աւարսկին
պատժող ձեռքը դարձեալ եղաւ ընկեր Դրոյի անվրէպ հա-
րուածող բազուկը:

1908ի վերջը ցարական կառավարութիւնը ձեռնարկեց
դաշնակցականներու ծանօթ զանգուածային ձերբակալութեան:
Ամէնէն կատաղի կերպով հետապնդուածներէն մէկը Դրօն էր:
Թուրքիա սահմանադրութիւն հռչակած էր եւ Դրօ անցաւ
Թրքահայաստան եւ հաստատուեցաւ Հին Բայազէտ, որ մօ-
տաւորապէս 30—40 մղոն միայն հեռու էր Դրօյի հայրենի
Իզդիր աւանէն:

Համաշխարհային առաջին պատերազմը արդէն սկսած էր,
թէեւ Թուրքիան կոռի մէջ չէր մտած, բայց բոլոր նշաններէն
կ'երեւար, որ Թուրքիոյ մասնակցութիւնը պատերազմին՝ ժա-
մանակի խնդիր էր միայն: Կովկասի ուսական բանակի
սպայակոյտը պատրաստութիւններ կը տեսնէր յանկարծակիի
չգալու թրքական յարձակման պարագային: Սպայակոյտը հայ
կամաւորական զնդերու պատրաստութեան ծրագիր ալ ունէր:
Եւ ահա զինուորական իշխանութեան պնդումին վրայ, Դրօն
Բայազէտէն կը կանչուի ետ եւ Իզդիրի մէջ կը կազմակերպէ
Հայ Կամաւորական Երկիրորդ Դունդը: Թուա-թրքական պատե-

րազմի սկսելուն պէս Դրօյի գունդը կ'անցնէ սահմանը եւ
կ'արշաւէ Արաղա-Բերկրի-Վան ուղղութեամբ: Բայց առաջին
իսկ մեծ կոիւն, ծանր կերպով կը վիրաւորուի մեր ընկերը:
Գրեթէ մահամերձ վիճակի մէջ ռազմակաշտէն նախ Իզդիր,
ապա Թիֆլիս կը փոխադրուի, ուր, շնորհիւ բժշկական խնամ-
քի, երկու ամիսէն ոտքի կ'ելլէ: Ողնայարի մօտերը մտած
զնդակը մնաց Դրօյի մարմնին մէջ:

1915 Մարտին Դրօ կրկին իր զնդին գլուխն անցած, Քեռիի
եւ Համազասպի գունդերուն հետ, իբրեւ յառաջապահ ուսա-
կան բանակի, կ'արշաւէ դէպի Վան: Թրքական պաշարումէն
ազատած Վան մտնող առաջին գունդը եղած էր Դրօյի գունդը:

Այնուհետեւ մեր միւս շորս կամաւորական գունդերուն
հետ մասնակցած է բազմաթիւ կոիւններու, մինչեւ 1916ի
աշունը, երբ Կովկասեան ճակատի հրամանատար հայատեաց
մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայիւիչ ցրուեց հայ կամաւորական
գունդերը:

1918ին, երբ բոլշեիկներու դրդումով ուս բանակը լքեց
ուս-թրքական ճակատը, հայկական նորակազմ ուժերու մէկ
մասին գլուխն անցած՝ Դրօ պաշտպանեց Արարատեան դաշ-
տի ճակատը: Այդ ճակատին վրայ թուրքերը երբեք չկրցան
յաջողութիւն ունենալ: 1918ի մայիսեան ճակատազրական
կոիւններու ժամանակ ընկեր Դրօ վարեց Բաշ-Աբարանի յաղ-
թական ճակատամարտը:

Նոյն տարուան Գեկտեմբեր ամսուն, Վրաստանի կառա-
վարութեան թշնամական վերաբերումը Հայաստանի հանդէպ
պատճառ եղաւ, որ Վրաստանի եւ Հայաստանի միջեւ պա-
տերազմ սկսի: Իբրեւ Դիլիջան-Լոռի զօրամասի հրամանա-
տար, Դրօ ղեկավարած է հայկական ուժերը հայ-վրացական
պատերազմին մէջ:

Հայկական բանակը Դրօյի հրամանին տակ դուրս բընց
վրացական զօրքերը Հայկական Լոռիէն: Գեկտեմբեր 13էն
սկսած, անընդհատ կոիւններու մէջ պարտուած վրացական
զօրքերը նահանջեցին Թիֆլիսէն ոչ հեռու գտնուող Սադախ-
լու երկաթուղային կայարանը, ուր հասան Գեկտ. 31ին: Վրճ-
ոական ճակատամարտը, որ տեղի պիտի ունենար այդտեղ,
տեղի չունեցաւ, որովհետեւ անգլեւֆրանսական զինուորա-

կան ներկայացուցիչներու միջամտութեամբ զինադադար կնքուեցաւ եւ վերջ գտաւ հայ-վրացական ցաւալի բախումը: Հանրապետութեան վերջին շրջանին Դրօ վարեց Հայաստանի ռազմական նախարարի պաշտօնը: Պաշտօնին բերումով իր վրայ էր դրուած Հայաստանի մայրաքաղաքի պաշտպանութեան հոգը:

1920ին, երբ տեղի ունեցաւ սովետեւթուրք միացեալ յարձակումը Հայաստանի վրայ, դարձեալ ընկեր Դրօյի վիճակուեցաւ պաշտպանել Արարատեան դաշտի ճակատը թուրքերուն դէմ: Եւ դարձեալ, ինչպէս 1918ին, թուրքերը ոչ մէկ մատնաշափ հող կրցան գրաւել զինու զօրութեամբ: Ամէն տեղ այդ ճակատին վրայ թշնամին հանդիպեցաւ Դրօյի ղեկավարած արի զօրամասերուն, որոնք երբեք չընկրկեցան: Այդ ճակատին վրայ թուրքերու հողային գրաւումները տեղի ունեցան զինադադարի պայմաններով միայն:

Հայ եւ ռուս բոլշեւիկները, ռուսական Կարմիր Բանակի օգնութեամբ, տիրացան իշխանութեան: Հայաստանի կառավարութիւնը եւ Մոսկուա ստորագրեցին համաձայնագիր: Խորհրդային նորակազմ կառավարութեան մէջ մտան ընկեր Դրօ եւ Համբարձում Տէրտէրեան, որոնց իշխանութիւնը հազիւ շաբաթ մը տևեց:

Երբ Բոլշեւիկները Երեւանի մէջ հաստատուեցան, ընկեր Դրօն տարին Մոսկուա, իբրեւ տեսակ մը աքսորական: Երկու տարիի շափ Դրօն մնաց Մոսկուա, այն յոյսով, որ բոլշեւիկները թուրքերէն ետ պիտի առնեն Կարսն ու Սուրմալուն, զորս թուրքերը գրաւած էին բոլշեւիկներու օժանդակութեամբ: Համոզուելով սակայն, որ բոլշեւիկները ոչինչ պիտի ընեն Հայաստանէն խլուած հողերը ետ ստանալու համար, Դրօ գտաւ միջոցը խորհրդային իշխանութենէն անցազիր ստանալու եւ անցնելու Ռումանիա:

Համաշխարհային Երկրորդ պատերազմի ընթացքին գերման բանակին կողմէ գրաւուած երկիրներուն մէջ հայութեան պաշտպանութիւնը եղաւ Դրօյի մեծ ծառայութիւններէն մէկը հայ ժողովուրդին:

Իր կեանքի վերջին տարիները ընկեր Դրօ անցուց Մերձաւոր Արեւելքի հայկական գաղութներուն մէջ: 1946էն սկսած, շորս սնգամ եկաւ Միացեալ Նահանգներ:

1905էն ի վեր Դրօյի կ'ընր՝ ընկերուհի Գայիանէն եւ զաւակը՝ Մարտիկ հաստատուած են Պոսթըն: Մեր անզուգական ընկերը իր կեանքի վերջին ամիսները անցուց իր ընտանիքին մօտ:

ԳՐՅԻ ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Կիրակի, 18 Մարտ, կէսօրէ ետք, տեղի ունեցան ողբացեալ Դրօյի յուղարկաւորութիւնն ու թաղումը, մեծ շուքով եւ ի ներկայութեան հոծ բազմութիւններու:

Պոսթընի մեծագոյն եկեղեցիներէն՝ Թրինիթի Չըրչին ներսըն ու դուրսը լեցուած էր հազարաւոր յուղարկաւորներով, որոնք եկած էին իրենց վերջին յարգանքը յայտնելու մեծանուն հերոսին: Հարիւրաւոր ընկերներ եւ հայրենակիցներ եկած էին Մեծագոյն Պոսթընի եւ շրջակայ քաղաքներէն եւ հեռաւոր այլ վայրերէ, ինչպէս՝ Նիւ Եորքէն, Ֆիլատելֆիայէն, Տիթթոյիթէն, Փոնթիաքէն, Շիքակոյէն, Ուաշինկթընէն եւ այլն:

Ընդարձակ եւ շքեղ եկեղեցին լեցուած էր սգաւորներով, մինչեւ վերնատունը:

Ժամը 1,30ին, մեր սիրեցեալ ընկերոջ դագաղը, Եռագոյնով ծածկուած, թափօրով առաջնորդուեցաւ եկեղեցի: Թափօրին առջեւէն կ'երթային քահանայ հայրերը, դպիրներու հետ, որոնց կը հետեւէին Հ. Յ. Դ. Ամերիկայի Կ. Կոմիտէին անդամները, դագաղը շրջապատելով, յետոյ հանգուցեալին սգաւոր պարագաները, Այրի Տիկին Գայիանէ Կանայեան, զաւակը՝ Մարտիկ, եւ իր աղջիկն ու փեսան՝ Տոքթ. եւ Տիկին Պ. Բրուտեան, եւ վերջապէս ծոպակիրներ, քանի մը շարք, երեք առ երեք հետեւելով դագաղին:

Ամէնէն ետք՝ ժողովրդական զանգվածները:

Յուղարկաւորութեան արարողութիւնները սկսան ճիշտ ժամանակին, լուսազարդուած եկեղեցույ մէջ, նախազահութեամբ Արժ. Տ. Արսէն Աւ. Քհչ. Միմէնեանցի եւ մասնակցութեամբ հինգ քահանաներու:

Դասին մէջ, իբրեւ սգակիր կեցած էր Վենետիկի Միաբա-

նուրբան Արքահայր՝ Գերապայծառ Ս. Վ. Ուլուհոնեան, որ
յատկապէս եկած էր Տիթրոյիթէն:

Արարողութիւնները, ներդաշնակ ու տպաւորիչ, ներկայ
աւելի քան 2500ի բաղմութիւնը համակեցին խոր սուգով եւ
կսկիծով:

Արարողութեանց վերջաւորութեան, Արժ. Տ. Սիմէոնեանց
Քհ. պատշաճ դամբանական մը խօսեցաւ, յուզումով, Յետոյ,
Կ. Կոմիտէի ատենապետ ընկ. Տոքթ. Տաղլեան հետզհետէ բնմ
հրաւիրեց՝ Լ. Յ. Դ. Կ. Բիւրոյի ներկայացուցիչը՝ ընկ. Կո-
պեանիկ Քանարճեանը, Լ. Յ. Դ. Ամբրիկայի Կ. Կոմիտէի ներ-
կայացուցիչ՝ ընկ. Վարուժան Օզանեանը եւ Ամբրիկայի Կո-
միտէներուն կողմէ ընկ. Վ. Ահարոնեան, որոնք արտառուչ
խօսքերով ներկայացուցին հանգուցեալին մեծագործութիւն-
ները: Խօսք առին նոյնպէս Անկախ Ուրբանիոյ նախագահը՝
Պ. Վիտ Վիսքիյ, որ յատկապէս եկած էր Նիւ Եորքէն, եւ իր
ժողովուրդին ցաւակցութիւնները յայտնեց:

Արարողութիւններէն ետք, դազազը տարուեցաւ Մասնի
Օպերն գերեզմանատանը, Քէյմպրիճ, ուր հաւաքուած էր
նաեւ ստուար բաղմութիւն մը, հակառակ աննպաստ կլիմա-
յին:

Թաղման կարգը կատարուեցաւ, համաարած առաջի եւ
արցունքի մէջ, եւ ընկերոջ դազազը գերեզման դրուեցաւ,
Յոագոյնի եւ Հայաստանէն ափ մը հողի հետ միասին: Հողա-
թումբին առջեւ խօսեցաւ միայն ընկ. Բեզլար Նաւասարդեան,
յուզումով, Օգիպոսի «Յուսարբեր»ին կողմէ. նկատի ունե-
նալով ցուրտը, ուրիշ ընկերներ՝ վերապահեցին իրենց խօսքը,
Սրահին համար, Վերջին պահուն երգուեցաւ «Մեր Հայրե-
նիք»ը, Լեռկաներուն կողմէ, խոր յուզումով:

Թաղումէն ետք, հոգեճաշ տրուեցաւ, «Հայրենիք»ի սրահին
մէջ, Լ. Օ. Միութեան Միշվարչականի տիկիներուն կողմէ:
Սրահը լեցուած էր բերնէ բերան: Ներկաները ճաշեցին, սե-
ղաններու շուրջ բոլորած, որմէ ետք, ընկ. Տաղլեան խօսք
տուաւ մէկէ աւելի ընկերներու: Այսպէս՝ խօսք առին ընկ.
Զարեհ Զարգուն, Լ. Օ. Մ. Կ. Վարչութեան կողմէ, ընկ.
Վ. Դարպասեան Լ. Օ. Դ. Կ. Վարչութեան կողմէ, ընկ.
Գ. Մխիթարեան «Հայրենիք»ի Խմբագրութեան եւ Գահիրէի
«Յուսարբեր» Մշակութային Ընկերութեան կողմէ, ընկ. Յովհ.

Տէր Յովհաննէսեան Գահիրէի Լ. Կ. Խաչին կողմէ եւ վեր-
ջապէս ընկերներ՝ Արշաւիր Շիրակեան, Եղ. Սահակեան,
Տոքթ. Դարբինեան (Տիթրոյիթ), Վ. Աֆրիկեան, Տոքթ. Պաղ-
տասարեան (Նիւ Եորք), Վաղարշակ Թովմասեան (Լոս Ան-
ձելըս), Ար. Կիրակոսեան եւ Տիգ. Տէվոյեանց (Նիւ Եորք),
որոնք վեր առին ընկերոջ կեանքն ու գործը եւ պանծացուցին:
Ընկ. Նաւասարդեան կարգաց ցանկը բոլոր այն Կոմիտէնե-
րուն եւ Մարմիններուն, հայ ու օտար, որոնք ցաւակցական
հեռագիրներ տուած էին եւ ծաղկեպսակ դրկած:

Այս տպաւորիչ եւ յուզամանալից հաւաքոյթէն ետք, ներ-
կանները իրենց ցաւակցութիւնը յայտնեցին հանգուցեալին
սգաւոր ընտանիքին:

Հաւաքոյթը փակուեցաւ Տ. Արսէն Քհյ. Սիմէոնեանցի
աղօթքով եւ «Հայր Մեր»ով, որ երգուեցաւ ներկաներուն
կողմէ, Ընկ. Տաղլեան շնորհակալութիւն յայտնեց Լ. Օ. Մ.
տիկիներուն, իրենց պատրաստած ճաշին եւ սպասարկու-
թեան համար, Կարգադիր Յանձնախումբին՝ որ ամբողջ շա-
բաթ մը աշխատած էր եւ հսկած յուղարկաւորութեան կար-
գադրութեանց վրայ, ինչպէս նաեւ ներկաներուն, որոնք հա-
կառակ ձիւնին ու աննպաստ կլիմային, հեռաւոր քաղաքներէ
եկած էին:

Դրօջի յազարկաւորութիւնը եղաւ համազգային վշտի
արտայայտութիւն մը եւ ոխորոյ ու խոր յարգանքի արժանա-
վայել եւ անձոռանալի ցոյց մը, որ իր նախընթացը չէ ունե-
ցած:

ԹՇՆԱՄՈՒ ԳՆԴԱԿԸ ՀԱՆԻԱԾ

ԴՐՕՅԻ ԹՈՔԻ ՄԻՋԻՑ

Մեր ողբացեալ ընկերոջ՝ Դրօշի մահից յետոյ, վիրաբուժական գործողութեամբ հանուած է թշնամու գնդակը, որ 41 տարուց ի վեր մնում էր նրա ձախ թոքի մէջ: Հանուած է Շաեւ սիրտը:

Թէ՛ գնդակը և թե սիրտը պահում են Պոսթընի մէջ, յառաջիկային Դաշնակցութեան թանգարանը ուղարկելու համար:

ԴՐՕՅԻ ՊԱՏԳԱՄՆԵՐԻՑ

Քանի որ բնութեան տակ է մեր հայրենիք՝ Հայաստանը, քանի որ մեր հողերը բնագրաւուած են, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ունի իր պայքարը եւ Դաշնակցութեան զաւակները, իբրեւ հայ ժողովրդի հարազատ զաւակներ, պիտի շարունակեն այդ պայքարը — արիւնով կ'լինի, գրիչով կ'լինի, պայքարով կ'լինի, մինչեւ Հայր հաւաքութիւնը բոյնին մէջ, Հայր հային կառավարի, ո'չ անգլիացին, ո'չ ամերիկացի, ո'չ ռուսը, ո'չ թուրքը, Հայր լինի իր երկրին տէրը, Հայր լինի իր ազատութեան տէրը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Համլետ Գևորգյան «Դրոն»	3
Յուշեր	175
Բուլշևիկներն ինչպէս դրժեցին իրենց խոստումները	221
Հավելված	
Վկայություններ	224
Մամուլը Դրոյի մասին	328
Դրոն եւ իր գործը	269
Կենսագրական նոթեր	405
Դրոյի յուզարկատրուբիանը	409

Հանձնված է շարվածքի՝ 2.05.91 թ.: Ստորագրված է տպագրության՝ 24.06.91 թ.: Ֆորմատ՝ 84×108¹/₃₂: Թուղթ՝ տպագր. № 1: Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»: Տպագրություն՝ բարձր: Տպաքանակ՝ 30 000: Պատվեր՝ 519: Գինը՝ պայմանագրային: «Ազատ խոսք» հրատարակչություն, Երևան-9, Մաշտոցի 58: Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների խորհրդին առընթեր մամուլի կոմիտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան-9, Տերյան Շ1: